

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**İSLAM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE VETERİNER
HEKİMLİK FAALİYETLERİ (HİCRİ I-III. /MİLADİ VI-IX.
YÜZYILLAR)**

Doktora Tezi

TUĞBA VELİOĞLU

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Metin YILMAZ**

**SAMSUN
2021**

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**İSLAM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE VETERİNER HEKİMLİK
FAALİYETLERİ (HİCRİ I-III. /MİLADİ VI-IX. YÜZYILLAR)**

Doktora Tezi

Tuğba VELİOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Metin YILMAZ

SAMSUN
2021

TEZ KABUL VE ONAYI

Tuğba VELİOĞLU tarafından, **Prof. Dr. Metin YILMAZ** danışmanlığında hazırlanan “**İSLAM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE VETERİNER HEKİMLİK FAALİYETLERİ (HİCRİ I-III. /MİLADİ VI-IX. YÜZYILLAR)**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 26.7.2021 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK Sakarya Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı		☒
			Kabul
			☐ Ret
Üye (Danışman)	Prof. Dr. Metin YILMAZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı		☒
			Kabul
			☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Kenan AYAR Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı		☒
			Kabul
			☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Şule SANAL Ondokuz Mayıs Üniversitesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontolojisi Anabilim Dalı		☒
			Kabul
			☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı		☒
			Kabul
			☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans/doktora/sanatta yeterlik tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza

15 /06 / 2021

Tuğba VELİOĞLU

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: İSLAM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE VETERİNER HEKİMLİK FAALİYETLERİ (HİCRİ I-III. /MİLADİ VI-IX. YÜZYILLAR)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 15/06/2021 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 22 çıkmıştır.

Tek kaynak oranı : % 3 çıkmıştır.

İmza

15 /06 / 2021

Prof. Dr. Metin YILMAZ

ÖZET

İSLAM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE VETERİNER HEKİMLİK FAALİYETLERİ (HİCRİ I-III. /MİLADİ VI-IX. YÜZYILLAR)

Tuğba VELİOĞLU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Doktora, Haziran/2021

Danışman: Prof. Dr. Metin YILMAZ

Bu tez İslam öncesi Cahiliye Dönemi'nden başlayarak miladi dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar hayvanların beslenme ve bakımı, sağlıklarının korunması, hastalık hallerinde yapılan tedavi yöntemleri ve bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlar ile ilgilidir. Sözü edilen faaliyetleri uygulayan ve dönemin veteriner hekimleri olarak bilinen baytarlar hakkında bilgiler sunulmaktadır. Bunun yanı sıra hayvan tedavisinde halkın tecrübeleri dahilinde uyguladıkları folklorik tedavi yöntemlerine yer verilmektedir. Tezin kapsamı dahilinde olması bakımından, Kur'an ve sünnette hayvan hakları ve refahının korunması hakkında bilgiler sunulmuştur. Ayrıca bu yüzyıllarda hayvanlar ve hayvan sağlığı ile ilgili yazılan eserler olan *Kitâbü'l-Hayl/İbil/Şa'/Hayevân/Baytaralar*ın içeriği ve yazarları hakkında bilgiler verilmiştir.

6. ila 9. yüzyıllar arasında baytarlar, kendi muayenehanelerinin yanında ordu ve saraylarda da görev almış, kendilerine özgü aletler kullanarak cerrahi operasyonlarda bulunmuş ve mesleklerindeki maharetleri ile şiirlere konu olmuşlardır. Baytarlar dışında hayvan sahipleri, seyis, süvari, imrahor, çoban, komutan, vb. kişiler de tecrübeleriyle hayvanlarını tedavi etmişlerdir. İslam devletinin fetihlerle genişlemesi ile farklı medeniyetlerle karşılaşmış, buralardaki ilim okullarından faydalanılmış, birçok eser Arapçaya tercüme edilmiş ve yeni eserler yazılmıştır. İlk olarak İbnü'l-Kelbî, Asmaî, Ma'mer b. Müsennâ, İbnü'l-A'râbî gibi isimler hayvanlarla ilgili dil kitaplarını kaleme almış, Câhiz de hayvanları zoolojik olarak incelediği ilm-i hayevân türü kitapların ilki olan *Kitâbü'l-Hayevân*'ı yazmıştır. Daha sonra Huneyn b. İshâk ve Sâbit b. Kurre baytarlıkla ilgili Yunanca eserleri Arapçaya *Kitâbü'l-Baytara* olarak çevirmişlerdir. Dokuzuncu yüzyılda İslam medeniyetinde yazılmış baytarlıkla ilgili ilk eser ise İbn Âhi Hizâm tarafından yazılmış olan *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*'dır. Bunların dışında Emevî ve Abbâsî halifelerinin ava olan düşkünlükleri nedeniyle yırtıcı kuşların beslenme, bakım ve tedavisi hakkında eserler de kaleme alınmıştır. Bu bilgilerden hareketle çalışmada 6. ila 9. yüzyıllarda İslam medeniyetinde veteriner hekimliğin teşkili ve gelişimi ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Hayvanlar, veteriner tıbbı, İslam veteriner tıbbı tarihi, veteriner, baytar, kitâbü'l-hayevân, kitâbü'l-baytara, baytarnâme, İbn Âhi Hizâm, at.

ABSTRACT

VETERINARY PRACTICES IN THE EARLY ISLAMIC HISTORY (HIJRI I-II. /MILADI VI-IX. CENTURIES

Tuğba VELİOĞLU

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Islamic History and Arts

Doctorate, June/2021

Supervisor: Prof. Dr. Metin YILMAZ

This thesis is about the nutrition and care of animals, protection of their health, treatment methods in case of illness and the areas where these activities are carried out, starting from the pre-Islamic period, The Jahiliyya, until the end of the ninth century. Information on the baytars, known as the veterinarians of the period, who carried out the aforementioned activities, is presented. In addition, folkloric treatment methods applied by the people within their experience in animal treatment are included. In terms of being within the scope of the thesis, the issues of protection of animal rights and welfare in the Quran and Sunnah are also explained. In addition, information was given about the content and authors of *Kitâb al-Khayl/Ibil/Shâ'Hayavân/Baytaras*, which are works written about animals and animal health in these centuries.

Between the 6th and 9th centuries, baytars served in the army and palaces as well as their own clinics. They have performed surgical operations using their own instruments and have been the subject of poems because of their skills in their profession. Animal owners, groom, cavalry, imrahor, shepherd, commander, and so on people also treated their animals with their experience, and they had experience with feeding and caring for them. With the expansion of the Islamic state after the conquests, different civilizations were encountered and Muslims made use of the science schools in these regions, translated many works into Arabic and started to write new works. First of all, Ibn al-Kalbî, Asmaî, Ma'mar b. Musannâ, Ibn al-A'râbî, so on wrote *lugat* and anbooks about animals and Jâhiz wrote *Kitâb al-Hayawân*, the first of the books in the ilmu'l-hayawân type in which he studied animals zoologically. Then Hunayn b. Ishâq and Thâbit b. Qurrah, translated the Greek works on veterinary medicine as *Kitâb al-Baytara* into Arabic. In the ninth century, the first work about baytar written in Islamic civilization is *Kitâb al-Khayl wa'l-Furûsiyye wa'l-Baytara* written by Ibn Âkhi Hizâm. Apart from these, studies on feeding, care and treatment of hawks were also written due to the Umayyad and Abbasid caliphs' interest in hunting. Based on this information, the establishment and development of veterinary medicine in Islamic civilization was demonstrated in the 6th to 9th centuries.

Keywords: Animals, veterinary medicine, Islamic veterinary history, veterinarians, baytar, kitâb al-hayawân, kitâb al-baytara, baytarnamah, Ibn Âkhi Hizâm, horse.

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Hayvanlar insan hayatının en önemli unsurudur. Evcil-vahşi fark etmeksizin bütün hayvanların yaratılış sebepleri ve kendilerine ait görevleri vardır. İnsanoğlu hayvanları evcilleştirmesi sonucunda kendi ihtiyaçlarını karşılaması ve yaşamındaki eksiklikleri tamamlamasında onların etkisini fark etmiştir. Bununla beraber hayvanların kendi yaşamlarındaki olumlu etkisinin sağlıklı ve güçlü olmalarına bağlı olduğunu da keşfetmiştir. Çünkü hayvanlar biyolojik sistemlere sahip canlılardır. Hayvanların fizyolojilerinde olan bozukluklar ve ortaya çıkan hastalıklar, onlardan alınacak verimin düşmesine neden olacaktı. Ayrıca evciltiren hayvanlar artık evin yeni bir üyesi olarak kabul edildiğinden onların hastalığı aile fertlerinden birinin hastalığı olarak görülecekti. Dolayısıyla insan nasıl ki hastalandığı zaman tedavi arayışına giriyorsa aynı şekilde hayvanları da hastalandığında iyileştirmenin yollarını aramış ve sağlığına kavuşması için hekimlik becerilerini kullanmıştır. Böylece tıp biliminin kollarından biri olan veteriner hekimlik mesleği ortaya çıkmış ve tarih boyunca gelişim göstererek önemli mesleklerden biri olmuştur.

Tarih boyunca veteriner hekimlik her ne kadar eski medeniyetlerde inişli çıkışlı dönemler yaşamış olsa da önemini her zaman korumuştur. Günümüzde dahi teknolojinin ilerlemesine rağmen hayvanlara muhtacız. Her işin insan gücüne dayandığı eski medeniyetlerde hayvanların insan yaşamındaki önemi bu yüzden tartışılmaz. Nitekim bu durum İslam tarihi için de geçerlidir. Henüz İslam Tarihi bilim dalında veteriner hekimliğin hiç çalışılmamış olmasının büyük bir eksiklik olduğunu fark ederek, tez konumuzu seçerken hayvan sağlığının bu denli önemli olduğu dönemlerde veteriner hekimliğin durumunu, işleyişini, kurumsallaşmasını ve gelişimini ortaya çıkarmak istedik. Çalışmamızın bu alanda yapılacak araştırmalar için yeni bir kapı olmasını ve bilim dalımızda çok yeni olan konumuzun araştırmacılara önemli bir kaynak olarak daha nice çalışmalara vesile olmasını temenni ediyoruz.

Tezimiz dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmamızın araştırmamanın konusu, kapsamı, amacı, kaynakları ve yöntemi hakkında bilgi verdik. Ayrıca veteriner hekimliğin ortaya çıkışı, tarihi süreci ve diğer medeniyetlerdeki durumu hakkında bilgiler sunduk. İkinci bölümde Kur'an ve sünnette hayvan hakları ve sağlığı konusunu ele aldık. Çünkü hayvanlara sadece insanlara yardımcı bir araç gözüyle bakılmamalıdır. Her ne kadar hayatı kolaylaştırmada insanların hizmetinde olsalar da dilini anlayamadığımız can sahibi varlıklara Allah tarafından pek çok haklar

verilmiştir ve bu haklara riayet etmek bütün insanların görevidir. Hayvan haklarının ve sağlığının korunmasının Kur'an'da nasıl ele alındığı, hangi hükümlerin koyulduğu, sünnette nasıl uygulandığı ve Cahiliye döneminde hayvanlara zarar veren gelenek ve ritüellerin nasıl yasaklandığını hakkında bilgi sunmaya çalıştık.

Tezimizin üçüncü bölümünü üç kısımda inceledik. İlk olarak araştırdığımız dönemde veteriner hekim olarak bilinen “baytar” teriminden ve toplumda hangi değişlerde kullanıldığından söz ettik. İkinci kısımda baytarların görev yaptığı yer ve kurumlara, kullandıkları tedavi ve yöntemlere, almış oldukları ücretlere ve baytar olarak bilinen şahıslara yer verdik. Üçüncü kısımda ise baytarların dışında toplumun uygulamış olduğu folklorik veteriner hekimlik faaliyetlerinden bahsettik. Beslenme, bakım, üreme, terbiye, tedavi, vb. birçok alanda bilgi ve tecrübeye sahip olduklarını, baytarlar kadar olmasa da gerek büyükbaş gerekse küçükbaş hayvanlarla ilgili bilgi ve tecrübelerini, nesilden nesile aktararak geliştirerek bazı hayvan hastalıklarını tanıdıklarını ve tedavi uyguladıklarını tespit ettik. Tedavilerin maddi veya telkin (rukye, muska gibi) yoluyla icra edildiğine dair bazı örnekler sunduk.

Tezimizin dördüncü bölümünde ise 6.-9. yüzyıllar arasında yazılan hayvan ilmine ve veteriner hekimliğe dair eserlere yer verdik. İlk olarak İslam medeniyetinde tercüme faaliyetleri ile başlayan yazım süreci hakkında bilgi vererek sürecin nasıl başladığı ve geliştiğinden bahsettik. Daha sonra hayvan ilmi (ilmü'l-hayevân) kitapları ve *kitâbü'l-baytaralar* hakkında bilgi sunarak bu kitapların özelliklerine yer verdik. Son olarak da 6.-9. yüzyıllar arasında kaleme alınan eserlerin içerikleri hakkında bilgiler sunduk.

Tezimizin meydana geliş sürecindeki aşamalarında katkısı olan kişilere teşekkür etmeyi borç biliyorum. Tez konumun belirlenmesinde ve diğer aşamalarında bana katkı sağlayan, bilgi ve tecrübelerini paylaşarak yol gösteren, çalışmalarından istifade ettiğim kıymetli danışman hocam ve dekanımız sayın Prof. Dr. Metin Yılmaz'a teşekkürlerimi sunuyorum. Tezimizin disiplinler arası bir çalışma olması vesilesiyle Veteriner Hekimlik Tarihi alanına olan eksiklerimde kıymetli zamanlarını ayırarak bana yardımcı olan, alanla ilgili değerli bilgi ve görüşlerini belirterek tezimin yazımına ve güvenilir bir çalışma olmasına katkı sağlayan, her daim teşviklerini ve güler yüzünü esirgemeyen kıymetli hocam sayın Doç. Dr. Şule SANAL'a; tezimin olgunlaşması ve gelişmesinde önemli katkıları olan, değerli görüşleriyle tezimize ışık tutan kıymetli hocam sayın Doç. Dr. Kenan AYAR'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Tezimin okunup düzeltilmesi noktasında desteklerini sunan tez jürimde bulunan kıymetli hocalarıma da teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca beni yetiştiren, çocukluğumdan itibaren eğitimimde ve ilim yolunda bana destek olan, çalışmamın her aşamasında hayır dualarını ve teşviklerini esirgemeyen kıymetli annem ve babam Ayşe-Ahmet VELİOĞLU'na ve hem manevi olarak hem de tezimde zooloji ile ilgili konularda bana yardımcı olan Biyoloji eğitimi uzmanı kardeşim Dilara VELİOĞLU'na çok teşekkür ediyorum.

Tuğba VELİOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xiii

1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu, Yöntemi, Amacı, Önemi ve Kaynakları	1
1.1.1. Tezin Konusu	1
1.1.2. Tezin Metodu ve Sınırları	2
1.1.3. Tezin Amacı ve Önemi	5
1.1.4. Tezin Kaynakları	7
1.2. Veteriner Hekimliğin Doğuşu	17
1.3. Eski Medeniyetlerde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri	19
1.3.1. Eski Mısır'da Veteriner Hekimlik	19
1.3.2. Eski Hint Uygarlığında Veteriner Hekimlik.....	20
1.3.3. Mezopotamya Uygarlıklarında Veteriner Hekimlik	20
1.3.4. Hititlerde Veteriner Hekimlik.....	21
1.3.5. Eski Yunan'da Veteriner Hekimliği	22
1.3.6. İran Uygarlıklarında Veteriner Hekimlik	23
1.3.7. Çin'de Veteriner Hekimlik	24
1.3.8. Japonya'da Veteriner Hekimlik	24
1.3.9. Roma'da Veteriner Hekimlik	24
1.3.10. Bizans'ta Veteriner Hekimlik	26
1.3.11. Türklerde Veteriner Hekimlik	27
2. İSLAM'IN HAYVAN HAKLARINA VE SAĞLIĞINA BAKIŞI.....	29
2.1. İslam'da Hayvanlara İlişkin Temel Haklar	32
2.1.1. Yaşama Hakkı.....	36
2.1.2. Beslenme Hakkı.....	38
2.1.3. Barınma Hakkı.....	42
2.1.4. Üreme Hakkı ve Neslin Korunması.....	43
2.1.5. Hizmet Veren Hayvanların Hakları	45

2.1.6. Değer Verilme Hakkı.....	50
2.1.7. Hukuki Olarak Haklarının Korunması.....	54
2.2. İslam’da İnsanların Hayvanlara Karşı Yerine Getirmesi Gereken Sorumluluklar	57
2.2.1. Hayvanlara Merhamet Gösterilmesi	57
2.2.2. Zorunlu Olmadıkça Öldürülmemesi	60
2.2.3. Eti Yenen Hayvanların Acı Çektirilmeden Kesilmesi.....	63
2.2.4. Deney Hayvanı Olarak Kullanılıp Kullanılmaması.....	66
2.2.5. Eğlence Amaçlı Kullanılmaması	66
2.2.6. Ölüsüne Saygı Gösterilmesi	68
2.3. Hayvanlara Eziyet Veren Cahiliye Âdetlerinin Yasaklanması	68
2.3.1. Bahîre, Sâibe, Vasîle, Hâmî.....	69
2.3.2. Fera‘	72
2.3.3. Şeytan Yarması (Şerîtatü’ş Şeytan)	73
2.3.4. Beliyye.....	75
2.3.5. ‘Akr	77
2.3.6. Cebb ve Müsle	80
2.3.7. Sabr /Musâbara	82
2.3.8. İhdâd’dan/Yastan Çıkan Kadınların Hayvan Öldürmesi	84
2.4. İslam’da Hayvan Sağlığı	85
2.4.1. Hz. Peygamber’in Hayvan Sağlığının Korunması Konusundaki İlke ve Uygulamaları	86
2.4.1.1. Hijyen ve Temizlikleri	86
2.4.1.2. Beslenme ve İstirahatleri.....	89
2.4.1.3. Tedavi Edilmeleri.....	89
2.4.1.4. Hasta Hayvanlara Karantina Uygulanması	91
2.4.1.5. Kuduz Köpeklerin İtlafı	91
2.4.1.6. Yavruların Gelişimi.....	93
2.4.1.7. Yüzlerine Damga Vurulmaması.....	93
3. MİLADİ ALTINCI – DOKUZUNCU YÜZYILLAR ARASINDA VETERİNER HEKİMLİK/BAYTARLIK FAALİYETLERİ.....	97
3.1. Baytar Teriminin Etimolojisi.....	97
3.2. Baytarlar	102
3.2.1. Baytarların Görev Yaptığı Kurumlar	104
3.2.1.1. Özel Muayenehaneler.....	104
3.2.1.2. Ordu	105

3.2.1.3. Saray ve İstabllar	109
3.2.1.4. Seyyar Klinikler	113
3.2.2. Baytarların Tedavide Kullandığı Yöntemler ve Aletler	115
3.2.2.1. Cerrahi Yöntemler.....	117
3.2.3.2. Üreme, Gebelik ve Doğum ile İlgili Uygulamalar.....	123
3.2.2.2. Beslenme Takibi ve Beslenmeye Dayalı Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler.....	126
3.2.2.3. Yaygın Olarak Görülen Bulaşıcı Hastalıklar	130
3.2.2.4. Tedavilerde Kullanılan Çeşitli Malzemeler	132
3.2.3. Baytarların Ücretleri	135
3.2.4. Baytarlıkla Ünlene Şahsiyetler	138
3.3. Folklorik Veteriner Hekimlik.....	141
3.3.1. Folklorik Veteriner Hekimlik Kapsamında Yapılan Faaliyetler	144
3.3.1.1. Hayvan Hastalıklarında Uygulanan Tedaviler.....	145
3.3.1.2. Hayvanların Eğitimi.....	157
3.3.1.3. Nesep Tayini ve Soyların Korunması	164
3.3.2. Folklorik Veteriner Hekimlikle İlgilenen Meslek Grupları.....	165
3.3.2.1. Çobanlar	165
3.3.2.2. Seyisler.....	166
3.3.2.3. Av Hayvanı Yetiştiricileri (Bâzdâr/Bâzyâr).....	168
3.3.2.4. Posta/Berîd Teşkilatı Görevlileri.....	170
3.3.2.5. Süvariler ve Komutanlar	172

4. ALTINCI – DOKUZUNCU YÜZYILLAR ARASINDA YAZILAN İLM-İ HAYEVÂN VE VETERİNER HEKİMLİĞE DAİR ESERLER..... 178

4.1. İlm-i Hayevân ve Veteriner Hekimlik Konulu Eserlerin Yazılma Sebepleri 178	
4.1.1. Kur'an'da Geçen Doğa ve Hayvanlarla İlgili Ayetlerle Beraber Zoolojik Araştırmalara Olan İlginin Artması	179
4.1.2. Arapçada Hayvanlarla İlgili Kelimelerin Zenginliği	181
4.1.3. Şairlerin Beyitlerinde Hayvanlara Sıkça Yer Vermesi	182
4.1.4. Avcılığa Olan Merakın Artması	183
4.1.5. İlm-i Hayevân ve Veteriner Hekimlik Konulu Kitapların Tercüme Edilmeye Başlanması.....	184
4.2. Hayvanlarla İlgili Monografik Eserlerin Yazılması.....	194
4.2.1. İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819 [?])	195
4.2.2. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?]).....	196
4.2.3. Asmaî (ö. 216/831)	197

4.2.4. İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846)	200
4.2.5. Günümüze Ulaşamayan Monografik Çalışmalar.....	202
4.2.6. Monografik Eserlerde İncelenen Konular	206
4.2.6.1. Atların Soy ve Nesepleri	206
4.2.6.2. Hayvanlarda Morfolojik Özellikler ve Genetikle İlgili Konular.....	209
4.2.6.3. Çiftleşme, Gebelik, Doğum ve Yavruların Gelişim Dönemleri.....	211
4.2.6.4. Süt Verimi	213
4.2.6.5. Hastalıklar ve Belirtileri.....	214
4.2.6.6. Diğer Konular.....	215
4.3. Hayvanlarla İlgili Sözlük Çalışmaları	216
4.3.1.1. Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820).....	216
4.3.1.2. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)	217
4.4. Hayvanları Zoolojik (İlm-i Hayevân) Açından İnceleyen Âlimler	217
4.4.1. Câbir b. Hayyân (ö. 200/815)	217
4.4.2. Nazzâm (ö. 231/845)	218
4.4.3. Câhiz (ö. 255/869)	219
4.4.4. İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889).....	225
4.4.5. Zoolojik (İlm-i Hayevân) Çalışmalarda İncelenen Konular	226
4.4.5.1. Canlıların sınıflandırılması (Taksonomi) ve Morfolojik Özellikler	226
4.4.5.2. Yeni Tür ve Cinslerin Üretilmesi.....	228
4.4.5.3. Ekosistem ve Tabii Seleksiyon	231
4.4.5.4. Hayvanlar Üzerinde Yapılan Deneyler	232
4.4.5.5. Baytarlık.....	233
4.4.5.6. Zoolojik Araştırmalar Yapan Diğer Âlimlere Dair Bilgiler.....	233
4.5. Veteriner Hekimlik ile İlgili Eserler (Kitâbü'l-Baytara).....	236
4.5.1. Huneyn b. İshak (ö. 260/873)	237
4.5.2. İbn Ahî Hizâm el-Huttelî (ö. 3./9. Yüzyıl)	240
4.5.3. Sâbit b. Kurre (ö. 288/901)	244
4.5.4. Yazarları Belli Olmayan ve Farklı Kişilere İthaf Edilen Eserler.....	245
4.5.5. Veteriner Hekimlik ile İlgili Eserlerde (Kitâbü'l-Baytara) Ele Alınan Konular	247
4.5.5.1. Monografik Eserlerdeki Konulara Yer Verilmesi.....	247
4.5.5.2. Hastalıklar, Semptomlar ve Tedavi Yöntemleri	248
4.6. Yırtıcı Kuşların Yetiştirilmesi ve Tedavisi Üzerine Yazılmış Eserler	267
4.6.1.1. Kitâbü't-Tuyûr /Tıbbi't-Tuyûr	268
4.6.1.2. Kitâbü'l-Mütevekkil.....	271

SONUÇ.....	275
KAYNAKÇA	282
A. Yazma Eserler	282
B. Temel Kaynaklar	282
C. Araştırma ve Makaleler	295
D. Ansiklopedi Maddeleri	309
E. Web Siteleri	313
EKLER.....	314
ÖZGEÇMİŞ.....	327

SİMGELER VE KISALTMALAR

b.	bin (oğlu)
bkz.	Bakınız
bnt.	bint (kızı)
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed./eds.	Editör/Editörler
fol.	Folio
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
haz.	Hazırlayan
ö.	Ölümü
s./ss.	Sayfa/Sayfa sayıları
S.	Sayı
sad.	Sadeleştiren
thk.	Tahkik eden
trans.	Translator
t.y.	Tarih yok
vb.	Ve benzer/benzerleri
Vol.	Volume
vr.	Varak
y.y.	Yüzyıl

1. GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu, Yöntemi, Amacı, Önemi ve Kaynakları

1.1.1. Tezin Konusu

Araştırmamızın konusu, İslam öncesi Cahiliye Dönemi'nden başlayarak miladi dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar İslam coğrafyasında hayvanların beslenme ve bakımı, sağlıklarının korunması, hastalık hallerinde yapılan tedavi yöntemleri ve bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlar ile ilgilidir. Araştırmada, sözü edilen faaliyetleri uygulayan ve dönemin veteriner hekimleri olarak bilinen baytarlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra hayvan tedavisinde halkın tecrübeleri dahilinde uyguladıkları folklorik tedavi yöntemlerine de yer verilmektedir.

Araştırmamızın kapsamı dahilinde olması bakımından, ilk olarak ele aldığımız konu hayvan haklarının ve refahının korunmasıdır. Allah Kur'an-ı Kerim'de hayvanları insanların hizmetine sunduğunu buyurmuştur.¹ Ancak bu durum onlara istediği şekilde davranacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü Allah her canlıyı yaşama hakkıyla beraber yaratmış² ve onlardan faydalanırken dikkat etmeleri gereken kuralları belirlemiştir. İnsanoğlunun hayvanları kendi hizmetinde kullanması durumu, aynı zamanda onlarla ilgili sorumlulukları yüklenmesi görevini beraberinde getirmiştir. Yani hayvanların her türlü ihtiyacının giderilmesi, sağlığının korunması ve hastalandığında tedavi edilmesi, insana verilmiş bir yükümlülüktür. Hayvan sağlığının korunması ve refahının sağlanması için Kur'an'daki ayetlerde ve Hz. Peygamber'in hadislerinde insanların hayvanlara karşı tutumlarının nasıl olması gerektiği buyurulmuş, hayvanlara zarar verecek her türlü tutum ve davranış yasaklanmıştır.

Araştırmamızın kapsamında olan bir diğer konu ise, hayvanlar ve hayvan sağlığı ile ilgili yazılan eserlerdir. Müslümanlar arasında yedinci yüzyıla kadar sözlü aktarım kültürü devam etmiş, ancak fetihlerle İslam devletinin genişlemesi, yeni kültür ve medeniyetlerle karşılaşılması, kurumsallaşma ve yazılı müktesebatı zorunlu hale getirmiştir. Fethedilen coğrafyalarda elde edilen yeni bilgiler ve kaynaklar, İslam devletinde büyük ilgi uyandırmıştır. Bu bilgi edinme çabasında Kur'an ve Sünnetin teşvik edici rolü de yadsınamaz. Bu nedenle de elde edilen kaynakları Arapçaya

¹ Lokman 31/20.

² En'âm, 6/151.

tercüme etmişlerdir. Tercüme edilen kaynaklar arasında hayvan sağlığı ve tedavisine yönelik *Kitâbü'l-Baytara/Baytarnâme* adını verdikleri kitaplarda yer almıştır. Tercüme faaliyetleri ile elde edilen bilgileri kendi tecrübeleri ile bütünleştiren İslam âlimleri, hayvanlarla ilgili çok sayıda eser kaleme almışlardır. Bu eserler ilk olarak hayvanlar alemi ile ilgili dil ağırlıklı çalışmalar olsa da zamanla onları her türlü inceleyen zoolojik içerikli ilm-i hayevân kitaplarının yazılmasında önemli derecede katkı sunmuştur.

1.1.2. Tezin Metodu ve Sınırları

Nitel araştırmalar insanların yaşam tarzlarını, öykülerini, davranışlarını, örgütsel yapılanmalarını ve toplumda meydana gelen değişimleri anlamaya yönelik bilgi üretme süreçlerinden birisidir. Nitel veri analizi üzerine yapılan çalışmalar, genel olarak *tümevarımcı* analiz yöntemi ile kuram geliştirmeyi amaçlamaktadır. Nitel veri analizlerinde çeşitli yöntem ve teknikler ile toplanmış veriler incelenerek araştırma konusu ile ilgili olduğu düşünülen kelime, cümle ve paragraflar analiz birimi olarak ayklanır. Analiz sonucunda ortaya çıkan bilgiler isimlendirilmek suretiyle kodlanarak araştırılan konuya uygun kategorilere ayrılır.³ Nitel veri analizinin yapılması için gerekli bilgilerin toplanması doküman analizi yöntemi ile sağlanmaktadır. Geçmiş olaylara tanıklık eden dokümanlar hem geçmişe hem de günümüze ait bilgileri sunar ve araştırmacıların belirli konuların tarihsel kökenlerini anlamalarına yardımcı olur. Dokümanlarda yer alan bilgiler, sorulması gereken soruları ve gözlemlenmesi gereken durumları önerir, araştırma için ek veriler sağlar. Araştırmacılar, araştırma sürecinde analiz edilecek dokümanları kütüphane kataloglarından ve arşivlerinden yaptıkları incelemelerle ortaya çıkarmaya çalışırlar. Ayrıca dokümanlar, değişim ve gelişimi izlemek için bir araç vazifesi ifa ederek bulguları diğer kaynaklardan gelen kanıtları doğrulamaya yardımcı olurlar.⁴ Biz de tezimizi hazırlarken güvenilir veriler elde etmek ve sunmak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden faydalanarak *tümevarım* ve *doküman analizi* yöntemlerini takip ettik.

Bir çalışmada vesikaları aramak ve toplamak, tarihçilik sanatının başlıca kısımlarından biridir ve tarih araştırmalarına başlarken, önce elde edilebilecek

³ Murat Özdemir, Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, 2010, ss. 325, 332.

⁴ Bilgen Kırıl, Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2020, s. 177.

bilgilerin toplanması gerekmektedir.⁵ Aksi halde yetersiz bilgilerle sunulan çalışmanın içeriği zayıf kalır. Bu nedenle tez yazımından önce gerekli kaynak taramasını yaparak içerik için yeterli bilginin olup olmadığını tespit ettik. Bu kaynakların bir kısmını basılı kaynaklardan bir kısmını ise dijital ortamdan elde ettik. Kaynakları okuyarak tezle ilgili bilgileri tespit edip bilgi fişlemesini yaptık. Bilgilerin doğruluğunu saptamak amacıyla elde edilen verileri tek kaynaktan değil tespit edebildiğimiz diğer kaynaklardan da karşılaştırarak dipnotlarda bunlara yer verdik. Tümevarım yönteminden istifade ederek tek tek tespit etmiş olduğumuz bilgileri tezimizde kullanacağımız bölümlere göre kategorilere ayırdık. Verilerden hareketle kodladığımız kategorilere göre şekillenen tezimizi bu usulden hareketle kaleme almaya çalıştık.

Her bilim dalının kendine özgü araştırma yöntemi bulunmaktadır. Bilginin doğru şekilde düzenlenip aktarılması için planlı ve disiplinli bir yol izlemek gerekmektedir. Tezimiz bilimsel bir çalışma olması nedeniyle elde ettiğimiz verileri tarih metodolojisinden yararlanarak sistemli ve objektif bir şekilde sunmaya özen gösterdik.

Tez konumuzun ismini belirlerken, daha kolay erişilebilir bir kaynak olabilmesi için güncel bir isim vermek amacıyla “baytar” yerine “veteriner hekim” terimini kullanmayı uygun gördük. Bu durum anakronik okuma olarak telakki edilmemelidir. Günümüzde de zaman zaman kullanılan baytar ifadesinin hayvan sağlığı terminolojisi olarak uluslararası anlamda genel kabul görmüş şeklini kullanmanın daha uygun olacağını düşündük. Kaynakların derinlemesine incelenmesi ve bilgilerin sağlıklı bir şekilde analiz edilmesi için de tez konumuza belirli bir zaman aralığı sınırı koyduk. Bu zaman aralığı Cahiliye dönemi ile başlayarak İslam’ın gelişi, İslam devletinin kuruluşu, henüz genç olan bu devletteki yeni kurumların oluşumu ve İslam medeniyetinin olgunlaşmaya başladığı dönemi kapsayan 6. ila 9. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Bu sayede baytarlık mesleğinin ve faaliyetlerinin İslam tarihinin ilk üç asrı içerisindeki oluşumu ve gelişiminin seyrini doğru bir şekilde ortaya koymaya çalıştık. Tezimizde veteriner hekimlik faaliyetleri ve kaynakları hakkında bilgi verirken konunun tarihsel boyutundan çıkmamaya özen gösterdik. Özellikle daha çok

⁵ Ch. V. Langlois-Ch. Seignobos, *Târîh Tetkiklerine Giriş*, çev. Galip Ataç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 16.

veteriner hekimliğin araştırma alanlarına giren hayvan hastalıkları, semptomları, hastalıklara göre hazırlanacak ilaçlar hakkında detaylı bilgi vermekten kaçındık.

Tezin hazırlanması ve yazılması konusunda yaşadığımız en büyük problemlerden birisi çalıştığımız konu ve dönem ile ilgili örnek bir çalışmanın yok denecek kadar az olmasıdır. Türkiye’de İslam Tarihi bilim dalında konumuzla ilgili herhangi bir çalışma bulunmamakla birlikte yurt dışında yapılan çalışmalar ise sınırlı sayıdadır. İslam tarihinde veteriner hekimlikle ilgili çalışmalar genellikle eser incelemeleri sınırlıdır ya da İslam medeniyetinde veteriner hekimliğin gelişmeye başladığı 9. yüzyıldan sonraki dönemle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Yaşadığımız diğer bir problem ise kronoloji sorunudur. Kaynakları incelerken tespit ettiğimiz bilgileri tümevarım yöntemiyle aktarırken, bazı verileri genellemek zorunda kaldığımızdan kronolojik bir tenkite tabi tutmakta zorluk yaşadık. Bunun nedeni, dönemin veteriner hekimleri olan baytarların çalışma alanlarını aktarırken belirli kategorilere ayırmak durumunda kalmamız ve kategorilere ayırırken genelleme yapmaktan uzak durmamızın kaçınılmaz bir durum olmasıdır.

Tezimizi hazırlarken yaşadığımız diğer bir problem ise kaynaklardaki bilgileri günümüze göre anlamlandırma amacıyla okuyup aktarmaktır. 6. ila 9. yüzyıllar arasında söylenen şiirlerin ve yazılan eserlerin çevirisini yapmak, hele ki veteriner hekimlik gibi uzmanlık bilgisi gerektiren bilim sahasında kalem oynatmak takdir edilir ki oldukça zor ve meşakkatli bir sürecin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü kaynaklarda yer alan bilgileri doğru şekilde aktarabilmek için hayvanların fiziksel özelliklerinin, organlarının, anatomilerinin ve hastalıklarının Arapça karşılıkları hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Araştırdığımız dönemde kullanılan kelimelerin doğru karşılıklarını bulmak ve bunları günümüz Türkçesine aktarmak, yavaş ve sabırla ilerleyen ciddi bir bilgi birikimi elde edildikten sonra başarılabilir. Ciddi bir okuma ve incelemeden sonra elde ettiğimiz bilgi birikimi sayesinde kaynaklardaki metinleri doğru şekilde anlamlandırıp aktarmaya çalıştık. Bununla beraber tezimizin kaynaklarından olan bazı el yazmalarının anlaşılması ve okunması en büyük problemlerimizden birisi olmuştur. El yazmalarında oldukça fazla imla hataları bulunmakta ve bu yazmaların eski olmasından ötürü okunmasında güçlük yaşadık. Ancak eserler arasında bazı benzerliklerin bulunması sayesinde bunları karşılaştırma yaparak okumak, bu problemimizi bir nebze de olsa azaltmıştır.

1.1.3. Tezin Amacı ve Önemi

İnsanoğlunun hayvanlarla olan ilişkisi insanlık tarihi kadar eskidir. Kur'an-ı Kerimde Hz. Âdem'in oğullarının Allah'a kurban sunmalarından,⁶ Kâbil'in Hâbil'i öldürdükten sonra kargadan gördüğü yöntemle kardeşini gömmesinden⁷ bahsetmesi, hayvanların varlığının ilk insanla aynı olduğu ve insanların onlardan öğrendikleriyle hareket ettiği söylenebilir. Hayvanlar insanların dünyadaki varlığını devam ettirmesi ve dünyada daha fazla güç sahibi olması hususunda en önemli yardımcısıdır. İnsan için hayvanlar beslenme ihtiyacını karşılayan, yük taşımada yardımcı olan, binek olarak uzun mesafelerini kısaltan, yeri geldiğinde toprağı işlemesine yardımcı olan, kıyafet temin edebilmesi için yün, deri, vb. hammaddeyi sağlayan ve kendi gücünü göstermesi için sembol olarak kullandığı kıymetli varlıklardır.

Arap Yarımadasındaki halkın hayvan yetiştiriciliğine, yarımadaının coğrafi yapısı ve ikliminin etkisi oldukça fazladır. Araştırma konumuzun İslam tarihinin ilk dönemleri olması itibarıyla bu dönemin insanların yaşam tarzları gereği hayvan yetiştiriciliğine ve sağlığına önem vermekteydiler. Özellikle Cahiliye döneminde sürekli devam eden kabile savaşları ve bu savaşların sonunda yaşanan yağmalamalar, dönem insanını at yetiştiriciliğine ve atın güçlü olması için gereken önemin verilmesine sevk etmiştir. Hızın ve gücün sembolü atlar, Cahiliye Arapları için çok şey ifade etmekteydi. Hatta atlarının ailelerinden önde geldiğine dair rivayetlere Cahiliye şiirlerinde fazlaca rastlanmaktadır. İslamiyet öncesinde ve sonrasında savaşların vazgeçilmez öğesi atların sağlığının korunması, güçlü ve talimli kalmaları görev edinilmişti.

Yağışın az görüldüğü yer yer çöllerle kaplı bölgelerde şiddetli kum fırtınaları ve susuzluk gibi olumsuzluklara karşı dayanıklı olan develer, en önemli yolculuk aracı olmuştur. Ticaret sahasında etkin olan şehirli Araplar muhtelif şehirlerde kurulan büyük fuar ve pazarlarda mal alıp satabilmek için günlerce süren yolculuklar yapmak zorunda kaldıklarından, çöl gemisi olarak isimlendirilen develer onların en yakın dostu ve yardımcılarıydı. Bununla beraber savaşlarda kullanacakları malzemeyi taşımada sağlayan hem etinden hem derisinden faydalandıkları develerin sağlığı onlar için oldukça önemliydi. Develer sadece şehirlilerin değil kırsal bölgelerde yaşayan

⁶ Mâide, 5/11.

⁷ Mâide, 5/31.

bedeviler için de kıymetli hayvanlardı. Bedeviler geçimlerini, yiyeceklerini, içeceklerini, yaşam malzemelerini (çadır, kıyafet, vb.), gübrelerini, vb. birçok şeyi develerden elde ederlerdi. Bu nedenle develerinin sağlığına dikkat ederlerdi. Ayrıca küçükbaş hayvanların yünlerini çeyiz ve kıyafet ürünlerinde kullanmakta, etinden ve sütünden günlük yiyecek ihtiyaçlar karşılamaktaydılar. Bu nedenle küçükbaş hayvan besiciliğinin de oldukça yaygın olduğunu görülmektedir.

Araştırdığımız dönemdeki toplumunun yaşamında hayvanların bu derece etkin rolünün olması, hayvan sağlığına verilen değerin artmasına vesile olmuştur. Hayvanların sağlıklı olması, hastalandığında tedavi edilmesi, hayvanlardan elde edilecek ürünlerin veriminin artırılması, hayvanların çiftleştirilirken özelliklerine, nesep ve türlerine dikkat edilmesi veteriner hekimlik faaliyetlerinin en önemlileri arasındadır. Tezimizin en önemli amaçlarından birisi baytarların edinmiş oldukları ilim ve klinik tecrübeleri ile uyguladıkları tedavileri ve çalışma alanlarını sunmaktır. Bununla beraber halkın tecrübe ettiği veya nesilden nesile uygulanan folklorik tedavi yöntemleri ve diğer meslek gruplarının veteriner hekimlik kapsamı dahilindeki faaliyetlerine yer vermektir. Ayrıca hayvanlar ve baytarlıkla ilgili yazılan eserlerin yazım ve gelişim sürecini tespit etmek tezimizin amaçları arasındadır. 7. ve 8. yüzyıllarda hayvanlarla ilgili eserler dil ve lügat alanında kaleme alınırken 9. yüzyıl ve sonrasında hayvan bilimi ve baytarlıkla ilgili olarak kaleme alınma sürecinin gelişimini sebepleri ile ortaya koymaya çalıştık.

Tezimizin en önemli amaçlarından birisi de hayvan sağlığına dikkat edilmesi ve hayvan haklarının korunması hususunda İslam'ın verdiği önemi ortaya koymaktır. Hz. Peygamber'e ilk vahyin gelişi ile başlayan İslamiyet döneminde hayvan sağlığına ve haklarına verilen önem ilerleyen yüzyıllarda da aynı şekilde devam etmiştir. Hatta hayvanlarla ilgili ilmi çalışmaların artması ve bunlarla ilgili eserlerin kaleme alınmasında Kur'an ayetlerinin etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. İslamiyet'in getirdiği Allah'ın yarattığı her cana saygı ilkesiyle günümüz hayvan hakları ve refahının ilk tezahürlerinin aslında İslam dininin geldiği dönemde şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür. Ayrıca Cahiliye döneminde başlayıp İslam sonrasında da devam eden ve hayvanlara eziyet etmelerine sebep olan bazı gelenek ve uygulamalar Kur'an ve sünnet kaideleriyle ortadan kaldırılmıştır.

Tez konumuz, Türkiye’de İslam Tarihi bilim dalında yapılan ilk çalışma olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Daha önce tez konumuz ile ilgili herhangi bir lisansüstü çalışması yapılmamış olmakla birlikte herhangi bir basılı yayın bulunmamaktadır. İlahiyat fakültelerinde hayvanlarla ilgili yapılan çalışmalar ise genel olarak Fıkıh, Tefsir ve Hadis bilim dallarında hazırlanmış, ancak ele alınan hayvan konulu tez ve makaleler, genel olarak fikhî meseleler etrafında şekillenmiş ya da Kur’an ve hadislerde zikredilen hayvanları konu edinmiştir. Türkiye’deki kütüphanelerde bulunan Osmanlı Türkçesiyle yazılmış *baytarnâmeler*in günümüz Türkçesine aktarılmasında Türk Dili bilim dalında yapılan yüksek lisans tezleri bulunmakta, fakat dil çalışmaları olması sebebiyle bu çalışmalarda tarihsel konulara yer verilmemektedir. Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontolojisi anabilim dalında *baytarnâmeler* üzerine yazılan başarılı doktora tezleri ise sınırlı sayıdadır. Bu nedenle gerek araştırdığımız dönem itibariyle gerekse İslam tarihinde veteriner hekimlik faaliyetlerinin tarihsel sürecinin ortaya konulması itibariyle tezimiz bu alanda yapılan ilk çalışmalardan biri olacaktır.

1.1.4. Tezin Kaynakları

İslam tarihinin temel kaynakları ilahi ve beşerî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlahi kaynaklar Allah’ın vahiyleri ve bu vahiylerin peygamberler vasıtasıyla insanlığa duyurduklarıdır.⁸ İlahi kaynakların en güvenilir olanı hiç şüphesiz Kur’an-ı Kerim’dir. Beşerî kaynakların ilk sırasında ise Hz. Peygamber’in sözlerini, fiillerini ve takrirlerinin yer aldığı hadis kaynaklarıdır. Araştırmamızın konusu kapsamında öncelikle İslam dininin hayvan sağlığına ve korunmasına verdiği önemi ortaya koymak için Kur’an Kerim ve Hadis kaynaklarından yararlandık. Ayrıca elde ettiğimiz bazı bilgilerin doğru şekilde aktarmak ve açıklamak amacıyla Tefsir kaynaklarından da istifa ettik.

Araştırmamız özelde hayvan sağlığının korunması ve hayvan hastalıklarının tedavileri ile ilgilenen şahıslar ve kurumları konu almasından ötürü bunların tespit edilmesi oldukça güç olmuştur. Çünkü kaynaklarda özellikle baytarları ele alan konular oldukça azdır ve yer alan bilgiler de birkaç cümleden öteye geçmemektedir. Bu açıdan lügatler (sözlükler) ve divanlar, baytarlar ve tedavi yöntemleri konusunda

⁸ Eyüp Baş, “İslam Kurumları Tarihine Giriş”, *İslam Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 14.

bize en çok bilgi sağlayan kaynaklar olmuştur. Araplarda sözlü aktarım kültürünün gelişmiş olmasından dolayı, şiirlerinde hayatın her kesiminden bilgilere ulaşılabilmektedir. Nitekim baytarlar ile ilgili ilk edindiğimiz bilgiler divan kitapları olmuştur. Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]),⁹ Tırmîmah (ö. 125/743 [?]),¹⁰ Abdullah b. Ömer el-Arcî (ö. 120/738 civarları),¹¹ İbn Ebû Duâd el-İyâdî (ö. 240/854),¹² Humeyd el-Arkât¹³ ve Rü'be b. el-Accâc'ın (ö. 145/762)¹⁴ divanları bunların başında gelmektedir. Yine ayrıca içerisinde Emevîler döneminde ve Abbâsîlerin ilk yıllarında yaşamış şarkıcı ve bestekârlarla bunların şarkı ve bestelerinin yer aldığı Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Eğânî*¹⁵ isimli eseri edebiyat kitapları kategorisindeki en çok istifade ettiğimiz eserdir.

Baytarların kullandıkları aletler ve tedavi yöntemlerinin tespitinde ise yine lügatler en önemli kaynaklarımız arasında yer almıştır. Çalışmamız 6. ila 9. yüzyıllar arasını kapsadığından, lügatler baytarlarla ilgili terimlerin doğru şekilde tespit edilerek sunulması açısından bizlere ışık tutmuştur. Bu lügatlerin en eskilerinden birisi Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn*¹⁶ adlı eseridir. Bununla beraber İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretü'l-Luğa*,¹⁷ Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-Luğa*,¹⁸ Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) *el-Muhît fi'l-Luğa*,¹⁹ Cevherî'nin (ö.

⁹ Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]), *Dîvân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Me'ârif, Kahire ty.

¹⁰ Ebû Nefr (Ebû Dubeybe) et-Tırmîmah el-Hakem b. Hakîm b. el-Hakem b. Nefr (ö. 125/743 [?]), *Dîvân*, thk. İzzet Hasan, Dârü'l-Şarku'l-Arabiyye, Beyrut 1414/1994.

¹¹ Abdullah b. Ömer el-Arcî (ö. 120/738 civarları), *Dîvân*, thk. Secî'i Cemil el-Cebyelî, Dârü'l-Sâdr, Beyrut 1998.

¹² Ebû Duâd el-İyâdî (ö. 240/854), *Dîvân*, thk. Envâr Mahmûd Sâlihî ve Ahmed Hâşim es-Sâmerrâî, Dârü'l-Asma'i, Dimaşk 1431/2010.

¹³ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî (ö. 421/1030), *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Gureyd eş-Şeyh, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

¹⁴ Rü'be b. el-Accâc (ö. 145/762), *Dîvân*, thk. Dâhî Abdülbakî Muhammed, C. 1, *Mecme'ü'l-Luğati'l-Arabiyye*, Kahire, 1432/2011; Rü'be b. el-Accâc, *Dîvân*, thk. Abdülvehhab Avdallah, C. 2, *Mecm'aü'l-Luğatil-Arabiyye*, Kahire, 1429/2008.

¹⁵ Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Eğânî*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1410/1994.

¹⁶ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Abdülhamid Hendâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

¹⁷ Ebû Bekir Muhammed b. El-Hasan b. Düreyd (ö. 321/933), *Cemheretü'l-Luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'İbekî, Dârü'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut 1987.

¹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-Luğa*, thk. Ahmed Abdulalim el-Berdûnî, Dârü'l-Mısıryye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire 1967.

¹⁹ Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî (ö. 385/995), *el-Muhît fi'l-Luğa*, thk. Muhammed Hasan el-Yâsîn, 'İlmü'l-Kütüb, Beyrut 1414/1994.

400/1009'dan önce) *Tâcü'l-Luğa*²⁰ ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâsü'l-Belâğa*²¹ isimli lügatleri faydalandığımız eserler arasındadır. Ayrıca hem sözlük hem de ansiklopedik bilgiler içermesi bakımından İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *Muhassas*²² ve *el-Muhkem ve'l-Muhît*,²³ İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*²⁴ ve Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'Arûs*²⁵ adlı eserleri en çok istifade ettiğimiz kaynaklardır. Farklı ve nadir kullanılan kelimeleri doğru şekilde değerlendirmek amacıyla İbn Ma'sûm el-Medenî'nin (ö. 1120/1708) *Tırâzu'l-Evvel*²⁶ ve Mecdüddin İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*²⁷ isimli eserlerine de başvurduk.

Kelimelerin Türkçe karşılıklarını doğru şekilde vermek amacıyla Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) Arapça *Kâmûsü'l-Muhît*'inin, Mütercim Ahmed Âsım Efendi (1755-1820) tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilen ve *Kâmus Tercümesi* diye de bilinen *Okyanûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* isimli yazma eserin günümüz Türkçe alfabesine çevrilmiş baskısından da yararlandık.²⁸

Baytarların çalıştığı sahalar ve halkın uyguladığı folklorik tedavi yöntemlerinin tespitinde ise genel tarih kitapları, tabakât, şehir kitapları, siyer ve meğâzî kitaplarından faydalandık. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin (ö. 350/961) *Kitâbü'l-Vülât*,²⁹ Sâbî'nin (ö. 448/1056) *Kitâbü'l-Vüzerâ*³⁰ ve İbn Asâkir'in (ö. 571/1176)

²⁰ İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihah Tâcü'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğaffûr Attâr, Dârü'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut 1979.

²¹ Ebü'l-Kâsım Cârullah b. Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

²² Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr İbn Sîde el-Mürsî (ö. 458/1066), *Muhassas*, thk. Halîl İbrahim Cefâl, Dârü'l-İhyâ'i et-Terâsü'l-Arabiyye, Beyrut 1417/1996.

²³ İbn Sîde, *Muhkem ve'l-Muhît*, thk. Abdülhamid Hendâvî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.

²⁴ Ebü'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-Afrikî el-Mısırî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâder, Beyrut 2010.

²⁵ Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrahim et-Terzî, Matba'a Hükümetü'l-Kuveyt, Kuveyt 1972.

²⁶ Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Ma'sûm el-Hüseynî el-Medenî (ö. 1120/1708), *Tırâzu'l-Evvel*, Müessesetü Âl-i Beyt, Kum h. 1426.

²⁷ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâhî ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-İslamiyye, Kahire 1383/1963.

²⁸ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*, çev. yazı Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.

²⁹ Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî et-Tücîbî (ö. 350/961), *Kitâbü'l-Vülât*, Matba'at el-Âbâ el-Yesû'ayn, Beyrut 1908.

³⁰ Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî el-Harrânî (ö. 448/1056), *Kitâbü'l-Vüzerâ*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc, Mektebetü'l-'Ayân, ty.

*Târîhu Medîneti Dimaşk*³¹ isimli eserleri bunların başlıcalarıdır. Baytarlar ve folklorik veteriner hekimlik ile ilgili bize en çok fayda sağlayan eserlerin başında ise İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Uyûnü'l-Ahbâr*³² ve *el-Ma'ârif*³³ isimli eserleri gelmektedir.

Hayvan tedavisi ile ilgilenen şahısların tespitinde ise tabakât kitaplarından faydalandık. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*,³⁴ Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Ensâbü'l-Eşrâf*,³⁵ İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*³⁶ ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*³⁷ isimli eserleri bu konuda başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Tezimiz için başvurduğumuz siyer, megâzî ve genel tarih kaynakları İbn Hişâm (ö. 218/833) *Sîretü'n-Nebeviyye*,³⁸ Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü'l-Megâzî*,³⁹ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târih*,⁴⁰ Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-A'sâ*⁴¹ isimli eserleri; şehir tarihi kaynakları Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu'l-Büldân*⁴² ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*⁴³ isimli eserleri; harac kaynaklarından Ebû Yûsuf (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*⁴⁴ isimli eserleridir.

Konumuzun kapsamı dahilinde en çok yararlandığımız eserler ise ilm-i hayevân kitapları ve baytarlık kitaplarıdır (*kitâbü'l-baytara*). Bu türden kitaplar muhteva

³¹ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin İbn Asâkir ed-Dimaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, Dârü'l-Fikr, Beyrut.

³² Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Uyûnü'l-Ahbâr*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1343/1925.

³³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet 'Ukâşe, el-Heyetü'l-Mısıriyye el-'Âmmetü lil-Kitâb, Kahire 1992.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul 2014.

³⁵ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1417/1997.

³⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, çev. Naim Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.

³⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1427/2006.

³⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî (ö. 218/833), *Sîret-i İbn-i Hişâm*, çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, İstanbul 2006.

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut 1989.

⁴⁰ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, çev. Komisyon, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

⁴¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Kahire 1340/1922.

⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

⁴³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü'l-İhyâ'i et-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1399/1979.

⁴⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.

açısından hayvanlara dair hususları dilbilgisi yönünden kaleme alınmış olsalar da başta atlar olmak üzere deve, koyun, keçi gibi evcil hayvanların bakımı, beslenmesi, sağlığı, hastalıkları, vb. hakkında bilgiler içermektedir. İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819[?]) *Nesebü'l-Hayl fî'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*,⁴⁵ Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824[?]) *Kitâbü'l-Hayl*,⁴⁶ Asmaî'nin (ö. 216/831) *Kitâbü'l-Hayl*,⁴⁷ *Kitâbü'l-İbil*⁴⁸ ve *Kitâbü's-Şa'*⁴⁹ ve İbnü'l-A'râbî'nin (ö. 231/846) *Esmâü Hayli'l-Arab ve Fûrsânihâ*⁵⁰ isimli eserleri bunların başlıcalarıdır. Hayvanları zoolojik yönden inceleyen eserler de (ilm-i hayevân) araştırma konumuza en çok katkısı olan kaynaklardır. Özellikle Câhiz'in (ö. 255/869) *Kitâbü'l-Hayevân*⁵¹ ve katırlarla ilgili *Kitâbü'l-Bigâl*⁵² isimli eserleri içerik bakımından en zengin kaynaklardan birisidir. Hayvanlarla ilgili monografik ve zoolojik bilgiler içermesinin yanında baytarlık, hayvanlarla ilgili folklorik faaliyetler ve hayvanlar üzerinde çalışmalar yapan kişiler hakkında bilgilere de yer vermektedir. Bu alanda istifade ettiğimiz diğer bir kaynak ise Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Hayâtü'l-Hayevân*⁵³ isimli eseridir.

9. yüzyılda Yunancadan Arapçaya tercüme edilmiş baytarlık kitapları olan *kitâbü'l-baytaraların* el yazmaları da tezimizin önemli kaynaklarındandır. Bu el yazmalarının bazıları Türkiye'deki el yazması eserleri kütüphanelerinde bulunması, kaynaklara erişebilmemiz açısından ülkemizdeki en büyük zenginliklerimizden birisidir. Araştırdığımız dönem içerisinde yer alan iki el yazma çeviri eser de Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Bu yazma eserlerden birisi Huneyn b. İshak (ö. 260/873) diğeri ise Sâbit b. Kurre'ye (ö. 288/901) aittir. Huneyn b. İshak'ın Arapçaya tercüme ettiği *Kitâbü'l-Baytara* isimli eser, milattan sonra 4. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir veteriner olan Magnesialı (Manisa)

⁴⁵ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî (ö. 204/819[?]), *Nesebü'l-Hayl fî'l-Cahiliyye ve'l-İslâm ve Ahbârihâ*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1423/2003.

⁴⁶ Ebü Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824[?]), *Kitâbü'l-Hayl*, thk. Fritz Krenkow, Dârü'l-Me'ârif el-Osmaniyye, Haydarâbâd 1358/1939.

⁴⁷ Ebü Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831), *Kitâbü'l-Hayl*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1430/2009.

⁴⁸ Asmaî, *Kitâbü'l-İbil*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1424/2003.

⁴⁹ Asmaî, *Kitâbü's-Şa'*, thk. Sabîh et-Temîmî, Dârü'l-Esâme, Beyrut 1407/1987.

⁵⁰ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846), *Esmâü Hayli'l-Arab ve Fûrsânihâ*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1430/2009.

⁵¹ Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Hayevân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Muhammed Bâsil, 'Uyûnu's-Sûd, Beyrut 2011.

⁵² Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, C. 2, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1964.

⁵³ Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-Demîrî (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-Hayevân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut h. 1424.

Theomnestus'a ait olduğu düşünölen at hekimliğine dair Yunanca eseridir.⁵⁴ Sâbit b. Kurre ise Tyanalı Apollonios'a izafe edilen baytarlıkla ilgili Farsça bir eseri yine *Kitâbü'l-Baytara* ismiyle Arapçaya çevirmiştir.⁵⁵ Sâbit b. Kurre ayrıca esere bir giriş kısmı hazırlayarak eklemiştir.⁵⁶ 9. yüzyılda yazılan baytarlıkla ilgili en önemli eser ise İbn Âhi Hizâm'a ait olan *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*'sıdır. Çünkü bu eser İslam Medeniyeti içerisinde baytarlık alanında yazılmış ilk özgün eserdir. Bu eserin el yazmaları ise Süleymaniye⁵⁷ ve Beyazıt Devlet⁵⁸ kütüphanelerinde bulunmaktadır.

6. ila 9. yüzyıllar arasında kaleme alınan eserlerin tespiti ve bunların yazarları hakkında bilgi edindiğimiz eserler ise şunlardır: İbn Cülcül (ö. 384/994 [?]) *Tabakâtü'l-Etubbâ' ve'l-Hükemâ*,⁵⁹ İbn Nedîm (ö. 385/995 [?]) *Fihrist*,⁶⁰ Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070) *Tabakâtü'l-Ümem*,⁶¹ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Üdebâ*,⁶² İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) *İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ*,⁶³ ve *İnbâhü'r-Ruvât*,⁶⁴ İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ*,⁶⁵ İbn Hallikân (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*⁶⁶ ve es-Safedî (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefayât*.⁶⁷

⁵⁴ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprölü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959, vr. 1b-50a, h. 674.

⁵⁵ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprölü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/3, vr. 86b-167b, h. 674; Kırbıyık, *Baytarlık*, C. 5, s. 278.

⁵⁶ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprölü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/2, vr. 50b-86b.

⁵⁷ İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hafid Efendi Koleksiyonu, nr. 257, vr. 1-110a, h. 759; İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, nr. 2899/1, vr. 1-119.

⁵⁸ İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. 3174/1, vr. 1-135^a.

⁵⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelüsî (ö. 384/994 [?]), *Tabakâtü'l-Etubbâ' ve'l-Hükemâ*, thk. Fuâd Seyyid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

⁶⁰ Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, çev. ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayıncılık, İstanbul 2017.

⁶¹ Sâid el-Endülüsî (ö. 462/1070), *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.

⁶² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbâs, Dârü'l-Arabî'l-İslâmî, Beyrut 1414/1993.

⁶³ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

⁶⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât 'Alâ Enbâhi'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Müessesetü'l-Kütübî's-Sikâfiyye, Beyrut 1406/1982.

⁶⁵ Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nezzâr Rıza, Dârü Mektebetü'l-Hayyât, Beyrut t.y.

⁶⁶ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsan Abbâs, Dârü Sâder, Beyrut 1978.

⁶⁷ Ebû's-Safâ (Ebû Sâid) Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafa, Dârü İhyai' et-Terâs, Beyrut 1420/2000.

Tezimizi yazarken bize ışık tutan ve çalışmamızın şekillenmesinde katkıda bulunan güncel kaynaklar ve araştırmalar da bulunmaktadır. Bu kaynakların ilki Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* külliyyatıdır. İslâm medeniyeti tarihinde Emevî ve Abbâsî dönemlerinin müelliflerinin ele alındığı her türlü aklî ve naklî bilimlere ait literatürü içeren eser, bize en çok katkı sağlayan kaynaklardan biri olmuştur. Eserin 3. cildinde tıp, eczacılık, zooloji ve veteriner hekimlik konuları,⁶⁸ 8. cildinde ise lügat konusu⁶⁹ ele alınmıştır. Tez konumuzla ilişkili olan üçüncü cildinde Sezgin, öncelikle İslam medeniyetinde zooloji ve veteriner tıbbî konularında araştırmalar yapan ilim sahiplerinin eski medeniyetlerden faydalandıkları kaynaklara ve isimlere yer vermiştir. Sonrasında ise yine aynı konularda çalışmalar yapan ve eserler yazan İslam âlimleri hakkında kronolojik olarak bilgiler sunmuştur. Bu âlimlerin kitaplarında yer alan hem eski medeniyetlerdeki hem de İslam medeniyetindeki âlimlerin çalışmalarını da spesifik bir şekilde ortaya koymuştur. Külliyyatın sekizinci cildinde yer alan lügat ve dil alanlarında yazılan eserler, hayvanlar hakkında yazılan monografik çalışmaların tespiti açısından bize katkı sağlamıştır.

Tezimize en çok katkı sağlayan eserlerden birisi Housni Alkhateeb Shehada'nın *Mamluks and Animals Veterinary Medicine in Medieval Islam*⁷⁰ isimli çalışmasıdır. Aynı zamanda yazarın Tel Aviv Üniversitesi Tarih bölümünde hazırladığı doktora tezi olan çalışma, İslam medeniyetinde veteriner hekimliğin en gelişmiş dönemi olan Memlûkleri konu almaktadır. Bu çalışma Memlûklerin 13.-16. yüzyıllar arasında veteriner tıbbî tarihi hakkında bilgi verirken aynı zamanda veteriner hekimleri sosyal, politik ve kültürel çerçevede inceleyerek tarihi konularda önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca çalışmanın ikinci bölümünde eski medeniyetlerde, Cahiliye ve İslam'ın ilk dönemlerinde veteriner hekimlik faaliyetleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Veteriner tıbbî tarihi konusundaki eksikliklerimizi gideren ve tezimize en çok katkı sağlayan eser ise Nihal Erk'in *Veteriner Tarihi*⁷¹ isimli kitabıdır. Erk, kitabında öncelikle veteriner hekimliğin ortaya çıkışından bahsetmiş sonrasında ise eski medeniyetlerden başlayarak İslam medeniyeti, Orta Çağ ve Modern Çağ veteriner

⁶⁸ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, C. 3, E. J. Brill, Leiden 1970

⁶⁹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-'Arabî*, çev. Araf Mustafa, C. 8, Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, Kahire 1408/1988.

⁷⁰ Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals Veterinary Medicine in Medieval Islam*, E. J. Brill, Leiden-Boston 2013.

⁷¹ Nihal Erk, *Veteriner Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

hekimlik tarihi hakkında bilgiler sunmuştur. Ayrıca kitabın son bölümünde Osmanlıdan başlayarak Türkiye’de veteriner hekimliğin gelişimi hakkında bilgi vermiştir. Erk’in çalışmasının her bölümü tezimize önemli katkılar sağlarken, çalışmadan en çok istifade ettiğimiz bölüm İbn Ahî Hizâm’ın *Kitâbü’l-Fürûsiyye ve’l Baytara*’sının Osmanlı Türkçesine çevrilmiş el yazması *Kitâbü Baytarnâme*⁷² hakkında bilgi vermiş olduğu bölümdür. Ayrıca bu bölüme ait makale de yayımlamıştır.⁷³ Nihal Erk, İbn Ahî Hizâm’ın eserinin Türkçe tercümesi olan el yazması üzerinde incelemelerde bulunarak eserin veteriner hekimlik açısından ne kadar önemli bir çalışma olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Otuz bölümden oluşan eserin her bölümünde yer alan konuları açıklamış, bölümlerde yer alan hastalık ve tedavileri uzman bakış açısıyla incelemiştir. Eserde geçen bazı hastalıkları günümüz veteriner hekimlikte kullanılan terimlerle belirtmiş ve tedavi yöntemlerini günümüzde kullanılan tedavi yöntemleri ile kıyaslamıştır. Ayrıca kendinden önce yazılmış eserlerden nasıl ve ne şekilde alıntılar yaptığı hakkında da bilgiler sunmuştur.

Türkiye’deki kütüphanelerde bulunan el yazma baytarnâmeler üzerine çalışmaları olan Mesut Şen’in araştırmaları da tezimize önemli katkılar sağlamıştır. Şen de İbn Ahî Hizâm’ın Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş *Kitâbü Baytarnâme*’si üzerinde tenkitli metin çalışması yapmıştır.⁷⁴ Ayrıca Türkiye’deki kütüphanelerde bulunan Arapça, Farşça ve Türkçe baytarnâmelerin hepsini tespit ederek bunların bir listesini yayımlamıştır.⁷⁵

İslam Medeniyetinde veteriner tıbbı hakkında genel bilgiler içeren Kasım Kırbıyık’ın İslam Ansiklopedisi için hazırladığı *Baytarlık*⁷⁶ maddesi tezimize başlarken temel konuları öğrenmemiz açısından önemli katkıları sunmuştur. Veteriner Tarih ve Deontolojisi Anabilim Dalında yazılan doktora tezlerinin yine konu ile ilgili eksik bilgilerimizi gidermede katkısı olmuştur. Abdullah Özen’in *Milli Kütüphanede’ki Yazma Baytarnâmeler Üzerinde Tarihsel İncelemeleri*,⁷⁷ Ali Yiğit’in

⁷² *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, nr. 3535.

⁷³ Erk, “Dokuzuncu Yüzyılda Ait ‘Kitab al-Hayl val-Baytara’ Üzerinde Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 8/4, 1962.

⁷⁴ Mesut Şen, *Haza Kitabı Baytar-ı Name: Tenkidli Metin*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

⁷⁵ Mesut Şen, “Baytarnâmeler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Resim Matbaacılık, İstanbul 1995, ss. 193- 262.

⁷⁶ Kasım Kırbıyık, “Baytarlık”, *DİA*, C. 5, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 278-282.

⁷⁷ Abdullah Özen, *Milli Kütüphanede’ki Yazma Baytarnâmeler Üzerinde Tarihsel İncelemeleri*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

“İlm-i Fûrusiyet” İsimli Baytarnâmenin Veteriner Hekimliği Tarihi, At Yetiştiriciliği ve Hastalıkları Açısından İncelenmesi⁷⁸ ve Çağrı Çağlar Sinmez’in *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırma*⁷⁹ isimli doktora tezleri istifade ettiğimiz çalışmalardır.

Batılı araştırmacıların veteriner hekimlik üzerine yazılmış Arapça el yazmaları üzerine yaptıkları çalışmalar, tezimize katkı sağlayan diğer önemli çalışmalardır. Robert G. Hoyland ve Philip F. Kennedy’ nin *Islamic Reflections, Arabic Musings: Studies in Honour of Alan Jones*⁸⁰ adlı kitabında yer alan “*Theomnestus of Nicopolis, Hunayn ibn İshaq and the Beginning of Islamic Veterinary Science*” bölümünde Hoyland, Huneyn b. İshak’ın Yunancadan Arapçaya tercüme ettiği *Kitâbü’l-Baytara*’sını Yunanca ve Arapça el yazmaları ile karşılaştırmalarını yaparak sunmuştur. Hoyland, eserin Yunanca ve Arapça metinlerdeki başlık ve pasajların karşılaştırmalarını yapmış, aynı ve farklı olan kısımların bazılarını paylaşmıştır.⁸¹ Aynı zamanda İstanbul ve Paris’teki kütüphanelerde bulunan *Kitâbü’l-Baytara*’nın el yazmalarının 96 bölümden oluşan başlıklarının listesini yapmıştır.⁸² Susanne Saker da aynı şekilde bir çalışma yapmış Arapça el yazmalarını temel alarak oldukça detaylı bir incelemede bulunmuştur. Saker, çalışmasında Arapça yazmalarının tamamını tercüme etmiş ve bölüm başlıklarına tek tek yer vererek açıklamalarda bulunmuştur. Saker ayrıca Theomnestus’un, Huneyn’in tercümesi dışında, İslam medeniyetinde kaleme alınmış diğer Arapça el yazmalarında bulunan alıntılarını da tespit etmiştir.⁸³

Bazı araştırmacılar kitaplarında *Kitâbü’l-Baytara*’nın el yazmaları ile ilgili bilgiler sunmuşlardır. Rosenthal, *Das Fortleben der Antike im Islam* adlı eserinde İstanbul’daki el yazmasının giriş bölümünden kısa bir bilgi vermiş,⁸⁴ Hellmut Ritter

⁷⁸ Ali Yiğit, “İlm-i Fûrusiyet” İsimli Baytarnâmenin Veteriner Hekimliği Tarihi, At Yetiştiriciliği ve Hastalıkları Açısından İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

⁷⁹ Çağrı Çağlar Sinmez, *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

⁸⁰ Robert G. Hoyland and Philip F. Kennedy, *Islamic Reflections, Arabic Musings: Studies in Honour of Alan Jones*, Gibb Memorial Trust, Cambridge 2004.

⁸¹ Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, ss. 153-160. Bu eserin araştırılmasında Bizans’ın at tıbbı araştırmacısı Anne McCabe de Hoyland’a yardımcı olmuştur. McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, s. 184

⁸² Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, ss. 162-169.

⁸³ Susanne Saker, *Die Pferdeheilkunde des Theomnest von Nikopolis in Arabischer Übersetzung*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2008.

⁸⁴ Franz Rosenthal, *Das Fortleben Der Antike Im Islam*, Artemis Verlag, Zurich, 1965, ss. 278-279; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 354; McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, s. 182.

ve Richard Walzer ise İstanbul'daki kütüphanelerde yer alan Yunan doktorların eserlerinin Arapça çevirileri ile ilgili eserlerinde *Kitābū 'l-Baytara*'nın el yazmasına yer vermişlerdir.⁸⁵

Veteriner tarihi bilimi açısından önemli bir yeri olması sebebiyle İbn Ahî Hizâm'a ait eserin el yazmaları üzerinde de pek çok bilim insanı araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmacılardan biri Martin Heide'dır. Heide, İbn Ahî Hizâm'ın eseri üzerinde dilbilimci ve veteriner hekimlerle beraber disiplinler arası bir çalışma yaparak eserde yer alan atın hareketliliğine neden olan yedi hastalığın Almanca çevirilerini yapmış ve Arapça metinleriyle beraber *Beschreibung und Behandlung einiger Erkrankungen, die die Extremitäten der Pferde betreffen aus dem Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara des Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī* isimli çalışmasını yayımlamıştır.⁸⁶ Martin Heide, Veronica Weidenhöfer ile *Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature*,⁸⁷ ayrıca Veronica Weidenhöfer ve Joris Peters ile birlikte *“Zur Frage der Kontinuität des hippiatrischen Erbes der Antike: Die Behandlung von Erkrankungen des Bewegungsapparates im Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara von Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī”*⁸⁸, daha sonra ise Susanne Saker, Stefan Weninger ve Maria Vittoria Ritz'i de bu çalışma grubuna alarak *Hippiatrika Arabica: Kontinuität und Innovation* isimli makaleleri yayımlamıştır.⁸⁹ Heide, 2008 yılında İbn Ahî Hizâm'ın eserine ait tüm el yazmalarını karşılaştırarak bir çalışma hazırlamış ve bunu yayımlamıştır.⁹⁰ Bu çalışmaların ilgili kısımlarından tezimize katkı sağlamaya çalıştık.

Yırtıcı kuşların bakım ve tedavisi hakkında ise Anna Akasoy ve Stefan Georges'un *Muhammad ibn 'Abdallāh al-Bāzyār Das Falken- und Hundebuch des*

⁸⁵ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 353.

⁸⁶ Martin Heide, “Beschreibung und Behandlung einiger Erkrankungen, die die Extremitäten der Pferd betreffen aus dem Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara des Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī, *Die Welt Des Orients*, Vol. 34, 2004, ss. 105-152; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 16.

⁸⁷ Veronika Goebel and Martin Heide, “Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature”, *La Veterinaria Antica e Medievale. Testi Greci, Latini, Arabi e Romanzi Atti del II Convegno internazionale*, Catania, 3-5 ottobre 2007, Lugano 2009.

⁸⁸ Veronica Weidenhöfer, Martin Heide and Joris Peters, “Zur Frage der Kontinuität des hippiatrischen Erbes der Antike: Die Behandlung von Erkrankungen des Bewegungsapparates im Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara von Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī,” *Sudhoffs Archiv*, vol. 89, 2005, ss. 92-95.

⁸⁹ Weidenhöfer vd., “Hippiatrika arabica: Kontinuität und Innovation”, *Pferdeheilkunde*, 21/6, 2005, ss. 45-57.

⁹⁰ Martin Heide, *Das Buch der Hippiatrie - Kitab al-Baytara Von Muhammad ibn Ya'qub ibn ahi Hizam al-Huttali*, Harrassowitz Verlag, 2008.

*Kalifen al-Mutawakkil*⁹¹ isimli kitabı ve yine Anna Akasoy'un *Falconry in Arabic Literature: From its Beginnings to the Mid-9th Century*⁹² isimli makalesi tezimize katkısı olmuş çalışmalardır.

Tezimiz için ulaşamadığımız çalışmalar da olmuştur. Seyyid Ahmed Adil'in *İslam vet-Tıbbi'l-Baytara*⁹³ (الإسلام والطب البيطري) isimli 1986 yılı Mısır basımı olan kitabına maalesef ulaşamadık. Kitap, Mısır'da Eşyût Üniversitesi Kütüphanesinde yer almakta ve başka baskısı da bulunmamaktadır. Çalışmanın görüntülerinin temini için yaptığımız girişimler ise sonuçsuz kalmıştır.

1.2. Veteriner Hekimliğin Doğuşu

Veteriner hekimliği insanlık tarihinin en eski mesleklerinden biri olarak kabul edilmektedir. İlk insan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın dünyaya gelişi ile beraber yeryüzünde yaşayabilmeleri için ihtiyaçlarını tedarik etmeleri gerekmektedir. Dünya hayatında insanoğlu için birçok varlığın yaratıldığını ve bunların insana müteaddit yararları olduğu Kur'an'da da açık olarak buyurulmaktadır.⁹⁴

Kur'an'da, birçok türde hayvanın yaratıldığı, insanın hizmetine sunulduğu⁹⁵ ve bir kısmının insanlar tarafından evcilleştirilerek kendilerinin ihtiyaçlarını karşıladıkları şöyle belirtilir: “Görmediler mi ki, biz onlar için, ellerimizin (kudretimizin) eseri olan hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar. Biz, o hayvanları kendilerine boyun eğdirdik. Onlardan bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler. Onlar için bu hayvanlarda (daha pek çok) yararlar ve içecekler vardır. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”⁹⁶ Hayvanların tüy ve derilerinden ısınma ve barınma ihtiyaçlarını karşıladıklarını,⁹⁷ denizde yetişen hayvanlardan yiyeceklerini ve süs eşyalarını çıkardıklarını,⁹⁸ sağılabilen hayvanlardan süt ve bazılarından da et ihtiyaçlarını giderdiklerini,⁹⁹ bin bir çeşit çiçekten topladıkları

⁹¹ Anna Akasoy and Stefan Georges, *Muhammad ibn 'Abdallâh al-Bâzyâr Das Falken- und Hundebuch des Kalifen al-Mutawakkil*, Akademie Verlag, Berlin 2005.

⁹² Anna Akasoy, “Falconry in Arabic Literature: From Its Beginnings to the Mid-9th Century”, *Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism Throughout The Millennia on A Global Scale*, eds. Karl-Heinz Gersmann and Oliver Grimm, Wachholtz Verlag GmbH, Kiel/Hamburg 2018. (ss. 1769-1791)

⁹³ Seyyid Ahmed Adil, *İslam vet-Tıbbi'l-Baytara*, Kahire 1986.

⁹⁴ Casiye, 45/13.

⁹⁵ Lokman, 31/20.

⁹⁶ Yasin, 36/71-73.

⁹⁷ Nahl, 16/ 5; Nahl, 16/80.

⁹⁸ Nahl, 16/14.

⁹⁹ Nahl, 16/66; Hac, 22/36; Müminun, 23/ 21.

özlerle karınlarında bal yapan arılardan şifa bulduklarını spesifik olarak açıklamaktadır.¹⁰⁰

Kur'an'ın sunduğu bilgilerle beraber insanlık tarihi sürecine bakıldığında da insanlar hayvanları sürekli olarak takip etmişlerdir. İlk insanların barındıkları mağaraların duvarlarına çizdikleri hayvan figürleri ve av sahneleri insan-hayvan ilişkisinin en eski örneklerini oluşturmuştur.¹⁰¹ Daha sonra onları rastgele öldürmek yerine, evcilleştirerek çeşitli ürünlerinden yararlanma yolunu seçmişlerdir. Veteriner Tarihi araştırmacıları insanların hayvanları evcilleştirerek ilk zenginliklerine sahip olduklarını belirtmişlerdir. Günümüzde “sermaye” anlamındaki Latince bir kelime olan *capitalis/kapital* sözcüğünün kendi dilindeki anlamının “sığır başı” olması, hatta ilk kullanılan paraların üzerinde hayvan başlarının resimleri bulunması,¹⁰² aslında insanların ilk sermayesinin hayvanlar olduğu hususuna ışık tutmaktadır.¹⁰³ Bu nedenle insanların hayvanlarının sağlıklarına önem verdikleri, veteriner tıbbının hayvanların ehlileştirilmesi ve insanların hayvanları tanımasıyla başlamış olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁴

İlk insan topluluklarında insan tedavisi görevini ilk yapan kişinin anne, hayvan tedavisi görevini ilk yapan kişinin ise çoban olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁵ Bebeğiyle en çok vakit geçiren, emziren, doyuran, ihtiyacını gideren anne nasıl ki bir müddet sonra rahatsızlıklarını ses ve hareketlerinden anlayabiliyorsa; yine aynı şekilde evcil hayvanların sürü bekçiliğini yapan çobanın da onlarla uzun zaman ilgilendiği, onların hal ve hareketlerini gözlemlediği için hayvanların rahatsızlıklarını fark edebilecektir. Buna binaen anne ve çoban için -her ne kadar medikal anlamda olmasa da- tedavi uygulamalarını başlatan iki önemli temsili şahıs diyebiliriz. Doktor temsili anne ile veteriner hekim temsili çoban arasında bir iş birliği mutlaka yapılmış olmalıdır.

¹⁰⁰ Nahl, 16/68-69.

¹⁰¹ Henry Stephen Lucas, *A Short History of Civilization*, The Maple Press Company, 1953 New York, s. 27.

¹⁰² Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 2.

¹⁰³ Frederick Smith, *The Early History of Veterinary Literature and Its British Development*, Bailliera, Tindall and Cox, London 1919, C. 1, s. 20; J. Fred Smithcors, *Evolution of the Veterinary Art*, Bailliere, Tindall and Cox, London 1958, s. 91; Angela von den Driesch und Joris Peters, *Geschichte der Tiermedizin: 5000 Jahre Tierheilkunde*, Schattauer Verlag, Stuttgart 2003, s.8.

¹⁰⁴ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 2; Calvin W. Shwabe, *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*, University Of Minnesota Press, Minnesota 1978, s. 10; Atilla Özgür, “Veteriner Hekim Terimi Üzerine Tarihî Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 44/1, 1997, s. 98

¹⁰⁵ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 3.

Dolayısıyla insan ve hayvan hekimliği uzun süre bir arada yerine getirilmiş; insan kendisine yaptığı tedavileri hayvanlarına da uygulamıştır.¹⁰⁶

1.3. Eski Medeniyetlerde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri

Veteriner hekimlik uygulamalarının tarihi incelendiğinde özellikle hayvana değer veren hatta hayvanları daha üstün gören toplumlarda veteriner tıbbına daha çok ehemmiyet gösterilmiş ve birçok tedavi yöntemi geliştirilmiştir. Bununla beraber eski çağlardaki insanlar doğadan ve doğa olaylarından çok etkilendikleri için bazen bilimsel tedavilerle beraber sihir ve batıl inanışlar birbirine karışmış, teşhis ve tedavi uygulamalarında kâhinlik ve büyüye başvurmuşlardır.

1.3.1. Eski Mısır'da Veteriner Hekimlik

Veteriner hekimliğine dair en eski uygulamaların Memphis Mabedindeki kabartmalarda ortaya çıkarılan resim ve semboller sayesinde MÖ 3000'lerde başlatıldığı tahmin edilmektedir. Bu kabartmalarda kazların, sığırların ve keçilerin insanlar tarafından hamurlarla beslenirken resmedilmiş olmasını, bu hamurların hayvan tedavisi için hazırlanan ilaçlar olarak düşünülmüştür. Bunlarla beraber, sığırların yaratılışları ve ineklerin doğumu esnasında insanların onlara yardım ettiğine dair tasvirlerin de yer alması o dönemlerde veteriner hekimliği eğitiminin verildiği ve tedavilerin hayvan hastalıklarını iyileştirmek amacıyla yetiştirilen elemanlar tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Hatta kümes hayvanlarının hastalıkları ile ilgilenenlere “tavuk doktoru” denildiği belirlenmiştir.¹⁰⁷

Milattan önce 1000-2000 yılları arasında Mısır uygarlığında yazılmış papirüsler, tarihi veri elde edilmesi bakımından en önemli katkıyı sağlamıştır. Matematik, astronomi, mühendislik, tıp, vb. bilimlerin yanında Veteriner tıbbına ait ilk yazılı vesikalara Mısır'da rastlanmaktadır. Kahun (yaklaşık MÖ 1900), Smith (yaklaşık MÖ 1700) ve Ebers papirüslerinin (yaklaşık MÖ 1550) keşifleri hem hekimlik hem de veteriner hekimlik uygulamaları hususunda çok sayıda bilgiye ulaşmayı sağlamıştır. Bu papirüslerin en eskisi olan Kahun papirüsü aynı zamanda en bilimsel bilgilerin yer aldığı papirüstür ve veteriner hekimlik alanının en eski metinlerden birisidir. Köpeklerde parazit, gözlerde ve dişlerde iltihaplanma gibi rahatsızlıklar ve bunların

¹⁰⁶ Hilmi Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, Bozkurt Matbaası, İstanbul 1947, s. 6.

¹⁰⁷ Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, s. 34; Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 16-17; Smithcors, *Evolution of the Veterinary Art*, ss. 91-93; F. Smith, *The Early History of Veterinary Literature*, s. 20

tedavilerinden bahsetmiştir. Tütsüleme, kan alma, kan kaybını önleyici ilaçlar ve koruyucu hekimlik gibi tedavi yöntemleri tespit edilmiştir. Smith papirüsünde özel cerrahi aletlerin kullanıldığından, kırıkların tedavi edildiğinden ve kanamalarda dağlama yönteminin kullanıldığından; Ebers papirüsünde ise sekiz yüzden fazla çoğu geleneksel inançlara dayalı ve hayvanlardan elde edilerek yapılan ilaçlardan bahsetmiştir. Görüldüğü üzere papirüslerdeki veteriner hekimlik uygulamaları, en eskiden en yakına doğru yaklaştıkça gerçeklikten uzaklaşmıştır. Bunun nedeni de Mısır'daki insan ve hayvan tedavilerinin rahip hekimler elinde olması ve bu rahip hekimlerin tedaviyi ilaç, dua ve sihirle yapıyor olmalarıydı.¹⁰⁸

1.3.2. Eski Hint Uygarlığında Veteriner Hekimlik

Eski medeniyetler arasında veteriner hekimliğin en gelişmiş olduğu uygarlık Hindistan'dır.¹⁰⁹ Din ve tıp alanı birlikte devam etmiş olmasına rağmen Hint medeniyetinde olumlu sonuçlar doğurmuştur. Hayvanların özellikle sığırların kutsal varlıklar olarak kabul edilmesi, insan ve hayvanların aynı değerde görülüyor olması, evcil ve yabani hayvan ayrımı yapılmaksızın bütün hayvanlara önem verilmesine vesile olmuş, bu sayede veteriner tıbbında oldukça ilerlemeler kaydedilmiştir. Vedik çağ denilen MÖ 1500- 800 arasında kapsayan dönemde antik Hindu metinleri olarak bilinen “Vedalar” meydana getirilmiştir. Bu metinlerde genel tıp ve veteriner tıbbına ait bölümler yer almıştır. Bu dönemde veteriner tıpta branşlaşmaya gidilmiş, fil hastalıklarını tedavi edenlere *palakapya*, at sağlığı ile ilgilenenlere ise *salihotriya* adı verilmiştir.¹¹⁰ Hatta Büyük Kral Asoka (MÖ 304-232) zamanında *salihotriyaların* çalıştığı hastaneler kurulmuş ve ücretleri devlet tarafından ödenmiştir. Bu hastanelerde atların, fillerin, büyükbaş hayvanların, yırtıcı kuşların hatta balıkların bile tedavi edildiği bilinmektedir.¹¹¹

1.3.3. Mezopotamya Uygarlıklarında Veteriner Hekimlik

Mısırlıların çağdaşı olarak Mezopotamya'da Sümer medeniyeti bulunmaktaydı. Sümerlerde de diğer medeniyetlerde olduğu gibi rahip hekimler tıp ile ilgilenmekteydiler. Sümerlerde insan hekimlerine *a-su* denirken, hayvan hekimlerine

¹⁰⁸ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 15.

¹⁰⁹ Erk, “Veteriner Tarihi Üzerine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/3-4, 1957, s. 139.

¹¹⁰ Günümüzde Hindistan'ın birçok yerinde halk arasında veteriner hekime *salutri* denilmektedir. Özgür, *Veteriner Hekim Terimi Üzerine*, ss. 98-99.

¹¹¹ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 9-10; Erk, *Veteriner Tarihi Üzerine*, ss. 139-140.

de *monai-su* isimlerinin verildiği tespit edilmiştir.¹¹² Bâbilliler döneminde ise Kral Hammurâbi'nin çeşitli meselelerde verdiği kararlardan oluşan Hammurâbi Kanunları veteriner hekimlikle ilgili bilgiler içeren en önemli kaynaklardan bir tanesidir. Milattan önce 2000'li yıllarda yazılan bu kanunların 224. ve 225. maddeleri veteriner hekimlik ile ilgilidir. Bu maddelerde *öküz doktoru* ve *eşek doktoru* terimleri kullanılmış, hayvanı tedavi edebilmelerine göre alacağı ücretler belirlenerek kaydedilmiştir. Her iki dönemde koyun veya keçi karaciğerindeki rahatsızlıklar, felaket habercisi olarak bir fal ögesi gibi görülse de bu sayede henüz milattan önce iki binli yıllarda kilden yapılan veya çivi yazılarında bulunan karaciğer modellerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹¹³

1.3.4. Hititlerde Veteriner Hekimlik

Hititler, Milattan önce 2000'li yıllarda Anadolu'da egemenlik kurmuşlardır. Hattuşaş antik kentte yapılan kazılar sonucunda Hititlere ait MÖ 14. yüzyılda kil tabletler üzerine yazılmış kanunların var olduğu tespit edilmiştir. Bu kanunlarda hayvanlara yönelik 34 madde bulunmaktadır. Bu maddelerde özellikle boğa, inek, koç, koyun, keçi, domuz ve atların çalınması veya herhangi bir organının sakatlanması durumunda verilecek cezalar belirlenmiştir.¹¹⁴

Hititlerin veteriner hekimliğe en büyük katkısı ise atların yetiştirilmesi, idman ve terbiyelerinin yapılması konusundaki katkılarıdır. Tabletlerde atlar hakkında tecrübelerini aktaran kişi Mitanni imrahoru Kikkulis'dir. Kikkulis kil tabletler üzerine dört kolon halinde yazdığı eserde sabah olunca atların ahırdan çıkarılması gerektiğini ve daha sonra arabaya koşulması, ilerleyen saatlerde de dörtnala koşturulması gerektiğini ve sonra yerine dönünce atların tımar edilerek dinlendirilmesi gerektiğini önerir. Öğle vakti atlara taze ot yedirildiğini, akşama doğru ise su verildiğini, akşam olunca yine arabaya koşulduğunu ve sonra yürütüldüğünü belirtmiştir. Akşam olduğunda atlar özenle tımar edildikten sonra ahırlara sokulup bütün gece kıyılmış taze ot yedirildiğini, ertesi gün bir önceki gündeki işlemlerin sırayla yeniden yapıldığını

¹¹² Shwabe, *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*, s. 145.

¹¹³ J. F. Smithcors, "Veterinary Medicine and Civilization", *The Centennial Review of Arts & Science*, 1/3, 1957, ss. 286-287; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 24.

¹¹⁴ Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, s. 44; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 24.

tarif etmiştir. Ayrıca tabletlerin devamında atlar için, belirli bir süre her gün uygulanacak başka bir idman tariflerine de yer verilmiştir.¹¹⁵

1.3.5. Eski Yunan'da Veteriner Hekimliği

Yunan tıbbının başlangıcı mitolojik varlıklarla ilgili efsanelere dayanmaktadır. Yarı insan yarı at şeklinde mitolojik bir karakter olan Chiron'un insan ve hayvanları tedavi etmeyi çok iyi bildiğine inanmaktaydılar.¹¹⁶ MÖ 5. Yüzyıldan itibaren Hipokrat ile tıp ekolü değişikliğe uğramış, mistik ve sihirden uzaklaşarak hastalardaki bulgulara göre gözlem yapmak suretiyle teşhis koyma ve rasyonel tedavi yöntemlerinin uygulamasına geçilmiştir. Sıvı ile hastalıkların ilişkilendirilmesinin fark edilmesi ve bunu bilimsel bir yöntemle dayandırılması hastalıkların teşhisinde önemli rol oynamıştır. Örneğin kan, idrar, iltihap gibi vücuttaki sıvıların değişikliğinden hastalıkların ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Vücuttaki dört salgı (humor) yani balgam, kan, safra ve kara safranin dengesindeki değişiklikler hastalık sebebi olarak görülmüş ve bu teoriye *Dört Humor Teorisi* adı verilmiştir.¹¹⁷ Yunanca eserlerin Arapçaya çevrilmesi ile bu teori İslam medeniyetinde Ahlât-ı Erbaa adıyla tanınmış ve Müslüman hekimlerin kendi klinik tecrübeleriyle getirdikleri açıklamalarla Orta Çağ'daki son ve gelişmiş şeklini kazanmış, Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ da Orta Çağ'da humoral patolojinin en meşhur Müslüman temsilcileri olmuşlardır.¹¹⁸

At yetiştiriciliği ve at eğitimine dair en eski eserler MÖ 430 yılında Atinalı Simon ve MÖ 380 yılında Ksenofon tarafından yazılmıştır. Simon eserinde atın fiziksel özelliklerine, Ksenofon ise atın sağlığının korunmasına daha çok yer vermiştir. Ayrıca Ksenofon av köpeklerinin yetiştirilmesi, üreme ve gebeliği ile ilgili bilgiler de vermiştir. MÖ 4. yüzyılın en önemli veterineri ise Aristo'dur. Aristo, İslam bilim medeniyetinde etkisi olan ve eserleri en çok okunan bilgidir. İslam filozofları içinde terminolojik, metodik ve problematik açıdan Aristo'yu takip edenlere Meşşâiyyûn ve

¹¹⁵ Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, ss. 45-57; Kudret Emiroğlu ve Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 2009, ss. 111-113; Tuğsad Ata Türkmen, *Selçuklularda At ve Atçılık Kültürü*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2014, s. 19.

¹¹⁶ Anne McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine: The Sources, Compilation, and Transmission of the Hippitrica*, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 11; Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, ss. 10-11.

¹¹⁷ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 28-29.

¹¹⁸ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *DİA*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 24.

temsil ettikleri okula da Meşşâî okulu adı verilmiştir.¹¹⁹ Hatta Türkçe yazılan birçok el yazma baytarnâmeler Aristo'ya izafe edilmiştir. Aristo, zooloji, embriyoloji ve fizyolojinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. *Historia Animalium* isimli zooloji alanındaki eseri 9. yüzyılda Arapçaya çevrilmiş ve İslam âlimleri bu kitaptan eserlerinde kimi zaman alıntılar yapmış kimi zaman da eleştiriler getirmişlerdir. Aristo bu eserinde atlarda, sığırlarda, eşeklerde, domuzlarda ve köpeklerde görülen bazı hastalıklardan, semptomlarından ve nedenlerinden bahsetmiştir.¹²⁰

1.3.6. İran Uygarlıklarında Veteriner Hekimlik

Milattan önceki yıllarda İran'da da hekimlik Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında olduğu gibi geleneksel inanışlara bağlı olarak rahip hekimler tarafından yapıldı. Milattan önce Zerdüşt'lüğün kitabı olan Avesta'ya bağlılıklarından ötürü öküzü değerli görmekteydiler. Hatta bir hekim tedavilerinde başarılı olduğu müddetçe öküzle aynı değerde kabul edilirdi. İnsanları iyileştiren hekimler aynı zamanda veteriner hekimlik ile de ilgilenmekteydiler.¹²¹

Milattan sonra ise İranlıların tıbbi uygulamaları gelişim göstermiştir. Sâsânîler döneminde ilk modern tıbbi çalışmaların yapılmasını başlatan devlet adamı I. Erdeşir (MS 224-240)'dir. I. Erdeşir, Roma, Hindistan gibi ülkelerle beraber Mezopotamya'nın farklı şehirlerine tıbbi araştırmalar yapması için hekimler göndererek bilimsel anlamda önemli bir hekim sınıfı ortaya çıkarmıştır. İranlılar hekimler için *bedhakhş* kavramını kullanmışlardır ki bu kavram kaynağını Avesta'dan almıştır. Hekimlerin oluşturmuş olduğu sınıf *drustbadh* (*durustbez*) adıyla ifade edilmiştir. Hekim sınıfının başındaki kişi aynı zamanda devletin sağlık işlerini yürüten baş sorumlu idareciydi. Baş sorumlu idareci, hükümdara ülkenin sağlık durumu, ambarlardaki hayvanların sağlığı, tıp okulları ve hastanelerin işleyişi ile ilgili raporlar sunardı. Bu dönemde savaş atları, tarımda kullanılan öküzler, küçükbaş hayvan sürülerinin sağlığı ve kedi, köpek gibi evcil hayvanların tedavileri için çalışmalar yapılmaktaydı. Bununla beraber Sâsânî sarayının ve ordusunun ambar ve envanterlerinde bulunan binlerce hayvanın sağlığından sorumlu önemli bir veteriner sınıfı vardı. *Dam pizişk* adı verilen bu sınıfın içerisinde en rutbeli olanlar ordu içerisinde görev yapan ve orduda bulunan hayvanların sağlığıyla ilgilenen veteriner

¹¹⁹ Mahmut Kaya, "Aristo", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 376.

¹²⁰ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 28-33; McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, ss. 3-4.

¹²¹ Shwabe, *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*, s. 25; Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 24-25.

subaylardı. Dini metinlerden Vendidad'da veteriner subayların sadece *kard pizişk* adı verilen hekim sınıfı içerisinde seçildiği ve yapmış oldukları hizmete karşılık inek, koyun, deve ve köpek gibi hayvanları ücret olarak aldıkları geçmektedir.¹²²

Veteriner hekimlikle ilgili Arapça yazma eserlerde bazı İran bilginlerinden alıntılar yer almıştır. Bu alıntılarda Sâsânî hükümdarlarından Kisrâ I. Hüsrev Enûşervân, Behrâm-ı Gûr, I. Şapur ve oğullarının isimleri geçmektedir. Bazı rivayetlerde ise isim verilmeksizin bu alanda bilgi sahibi şahısların, atların veya avcı kuşların rahatsızlıkları, tedavileri, üremeleri ile ilgili tecrübeleri aktarılmıştır.¹²³

1.3.7. Çin'de Veteriner Hekimlik

Tarihin en eski uygarlıklarından birine sahip olan Çin'in veteriner tıbbına en önemli katkısı iğneleme metodu ile yapılan akupunktur tedavisidir. Çin'de akupunktur tedavisi insan ve hayvan hekimleri tarafından uygulanmaktaydı. M.S. 2. yüzyılda haşhaş ağrı dindirmek için kullanılmıştır. MS 752 yılında ise Wang Too *Dış Alemin Sırları* adı altında 40 bölümlük bir kitap yazmış, bu kitapta hekimliğin yanında veteriner hekimlikten bahsetmiş ve katır, sığır, at ve köpek hastalıklarına değinmiştir.¹²⁴

1.3.8. Japonya'da Veteriner Hekimlik

Japon veteriner hekimliği diğer eski uygarlıklarda olduğu gibi mitolojik öğelere dayanmış ve bu durum MS 6. yüzyıla kadar devam etmiştir. Hayvan sahiplerinin hayvanları hastalandıklarında devletin onlara tedavi için yardım ettiği tespit edilmiştir. MS 598 yılında Koreli bir veteriner rahip, saray mensuplarına veteriner tıbbını öğretmek üzere çağrılmış ve bu veteriner öğretilerinin etkisi uzun bir süre devam etmiştir. 8. ve 9. Yüzyıllarda kamu veteriner hekimlik sistemi kurulmuş, veterinerlerin durumu iyi seviyeye yükselmiş ve bir veteriner öğrenim görmek amacıyla Çin'e gönderilmiştir.¹²⁵

1.3.9. Roma'da Veteriner Hekimlik

Roma'da veteriner hekim teriminden önce "*mulo-medicus*" "*medicus veterinarius*", "*medicus jumentarus*" ve "*equarius medicus*" gibi terimleri

¹²² Ahmet Altungök, "İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/2, 2016, ss. 362, 365-366.

¹²³ Shehada, *Mamluks and Animals*, ss. 97-98.

¹²⁴ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 12.

¹²⁵ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 13.

kullanılmıştır. Roma İmparatorluğunun ilk dönemlerinde katır hekimliğini ifade eden "*mula medicus*" sonraları tek tırnaklı hayvanların hekimliği anlamında olan *veterinarius medicus*'a dönüşmüştür. *Veterinarius* sözü Latince "boyunduruk altında çalışan hayvanlar" için tanımlamaktadır. Romalılarda bir zafer kazanıldıktan sonra veya her beş yılda bir *suovetarulia* denen törenler düzenlenir ve bu törenlerde domuz, koyun ve boğadan birer tane kurban kesilirdi. Kurbanlık hayvanlar *suoveiaurinarium* olarak adlandırılan bir yerde bekletilir ve bu hayvanlarla ilgilenen kişilere de *suo-veiaurinarii* adı verilirdi. Bazı araştırmacılar *veteriner* sözcüğünün *sus* (domuz), *ovis* (koyun) ve *taurus* (boğa) sözcüklerinin kısaltmalarından şekillenen melez bir terim olabileceğini ileri sürmüşlerdir.¹²⁶

Roma'da tıbbi tedavilerde Yunanlıların etkisi görülene kadar halk hekimliği ön plandaydı. Daha sonraları Romalı veteriner yazarlar, MÖ 200'lü yıllarda yaşadığı tahmin edilen Kartacalı Mago'nun ziraat kitabından yararlandıklarını bildirmişlerdir. Bu nedenle veteriner kitaplarında aynı zamanda tarımsal içerikli bilgiler de (geoponic) yer almıştır.¹²⁷ Romalı ziraatçıların sosyal durumları çok iyi durumdaydı. Hatta tanınmış kumandanlar barış zamanlarında çiftçilikle meşgul olurlardı. Bunlardan bir tanesi de Cato (MÖ 233-148)'dur. Cato kendisi asker olduğu halde hayvan ve ahır ve gıda hijyeni hakkında bir eser yazmıştır. Diğer Romalı erken yazarlar arasında en önemlisi Columella'dır. Miladın ilk yıllarında Roma'da yaşamış olan Columella, ilk defa olarak hayvanlarda veba ismi verilen hastalıkların bulaşıcı olduklarını ve hastaların sağlamlardan ayrılması gerekliliği tespit etmiştir. MÖ 1. yüzyılda yaşamış Varro da Cato gibi askeri ziraatçi ve yazardır. Varro bataklıklarda mikroorganizmaların varlığını tespit etmiş, halk hekimliği ile veteriner arasındaki tecrübe ve bilgi farkını ortaya koymuş ve Hipokrat'ın *dört humor teorisine* benzer açıklamalarda bulunmuştur.¹²⁸

MS 2. yüzyılda yaşamış en önemli isimlerden birisi de Galen'dir. Arapça kaynaklarda ismi Cālīnūs olarak geçmektedir. Genel tıpta çok büyük çalışmaları olduğu kadar veteriner tıbbına da katkıları olmuştur. Anatomiye daha iyi anlayabilmek

¹²⁶ Özgür, *Veteriner Hekim Terimi Üzerine*, s. 99.

¹²⁷ Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 81; Klaus-Dietrich Fischer, "Ancient Veterinary Medicine: A Survey of Greek and Latin Sources and Some Recent Scholarship", *Medizinhistorisches Journal*, 3/4, 1988, s. 193.

¹²⁸ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 35-39; McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, ss. 5-6; Fischer, *Ancient Veterinary Medicine*, s. 193.

için maymun ve domuz kadavraları üzerinde araştırmalar yapmış, bazı hastalıkların nedenlerini keşfetmiş ve Hipokrat'ın *dört humor teorisini* devam ettirmiştir.¹²⁹

Galen'den sonra Roma'da ilerleyen yıllarda bütün ilim dallarıyla beraber veteriner hekimlikte de gerileme görülmektedir. Hayvan hastalıkları ile uğraşmak soylu kişilere yakışmayan bir meslek olarak görülmeye başlamış, hatta hayvan tedavisinden kazanılan paranın az olmasından dolayı mesleğe yönelik ilgi azalmıştır. Roma'da mesleğin itibarını yeniden artırmak ve eski Yunan seviyesine yeniden getirmek için Vegetius (MS 450-500) *Artis Veterinarie sive Mulomedicinae* isimli eseri kaleme almıştır. Columella'dan sonra Roma'da veteriner hekimliğe yönelik yazılan en önemli eserdir. Ondan sonra da Roma İmparatorluğu'nda 12. yüzyıla kadar bu alanda uzunca bir süre eser verilmemiştir. Vegetius'un kendisi bir veteriner olmamakla birlikte veteriner hekimliğe ilgi duyan, atları çok seven ve eski veterinerlerin yazılarını okuyan bir yazardı. Eserini kaleme alırken Bizanslı veterinerler Chiron ve Apsyrtus'tan alıntılar yapmıştır. Atlarda ve sığırlarda görülen salgın hastalıklardan ve diğer rahatsızlıklarından bahsetmiş, özellikle koruyucu hekimliğe önem vermiştir.¹³⁰

1.3.10. Bizans'ta Veteriner Hekimlik

Bizans'ta veteriner hekimlik, genel tıptan daha ileri seviyede idi. Antik Yunan'da “at doktoru” anlamına gelen *hippiatroi* sözcüğü, Bizans'ta *hipiater* terimine dönüşmüş ve at hekimliği ile meşgul olanlara *hippiatros* denilmiştir.¹³¹ At hekimleri halk arasında itibar gören önemli meslek erbabı olmuştur.

Bizans'ta veteriner tıbbının ileri seviyede olduğunu kanıtlayan en önemli belge, Bizanslı veterinerlerin, süvari subaylarının, hayvan hadım edicilerin ve diğer hayvan hekimliği ile ilgilenen kişilerin birbirlerine yazdıkları mektupların koleksiyonlarının bir araya toplanmasıyla oluşan *Hippiatrika* isimli eserdir. Bu eser 10. Yüzyılda İmparator 7. Konstantin döneminde kitap haline getirilmiştir. Eserde en çok yazısı olan kişi 121 bölümü bulunan ve veteriner hekimliğin babası olarak kabul edilen Absyrtus'tur. Daha sonra sırayla Hierocles'in 107, Pelagonius 48, Hippocrates'in 36, Theomnestus ve Thēbaios'un 31, Hieronymos Livos'un 6, Cassius'un 3, Magon

¹²⁹ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 43-48.

¹³⁰ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 48-49; Fischer, *Ancient Veterinary Medicine*, ss. 197-198; McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, s. 10.

¹³¹ Özgür, *Veteriner Hekim Terimi Üzerine*, s. 99.

Karchēdonios'un 3, Nēphon, Litorius ve Beneventanos'un birer bölümü bulunmaktadır.¹³²

MS 4. yüzyılda Bursa'da doğmuş olan Apsyrtus orduda veteriner hekimlik görevi yapan bir askerdir. Onu veteriner hekimlikte başarılı kılan özelliği varsayımlara göre değil her zaman otopsi muayeneleri ile neticeye ulaşmasıdır. Özellikle atların anatomisini çok iyi bilmekteydi. Bu nedenle birçok hastalığın semptomlarını tanımakta ve nedenlerini doğru şekilde açıklamakta başarılıydı. Apsyrtus ayrıca dört humor teorisini kabul etmiş, koruyucu hekimliğe önem vermiş ve salgınla mücadelede dikkat etmiştir. Sığırlarla ilgili ise sadece ishal konusunda mektubu bulunmaktadır. Theomnestus da MS 4. yüzyılda krallık ordusunda at doktoru (*hippiater*) olarak görev yapan askerlerden biridir. Apsyrtus kadar onun da hipiatriye önemli katkıları olmuştur. 9. yüzyılda onun hipiatriye dair eseri Arapçaya çevrilmiş ve İslam dünyasında tanınmasına vesile olmuştur. Ayrıca Theomnestus'un Apsyrtus'tan yaptığı alıntılar sayesinde onun da İslam âlimleri tarafından tanınmasını sağlamıştır.

1.3.11. Türklerde Veteriner Hekimlik

Atların yabanilikten evcilleştirilmesine kadar geçen zaman hakkında yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılardan ilk at kemiklerine MÖ 4 bin yıllarında Güney Ukrayna ile Kazakistan'daki Botay'da ve Mezopotamya, Güney Türkmenistan ve Moğolistan bölgelerinde rastlandığı ve atın evcilleşmesinin bu döneme tekabül ettiği iddia edilmektedir.¹³³ Birçok araştırmacı atın ilk defa Orta Asya'da Türkistan'ın İran'a yakın bölgelerinde evcilleştirildiği, bunun MÖ 8000 – 4000 yılları arasında olduğu¹³⁴ ve W. Schmidt, O. Menghin, W. Koppers ve F. Flor gibi kültür tarihçileri antropolojik ve arkeolojik verilerden atı ilk binek hayvanı olarak kullananların Türkler olduğunu savunmaktadır.¹³⁵ Bu nedenle eski atların Türk kültüründe, özellikle ibadet ve ayinlerde önemli bir yeri ve kutsal değeri vardır.

Eski Türklerde hekimlik ilk uygarlıklarda olduğu gibi geleneksel temellere dayanmaktadır. Şaman yaşadığı toplumun her şeyini bilen en önemli kişisidir. İnsan ve hayvanlar bitkin düştüğünde veya hastalandığında şaman birçok hayvan resimleri

¹³² Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 81; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 52.

¹³³ Kayrat Belek, "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Hayatı Örneği)", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Bahar/16, 2015, s. 113.

¹³⁴ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 2.

¹³⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 220; Ali Abbas Çınar, *Türklerde At ve Atçılık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 14.

ile süslü defini vurarak dualarını okur, yorulana kadar dans ederek ruhlara erişir ve ilham aldığı tedavi yollarını bildirirdi.¹³⁶

¹³⁶ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 7.

2. İSLAM'IN HAYVAN HAKLARINA VE SAĞLIĞINA BAKIŞI

Allah Kur'an-ı Kerim'de, yarattığı her varlık ve madde hakkında insanların üzerinde düşünmesi için bilgiler sunmuştur. Bu yüzden Allah insanoğlunun dünyada nasıl yaşanacağını, diğer varlıklara ve insanlara nasıl davranması gerektiğini bilmesi için Kur'an-ı Kerim ayetlerini okuyup üzerinde düşünmesi gerektiğini buyurmuştur.¹³⁷

Hayvanlar isimleriyle, yaratılışlarıyla, vasıflarıyla, kıssalarda anlatılan olaylardaki rolleriyle, vb. birçok konuda Kur'an'da yer almaktadır. Sivrisinek (Bakara, 2/26), buzağı (Bakara, 2/51), bıldırcın (Bakara, 2/57), maymun (Bakara, 2/65), domuz (Bakara, 2/173), karga (Mâide, 5/31), keçi, koyun (En'âm, 6/143), inek (En'âm, 6/146), deve (A'râf, 7/40), kurbağa (A'râf, 7/133), köpek (A'râf, 7/176), at, katır, merkep (Nahl 16/8), sinek (Hac, 22/73), yılan (Şuarâ, 26/32), hüdhd (Neml, 27/20), örümcek (Ankebût, 29/41), çekirge (Kamer, 54/7), büyük balık (Kalem, 68/48), aslan (Müddessir, 74/51) ve kelebek (pervane) (Kâria, 101/4) ayetlerde zikri geçen hayvan isimleridir. Bunun yanında Kur'an'da yüz on dört surenin özel olarak yedisine hayvan ismi verilmiştir.¹³⁸ Bunlar da Bakara (inek), En'âm (deve, inek, koyun), Nahl (bal arısı), Neml (karınca), Ankebût (örümcek), Âdiyât (koşan atlar) ve Fîl (fil) sureleridir.¹³⁹ Surelere konu olmuş olan hayvanların isimlerinin surelerle anılması, İslam'ın hayvanlara verdiği değer ve önemin delillerindendir.

Kur'an'da hayvanları kötileyici bir ifadeye yer verilmemiş, aksine hayvanların insani değerlerini yitiren kişilerden daha üstün oldukları vurgulanmıştır. Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de insanoğlunu kusursuz bir biçimde yarattığını¹⁴⁰ ve yaratılanların en şerefli ve en üstünü olduğunu¹⁴¹ buyurmasının yanı sıra çevresine duyarsız, ahlaki erdemliliğe ulaşmamış, canlı ve cansız tüm varlıklara karşı şefkat ve merhamet

¹³⁷ Bakara, 2/65; Nisâ, 4/82; Yûnus 10/24; Nahl, 16/11,24,90; Hac, 22/46; Rûm, 30/8; Secde, 32/4; Mûmin, 40/13,15; Duhân, 44/58; Zâriyât, 51/49.

¹³⁸ Veteriner Tarihçilerinden Altan Armutak, bu sayının Kur'an-ı Kerim'in toplamının %6.14'lik bir dilimine sahip olduğunu, bu durumun İslâm dininde ve İslâm toplumlarında hayvanlara verilen önemin bir göstergesi olduğunu belirtmiştir. Bknz. Altan Armutak, "İslam Dini Kutsal Kitabında Hayvan Hakları", *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 34/1, 2008, s. 59.

¹³⁹ Mehmet Bayraktar, Kureyş kelimesinin köpekbalığı anlamına geldiği fakat surede hayvan olan değil kabile ismi olan Kureyş'ten bahsedildiğini belirtmiştir. Bknz Mehmet Faruk Bayraktar, "Hayvan", *DİA*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 87.

¹⁴⁰ Tîn, 95/4; Teğâbün, 64/3.

¹⁴¹ İsrâ, 17/70.

duyguları olmayan cani tabiatlı kimselerin ruhen hayvanlardan aşağı konumda olduğunu buyurmuştur.¹⁴²

Allah'ın, Kur'an'da hayvanlar ve diğer varlıklar hakkında bilgiler vermesi, inkârcıların dalga konusu olmuş ve Kur'an ayetlerini küçümsemek adına yağmur, bulut, örümcek gibi doğa, tabiat ve küçük hayvanlarla örnekler verdiği için "Allah böyle şeyleri örnek vermez" gibi söylemlerde bulunmuşlardır.¹⁴³ Fakat Allah yaratılan hiçbir hayvanın küçük dahi olsa küçümsememesi gerektiğini, hatta insanların önemsiz saydıkları bu hayvanlardan ibret almalarını vurgulamak amacıyla "Allah bir sivrisineği, ondan daha da küçük bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler, onun rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler"¹⁴⁴ buyurmaktadır. Bu amaçla Kur'an'da Hz. Salih'in deveinden,¹⁴⁵ Hz. Süleyman'ın karıncalar¹⁴⁶ ve hüthüt¹⁴⁷ ile olan diyaloglarından, Hz. Yunus'un balığından¹⁴⁸ ve Ashâb-ı Kehf'in köpeğinden¹⁴⁹ bahsederek insanlara ibretlik mesajlar vermiş ve onlardan ders çıkarmalarını istemiştir.¹⁵⁰

Allah renkleriyle, biçimleriyle, davranışlarıyla, yaşam alanlarıyla, içgüdülerıyla yapmış oldukları mucizevi yapılarla insanoğlunu kendine hayran bırakan hayvanları, insanlar için Allah'ın varlığının ve onun kusursuz yaratıcılığının delilleri olarak görmelerini şu ayetlerle vurgulamaktadır:

"Bakmazlar mı deve nasıl yaratılmış?"¹⁵¹

"Üstlerinde kanatlarını açarak kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi?"¹⁵²

¹⁴² "Andolsun ki biz cinlerden ve insanlardan pek çoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır, fakat o kalplerle anlamazlar. Gözleri vardır, fakat onlarla görmezler. Kulakları vardır, fakat onlarla işitmezler. Onlar hayvanlar gibidirler, hatta daha da sapık ve şaşkındırlar. Ve işte onlar gafillerdir." A'râf, 7 / 179; "Çünkü yeryüzünde dolaşan canlıların Allah katında en kötüsü, düşünmeyen o sağırlar ve dilsizlerdir." Enfâl, 8/22; "Şüphesiz ki Allah katında, yeryüzünde yürüyen canlıların en kötüsü kâfir olanlardır. Artık onlar iman etmezler." Enfâl, 8 / 55; "Onların çoğunu hakikaten söz dinlerler yahut akıllanırlar mı sanıyorsun? Gerçekte onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar daha şaşkın halledirler." Furkân, 25 / 44.

¹⁴³ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, C. 1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 93.

¹⁴⁴ Bakara, 2/26.

¹⁴⁵ Hûd, 11/64.

¹⁴⁶ Neml, 27/18-19.

¹⁴⁷ Neml, 27/20-28.

¹⁴⁸ Sâffât, 37/142.

¹⁴⁹ Kehf, 18/22.

¹⁵⁰ *Hadislerle İslam*, ed. Mehmet Emin Özafşar vd., C. 5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, s. 258.

¹⁵¹ Gâşîye, 8/17.

¹⁵² Mülk, 67/19.

“Rabbin bal arısına: "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yaylım yollarına gir." diye ilham etti. Onların karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için şifa vardır. Elbette bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır.”¹⁵³

“Yeryüzünde sizin için rengârenk yarattıklarında öğüt alan bir toplum için gerçek bir ibret vardır.”¹⁵⁴

“Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır.”¹⁵⁵

Ayetlerde olduğu gibi Hz. Peygamber de hayvanların değer verilmesi gereken canlılar olduğuna işaret etmek amacıyla onlara hadislerinde yer vermiştir. Allah’ın zalim, nankör ve günahkâr insanları elem verici cezalara tutmama sebebinin suçu ve günahı olmayan diğer insan ve hayvanlara olan merhametinden kaynaklandığını şöyle buyurmaktadır “Allah’ın sizi cezalandırmamasının yegâne sebebi; şu yaşlanmış ihtiyarlar, süt emen bebekler ve çiftliğinizde otlayan hayvanlardır.”¹⁵⁶ Allah’ın hayvanlara olan merhameti ve sevgisini ise “Hayvanlar olmasaydı semadan yağmur inmezdi”¹⁵⁷ hadisiyle buyurarak hayvanlara verdiği öneme işaret etmektedir.

Hayvanların dünya hayatındaki öneminin ayet ve hadislerle desteklenmesiyle, onların hakları ve değerlerinin aleyhine yapılacak herhangi bir tartışmanın ya da onlara gösterilecek olumsuz tutum ve davranışların önüne geçilmiştir. Bu yüzden hayvanlara Allah’ın yarattığı varlıklar nazarıyla bakarak onlar arasında herhangi bir ayrım gözetmeksizin önemini bilmek ve ona göre yaklaşımda bulunmak gerekmektedir. Hayvanlarla ilgili en önemli eserlerden *Kitâbü’l-Hâyevan*’ı kaleme alan Câhiz de bu duruma dikkat çekmek istemiş, hayvanları iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı şeklinde ayrım yapmadan hepsini Allah yarattığı için sevmek gerektiğini şöyle belirtmiştir: “Yaratılıştaki farklılıktan ve bileşimindeki aykırılıklardan dolayı ya da faydalarının az, zararlarının çok olmasından veya görünüşleri bakımından rahatsız edici olmalarından ötürü sakın ha sakın hayvanlara kötü zan beslemeyesin. Çünkü

¹⁵³ Nahl, 16/68-69.

¹⁵⁴ Nahl, 16/13.

¹⁵⁵ Nahl, 16/66.

¹⁵⁶ Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdî’l-Mecîd, es-Silefi, C. 22, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire t.y., s. 309.

¹⁵⁷ İbn Mâce, Fiten, 22.

senin çok az yararlıdır dediğin, bir başka yönden daha yararlı olabilir. Eğer bu, geçici dünya açısından böyle değilse, dinî açıdan böyle olabilir. Dinin sevabı ve cezası bâkîdir, dünya yararları geçici ve kaybolucudur.”¹⁵⁸

2.1. İslam’da Hayvanlara İlişkin Temel Haklar

Nass’lardaki hayvan sağlığına dair bilgilerin daha iyi anlaşılması için öncelikle hayvan hakları konusunda bilgi sunmak gerekmektedir. Hayvanların can taşıyan birer varlık olmalarından ötürü insanlar tarafından sağlıklarının ve haklarının korunması önemli bir sorumluluktur. Bu nedenle İslam, hayvanların haklarına dikkat edilmesi hususunda birçok ayette uyarılarda bulunmuş, dikkat edilmesi gereken konuları belirtmiş, hayvan sağlığına ve haklarına zarar verecek adetleri ortadan kaldırmıştır.

Hayvanlar, evrenin olmazsa olmaz en önemli unsurlarıdır. Yaşam alanları ve üstlendikleri görevlerle evrenin düzenini korumaktadırlar. Sesleri, renkleri ve muhteşem görüntüleri ile dünyanın süsü ve güzelliğidirler.¹⁵⁹ Yüce Allah Kur’an’da hayvanların dünyadaki önemine vurgu yaparken insanların onlardan nasıl faydalandığı ve onlar sayesinde hayatlarını nasıl kolaylaştırdığını bildirmek amacıyla şöyle buyurmaktadır:

“Sizin için onlarda daha nice menfaatler vardır. Onların üzerinde gönüllerinizdeki bir arzuya erersiniz. Hem onlar üzerinde hem de gemiler üzerinde taşınırsınız.”¹⁶⁰

“Gerçekten Biz Âdem evlatlarını şerefli kıldık, karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasip ettik, onlara helâl ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık.”¹⁶¹

“Görmediler mi ellerimizin yaptıklarından kendilerine nice hayvanlar yarattık ta kendileri onlara mâlik olmaktadırlar. Onları kendilerine boyun eğdirdik. İşte binekleri onlardandır ve onlardan yiyorlar. Kendileri için onlarda daha birçok faydalar ve içecekler var. Hâlâ şükretmiyorlar mı?”¹⁶²

¹⁵⁸ Câhiz, *Hayevân*, C.3, s. 143; Bekir Karlığa, “İslâm Düşüncesinde Canlı Varlık Anlayışı”, *Hayvan Hakları*, ed. İsmet Sungurbey, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1999, s. 1100.

¹⁵⁹ “Akşamları getirirken, sabahları salıverirken de sizin için bir güzellik vardır (zevk alırsınız).” Nahl, 16/6.

¹⁶⁰ Mümin, 40/80.

¹⁶¹ İsra, 17/70.

¹⁶² Yâsîn, 36/71-73.

Hayvanların Allah tarafından özelliklerine göre binek¹⁶³ ve yük taşıyıcı olarak¹⁶⁴ kullanılması, etlerinden,¹⁶⁵ sütlerinden,¹⁶⁶ ballarından,¹⁶⁷ yün ve kıllarından yararlanılması için¹⁶⁸ insanların hizmetine sunulduğu buyurulmuştur. Bu ayetlerden insanın hayvanların hizmetine sunulduğu için onlara her istediğini yaptırıp canının istediği gibi kullanma hakkının verildiği anlaşılmamalıdır. Aksine hayvanlarla ilgili sorumluluğun insana verildiği, insanların onların ihtiyaçlarını karşılaması ve haklarını korumasını gerektiği anlaşılmalıdır.

Kur’ân-ı Kerim’de müminlerin güzel davranışlarından bahsedilirken “Sâile ve mahruma mallarından belli bir pay ayırırlardı.”¹⁶⁹ ayetiyle övgüye layık müminlerin yardım severliklerine dikkat çekilmektedir. Tefsir âlimleri bu ayette geçen *sâil* kavramı için “ihtiyacını belli edip dile getiren”, *mahrûm* kavramı için ise “ihtiyacını belli edemeyip isteyemeyen varlıklar” şeklinde yorumlamışlardır. Hayvanlar ihtiyacını belli edemeyen ve maruz kaldığı eziyetleri dillendiremeyen varlıklar olduğu için, ayette geçen *mahrûm* kavramının can taşıyan hayvanlara işaret edildiğini belirtmişlerdir. Tefsir âlimlerinin ayetleri bu şekilde yorumlaması hayvan haklarına dikkat çekmesi açısından önemlidir.¹⁷⁰ Nitekim Hz. Peygamber de hayvanların ihtiyaçlarını dile getirmediikleri ve insanların onlara dikkat ederek ihtiyaçlarını gidermesi gerektiğini “Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah’tan korkun”¹⁷¹ hadisiyle buyurmuştur. Onların *mahrûm* olmaları ve kendi dilleriyle sıkıntılarını belli edememeleri sebebiyle, Allah’ın insanlara verdiği bir görev olarak haklarının korunması elzem bir sorumluluktur.

Kur’an’da hayvanlara gereken değerin verilmesi, sağlıklarının ve nesillerinin korunması için onlarla ilgili dikkat edilmesi gereken bazı kural ve ilkeler ortaya koymuştur. Günümüzde “hayvan hakları” olarak anılan bu kavram, aslında bundan bin dört yüz yıl önce aynı isimle anılmasa bile içerik ve kapsam bakımından çok daha geniş bir yapıyla sunulmuştur. Çünkü ilk hayvan severler topluluğu İngiltere’de 1824

¹⁶³ Zuhurf, 43/12.

¹⁶⁴ Nahl, 16/7.

¹⁶⁵ Nahl, 16/5.

¹⁶⁶ Nahl, 16/66.

¹⁶⁷ Nahl, 16/69.

¹⁶⁸ Nahl, 16/80.

¹⁶⁹ Zâriyât, 51/19.

¹⁷⁰ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihu’l- Gayb)*, çev. Suat Yıldırım, vd., Huzur Yayın Dağıtım, C. 20, İstanbul 2002, s. 352; *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, C. 5, ss. 124-125.

¹⁷¹ Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.

yılında kurulmuş, ilk göze çarpan hayvan hakları hareketi 19. yüzyıl İngiltere’inde, anestezi verilmemiş hayvanların bilimsel araştırmalarda kullanılmalarına karşı muhalefetle başlayan ve 1876’da kabul edilen Hayvanlara Karşı Zulüm Yasası’nın çıkmasıyla sonuçlanan süreçte ortaya çıkmıştır.¹⁷² Hayvan hakları hareketinin gelişimi ise sosyal ve rekreatif nedenlerle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hayvan arkadaşlığına olan ilginin arttığı, hayvan hakları örgütlenmeleri ve hayvanları koruma derneklerinin kurulduğu ve geliştiği dönemde hızlanmıştır.¹⁷³ Tüm bunların sonunda Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi 15 Ekim 1978’de Paris’te ilan edilmiştir.¹⁷⁴ Hayvan hakları hareketi temelde onlar üzerinde yapılan deneylere tepki olarak doğmasına rağmen, İslam dini hayvanları yaratılan ve can taşıyan birer varlık olarak değer verilmesi ve onların haklarına riayet edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Kur’an ve sünnette hayvanların sağlığının korunması, hayvan haklarına dikkat edilmesi ve onların refahının sağlanması hususundaki uyarı ve uygulamalar, Müslümanların yaşam tarzlarının bir parçası olmuştur. Müslümanlar Hz.

¹⁷² Çağrı Çağlar Sinmez, Musa Kazım Arıcan ve Aşkın Yaşar, “Hadislerde Hayvanları Koruma ve Gönenci (Refahı) Üzerine Bir Değerlendirme”, *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2015, s. 116.

¹⁷³ S. Mutlu Sözer, *Hayvan Hakları Mevzuatı*, Adalet Yayınevi, Ankara 2007, ss. 3-4.

¹⁷⁴ İmzalanan bildirgenin maddeleri şu şekildedir:

1. Bütün hayvanlar yaşam önünde eşit doğarlar ve aynı var olma hakkına sahiptirler.
2. Bütün hayvanlar saygı görme hakkına sahiptir. Bir hayvan türü olan insan, öbür hayvanları yok edemez. Bu hakkı çiğneyerek onları sömüremez. Bilgilerini hayvanların hizmetine sunmakla görevlidir. Bütün hayvanların insanca gözetilme, bakılma ve korunma hakları vardır.
3. Hiçbir hayvana kötü davranılamaz, acımasız ve zalimce eylem yapılamaz. Bir hayvanın öldürülmesi zorunlu olursa, bu bir anda, acı çekirmeden ve korkutmadan yapılmalıdır.
4. Yabani türden olan bütün hayvanlar, kendi özel doğal çevrelerinde karada, havada ve suda yaşama ve üretme hakkına sahiptir. Eğitim amaçlı olsa bile özgürlükten yoksun kılmanın her çeşidi bu hakka aykırıdır.
5. Geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan bir türden olan bütün hayvanlar uyumlu bir biçimde türüne özgü yaşam koşulları ve özgürlük içinde yaşama ve üreme hakkına sahiptir.
6. İnsanların yanlarına aldıkları bütün hayvanlar doğal ömür uzunluklarına uygun sürece yaşama hakkına sahiptir. Bir hayvanı terk etmek acımasız ve aşağılık bir davranıştır.
7. Bütün çalışan hayvanlar iş süresi ve yoğunluğunun sınırlandırılması ve güçlerini artırıcı bir beslenme ve dinlenme hakkına sahiptir.
8. Hayvanlara fiziki ya da psikolojik bir acı çektiren deneyler yapmak hayvan haklarına aykırıdır. Tıbbi, bilimsel, ticari ve başkaca biçimlerdeki her türlü deneyler için de durum böyledir.
9. Hayvan beslenmek için yetiştirilmişse de bakılmalı, barındırılmalı, taşınmalı, ölümü de acı çekirmeden ve korkutmadan olmalıdır.
10. Hayvanlardan insanların eğlencesi olsun diye yararlanılamaz, hayvanların seyrettirilmesi ve hayvanlardan yararlanılan gösteriler hayvan onuruna aykırıdır.
11. Zorunluluk olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi yaşama karşı suçtur.
12. Çok sayıda yabani hayvanın öldürülmesi demek olan her davranış bir soykırım, yani bir suçtur.
13. Hayvan ölümüne de saygı göstermek gerekir. Hayvanın öldürüldüğü şiddet sahneleri sinema ve televizyonda yasaklanmalıdır.
14. Hayvanları koruma ve savunma kuralları, hükümet düzeyinde temsil olunmalıdır. Hayvan hakları da insan hakları gibi yasayla korunmalıdır.

Peygamber'in vefatından sonra da onun hayvanlar hakkındaki öğütleri ve uygulamalarını yerine getirmeye devam etmişlerdir. Çünkü gerek bu konudaki ayet ve hadisler, gerekse İslâm'ın telkin ettiği davranış bilinci ve genel ahlaki ilkeler sebebiyle Dört Halife Dönemi'nden itibaren hukukta ve uygulamada hayvanlara eziyet edilmemesi, yavrularının alınmaması, aç ve susuz bırakılmaması, güçlerinin üzerinde yük taşıtılmaması, onlara iyi davranılması, eğlence için dövüştürülmemesi, gibi hayvan haklarını koruma altına almak bazı idarî tedbirlerin alındığı, bu davranışları sergileyenlerin ise uyarıldıkları veya cezalandırıldıkları bilinmektedir.

En'âm suresi 38. ayette yeryüzünde ve gökyüzündeki bütün hayvanların insanlar gibi birer ümmet/topluluk oldukları buyurulmuştur. Tefsir âlimlerinin bir kısmı, bu ayette hayvanların insanlara benzetilme sebebini onların da bilgi, yeniden dirilme, cennet nimetlerinden istifade etme ve dünyada mahrum kaldıkları haklarının ahirette kendilerine verilmesi gerektiğini vurgulama amacıyla buyurulduğunu savunmaktadır. Yine Hz. Peygamber'e isnat edilen bir kıssada, bir kimseyi karınca ısırınca onu cezalandırmak için yuvasını yaktırdığı ve bu davranışı nedeniyle Allah'ın ona: "Seni bir karınca ısırды diye mi (Allah'ı) tespih eden ümmetlerden bir ümmeti toptan öldürüverdin!"¹⁷⁵ buyurarak vahyettiğini belirtmesi, hayvanların Allah'ın nazarında bir ümmet olduğuna işaret etmektedir.

Buraya kadar sunmuş olduğumuz Kur'an ve sünnetteki ifadelerden hareketle "Hayvan Hakları" terimini şöyle tanımlamak mümkündür: Kur'an'ın hayvanlara tanıdığı ve Kur'an'ın beyanı olan Hz. Peygamber'in sünnetinin açılımını yaptığı haklardır. Çünkü Kur'an, hayvanların insanlar gibi birer ümmet olduklarını ve her hayvan türünün, sosyal topluluk oluşturduğu ve birtakım sosyolojik kurallara göre hareket ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁷⁶ Hayvanların hakları ve korunması ile ilgili Allah'ın buyruklarının yanında Hz. Peygamber'in hayvanların sevilmesi, korunması, beslenmesi, bakımı ve yetiştiriciliği konularındaki hadisleri ve uygulamaları, yapılması gereken ideal davranış modellerini de ortaya koymaktadır.

Konumuzun bundan sonraki kısmında Kur'an ve sünnette açıklanan hayvan haklarına yer verdik. Kur'an ve sünnette ortaya konan hayvan haklarını günümüz

¹⁷⁵ Buhârî, Cihâd, 152; Müslim, Selâm, 148.

¹⁷⁶ Adil Bor, *Kur'an'a Göre Hayvan Hakları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 21.

hayvan haklarındaki maddelerden hareketle açıklamak konunun daha iyi anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

2.1.1. Yaşama Hakkı

Allah her canlıyı evrende bir misyonu yerine getirmek ve düzeni korumak amacıyla yaratmıştır. Can taşıyan her varlığın yaşama hakkının olduğunu ve yaşama haklarının haksız yere elinden alınmasını yasaklandığını “...Allah’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın. Aklınızı kullanırsınız diye Allah, bunları size tavsiye etti.”¹⁷⁷ ayetiyle buyurmaktadır.

Arapçada hayvan kelimesinin kökü Allah’ın isimlerinden de olan *hayy* yani “diri, canlı, hayat sahibi” kavramından gelmektedir. Arapçanın gramer kuralları ile¹⁷⁸ bu kelime bitki ve mikroorganizmalar dışındaki canlı varlıkları temsilen *hayvan* şekline dönüşmüştür. Hayvanları yaratmayı irade buyurmuş ve onlara *Hayy* ismiyle hayat bahşetmiş olan Allah, masum bir hayvanın hayatına meşru bir gerekçe ve izin olmaksızın son verilmesine müsaade etmemiştir.¹⁷⁹

Allah yerin, göğün ve bunlar arasında bulunan her şeyin Allah’ı tespih ve tenzih ettiğini¹⁸⁰ fakat insanların bunları anlayamadığını¹⁸¹ beyan etmiştir. Hayvanlar yaşarken kendi yaratılışlarına ve dillerine göre Allah’ı tespih etmelerinden ötürü onların canlarına kısılmaması gereken varlıklar olduğu insanlara emredilmektedir.

Allah yarattığı varlıkların hiçbirini değersiz görmemiş ister küçük ister büyük olsun hepsi için eşit yaşama hakkı olduğunu ayetlerinde kıssalarla örnek vererek açıklamıştır. Kur’an’da Hz. Süleyman’ın karınca sürüsünü ezmek için dikkat etmesi anlatılırken onların yaşama hakkına şöyle vurgu yapılmıştır “Sonunda karınca vadisine geldikleri zaman bir karınca: Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve

¹⁷⁷ En’âm, 6/151.

¹⁷⁸ “Hy” kökünden gelmesi sebebiyle kelimenin aslı hayeyân iken telaffuz kolaylığı için ikinci “yâ”nın “vâv”a dönüştürülmesi sonucu “hayevân” biçimini almıştır; ancak Arapça konuşma dilinde ve Türkçe’de yaygınlıkla hayvân şeklinde söylenir. Kürşat Demirci, “Hayvan”, *DİA*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 81.

¹⁷⁹ Sabri Erturhan, “Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkî Hükümler”, *Bilimname*, 17/2, 2009, s. 100.

¹⁸⁰ “Yedi gök ve yer, bir de bunların içinde bulunanlar Allah’ı tespih ve tenzih ederler. Hiçbir şey yoktur ki, O’nu hamd ile tesbih etmesin. Fakat siz onların tespihlerini anlamazsınız” İsrâ 17/44; “Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kanat çırpıp uçan kuşların Allah’ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri kendi duâsını ve tesbihini bilir. Allah onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilendir.” Nûr, 24/41; “Biz Süleyman’a bu meselenin hükmünü belletmiştik. Biz onların her birine hüküm ve ilim verdik. Davut’a dağları ve kuşları musahhar kıldık, onunla beraber tesbihte bulunurlardı. Bunları yapan bizdik.” Enbiyâ, 21/79.

¹⁸¹ “Fakat siz onların tespihlerini anlamazsınız” İsrâ, 17/44.

ordusu farkına varmadan sizi ezmesin! dedi. Süleyman onun bu sözünden dolayı gülümsedi ve dedi ki ‘Ey Rabbim! Beni gerek bana gerekse ana-babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kulların arasına kat!’¹⁸² Ayette de görülmektedir ki her canlının yaşama hakkı vardır. Onlar da yaşamayı sevmekte ve kendi soyunu korumayı istemektedirler. Hayvanlar da kendi dillerinde birbirleriyle iletişim kurarak konuşmakta, birbirlerini sevmekte ve korumakta, hatta insanların kendilerine yaptıklarını veya yapacaklarını sezmektedirler.

Allah’ın günahsız ve masum bir deveyi öldüren Semûd kavmiyle ilgili kıssayı örnek vermesi, hayvanların yaşam hakkının nasıl korunduğunu ve Allah katındaki önemini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Semûd kavmine Hz. Salih’in peygamber olarak gönderildiği ve Allah’ın bir mucizesi olarak dişi bir devenin geldiği buyurulmuştur. Bu deve için Allah ve peygamberi Hz. Salih onlara uyarılarda bulunmuştur.¹⁸³ Bu kıssanın devamında inkarcıların Allah’a itaat etmedikleri gibi bu masum deveyi canice öldürdükleri için Allah tarafından şiddetli azaba tutuldukları buyurulmuştur.¹⁸⁴

Hz. Peygamber de hayvanların yaşam hakkının korunması açısından nasihatlerde bulunmuştur. Hiçbir zararı olmayan hayvanların en temel hakları olan yaşama haklarına, onları gereksiz yere öldürülmek suretiyle son verilmesini yasaklamış ve eğer bu şekilde hareket edilirse dünyadaki doğal düzenin bozulmasına sebep olacağını belirtmiştir.¹⁸⁵ Hayvanlara verilen yaşama hakkı, tür, cins, yaratılış

¹⁸² Neml, 27/18-19.

¹⁸³ “Semûd kavmine de kardeşleri Salih’i gönderdik. Dedi ki: “Ey kavmim! Allah’a kulluk edin, sizin O’ndan başka ilâhınız yoktur. Size Rabbinizden açık bir mucize gelmiştir. İşte şu Allah’ın devesi, size bir mucizedir. Onu bırakın, Allah’ın arzında otlasın. Sakın ona bir kötülükle dokunmayın, sonra sizi acıklı bir azap yakalar.” Araf, 7/73; “Ey Kavmim! İşte size ayet (mucize) olarak Allah’ın devesi! Onu kendi hâline bırakın, Allah’ın arzında yesin, içsin. Sakın ona bir kötülük dokundurmayın. Sonra sizi yakın bir azap yakalar.” Hûd, 11/64; “Allah’ın peygamberi demişti ki: Allah’ın dişi devesini bırakın, su içmesine ilişmeyin.” Şems, 91/13.

¹⁸⁴ “Büyüklük taslayanlar ‘Biz sizin inandığınızı inkâr edenleriz.’ dediler. Derken o dişi deveyi ayaklarını keserek öldürdüler ve Rablerinin emrinden dışarı çıktılar da ‘Ey Salih! Eğer sen gerçekten peygamberlerden isen, bizi tehdit ettiğin azabı getir!’ dediler. Bunun üzerine onları şiddetli bir sarsıntı yakaladı ve yurtlarında yere serildiler.” Araf, 7/76-78; “Fakat Semûd kavmi, o deveyi hunharca öldürdü. ... Zulmedenleri de o korkunç ses yakaladı ve yurtlarında dizüstü çöküp kaldılar. Sanki orada hiç oturmamışlardı. İşte böyle, Semûd kavmi rablerini inkâr etti. Vay Semûd’un haline!” Hûd, 11/65,67-68; “Fakat onu yalanladılar ve deveyi kestiler. Rableri de günahları sebebiyle onların üzerlerine katmerli azap indirdi ve yerle bir etti.” Şems, 91/14.

¹⁸⁵ Fethullah Yılmaz, “Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber’in Sünneti ile Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi’nin Karşılaştırılması”, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/5, 2016, s. 19.

farkı gözetilmeksizin her hayvana eşit olarak verildiğinden Hz. Peygamber, bütün hayvanların sebepsiz ve keyfi bir şekilde öldürülmesini yasaklamıştır.¹⁸⁶ İnsanların haksız yere yaşama hakkını elinden aldıkları her hayvandan ahirette hesaba çekileceğini “Hiçbir kişi yoktur ki bir serçe (kadar küçük) yahut onun üzerinde bir canlıyı haksız yere öldürsün de Yüce Allah ona bunun hesabını sormasın!”¹⁸⁷ hadisiyle; bu şekilde öldürülen her hayvanın ahirette insanlardan hesap soracağını da “Ya Rabbi! Falan beni, herhangi bir yararı için değil, boş yere öldürdü!”¹⁸⁸ hadisiyle buyurmuştur.

2.1.2. Beslenme Hakkı

Kur'an'da hayvanların yeme ve içmelerini temin etme sorumluluğunun insanlara yüklendiği buyurulmaktadır. Sorumluluğunun altında olan insanlara ve hayvanlara iyilikte bulunması emredilmiştir “Anne-babanıza ve yakın akrabınıza, yetimlere ve muhtaçlara, kendi çevrenizden olan komşulara ve yabancı komşulara, yanınızdaki arkadaşla, yolcuya ve meşru yollarla malik olduklarınıza iyilik yapın. Muhakkak ki Allah kibirlenen ve övünen kimseyi sevmez.”¹⁸⁹ Celâleyn Tefsirine hâşiye yazan Sâvî (ö.1241/1825), ayette geçen “malik olduklarınız” ifadesinin kapsamına, köle ve cariyelerle beraber evcil hayvanların da dâhil edildiğini belirtmiştir.¹⁹⁰ Bu yüzden insanoğlu hayvanlara iyilikte bulunmak için onların ihtiyaçları olan yiyeceklerini temin etmesi gerekmektedir.

Yeryüzünün imkânlarından insanlarla beraber hayvanların da istifade etmelerinin gerekliliğine “Sizin için yeryüzünü bir beşik yapan, (hayatınızı kolaylaştırmak için) onun üzerinde yollar açan, gökten su indiren ve onunla(topraktan) türlü türlü bitki çıkaran O’dur; (bu) hem sizin (o toprağın ürünleriyle) beslenmeniz, hem de hayvanlarınızı otlatmanız (içindir). Şüphesiz, bütün bunlarda akıl sahipleri için çıkarılacak dersler vardır.”¹⁹¹ ayetiyle vurgu yapan Allah, hayvanların yem ve su gibi ihtiyaçlarına dikkat etmeleri gerektiğini buyurmuştur.

¹⁸⁶ Ebû Dâvûd, Edeb, 163-164; İbn Mâce, Sayd, 10.

¹⁸⁷ Nesâî, Sayd, 34.

¹⁸⁸ Nesâî, Dahâyâ, 4.

¹⁸⁹ Nisâ, 4/36.

¹⁹⁰ Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî, *Hâşiyetü'l-Allâme es-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, C. 2, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2003, s.387; Bor, *Kur'an'a Göre Hayvan Hakları*, s. 89.

¹⁹¹ Tâhâ, 20/53-54.

Kur'an'da hayvanların yeme içme haklarının olduğunu ve peygamberlerin onların beslenme haklarını temin etmek için çalıştıklarına dair deliller sunmuştur. Hz. Musa'nın taşıdığı asa ile koyunlarının karnını doyurmak için yaprak silkelediğini¹⁹² ve Hz. Salih'in Allah'ın bir mucize olarak gönderdiği dişi deve için yeryüzünde Allah'ın ona yeme içme hakkını verdiğini¹⁹³ belirtmesi, onların beslenme haklarının Allah tarafından verildiğinin ve peygamberlerin de onların beslenmelerini temin ettiğinin göstergeleridir.

Hz. Peygamber de hayvanların beslenmelerine dikkat ettiği gibi kendisi de bizzat onları yedirmiş, içirmiş ve diğer hizmetlerini yerine getirmiş¹⁹⁴ ve Müslümanları da hayvanları aç bırakmamaları konusunda uyarmıştır. Aç bırakılan ya da yeme-içmesi ihmal edilen hayvanların ahirette Allah'tan hakkını isteyeceğini şöyle buyurmuştur: “Ey Üsâme, acıkan ciğer sahibi her hayvan hususunda dikkatli olun, kıyamet günü Allah'a şikâyet edilirsin.”¹⁹⁵ Hz. Peygamber, yolculuk esnasında otlatmaya uygun verimli arazilerde hayvanların otlatılmalarını emretmiş,¹⁹⁶ beslenme ihtiyaçlarının da dikkatli ve eksiksiz şekilde karşılanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁷

Hz. Peygamber, hayvanları yedirip içirmenin Allah katında ne kadar kıymetli bir davranış olduğunu Müslümanların daha iyi anlaması için bazı anekdotlarla örneklendirerek anlatmıştır. Bunlardan bir tanesi susuz bir köpeğin su içmesi için çabalayan günahkâr birinin nasıl affedildiğini anlattığı hadisidir: “Bir adam yolda yürürken susadı ve susuzluğu arttı. Derken bir kuyuya rastladı. Kuyuya inip susuzluğunu giderdi. Kuyudan çıkınca susuzluktan soluyup nemli toprağı yemekte olan bir köpeği gördü. Adam kendi kendine ‘Bu köpek de benim gibi susamıştır’ deyip tekrar kuyuya indi, ayakkabısını çıkardı, içine su doldurdu ve ağzıyla tutarak dışarı çıkardı ve suyu köpeğe içirdi. Allah da bu davranışından dolayı günahlarını affetti.” Hz. Peygamber'in yanındaki bazı sahabeler “Ey Allah'ın Resulü! Yani bize hayvanlara yaptığımız iyilikler için de sevap var mı?” deyince onlara “Evet! Her ciğer sahibi (canlı) için bir sevap vardır”¹⁹⁸ buyurmuştur. Aynı hadisin başka bir rivayetinde

¹⁹² Tâhâ, 20/18.

¹⁹³ Şûarâ, 26/155.

¹⁹⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred (Ahlâk Hadisleri)*, çev. A. Fikri Yavuz, C. 1, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1979, ss. 547-548; Tirmizî, *Muhtasar Şemâil-i Şerîf Tercemesi*, çev. M. Raif Efendi, İhya Yayınları, Konya 1976, s. 295; Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâli*, Damla Yayınevi, İstanbul 2011, s. 414.

¹⁹⁵ Nesâî, Dahâyâ, 42.

¹⁹⁶ Müslim, İmâre, 178.

¹⁹⁷ Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.

¹⁹⁸ Müslim, Selam, 41.

ise zina yapan bir kadının yine su içmek için kuyuya girdiği, kuyudan çıktığında susuz bir köpek gördüğü ve onun su ihtiyacını gidermek için kuyuya tekrar girip ayakkabısıyla köpeğe su getirdiği ve Allah'ın, kadının yaptığı bu salih amelden ötürü günahını bağışladığı geçmektedir.¹⁹⁹

Başka bir hadisinde Hz. Peygamber, hayvanın aç ve susuz bırakılmasının ise Allah tarafından affedilmeyeceğine vurgu yapmıştır. Çocuklarının yolda buldukları kediye eve getirmesinden dolayı öfkelenip ölene kadar bir odaya hapsedip oradan çıkarmayan annenin uhrevi bir cezaya maruz kalmasından bahsettiği hadisinde şöyle buyurmaktadır “Bir kadın eve hapsediği bir kedi yüzünden cehenneme gitmiştir. Kediye hapsederek ne yiyecek vermiş ne de kendi kendine beslenmesi için onu dışarı çıkarmıştı.”²⁰⁰

Hz. Peygamber'in hayvanlara iyilikte bulunanlara sevap verileceğini buyurması vesilesiyle sahabeler de hayvanlarının bakımını kendileri yapmış ve çevrelerindeki insanlara örnek olmuşlardır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Kufe valiliği yapan Ammar b. Yasir (ö. 37/657), hayvanları için taze hayvan yemi aldığı anda bunu sırtına ipe bağlayıp evine kadar kendi taşımıştır.²⁰¹ Yine Temîm ed-Dârî (ö. 40/661) Filistin valisi iken atı için bakıcılar tutmasına rağmen Allah'ın katında salih amel bir davranış olduğu için beslenme ve bakımını bizzat kendisi yapmıştır.²⁰²

Hz. Peygamber, evcil hayvanlar dışında diğer hayvanların da beslenme haklarını çiğnememek adına hassas davranışlarda bulunmuştur. Ebû Derdâ'nın aktardığı bir rivayette Hz. Peygamber, bir yolculuk esnasında nehirde abdest almak için durmuş ve yanındaki boş kaba oradan su doldurmuştur. Doldurduğu suyla abdestini aldıktan sonra kapta bir miktar su artmasına rağmen onu yeniden nehre geri dökerek “Allah, artık bu suyu insan veya hayvan veya benzeri bir mahlûkuna ulaştırıp, ondan istifadelerini sağlayabilir.”²⁰³ buyurmuştur. Buradaki rivayetten de anlaşılacağı üzere

¹⁹⁹ Müslim, Selâm, 2; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsned*, thk. Şuayb Arnâvût, vd., C. 2, Müessesetü'l-Risale, Beyrut t.y., s. 507.

²⁰⁰ Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 16; Müslim, Selâm, 151; İbn Mâce, Zühed, 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.2, s. 261.

²⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, C. 1, s. 166.

²⁰² Muhammed Bakır Meclisî (ö. 1110/1698-99 [?]), *Bihârü'l-Envâr*, C. 64, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut 1983, s.177; İbrahim Banzaroğlu, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabu Baytarnâme I (vr. 1b – 42a) (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 41.

²⁰³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbu't-Tahûr*, Mısır 1414/1993, s. 92; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *Müsnedü's-Şâmiyyin*, thk.

Hız. Peygamber sadece evcil hayvanlar için değil doğadaki tüm canlıların beslenme haklarını korumak adına su israfından kaçınmıştır. Böylece doğal dengenin bozulmasının nelere mal olabileceğinin işaretlerini o günlerde vermiştir.

Fakihler hayvanların beslenme haklarının sahiplerinin üzerine farz olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır. İpekböceği, arı, vb. kendisinden yararlandığı veya yararlanmadığı, eti yenenler ve yenmeyenler de dahil olmak üzere bütün hayvanlar için de beslenme ihtiyacının aynı şekilde insanın sorumluluğunda olduğu kanaatine varmışlardır. Bazı fakihler hayvanların yiyeceklerini temin etmenin insanlara vacip²⁰⁴ bazılarının ise farz-ı kifaye hükmünde²⁰⁵ olduğunu belirtmişlerdir. Hayvan sahipleri eğer hayvanın nafakasını, beslenme ve ihtiyaçlarını temin edemezse sahiplerinden bu hayvanları ya satmaları ya da en azından kendileri yemek bulabilmesi için serbest bırakmaları şart koşulmuştur.²⁰⁶

İslam hukukçularının hayvanların beslenme ihtiyacı için varmış oldukları icmâlar, konunun hassasiyeti açısından önemlidir. Fakihler, hayvanı olan bir kimsenin namaz vakti gelip de su bulamadığı takdirde yanında bir miktar para varsa, susamış hayvanı için o parayla su alıp içirmesi gerektiği konusunda hükmetmişlerdir. Çünkü hayvanlar da can taşıyan, ihtiyaçları olan ve ihtiyaçlarını gideremediklerinde bunu hissederek eziyet çeken varlıklardır. Bu nedenle hayvanların yaşama hakları öncelenmiştir.²⁰⁷ Benzer durumda kişinin parasını abdest almak amacıyla su satın almak yerine başkalarının hayvanlarının yeme-içme ihtiyaçları için de kullanması gerekmektedir.²⁰⁸

Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî, C. 2, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1974, s. 346; Sinmez vd., *Hadislerde Hayvanları Koruma ve Gönenci (Refâhı)*, s. 117.

²⁰⁴ Muhammed Revvâs Kal'aci, *el-Mevsuâtü'l-Fıkhiyyetü'l-Müeyyessere*, C. 1, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2000, s. 788.

²⁰⁵ Ali Osman Ateş, "İslam ve Doğal Hayatın Korunması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1, 2003, s. 32.

²⁰⁶ Ebû Gûdde Hasan Abdulğânî, "er-Rıfku bi'l-Hayvan Beyne'l-İtidâli ve'l-Ğuluvvi", *el-Vâ'yu'l-İslâmî*, S. 411, 2000, s. 38; Bor, *Kur'an'a Göre Hayvan Hakları*, s. 90.

²⁰⁷ Muhammed Hasen Necefî, *Cevâhiru'l-Kelâm*, Dâru İhyai't-Turasi el-Arabi, C. 5, Beyrut t.y., s.115; Eymen el-Musevî el-Amilî, *Hukûku'l-Hayvan fi'l-İslâm*, C. 2, Dârü'l-Hâdi, Beyrut 2004, s. 98; Bor, *Kur'an'a Göre Hayvan Hakları*, s. 57.

²⁰⁸ Bor, *Kur'an'a Göre Hayvan Hakları*, s. 57.

2.1.3. Barınma Hakkı

Yeryüzünde barınaklar yapmak sadece insan için değil hayvan ve diğer canlılar için de ihtiyaçtır. Kur'an'da çeşitli varlıkların yeryüzünde barınaklar yaptığını hatta Allah'ın kendisine verdiği içgüdüler sayesinde bunu yapabildikleri buyurulmuştur.

Allah'ın ayetlerinde bal arılarına dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurmuş oldukları kovanlardan yuva edinmelerini²⁰⁹, örümceklerin örmüş oldukları ağların onlar için yuva olduğunu²¹⁰ ve daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere Hz. Süleyman'ın ordusunun geçişi sırasında ezilmemek için karıncaların yuvalarına gizlenmeleri konusunda birbirini uyardığını²¹¹ buyurması hayvanların yeryüzünde barınma haklarının olduğunun önemli bir göstergesidir. Ayetlerden de anlaşıldığı üzere hayvanların yaşamlarını ve nesillerini devam ettirmek, yiyecek bulup depolamak ve tehlikelerden korunmak için barınak ve yuvalara ihtiyacı vardır. Bu yuvalarda güvende yaşayabilmeleri için de insanların dikkat etmesi gerekmektedir.

Hz. Peygamber hayvanların barınak ve yuvalarının korunması için ikazlarda bulunmuştur. Sahabeden bazı kişilerin karınca yuvasını yaktıklarını gördüğünde onları uyarmış ve yuvalarının bozulmasına şiddetle karşı çıkarak onların Allah'ı tespih ettiklerini belirtmiştir.²¹² Yine aynı şekilde yer yarıklarının haşerat ve bazı hayvanların barınakları olabileceği için buralara tuvalet ihtiyaçlarının giderilmesini yasaklamıştır.²¹³ Gece yolculukları sırasında hayvanları dinlendirmek için yol kenarlarının kullanılmamasını, çünkü buralarda haşeratın yuvalarının bulunduğunu ve bu yüzden dikkatli olunması gerektiğini buyurmuştur.²¹⁴

Hz. Peygamber hayvanların yaşam alanlarının korunması için bazı arazileri sit alanı ilan etmiş ve buralarda yaşayan canlılara ve onların yaşam alanlarına zarar verilmesini yasaklamıştır. Bu bölgelerden birisi Medine'de yer almaktadır. Hz. Peygamber “Şüphesiz ki, İbrahim (as) Mekke'yi haram kılmıştır. Ben de Medine'nin iki taşığı arasını haram kıldım. Onun ağacı kesilmez, avı da avlanmaz”²¹⁵ buyurarak hayvanların doğal yaşam alanlarının korunmasına önem vermiştir.

²⁰⁹ Nahl, 16/68.

²¹⁰ Ankebût, 29/41.

²¹¹ Neml, 27/18.

²¹² Ebû Dâvûd, Edeb, 163-164; Nesâî, Sayd, 38.

²¹³ Ebû Dâvûd, Tahâre, 16; Nesâî, Tahâret, 30.

²¹⁴ Müslim, İmârât, 54; Ebû Dâvûd, Cihâd, 63.

²¹⁵ Müslim, Hacc, 458.

Hız. Peygamber Taif şehri içinde bir vadiyi de sit alanı olarak tayin etmiştir. Hız. Peygamber Taif'ten gelen heyetle yaptığı sözleşmede hem insanların hem de hayvanlar dahil diğer canlıların güvenle yaşayabilmeleri için koydurduğu madde şöyledir: “Onların vadileri bütün itibarıyla haramdır. Ve burada bulunan yabancı ağaçlar ile av hayvanlarına karşı her çeşit tecavüz, gasp, hırsızlık ve fena muamele Allah adına yasaklanmış bulunmaktadır.”²¹⁶ Onun hayvan yuva ve barınaklarına yapılan her türlü kötü davranış ve uygulamaları yasaklamasını ve bazı sit alanları oluşturmasını hayvanların barınma ve yaşama haklarına sahip çıkma gayreti olarak değerlendirilmelidir.

2.1.4. Üreme Hakkı ve Neslin Korunması

Evrende mevcut olan her şey bir ölçüye ve düzene göre yaratılmıştır.²¹⁷ Allah evrendeki düzenin belli bir dengede devam etmesi için yarattığı her şeye bir görev yüklemiştir.²¹⁸ Bu ekosisteme yapılan olumsuz ve yanlış bir müdahale, düzenin bozulmasına sebep olmaktadır.

Yeryüzünde ve gökyüzünde yaşayan canlıların her biri düzenin bir parçasıdır. Bu canlıların çoğunluğunun insana nimet olarak verildiği ve insanın hizmetinde olduğu için evrendeki denge ve düzenin doğru bir şekilde yürütülmesi ve korunması insanoğlunun sorumluluğuna verilmiştir. Allah Kur'an'da bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Hayata elverişli olarak yaratıldıktan sonra yeryüzündeki doğal dengeyi bozmayın.”²¹⁹ Hayvanların evren içerisinde türleri ve kendilerine biçilmiş görevleri sebebiyle türünün korunması ve yaşatılması esastır.²²⁰

İnsanoğlunun hayvanların üremelerine engel olmak, yaşam alanlarını bozmak, yavrularına zarar vermek, nesillerini tüketmek, vb. müdahalelerde bulunması sonucunda evrendeki düzenin yok olacağı ve insanoğlunun kendi eliyle yaptıklarının sonucuna katlanacağı Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: “Allah'ın buyruklarını umursamayan şu insanların kendi tercihleri ile yaptıkları işler yüzünden karada ve denizde (bütün dünyada) bozukluk ortaya çıktı, nizam bozuldu. Doğru yola ve isabetli

²¹⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, C. 1, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 500.

²¹⁷ “Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.” Kamer, 54/49.

²¹⁸ “... (O) Her şeyi yaratmış, ona bir düzen vermiş, mukadderatını tayin etmiştir.” Furkân, 25/2.

²¹⁹ A'râf, 7/56.

²²⁰ Erturhan, *Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkhi Hükümler*, ss. 99-100.

tutuma dönme fırsatı vermek için, Allah, yaptıklarının bazı kötü neticelerini onlara tattırır.”²²¹

Hayvanlar da insanlar gibi birer topluluk ve ümmettirler²²² ve nesillerini devam ettirerek evrende var olmaktadır. Allah’ın, hayvanlara üreme ve nesillerini koruma hakkını verdiğini gösteren en açık delili, Hz. Nuh peygamber zamanında yaşanan tufandan önce Allah’ın Hz. Nuh’un gemisine her hayvan familyasından birer çift bindirmesini emrettiği ayettir: “Bu böylece devam etti tâ ki, hükmümüz vaki olup da yeryüzünde sular taşkınlar halinde kaynayıp coşuncaya kadar. (Nuh’a) ‘Her cins (hayvandan) birer çift ve haklarında hüküm verilmiş olanları değil yalnız aileni ve imana erişenleri bu (gemiye) bindir.’”²²³

Hayvanların kısırlaştırma veya farklı yöntemlerle geçerli bir neden olmaksızın²²⁴ üremelerini engellemek, yaratılışlarına yapılan büyük bir saygısızlıktır. Onların üreme haklarını engellemek, nesillerinin giderek azalmasına ve tükenmesine neden olacaktır. Hayvan nesillerinin tükenmesi ise dünyanın doğal dengesini tehdit etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber, söz ve fiilleriyle hayvanların üreme haklarına dikkat çekmiş ve bu haklarının korunmasını sağlamıştır.

Hz. Peygamber hayvanların insanlar gibi ümmet olduğunu hatırlatarak at, deve ve diğer erkek hayvanların neslini korumalarına yönelik tedbirler almak amacıyla gereksiz yere iğdiş edilmesini yasaklamıştır.²²⁵ Neslin korunması için yavrularının da korunmasını esas alan Hz. Peygamber, hayvan yumurtalarının ve yavrularının yuvalarından alınmasını yasaklamıştır. Bir yolculuk sırasında Hz. Peygamber, bazı kimselerin bir serçenin iki yavrusunu yakaladıklarını ve serçenin de kanat çırparak onların üzerlerinde dolaştığını görünce “Yavrusu sebebiyle bu kuşun canını kim yaktı?” diyerek tepki göstermiş ve yavruların yuvalarına geri konulmasını emretmiştir.²²⁶

²²¹ Rûm, 30/41.

²²² “Hem yerde hareket eden hiçbir canlı, kanatlarıyla uçan hiçbir kuş türü yoktur ki sizin gibi birer toplum teşkil etmesinler.” En‘âm, 6/38.

²²³ Hûd, 11/40.

²²⁴ Câhiz bazı hayvanların çiftleşme öncesinde veya çiftleşme sırasında hırçın ve saldırgan oldukları hatta hayvanları ısırıkları için bu türden at, deve, katır gibi hayvanların kısırlaştırıldığını belirtmiştir. Koyun sahiplerinin de koyunlarının etlerinin daha yumuşak olması için hayvanlarını kısırlaştırdığını belirtmiştir. Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 87.

²²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, s. 24; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Sünenü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ, C. 10, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut t.y., s. 42.

²²⁶ Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 112; Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, C. 1, s. 398.

Hac sırasında bir Müslüman ihramdayken, devesi bir deve kuşunun yuvasına basmış ve yumurtalarını kırmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber hacının kıldığı her yumurtaya karşılık bir gün oruç tutmasına veya bir fakiri doyurması gerektiğine hükmetmiştir.²²⁷ Hz. Peygamber'in bu hükmü, dünyaya gelecek yeni yavruların korunması gerektiğini ve gerekli hassasiyeti göstermeyenlerin kefareti ödemeleri gerektiğini göstermektedir.

2.1.5. Hizmet Veren Hayvanların Hakları

Allah hayvanları farklı şekillerde yaratmış ve onlara belirli yetenekler bahsetmiştir. Kur'an'da hayvanların özelliklerine göre insanların istifadesine sunulduğunu şöyle açıklanmaktadır: “Allah, bir kısmına binesiniz, bir kısmını da yiyesiniz diye sizin için hayvanları yaratandır. Onlarda sizin için birçok faydalar var. Gönüllerinizdeki bir arzuya, onlara binerek ulaşırsınız. Onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız.”²²⁸; “Allah, evcil hayvanları da yarattı. O hayvanlar ki pek çok yararları yanında, sizi ısıtan giysiler, besleyen yiyecekler de elde ediyorsunuz, akşam eve getirirken, sabah otlağa çıkarırken onlarda bir güzellik bulursunuz. Kendinizi büyük sıkıntılara sokmadan varamayacağınız nice yerlere yükünüzü onlar taşır. Rabbiniz gerçekten çok şefkatli, çok merhametlidir. Hem binesiniz diye hem de ziynet olarak atları, katırları, eşekleri de yarattı ve bilmeyeceğiniz daha neler yaratacak!”²²⁹ Ancak insanoğlu hayvanların hizmetinden yararlanırken onların haklarına riayet etmesi ve can taşıyan birer varlık olduklarını unutmaması gerekmektedir. Bu nedenle onlardan yararlanırken dikkat edilmesi gerekenler ayet ve hadislerde şu şekilde açıklanmıştır:

- Gücünün yetmeyeceği şekilde çalıştırılmaması: Allah bazı hayvanları insanların yükünü taşıması ve binek olarak kullanması için nimet olarak vermiştir. Bunu Nahl suresinde “Bu hayvanlar, ancak büyük zorluklarla ulaşabileceğiniz bir memlekete yüklerinizi taşırlar. Şüphesiz Rabbiniz çok şefkatlidir, çok merhametlidir.”²³⁰ şeklinde ifade etmektedir. Fakat bunun yanında hiç kimsenin gücünün yetmediği şeyle sınanmaması gerektiğini “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar.”²³¹ ayetiyle de vurgulamaktadır. Bu ayet insanların

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, s. 58.

²²⁸ Mümin, 40/79–80; Ayrıca Bkz. Nahl, 16/8; Zuhuruf, 43/12; Bakara, 2/239; Yâsin, 42/72; Haşr, 59/6.

²²⁹ Neml, 16/5-7.

²³⁰ Nahl, 16/7.

²³¹ Bakara, 2/286.

sorumluluk sınırlarını ele alsa da ayette sözü edilen *nefs* kavramı kapsamına hayvanlar da dahil olmaktadır.

H. Peygamber zor şartlar altında çalıştırılan ve gücünün yetmediği şekilde yüklenen hayvanları daima korumuş, onların haklarını savunmuş ve sahiplerine uyarılarda bulunmuştur. H. Peygamber bahçe içerisinde inleyen bir deve gördüğünde sahibini bulmuş ve onu çok çalıştırdığı için hayvanın ağladığını bu nedenle de Allah'ın kendisinden hesap soracağını buyurmuştur.²³² Ayrıca hayvanlara eğer gücü yetmiyorsa ikiden fazla kişinin binmemesini tavsiye etmiştir.²³³

- Yolculuklarda veya çalıştırıldığında dinlendirilmesi ve yedirilmesi: H. Peygamber, hizmet sektöründe kullanılan hayvanlara, insanlar gibi dinlenme hakkının verilmesini ve yolculuk esnasında yapılan molalarda ihtiyaçlarının giderilmesini buyurmuştur “Otun bol olduğu zaman yolculuk yaptığınızda develere yerdeki haklarını veriniz. Kıtlıkta yolculuk ettiğinizde hızlı yürüyün. Gece konakladığınızda yollarda konaklamadan sakınınız...”²³⁴ Hadiste de anlaşıldığı üzere H. Peygamber, Allah'ın rızık olarak verdiği otun bol olduğu zamanlarda hayvanların mutlaka yedirilmesi kıtlık zamanlarında ise uzun süre aç kalmaması için daha hızlı gidilmesini tavsiye etmiştir.

H. Peygamber'in binek hayvanlar hakkında sahabeye yapmış olduğu uyarılardan biri de onları bir eşya olarak değil can taşıyan birer varlık olarak görmeleri gerektiğini söylemesidir. Binek hayvanı olsalar dahi insanları taşımaktan yorulabileceklerini belirtmiş, bu yüzden de onları oturak olarak görmemeleri konusunda uarmıştır. H. Peygamber'in bu konudaki hadisi ise şöyledir “Hayvanlarınızın sırtını iskemleniz gibi kullanmayın. Gerçekten tek basınıza güçlüklerle gidebileceğiniz bir yere sizi götürmeleri için Allah onları emrinize verdi. Yeryüzünü

²³² Ebû Dâvûd, Cihâd, 47 / 254; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 274.

²³³ Bu konuda İbn Ebî Seybe (ö235/849) mürsel olarak Zazan'a dayandırdığı bir rivayete göre Zazan, üç kişinin katıra bindiklerini görünce “Sizden biriniz hayvandan insin, çünkü Allah Resulü hayvana üçüncü olarak bineni lanetlemiştir.” demiştir. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebi Şeybe İbrâhîm (ö. 235/849), *el-Musannefi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Havt, C. 5, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad t.y., s. 310. H. Muhammed, hayvanlara güçleri nispetinde binmenin ve yük yüklemenin caiz olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle bir hayvanın üç kişiyi taşımaya gücü yetiyorsa onda herhangi bir sakınca yoktur. İbn Hacer (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî* adlı eserinde bu hadisin üç kişiyi taşıyamayacak durumda olan eşeğe bindikleri için söylenmiştir. Fakat deve ve katır gibi güçlü olanlar bu yasaklamanın kapsamı dışında olduğu gibi hiçbir âlim, hayvanın gücü yetmediği durumlarda üç kişinin ona binmesini caiz görmemiştir. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, C. 10, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut t.y., s. 396.

²³⁴ Müslim, İmare, 54.

de size iskân yeri kıldı. Öyle ise ihtiyaçlarınızı hayvanların sırtında değil yer üzerinde görün.”²³⁵

Hiz. Peygamber’in bu hassasiyetini örnek alan sahabeleri de hayvanların dinlendirilmesine özen göstermişlerdir. Hatta Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) mola verdiklerinde kendi ihtiyaç ve ibadetlerinden önce hayvanların istirahatini sağladıklarını şöyle belirtmiştir “Biz bir konaklama yerine geldiğimizde hayvanların yükünü çözüp indirmeden nafilc namaza başlamazdık.”²³⁶ Hiz. Ömer de halifeliliği döneminde hayvanların dört fersahtan fazla koşturulmasını yasaklamıştır.²³⁷

- Yaratılışlarına uygun kullanılması: Daha önceki ayetlerde de geçtiği üzere her hayvanın dünya üzerinde yaratılışına uygun olarak görevleri bulunmaktadır. Hayvanların fitratlarına uygun olmayan işlerde çalıştırmaları onlara yapılan haksız davranışlardan bir tanesidir. Maalesef günümüzde bile hayvanlar ağır yük taşımaya zorlanmakta, dinlendirilmeksizin uzun süreli çalıştırılmakta hatta bir eğlence aracı gibi fitratlarına aykırı olarak istismar edilmekte ya da Allah’ın onlara bahşettiği farklı nitelikteki bedenleri endüstri sektöründe hammadde elde etmek amacıyla acımasızca katledilmektedir.²³⁸

Hiz. Peygamber hayvanların her birinin farklı amaçlarla yaratıldığını ve yaratılışlarına uygun bir şekilde kendilerinden istifade edilmesi gerektiğini söylemiştir.²³⁹ Yapıları binmeye müsait olmayan hayvanlara binmenin yanlış olduğunu ve bundan hayvanların da rahatsız olduğunu şu hadisiyle açıklamaktadır “Bir kişi bindiği öküzü sürerken öküz kendisine bakar ve ‘Allah, beni bunun için yaratmadı; çift sürmek için yarattı’ diyerek serzenişte bulunur.”²⁴⁰

Hayvanlara eşya muamelesi yapmak da haksız davranışlardan biridir. Özellikle binek hayvanlara oturakmış gibi davranmak buna dahildir. Bu yüzden Hiz. Peygamber hayvanları durdurup, üzerinde iken sohbet etmeyi yasaklamış ve şu şekilde uyarmıştır “Bunlara salimen binin ve salimen terk edin. Onları, yollardaki ve pazarlardaki

²³⁵ Ebû Dâvûd, Cihâd, 71.

²³⁶ Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.

²³⁷ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 117.

²³⁸ *Hadislerle İslam*, C. 5, s. 264.

²³⁹ Buhârî, Müzâraa, 4; Ebû Dâvûd, Cihâd, 55.

²⁴⁰ Tirmizî, Menâkıb, 17; Buhârî, Fedâilu’s-Sahâbe, 1; Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe, 1.

sohbetlerinizde minber yerine tutmayın, zira Allah onları sizi bir yerden bir yere taşımaları için emrinize amade kıldı.”²⁴¹

- **Hayvanların neşelenendirilmesi:** Deve sürücüleri develerin tempolu bir şekilde hızlı hareket etmeleri ve neşelenmeleri için onlara şarkı söylerlerdi. Araplarda develere şarkı söylenmesi geleneğinin başlangıç hikayesi Mudarîlerin Hz. Peygamber’e anlattıkları bir rivayet ile bilinmektedir. Hz. Peygamber, bir gece yolculuğu sırasında şarkı söyleyerek deve süren bir adam sesi duyunca yanındaki arkadaşına şarkı söyleyen adama yetişip onlarla tanışmak istediğini söylemiştir. Kervana yetiştiklerinde Hz. Peygamber onlara “Bizim şarkıcımız şarkı söylemekten vazgeçti, sizin şarkıcınızı işittik ve onun şarkısını dinlemek için size geldik” deyip kimlerden olduklarını sormuştur. Kervandakilerin Mudarîlerden olduğunu öğrenince kendisinin de Mudarîlerden olduğunu söylemiş, bunun üzerine oradakiler Hz. Peygamber’e develer için ilk kez şarkı söyleyenin hikayesini anlatmışlardır. Anlattıkları hikâyeye göre bir adam, yolculuk sırasında sopayla kendisine ait bir kölenin eline vurmuş ve kölenin eli incinmiştir (başka bir rivayette ise Mudar b. Nezar isminde bir adamın deve sürerken deveden düştüğü ve elini kırdığı şeklinde anlatılmıştır).²⁴² Köle develeri sürerken eli ağrıdığı için “Hiba! Hiba!”²⁴³ diye inerken, develer boyunlarını uzatmışlar ve önceki seferlere göre daha hızlı gitmeye başlamışlardır.²⁴⁴ Develerin bu sözden hoşlanması üzerine adam bu sözü tempolu şekilde tekrar tekrar söylemiştir. Daha sonrasında Araplar develer için şarkı söylemeyi adet edinmişler²⁴⁵ hatta kervanlarda develere şarkı söylemesi için kişiler görevlendirmişlerdir. Nağmeleriyle develeri coşturan bu kişilere *hâdî* ismini vermişlerdir.²⁴⁶

Yukarıda aktarılan bilgiden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, hayvanları neşelenirmek amacıyla şarkı söylenmesini desteklemiştir. Hatta bir yolculuk sırasında Hz. Peygamber’in Abdullah b. Revâha’dan (ö. 8/629) develer için şarkı söylemesini istemiştir. Abdullah b. Revâha’nın “Ey Allah’ın Resulü, ben şarkı söylemeyi bıraktım.” demesi üzerine Hz. Ömer, onu Hz. Peygamber’in ricasını yerine

²⁴¹ Ebû Dâvûd, Cihâd, 58.

²⁴² Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcû'z-Zeheb ve et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. Kemal Hasen Mer'î, C. 4, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1425/2005, ss. 221-222.

²⁴³ Develerin hareketlenip koşmaları için söylenen söz.

²⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 1, ss. 2-3.

²⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, C. 7, s. 466.

²⁴⁶ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Kettânî, *Terâtîbü'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel, C. 1, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 517.

getirmesi hususunda uyarmıştır. O da atından inerek şu beyti söylemiştir “Ey Allah’ım sen olmasaydın biz hidayete ermezdik. Ne sadaka verir ne de namaz kılardık. Bizim üzerimize sükûneti indir ve düşmanlarımızla karşılaştığımızda ayaklarımızı sabit kıl.”²⁴⁷ Sesinin güzelliğiyle meşhur Berâ b. Mâlik,²⁴⁸ Habeşli Enceşe²⁴⁹ ve şiirleriyle meşhur Âmir b. Ekva²⁵⁰ yolculuklarda develer için şarkı söylediği bilinen sahabelerden bazılarıdır. Abdurrahmân b. Avf’ın (ö. 32/652) iş ortağı olan ve sesinin güzel olduğu bilinen sahabe Rebâh b. Mu’terif’in de hayvanların eğlenmesi ve yolculuğun daha rahat geçmesi için develere şarkı söylediği bilinmektedir.²⁵¹

Hz. Peygamber, yolculuklarının birinde yine deve sürücülerinin şarkı söyleyerek develeri eğlendirdikleri anlatılmıştır. Enceşe’nin yolculuklarda kadınlara ait develerin olduğu kısımda, Berâ’nın da erkeklere ait develerin olduğu kısımda şarkı söylediği bildirilmiştir.²⁵² Bu sefer sırasında Enceşe nağmeleriyle hanımların bindiği develeri öyle eğlendirip coşturmuştur ki Hz. Peygamber yolculuk yapan kadınların narinliğine atıfta bulunarak “Ey Enceşe! Cam kaplara dikkat et” diyerek onu yumuşak ve esprili bir şekilde uyarmıştır.²⁵³

- Hayvanları rahatsız edecek takılar takılmaması: Hizmet sektöründe kullanılan hayvanların refahı için Hz. Peygamber, Cahiliye döneminden kalma batıl inanışlara dayanan, hayvanlara takılan ve onları rahatsız eden takıların takılmasını yasaklamıştır. Atların ayaklarına takılan zil ve çingirakların takılmasını kesinlikle yasaklamıştır.²⁵⁴ Hayvanların koşu esnasında boğulma tehlikesinden korumak ve

²⁴⁷ Nesâî, Menâsiku’l-Hac, 109, 69; Kettânî, *Terâtîbü’l-İdâriyye*, C. 1, s. 517.

²⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 254; Beyhakî, *Sünenü’l-Kübrâ*, C. 10, s. 227; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstî’âb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, C. 1, Dârü’l-Ceyl, Beyrut 1412/1992, s. 140; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, C. 1, s. 211.

²⁴⁹ Buhârî, Edeb, 116; Müslim, Fadâil, 70-72.

²⁵⁰ Buhârî, Megâzî, 38; Müslim, Cihâd, 123; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 4, ss. 47-48.

²⁵¹ Ebû Abdillâh Mus’ab b. Abdillâh b. Mus’ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851), *Kitâbü Nesebi Kureyş*, thk. Lèvi-Provençal, Dârü’l-Me’ârif, Kahire 1982, s. 448; İbn Abdilberr, *el-İstî’âb*, C. 2, ss. 486-487; Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefayât*, C. 14, s. 53; Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 430.

²⁵² Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefayât*, C. 9, s. 234.

²⁵³ Buhârî, Edeb, 90; Müslim, Fadâil, 70; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 107; Kettânî, *Terâtîbü’l-İdâriyye*, C. 1, s. 517.

²⁵⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef fî’l-Hadîs*, thk. Habibü’r-Rahman el-A’zamî ve Ma’mer b. Râşid, C. 10, Tevzi’ el-Mektebü’l-İslamî, Beyrut 1983, s. 459.

rahat nefes alabilmelerini sağlamak amacıyla boyunlarındaki tasmaların çıkarılmasını emretmiştir.²⁵⁵

2.1.6. Değer Verilme Hakkı

Konunun başında belirttiğimiz üzere İslâm, hayvanlara yönelik davranışların şekillendirilmesinde meseleye hayvanların önemini kavratarak başlamıştır. Öyle ki Kur'an'daki birçok ayette hayvanlardan bahsedilmiş, hatta bazı sureler hayvan isimleri ile anılmıştır. Hayvanların bu denli ilâhî kelâmın içinde yer alması, İslam'ın hayvanlara ne kadar çok değer verdiğinin bir göstergesi olarak düşünülmelidir.²⁵⁶ Kur'an'da hayvanların kendi dilleriyle ya da kendilerine has özelliklerini kullanarak yaptıkları tespih ile Rablerini zikretmelerinden bahsedilmesi,²⁵⁷ hayvanlara değer verip saygılı olmanın, onları kusursuz yaratan Allah'a saygı göstermenin bir gereği olarak anlaşılması vurgulanmıştır.

Hayvanların insanlara sayısız faydalarının ve hayatlarını kolaylaştırmalarının yanında estetik bir değer olarak doğanın yegâne unsurlarıdır. Kara hayvanlarından, deniz hayvanlarına yerde sürünenlerden semada kanat çırpınlara kadar her biri farklı güzellikleri ile tabiatın süsü ve insan için birer ilham kaynağıdır. İnsan için hayvanların hayranlık uyandıran güzelliklerinin farkına varmak suretiyle üzerlerinde tefekkür etmek, Allah'ın sanatının ve kudretinin yüceliğini anlayıp kavramanın en önemli vesileleri arasında yer almaktadır.²⁵⁸ Allah'ın, kusursuz güzelliklerle yarattığı hayvanlara, kullarının ibret nazarıyla bakıp tefekkür etmelerini istemesi²⁵⁹ onlara değer verdiğinin bir göstergesidir.

Allah'ın hayvanların da insanlar kadar değer görmesi gereken varlıklar olduğuna işaret eden delillerinden birisi Ashâb-ı Kehf kıssasıdır. Bu kıssada, içinde bulundukları toplumda Allah'ın bir ve tek olduğuna inanan birkaç gencin, inançlarını dile getirerek putperestliğe karşı çıkmaları ve putperestlerin onlara uyguladığı eziyet ve sıkıntılardan korunmak için bir mağaraya sığındıkları anlatılmıştır. Bu gençlerin yanında kendilerine sadık bir köpekleri de bulunmaktaydı. Köpekleri de dahil olmak üzere

²⁵⁵ Müslim, Libâs ve'z-Zîne, 28; Ebû Dâvûd, Cihâd, 49.

²⁵⁶ Recep Ertuğay, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat*, s. 199.

²⁵⁷ “Göklerde ve yeryüzünde bulunan kimselerle, sıra sıra (kanat çırparak uçan) kuşların Allah'ı teşbih ettiğini görmez misin? Her biri duasını ve tespihini kesin olarak bilmektedir. Allah, onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir. Nur, 24/41.

²⁵⁸ *Hadislerle İslam*, C. 5, s. 238.

²⁵⁹ “Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır.” Nahl, 16/66.

hepsi mağarada derin bir uykuya dalarak tahminen 309 yıl uyumuşlardır. Bu yüzden de “mağara arkadaşları” anlamında Ashâb-ı Kehf adını almışlardır. Uyandıklarında mağarada kısa bir süre uyuduklarını sanan gençlerden birisi yiyecek ihtiyaçlarını temin etmek üzere şehre gidince her şeyin değiştiğini fark etmiştir. İnsanlara yaşadıklarını anlatınca halk onların durumunu öğrenmiş ve Allah’ın vaadinin hak olduğuna, kıyametin mutlaka geleceğine inanmışlardır. Bu kıssada köpeklerinin de onlarla beraber olduğu Kur’an’da şu şekilde anlatılmaktadır: “Yoksa sen, (sadece) Ashâb-ı Kehf ve Ashâb-ı Rakîm’i²⁶⁰ mi bizim ibret verici delillerimizden sandın? Kendileri ise mağaranın geniş bir yerinde idiler. Bu, Allah’ın mucizelerindendir... Uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırsın. Biz onları sağa sola çeviriyorduk. Köpekleri de mağaranın girişinde iki kolunu uzatmış (yatmakta idi.)”²⁶¹

Ashâb-ı Kehf’in iman mücadelesinde yanında olan bu köpeğin adının Kitmîr veya Katmîr olduğu bilinmektedir. Allah, iman yolcusu gruptan ayrılmayan Kitmîr’den Kur’an’da söz etmiş, sahiplerini terk edip gitmeyen sadık köpeği Ashâb-ı Kehf ile birlikte uyutarak bu ibretlik mucizeye dahil etmiştir. İslam kültüründe önemli bir yeri olan ve iman mesajları içeren Kehf suresinde köpeklerin insanın kutsal mücadelesinde yanından ayrılmayan sadık dostu olduğu Kur’an tarafından tescil edilmiştir. Allah’ın Kur’an’da, Kitmîr’e yer vermesi, insanlara hayvan sevgisini aşlamakta ve inananlar olarak onlara değer verilmesine vesile olmaktadır.²⁶²

Hiz. Peygamber de hayvanlara ve hayvan sahiplerine çeşitli iltifatlarla bulunarak hayvanların değerli varlıklar olduğuna ve bulundukları yerlere hayırlar getirdiğine dair çıkarımlarda bulunmuştur. Örneğin deve sahipleri için “izzet sahibi”²⁶³, koyun otlatan çobanlar için “sükûnet ve vakar sahibi”,²⁶⁴ kedileri sevip besleyen Abdurrahman b. Sahr (ö. 58/678) için ise “kediciklerin babası” anlamında “Ebû Hüreyre”²⁶⁵ diye isimlendirmeler yapmıştır. Hayvanlar için de güzel yakıştırmalarda bulunan Hiz.

²⁶⁰ Rakîm “yazılı belge, kitâbe” anlamına geldiği için, “Ashâb-ı Kehf’in adlarının veya maceralarının yazılıp mağaranın kapısına yerleştirilmiş bulunan bir kitâbe, taş veya madenî levhadır” diyenler olduğu gibi, Ashâb-ı Kehf’in içinde bulunduğu vadinin veya dağın ya da memleketlerinin, hatta köpeklerinin adı olduğunu ileri sürenler de vardır. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî et-Taberî (ö. 310/923), *Tefsîru’l-Taberî Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, C. 15, Dârü Hicr, Kahire 1422/2001, ss. 197-199; İsmet Ersöz, “Ashâb-ı Kehf”, *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 466.

²⁶¹ Kehf, 18/9-22.

²⁶² Ateş, *İslam ve Doğal Hayatın Korunması*, s. 10.

²⁶³ İbn Mâce, Ticâret, 69.

²⁶⁴ Buhârî, Meğâzî, 76; Müslim, İman, 21.

²⁶⁵ Tirmizî, Menâkıb, 46.

Peygamber, kediye “ailenin parçası” olarak tarif etmiş²⁶⁶, koyun ve keçiye “bereket”²⁶⁷ olarak nitelendirmiş ve atları “hayrın vesilesi”²⁶⁸ saymıştır.

Hayvanlara isim koymak ve onları güzel nitelikli isimlerle çağırmak yine hayvanlara verilen değerin bir göstergesidir. Nitekim Allah Kur’an’da, yarattığı her şeye isim koyduğunu ve bunları Hz. Adem’e öğrettiğini buyurmuştur.²⁶⁹ Bu ayetten insanın sahip olduğu varlıklara isim koymasının bir sakıncası olmayacağı gibi Allah’ın yarattığı bu varlıklara insanlar gibi isim vermenin onlara olan sevginin ve değerin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

H. Peygamber’in sahip olduğu at, deve, koyun, katır ve eşek gibi hayvanlara belli isimler koyduğunu görmekteyiz. Birçok kaynak kitapta geçen H. Peygamber’in hayvanları ve isimleri şöyledir:

Atlarının isimleri: es-Sekb, ez-Zarib, Lezâz, el-Mürteciz, el-Lühayf (Lihâf), el-Verd, Sebha, el-Ya‘sub.²⁷⁰

Develerinin isimleri: el-Kasvâ (el-Adba/el-Ced‘a), Mehre, ez-Zebâ, eş-Şakrâ, el-Arîs, es-Semrâ, el-Hannâ, es-Sa‘îde (es-Sa‘îdiyye), el-Yesîre, Bürde, el-Bağûm, ed-Debbâ.²⁷¹

²⁶⁶ Ebû Dâvûd, Tahâret, 38; Heysemî, *Mecma‘u‘z-Zevâ‘id*, C. 2, s. 56.

²⁶⁷ İbn Mâce, Ticâret, 69.

²⁶⁸ Nesâî, Hayl, 2.

²⁶⁹ Bakara, 2/31.

²⁷⁰ İbnü‘l-Kelbî, *Nesebü‘l-Hayl*, ss. 31-32; İbnü‘l-A‘râbî, *Esmâü Hayli‘l-Arab*, ss. 26-27; İbn Sîde, *Muhassas*, C. 2, s. 114. H. Peygamber’in ilk sahip olduğu atın ismi es-Sekb’tir. Bu atı Medine’de Fezâreoğullarına mensub bir bedeviden satın almıştır. Atın eski sahibi ona “zor ve kötü huylu” anlamında “ed-Dırs” ismini vermişti. Fakat H. Peygamber atı satın aldıktan sonra ona “akan su” anlamında “Sekb” adını vermiştir. İlk kez Uhud gazâsına onunla gitmiştir. el-Mürteciz isimli atını ise Benî Mürre’ye mensub bir bedeviden satın almıştır. Lezâz isimli atı, Mısır Hükümdarı Mukavkis H. Peygamber’e hediye etmiştir. Ez-Zarib de H. Peygamber’e Amman hâkimi Ferve b. Umeyr el-Cüzâmî tarafından hediye edilmiştir. El-Lühayf isimli atını ise ona Ebü‘l-Berâ el-Kilâbî hediye etmiştir. Temîm ed-Dâri de H. Peygamber’e el-Verd isimli atı hediye etmiştir. İbn Sa‘d, *Tabakât*, C. 1, ss. 473-474; Belâzürî, *Ensâbü‘l-Eşrâf*, C. 1, ss. 509-510; İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, C. 1, s. 149; İbnü‘l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi‘t-Târih*, C. 2, s. 268.

²⁷¹ H. Peygamber’in el-Kasva isimli devesine el-Adba veya el-Ced‘a da denilmekteydi. H. Ebûbekir’in hicret için H. Peygamber’e satın aldığı vededir. H. Peygamber’in ölümüne kadar yanında kalmış, H. Ebûbekir’in hilafeti döneminde ölmüştür. Ayrıca H. Peygamber develerini eşleri arasında paylaştırmıştır. Ümmü Seleme el-Arîs, H. Aişe’ye es-Semrâ, Sevde’ye ise el-Bağûl (el-Bağûm) isimli deveye sahipti. Bürde isimli deve ed-Dahhâk b. Süfyân (ö. 11/632 [?]) tarafından H. Peygamber’e hediye edilmiştir. Mehre isimli devesini ise Sa‘d b. Ubâde (ö. 14/635 [?]) Benî Akîl’in develerinden getirmiştir. eş-Şakrâ ve ed-Debbâ’yı H. Peygamber en-Nabt çarşısında Benî Âmir’den satın almıştır. İbn Sa‘d, *Tabakât*, C. 1, ss. 475-478; Belâzürî, *Ensâbü‘l-Eşrâf*, C. 1, ss. 511-513; İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, C. 1, s. 149; İbnü‘l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi‘t-Târih*, C. 2, s. 269.

Küçükbaş hayvanlarının isimleri: Acve, Zemzem, Sukyâ, Bereke, Verese, İtlâl ve İtrâf.²⁷²

Bunların dışında Hz. Peygamber'in Mısır hükümdarı Mukavkıs'ın hediye ettiği Düldül isimli katırı ve Ya'fur, Ufeyr ve Fıdda isimli eşekleri vardı.²⁷³

Araplar hayvanlarına isim koymaktan hoşlanmaktaydı. Nispeten atlar bu hususta daha ön plandaydı. Atların mutlaka kendilerine ait isimleri bulunmakla birlikte soylarının tanınması ve kendinden sonraki yavrularının da kendisine nispet edilmesi için satın alındıktan sonra ismi değiştirilmezdi. Hayvanlara isim koyma konusunda Arapların hassas oluşu ve hayvanlara olan düşkünlükleri nedeniyle bazı âlimler tarafından hayvan isimlerine dair kitaplar yazılmıştır.²⁷⁴

H. Peygamber hayvanların duygularına da önem vermiştir. Hayvanları üzecek, kötü hissettirecek veya hayvan onurunu zedeleyecek davranışları ve sözleri de yasaklamıştır. Bir sefer sırasında bir Ensardan bir kadın üzerinde bulunduğu devesinden şikâyet ederek ona lanet okuyunca Hz. Peygamber onu uyararak hayvandan inmesini istemiş ve hayvanın serbest bırakılmasını emretmiştir.²⁷⁵

H. Peygamber insanların birbirleriyle şakalaşırken veya birbirlerini hiciv ederken hayvanları küçümseyecek benzetmeler yapılmasından hoşnut olmamıştır. Hayvanlarla ilgili cinsel içerikli hicivler yapan kişilere tavrı göstermiş ve bunun yapılmasına engel olmuştur. Bu örneklerden bir tanesi Bedir savaşı öncesinde yaşanmıştır. Ebû Süfyan'ın kervanından haber almak isteyen Müslümanlar, yolda bir bedeviye rastlayınca ona Ebû Süfyan'ı sorduklarında yerini bilmediğini söylemiş, onlar da bedeviyi Hz. Peygamber ile görüştürmek üzere onun yanına götürmüşlerdir. Hz. Peygamber, huzuruna gelen bedeviyi İslam'a davet etmiştir. Bedevi Hz. Peygamber'e ona inanması için bir şartının olduğunu söyleyerek, devesinin hamile olduğunu ve yavrunun cinsiyetini bilirse kendisine inanacağını söyleyince oradakiler bedevinin davranışından rahatsız olmuşlardır. Bedevinin sözlerinden rahatsız olan

²⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 1, ss. 122, 474; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. 1, s. 514; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, C. 1, s. 149; İbnü'l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 2, s. 269.

²⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 1, ss. 478-479; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. 1, s. 511; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, C. 1, s. 149; İbnü'l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 2, s. 269.

²⁷⁴ İbnü'l-Kelbî hayvan neseplerine ve isimlerine yer verdiği *Nesebü'l-Hayl*, İbnü'l-A'râbî'nin atların isimlerine yer verdiği *Esmâü Hayli'l-Arabi* ve yine el-Gundicânî'nin atların isimlerine ve neseplerine yer verdiği *Esmâü Hayli'l-Arabi* ve *Ensâbihâ* isimli eserleri bunlardan birkaçıdır. Ebû Muhammed el-A'râbiyyî el-Esved el-Gundicânî (ö. h. 430), *Esmâü Hayli'l-Arabi* ve *Ensâbihâ* ve *Zikrû Fürsâhihâ*, thk. Muhammed Ali Sultânî, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk t.y.

²⁷⁵ Müslim, *Birr*, 80.

Seleme b. Selame b. Vekaş “Deveni sen hamile bırakmışsındır” diyerek onu küçük düşürmek istemiştir, fakat Hz. Peygamber onun bu sözünden rahatsız olduğu gibi Seleme’ye de gücenmiştir.²⁷⁶

Hz. Peygamber hayvan bedenlerine zarar verilmemesi, Allah’ın onları güzel gösteren ve faydasına olan fitratlarının bozulmaması için de tavsiyelerde bulunmuştur. Hz. Peygamber “Atların alınlarındaki saçlarını, yelelerini ve kuyruklarını kırmayınız. Çünkü kuyruğu onun yelpazesidir, yelesi elbisesidir, alınlarında ise hayırlar düğümlenmiştir.”²⁷⁷ diye buyurarak insanların atlara sıkıntı veren bu tür girişimlerine engel olmuştur. Hayvanların başlarına vurularak dövülmesi,²⁷⁸ boynuzlarına zarar verilmesi, hayvanlara taş atılması²⁷⁹ ve yüzlerine damga vurulması²⁸⁰ gibi zalimce davranışları yasaklamıştır.

Hz. Peygamber dua ederken sadece insanlar için değil hayvanlar için de dua etmiştir. Yağmur duası yaparken “Allah’ım! Kullarını ve hayvanlarını sula. Rahmetini neşret ve ölü beldeni ihyâ et”²⁸¹ diye buyurmuş, duasında Allah’tan hayvanlar için de rahmet temennisinde bulunmuştur. Hz. Peygamber’in duasında hayvanlara da yer vermesi onlara verdiği değerin boyutunu gözler önüne sermektedir. Hayvan haklarının varlığını ve İslam’ın hayvan haklarına verdiği önem açısından Hz. Peygamber’in, canlılar âlemini anlayan, anlamlandıran ve insanlık âleminin onlarla ilişkilerini ahlaki ve hukuki temellere oturtan bir peygamber olarak hayvan topluluk ve ümmetlerinin de haklarını koruduğunu ve onların da peygamberi olduğunu söyleyebiliriz.²⁸²

2.1.7. Hukuki Olarak Haklarının Korunması

İnsanlığın şeref ve vakarı, hayvanlara dahi kötü muamele yapılmasını asla kabul etmez. Bizim diğer yaratılanlardan üstünlüğümüz insanlık erdemine sahip olmamızdır. Bu meziyete de ancak yaratılan her varlığın hukukuna riayet etmekle sahip olunur. Bu sebeple tarih boyunca Müslüman toplumlar hayvanları Allah’ın emaneti olarak

²⁷⁶ Vâkıdî, *Megâzî*, C. 1, s. 46.

²⁷⁷ Ebû Dâvûd, Cihâd, 4.

²⁷⁸ Ebû Dâvûd, Cihâd, 52.

²⁷⁹ Buhârî, Edeb, 112.

²⁸⁰ Müslim, Libâs, 106-112.

²⁸¹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, C. 1, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1406/1985, s. 191; Ebû Dâvûd, Salat, 260.

²⁸² Celal Yeniçeri, *Uzay ve Varlık Ayetleri Tefsiri*, Erkam Yayınları, İstanbul 2006, s. 402.

görmüşler ve bu bilinçle onlara verilen hakları hassasiyetle yerine getirmeye çalışmışlardır.

İslam Dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ile onun açıklayıcısı ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in sünneti her alanda Müslümanlar için bağlayıcı olmuştur. Şimdiye kadar yer verdiğimiz ayet ve hadislerden hayvanların da haklarının olduğunu ve bu hakların ilahi buyrukla hukuki zemine oturtulduğunu görmekteyiz. Bu yüzden de İslam Hukuku içerisinde hayvanlara ait bölümler yer almakta ve onlara yapılan haksızlıklara engel olunarak hakları korunmaktadır.

İslam hukukunda hayvanların haklarına hassasiyet gösterilmesi bu denli önemli olunca, hayvanların haklarının haksız yere ihlal edildiğinde verilecek cezalar, tıpkı insanda olduğu gibi derecesine göre uygulanmıştır. Bu sebeple masum bir hayvanın haklarından birinin ihlal edilmesi sadece uhrevi sorumluluğu gerektirmekle sınırlı kalmaz, bu ihlalin derecesine göre faile tazir kapsamına giren bir ceza da takdir edilir.²⁸³

Tazir cezaları kapsamında halifeler, hayvanlara yapılan hak ihlallerine karşı cezalandırmalarda bulunmuştur. Hz. Ömer halifeliği döneminde, devesine gücünün üstünde yük yükleyen bir deve çobanı görünce sertçe çıkmış ve onu cezalandırmıştır.²⁸⁴ Hz. Ömer, ayrıca Hz. Peygamber'in hadislerine dayanarak hayvan refahı için de kanunlar koydurmuştur. Bu kanunlara göre atların hadım edilmesi, yele ve kuyruklarının kesilmesi ve dört fersahtan fazla koşturulması yasaklanmıştır.²⁸⁵

Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz (717-720) de hayvan refahı ve haklarının korunması için valilerine emir vermiştir. Posta görevlisiyle valilerine gönderdiği emirlerde, hayvanlarla ilgili şu maddeler yer almıştır:²⁸⁶

- Hayvanlara ağır gem ve koşum takımı vurulmamalı,
- Hayvanlar ucunda demir, çivi vb. bulunan değnekle dürtülmemeli
- Develere 600 rıttan (yaklaşık 230 kg.) fazla yük yüklenmemeli

²⁸³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, C. 3, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1967, ss. 207, 320; Erturhan, *Hayvan Öldürme ile İlgili Hükümler*, s.100

²⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, C.9, s. 130; Kettânî, *Terâtîbü'l-İdâriyye*, C. 2, s. 220.

²⁸⁵ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 117.

²⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, thk. Ahmet Abid, Alimü'l-Kütüb, Lübnan, 1404/1984, s. 141; Kettânî, *Terâtîbü'l-İdâriyye*, C. 2, s. 220.

Özellikle son maddenin eklenme sebebi, Mısır'da hayvanlara taşıyacaklarından fazla yük yüklediklerine dair Ömer b. Abdülaziz'in haberdar edilmesidir. Ömer b. Abdülaziz Mısır'daki valisi Hayyân'a "Duyduğuma göre Mısır'da nakil develeri varmış ve bunlardan bir deveye 1000 rıtl (416 kg.) yükleniyormuş. Sana bu yazım ulaştığında deveye 600 rıttan fazla yük yüklendiğini duymayayım" diye emrederek özel bir genelge göndermiştir. Daha sonraki dönemlerde özellikle Osmanlı Devleti'nde, hayvan haklarına dair ayet ve hadisler kapsamında kanunnameler hazırlanmış ve Osmanlı Kanunnamelerine kaydedilmiştir.²⁸⁷

Hayvanların bakımı, beslenmesi, zekâtları, kesimleri, alışverişleri, avlanmaları gibi birçok konu ayet ve hadislerin kapsamında yer aldığından hukuk içerisinde farklı disiplinler tarafından incelenmiştir.²⁸⁸ Bu yüzden de fakihler, her dönem ve çağda hayvanların haklarını koruma amaçlı fikhî hükümler koymuş, ahlâkî ve hukukî yaptırımlarla onların haklarını korumaya çalışmıştır.²⁸⁹ Genel anlamda hayvanların korunmasıyla ilgili gerekli önlemleri almak, gerekli kurumları oluşturmak bütün insanlığın üzerine farz-ı kifaye hükmünde olan bir yükümlülük²⁹⁰ olmakla birlikte; hayvanın sahibi veya hayvandan karşılıksız olarak yararlanma hakkını elinde bulunduran kişinin de hayvan nafakasının yükümlüsü sayılmıştır. Ebû Yûsuf'a ve Hanefî mezhebi dışındaki çoğunluğa göre hayvanının sahibi nafakasını temin etmez ve durum mahkemeye intikal ederse hâkim bu vecibeyi yerine getirmesine,

²⁸⁷ Murat Sarıcık, "III. Murat Devrinden Hayvan Hakları ile İlgili Bir Ferman", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1999, ss. 69-78; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 2, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 295. Örneğin Osmanlı Nafaka Kanunu taslağında nafaka konusuyla ilintisi kurularak hayvanlara iyi muamele edilmesi ve yavrularının bakımı gibi hususlar üzerinde de durulmuştur. Meselâ hayvana ağır yük yüklemek ve onu devamlı yürütmek hukuka aykırı sayıldığı gibi emziren hayvanın memesinde yavrusuna yetecek kadar süt ve kovanlarda kış mevsiminde arılara yetecek miktarda bal bırakmanın gerekli olduğu belirtilmiştir. Celal Erbay, "Nafaka", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 284-285.

²⁸⁸ Ertuğay, *Hiz. Peygamber'in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat*, s. 198.

²⁸⁹ Hayvan hakları konusunda en ayrıntılı ve kapsamlı hukuki kanunlara yer veren alimlerden birisi İzzüddîn b. Abdüsselâm (ö. 660/1262)'dır. İslâm hukukunun küllî 24 kaidelerini biraraya getirdiği *Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm* adlı eserinde "Hayvanların İnsanlar Üzerindeki Hakları" başlığı altında âyet ve hadislerle bağlı olarak verdiği bilgiler, günümüzde hayvan hakları ile aynı konuları içermektedir. İzzüddîn b. Abdüsselâm eserinde "hayvana ancak taşıyacağı kadar yükün vurulması, iyi beslenme imkânının sağlanması, barınağının sağlıklı ve güzel olması, rahatsız olacağı ortamlara sokulmaması, nesillerinin devamı için çiftleşmelerine imkân sağlanması, kesileceği zaman kurallara uygun bir şekilde güzelce kesilmesi, yavrusundan ayrı bırakılmaması ve yavrularının gözü önünde kesilmemesi ..." gibi evrensel nitelikteki temel kurallara yer vermiştir Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülaziz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *Kavâidü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm*, thk. Mahmûd b. et-Telâviz eş-Şenkitî, C. 1, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut 1410/1990 s. 121; Yılmaz, *Hiz. Peygamber'in Sünneti ile Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması*, s. 24.

²⁹⁰ Ateş, *İslam ve Doğal Hayatın Korunması*, s. 32.

getiremeyecekse onu satmasına veya başkasına kiralayıp nafakasını karşılamasına, bunlar sonuç vermediğinde, eti yenen türden ise hayvanını kesmesine hükmeder. Bu yollardan biriyle netice alınamadığı sürece hayvanın nafakası devlet tarafından, o da mümkün olmazsa çevredeki Müslümanlar tarafından karşılanır.²⁹¹

2.2. İslam’da İnsanların Hayvanlara Karşı Yerine Getirmesi Gereken Sorumluluklar

2.2.1. Hayvanlara Merhamet Gösterilmesi

İslâm dini, iki esasa dayanmaktadır. Bu iki esas; “Allah’ın emirlerine saygı” ve “Allah’ın yarattıklarına şefkattir.”²⁹² Dolayısıyla merhamet, insanların en çok dikkate alması gerektiği şeylerin başında gelmektedir. Kur’ân ve hadislerde bu konuya çok fazla vurgu yapılmıştır. Allah’ın isimlerinden *Rahîm*, “çok merhamet eden, esirgeyen, acıyan” anlamlarına gelmektedir. *Rahmân* ismi “rahmetiyle muamele eden, rahmet sıfatını yüce zatında bulunduran” anlamlarına gelmektedir.²⁹³ Ayrıca Kur’an’da *rahmet* kökünden türemiş yaklaşık 328 ayetin bulunması, insanlığa her varlığa karşı merhametli olmaları gerektiği gösterilmektedir.²⁹⁴

Kur’an’da hayvanlara duyulan merhamet örneklerinden birisi Hz. Süleyman peygambere sunulan atlara olan sevgisinin anlatıldığı şu ayetlerdir “Hani bir akşamüstü Süleyman’a üç ayağının üzerinde durup bir ayağını tırnağının üstüne diken soylu yağız atlar sunulmuştu. Süleyman ‘Benim mala (atlara) olan sevgim, Rabbime tevekkül etmeme vesile olmasındandır’ dedi. Nihayet bu atlar (perdenin arkasına gizlenerek) gözden kayboldular. Süleyman ‘onları bana geri getirin’ dedi. Sonra onların bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı.”²⁹⁵

Hayvanlara gösterilecek en güzel merhamet örneklerine sahip kişi hiç şüphesiz Hz. Peygamber’dir. O, “Siz yerdekilere merhamet edin ki, göktekiler de size merhamet etsin”²⁹⁶ buyurarak Allah’ın merhametini isteyenlerin yaratılan diğer canlılara

²⁹¹ Erbay, *Nafaka*, C. 32, s. 284.

²⁹² Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Aclûnî (ö. 1162/1749), *Keşfu’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs*, thk. Muhammed Abdu’l-Azîz el-Hâlîdî, C. 2, Dârü’l-Kitâbi’l-İlmiyye, Beyrut 1971, s. 544; Recep Ertuğay, Hz. Peygamber’in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 17/1, 2019, s. 197.

²⁹³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C. 1, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, s. 33; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, C. 1, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988, s. 67.

²⁹⁴ M. Fuad Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986, s. 304; Ateş, *İslam ve Doğal Hayatın Korunması*, s. 2.

²⁹⁵ Sad, 38/31-33.

²⁹⁶ Ebû Dâvûd, Edeb, 58.

merhamet göstermesi gerektiğini; “Merhamet etmeyene merhamet edilmez”²⁹⁷ hadisiyle de hayvanlara karşı şefkat ve merhametten yoksun olanların Allah’ın merhametinden yoksun kalacaklarını buyurmuştur.

Allah, Müslümanların hayvanlar için yaptıkları iyiliklere bağlı olarak ebedi mutluluk yurdu olan cennete gitmelerini vesile kılmıştır. Hz. Peygamber’e “Ey Allah’ın Resülü! Yani bize hayvanlara yaptığımız iyilikler için de sevap var mı?” deyince onlara “Evet! Her ciğer sahibi (canlı) için bir sevap vardır”²⁹⁸ buyurmuştur. “İman edip güzel davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!”²⁹⁹ ayetiyle her türden güzel davranışların ve iyiliklerin salih amel olarak nitelendirildiği gösterilmektedir ki hayvanlara gösterilen merhamet dolu davranışlar ve iyilikler de bu kapsama dahil olduğu için cennete gitme vesilesi olarak kabul edilmiştir.

Hz. Peygamber hayvanlara merhamet duyduğu gibi hayvanlara merhamet gösteren kişileri de övmüştür. Asıl ismi Abdurrahmân b. Sahr (ö. 58/678) olan Ebû Hüreyre’ye bu ismi Hz. Peygamber onun kedilere olan düşkünlüğü ve merhametinden ötürü vermiştir. Hz. Peygamber’in bir gün Abdurrahman b. Sahr’ı elbisesinin içinde bir şey götürürken görünce onun ne olduğunu sormuş, o da kedi olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber, Abdurrahman b. Sahr’ın kedilere olan bu sevgisi hoşuna gitmiş ve ona “kedicik babası” anlamına gelen “Ebû Hüreyre” lakabıyla seslenmiştir.³⁰⁰ Bu isim o kadar çok sevilip değer görmüştür ki Abdurrahman b. Sahr artık “Ebû Hüreyre” adıyla anılmış ve kendisinden gelen hadis rivayetlerinde de hep bu ismi kullanılmıştır.

Hayvanlar hissiyatlarını insanların anlayacağı dilden anlatamamaları da lisan-ı hal ile gösterirler. Kendilerine yapılan iyiliği veya kötülüğü hissederler. Yapılanları anlama konusunda belli bir kapasiteye sahip oldukları Yahya b. Murre’nin aktardığı rivayette anlaşılmaktadır: “Bir gün Hz. Peygamber ile otururken bir deve gelip önüne çöktü. Hz. Peygamber bana ‘Bu devenin bir sorunu var, Allah sana hayırlar versin, bak şu deve kimindir?’ dedi. Ben de sahibini bulup Hz. Peygamber’in kendisini çağırdığını söyledim. Hz. Peygamber’in yanına gelince, ona devenin ne gibi sorunları olduğunu

²⁹⁷ Buhârî, Edeb, 27. İmam Buhârî bu hadise “İnsanların Hayvanlara Merhamet ve Şefkat Göstermelerinin Fazileti” bâb başlığı altında yer vererek hadisin, hayvanlara merhametle ilişkisine dikkat çekmiştir. Buhârî, Tevhid, 2; Müslim, Fedail, 66; Tirmizî, Birr, 16.

²⁹⁸ Müslim, Selam, 41.

²⁹⁹ Bakara, 2/25.

³⁰⁰ Tirmizî, Menâkıb, 46.

sordu. O da ‘Devenin sorununun ne olduğunu bilmiyorum. Biz bu deveyi çalıştırdık ve onunla su taşıdık. Artık su taşımayacak duruma geldiği için bu akşam onun kesilmesine ve etinin de aramızda bölüştürülmesine karar verdik.’ Bunun üzerine Hz. Peygamber ona ‘Onu kesmeyin, bırakın yaşasın.’ tavsiyesinde bulundu”³⁰¹ Hadisten de anlaşıldığı üzere hayvanlar kendileri hakkında yapılanları anlamakta ve insanlardan merhamet beklemektedir. Hz. Peygamber insanlara hizmet vermiş, kesileceği için üzgün olan yaşlı bir hayvana merhamet gösterilmesi gerektiğini söyleyerek insanlara bu konudaki nahifliği ile merhamet örneği olmuştur.

Hz. Peygamber, sahiplerine iyilikte ve yardımda bulunan hayvanlara merhamet gösterilmesi ve onlara karşı daha ince düşünceli olunması gerektiğini buyurmuştur. Şu örnek bunu en güzel şekilde açıklamaktadır: Esir edilen ensardan bir kadın, kendisini esir edenler develerini dinlendirirlerken, bağlı olduğu ipi çözerek oradaki develerden birine binip kaçmıştı. Onlar kadının kaçtığını anlayınca onu aramışlar ancak bulamamışlardı. Kadın, eğer kendisini kaçıranlardan kurtulabilirse, kurtulmasına vesile olan deveyi kurban edeceğine dair adak adanmıştı. Kurtulan kadının bu durumu Hz. Peygamber’e söylenince “Hayvancağıza ne kötü mükâfat vermiş. Allah onu devenin üzerinde kurtarıyor, o ise deveyi kesmeye kalkıyor!” diye buyurmuş ve kadının kurtulmasını sağlayan bu devenin kurban edilmesine engel olmuştur.³⁰²

Hz. Peygamber hizmet sektöründeki hayvanların refahı için onlara da merhametli davranılmasını emretmiştir. Çünkü hayvanların insanlara hizmet veriyor olması sahiplerinin onlara istediği gibi davranma hakkına sahip oldukları anlamına gelmemelidir. Aksine onlara karşı daha yumuşak huylu olunması ve can taşıyan varlıklar olarak hizmetlerini sunarken insanların da onların yaşam kalitesine değer vermesi gerektiği anlaşılmalıdır. Hz. Peygamber hayvanların çalıştırılması için onlara sertçe vurulması ve kötü muamelede bulunulması konusunda insanları kesin bir dille uyarmıştır. Hz. Aişe hırçın ve yorgun bir deveye bindiği için onu kontrol edebilmek amacıyla ileri geri çevirmiş ve yürümesi için sert bir şekilde dürtmüştür. Hz. Peygamber ise ona “Aişe, merhametli ol çünkü merhamet içinde bulunduğu şeyi

³⁰¹ Ebü'l-Hasen Nürüddin Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405), *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*, thk. Hüsâmettîn, Kuddûsî, C. 6, Mektebetü'l-Kuddûsî, Kahire t.y., s. 321.

³⁰² Müslim, Nüzür, 8; Ebû Dâvûd, Eyman, 28.

güzelleştirir, bulunmadığı yeri ise çirkinleştirir.” buyurarak hayvanına karşı daha merhametli olması konusunda uyarmıştır.³⁰³

Hız. Peygamber’in hadislerinde hizmet sektöründeki hayvanların refahı için yapmış olduğu uyarılara ilişkin başka örnekler de bulunmaktadır. Örneğın, koyununu kulağından tutarak götürmeye çalışan bir kişiyi “Hayvancağızın, kulağını bırak da boynundan tutarak götür.” diyerek uyarıştır. Çünkü Hız. Peygamber kulağından çekildiğı için hayvanın daha çok canı yandığını anlamış ve o esnada hayvanın kulağı zarar görebilir endişesiyle sahibini uyarıştır.³⁰⁴ Başka bir örnek ise süt sağıan kişilerin tırnaklarına dikkat etmesi ile ilgilidir. Hız. Peygamber keçi sahibi (başka bir rivayette ise koyun olarak geçmektedir) bir kadına “Oğullarına emret tırnaklarını kessinler. Böylece sağdıkları zaman hayvanları incitmemiş, memelerini kanatmamış olurlar”³⁰⁵ diye buyurmuştur.

Hız. Peygamber hayvanlara merhamet göstermede evcil ve yabancı hayvan ayrımı yapmamış, tüm hayvanlara merhamette bulunarak insanlığa örnek olmuştur. Bir sefer esnasında Hız. Peygamber bir ceylanın güneşten korunmak için bir ağacın gölgesinde uyuduğunu fark etmiş ve hiç kimsenin onu rahatsız etmemesini emretmiştir³⁰⁶ Benzer bir durum Mekke’nin fethine giderken de yaşanmıştır. Hız. Peygamber yolda bir köpeğın yavrularını emzirdiğini görünce onların rahatsız edilmemesi için başlarına bir nöbetçi koyarak ordunun yolunu değiştirmiştir.³⁰⁷

İslam’da hayvanlara merhamet etme konusunda ayrım yapılmamaktadır. Merhametin tüm hayvanları kapsaması gerektiğini konusunda Câhiz’in şu tespiti de önemlidir: “Köpeğe acımayan, ceylana acımaz. Ceylana acımayan serçeye de acımaz. Serçeye acımayan da çocuğa acımaz.”³⁰⁸

2.2.2. Zorunlu Olmadıkça Öldürülmemesi

İslam dini hayvanların kurban etme, beslenme, avlanma ve zararından korunma gibi belirli zaruretlar dışında sebepsiz yere öldürölmesini yasaklamıştır. Hız.

³⁰³ Müslim, Birr, 79; Ebû Dâvûd, Edeb, 10.

³⁰⁴ İbn Mâce, Zebâih, 3.

³⁰⁵ Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâ’id*, C. 8, s. 196.

³⁰⁶ Muvatta’, Hacc, 79; Nesâî, Hacc, 78, Sayd 32.

³⁰⁷ Vâkıdî, *Megâzî*, C. 3, s. 882.

³⁰⁸ Câhiz, *Hayevân*, C.4, s. 471; Karlığa, *İslam Düşüncesinde Canlı Varlık Anlayışı*, s. 1101.

Peygamber gereksiz yere hayvanları öldürenlerden ahirette hesap sorulacağını bildirmiştir.”³⁰⁹

Allah, geçim kaynağı ve ihtiyaç bakımından, insanların bazı hayvanları avlamasına müsaade etmiştir. Fakat nass’larda avlanmanın sınırlılıkları ile ilgili kurallar konulmuş ve bunlar fıkhi açıdan değerlendirilmiştir.³¹⁰ Mâide suresinde avlanmada dikkat edilecek hususları şöyle açıklamıştır: İhramlı iken sadece deniz avının helaldir,³¹¹ ihramlı iken kara avının yasak olup ihramdan sonra yapılabilir³¹² ve eğer ihramlı iken av yapılmışsa gereken kefarete ödenmelidir.³¹³ Evrenin düzeni ve ekolojik dengenin korunması açısından uyarıda bulunan Bakara suresi 205. ayette “(İnsanlardan bazıları) hâkimiyeti aldığında ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez...” buyurulmuştur. Ayetin insanın doğadaki varlıkları gereksiz tüketmesiyle dünya üzerinde fesatlık çıkardığını belirtmesi³¹⁴ dolaylı olarak da olsa gereksiz avlanmayı işaret etmektedir. Bu nedenle zaruri durumlarda avlanmanın ekolojik dengeye zarar vermeyecek şekilde olursa caiz olabileceği anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber de avlanmayla ilgili “Av peşinde koşan gafil olur...”³¹⁵ hadisiyle avlanmak suretiyle gereksiz yere hayvanları öldürmenin insanın kalbinin katılaşmasına sebep olacağını ve şefkat ve merhamet gibi duyguları körelteceğini buyurmaktadır. Hatta gece vakti hayvanların güvende olduklarını hissettiklerini ve yollarda sığınaklarının olduklarını bildirerek onları rahatsız etmemeleri konusunda uyarmış, onlarla karşı karşıya kaldıklarında öldürmek zorunda kalmamaları için

³⁰⁹ Nesâî, Sayd, 34, Dahâyâ, 42.

³¹⁰ Mehmet Şener, “Av”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 104-105.

³¹¹ “Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere (faydalanmanız için) deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı.” Mâide, 5/96.

³¹² “Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin” Mâide, 5/95; “İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı. Huzuruna toplanacağınız Allah’tan korkun.” Mâide, 5/96.

³¹³ “İçinizden kim (ihramlı iken) avı kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir kefarettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmiş affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, öç alandır.” Mâide, 5/95.

³¹⁴ Bu ayette, nüzul sebebiyle ilgili rivayetler göz önüne alındığında ekin ve hayvanları telef etmek, “fesat” olarak nitelendirilmekte ve yerilmektedir. Ancak buradaki ekin yerine kullanılan “hars” ile hayvan nesli için kullanılan “nesl” kelimesinin kapsamlı oluşundan dolayı birçok müfessir, haklı olarak ayetin yorumunu daha geniş bir çerçeveye oturtarak “arzda yetişen tüm bitki çeşitleriyle insan ya da hayvan olsun bütün canlıların neslini” yok etme fiilinin fesat sayıldığı sonucunu çıkarmaktadır. Hikmet Akdemir, “Kur’an Açısından Ekolojik Denge ve Avlanma”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/20, Aralık 2008, s. 196.

³¹⁵ Ebû Dâvûd, Sayd, 24, 25; Tirmizî, Fiten, 69.

geceleyin yolun kenarından değil ortasından yürümelerini³¹⁶ emretmiştir. Ayrıca annelerini üzme korkusuyla yavru hayvanların avlanması³¹⁷ yasaklanmıştır.

H. Peygamber, savaş zamanlarında kadın, çocuk ve yaşlılarla beraber hayvanların da öldürülmesini yasaklamıştır. Savaş için gönderdiği ordudaki askerlere “Ağaçları yakmayınız. Hayvanlara dokunmayınız...”³¹⁸ buyurarak gereksiz hayvan katliamına engel olmuştur. H. Ebûbekir de Üsâme b. Zeyd’i (ö. 54/674) Suriye’ye ordu komutanı olarak gönderirken “Haddi aşmayın... Çocukları, ihtiyarları ve kadınları öldürmeyin. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Meyve veren ağaçlara dokunmayınız. Koyun, sığır ve deve gibi hayvanları, gıdalanmak dışında başka bir maksatla kesmeyiniz...”³¹⁹ şeklinde emrederek aynı hassasiyeti devam ettirmiştir.

H. Peygamber insanlara zararı olmayan hayvanların öldürülmesini de yasaklamıştır. Özellikle kurbağa, karınca, bal arısı, göçeğen (ibibik) kuşu, çavuş kuşu gibi bazı hayvan türlerinin öldürülmesini yasaklamıştır.³²⁰ İnsanların canına ve malına zarar verebilecek yılan, karga, çaylak, akrep, fare, kuduz köpek gibi bazı hayvanların öldürülmesine ise ruhsat vermiş, hatta ihramlı iken bile öldürülebileceğini belirtmiştir.³²¹ Fakat bu hayvanlardan zarar görülmediği takdirde öldürülmesine de razı olmamıştır. Bir gün sahabenin karşılaştıkları bir yılanı öldürmek için uğraştıklarını fakat onlar öldüremeden yılanın kaçtığını görünce “O sizin şerrinizden, siz de onun şerrinden korunup kurtuldunuz”³²² diye buyurarak yılanın ölmediğine sevinmiştir. Buradan hareketle fıkıhçılar hayvanları öldürülmesi konusunda şu hükmü koymuşlardır: Herhangi bir hayvanın saldırısına maruz kalındığında kişi kendini koruyacak kadar savunmasına rağmen o hayvanı öldürmek zorunda kalırsa herhangi bir ceza gerekmez. Ancak kendini savunurken kendine saldıran hayvanı sınırı aşarak öldürürse onun değerini ödemek zorundadır.³²³ Çünkü kişinin kendini savunma hakkı hayvanı def edecek düzeyde olmalıdır.

³¹⁶ Taberânî, *Mu’cemü’l-Kebîr*, C. 3, s. 131; Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâ’id*, C. 9, s. 251.

³¹⁷ Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 112.

³¹⁸ Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 90, 121.

³¹⁹ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, C. 3, Dârü’l-Me’ârif, Kahire 1387/1967, s. 226; İbnü’l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, C. 2, s. 287.

³²⁰ Ebû Dâvûd, *Edeb*, 163-164; İbn Mâce, *Sayd*, 10.

³²¹ Buhârî, *Cezâü’s-Sayd*, 7.

³²² Müslim, *Selâm*, 137.

³²³ Ebû’l-Kâsım Necmuddin Cafer b. Hasan el-Hillî (ö. 676/1277), *Şerâiu’l-İslâm fi Mesâili’l-Helâli ve’l-Harâm*, C. 4, Dârü’l-Edva, Beyrut 1983, s. 256.

2.2.3. Eti Yenen Hayvanların Acı Çektirilmeden Kesilmesi

Allah inek, koyun, deve, tavuk gibi hayvanların etlerini insanlara helal kılmış ve onlardan faydalanabilmek için boğazlanmasına veya kurban edilmesine izin vermiştir. Fakat bu izin, insanların hayvanları boğazlama işlemlerini yaparken merhametten uzak, gaddarca bir tutumla yapmaları anlamına gelmemektedir. Aksine şimdiye kadar hayvanlarla ilgili yer verilen ayet ve sünnetlerden de anlaşılacağı üzere, can taşıyan, değer ve şefkat gösterilmesi sevap olarak addedilen bu varlıkları faydalanmak amacıyla öldürürken de rıfk ve merhametle yaklaşmak gerekmektedir. Bu tutum, Allah’a inanan her Müslümana ait büyük bir sorumluluktur.

Allah’ın her konuda iyiliği ve güzelliği emrettiğini buyuran Hz. Peygamber, hayvanların kesiminde veya öldürülmesinde de bu temel prensibe uygun şekilde dikkat edilerek hareket edilmesi gerektiğini emretmiştir. Hayvanlara eziyet edenlere karşı olan “Kim bir canlıya zarar verirse Allah da ona zarar verir.”³²⁴ buyurarak hayvanlara acı çektirenlerin Allah tarafından cezalandırılacağına dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber, hayvan keserken de can yakmayı minimum seviyeye düşürerek onlara eziyet etmeden kesmeyi öğütlemiştir.

Hz. Peygamber, kesim işlemi öncesinde ve sonrasında, hayvanların duyguları ve korkularıyla ilgili olarak insanları uyarmıştır. Hadislerde kesim işlemi öncesinde ve sonrasında yapılması gerekenler şu şekilde öğütlenmiştir:

Kesmeden önce bıçağı iyice bilemek: Kurbanlık hayvanın kesiminin daha rahat ve hızlı olması için bıçak iyi bilenmiş olmalıdır. Aksi halde kör veya iyi kesmeyen bıçaklar, kesilecek hayvanın daha çok canının yanmasına neden olur ki bu, hayvan için büyük bir eziyettir. Bu nedenle Hz. Peygamber hayvanlar kesilmeden önce bıçakların iyice bilenmesinin ve kesimin hızlı yapılmasının hayvana ölürken verilecek olan fizikî ve psikolojik eziyetin en aza indirgeneceğini şöyle buyurmuştur “Sizden biriniz herhangi bir hayvanı kestiği zaman bıçağını iyice bilesin ta ki kestiği hayvan rahatlasın.”³²⁵

Kesilecek hayvanın yanında bıçak bilenmemesi: Kurban Bayramı’nda kesilmek üzere kaçan hayvan haberlerinden, hayvanların kesici aletleri tanıdığı ve onlardan korktukları anlaşılmaktadır. Kesilecek hayvanların psikolojilerini düşünen ve

³²⁴ İbn Mâce, Ahkâm, 17.

³²⁵ Müslim, Saydi ve Zebâih, 11; Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 11; Nesâî, Dahâyâ, 26; İbn Mâce, Zebâih, 3.

onlara acıyan Hz. Peygamber, bıçağın hayvanın yanında bilenmesini yasaklamıştır. Bir gün Hz. Peygamber, hayvan kesmek için hazırlanan bir kimsenin hayvanı yatırdıktan sonra bıçak bilemeye başladığını görünce ona “Sen onu iki sefer mi öldürmek istiyorsun? Niye hayvancağızı yatırmadan önce bıçağını bilemedin?”³²⁶ diye ikazda bulunmuştur. Kesim sırasında bıçağı hayvanların yanında bilemenin acılarını daha fazla artıracığından bu duruma müdahale etmiştir.

İslam hukukçuları bu hadisi göz önünde bulundurarak hayvanı yatırmadan önce kesim aletinin keskinleştirilmesini müstehap, yatırdıktan sonra hayvanın gözü önünde keskinleştirmesinin ise mekruh olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Hayvan refahı açısından yine aynı şekilde kesim esnasında hayvanın yumuşak bir şekilde sol tarafına yatırılması, hareket ederek rahatlaması için sağ ayağının serbest bırakılması da müstehap olarak kabul edilmiştir.³²⁷

Kesimhaneye götürülürken yumuşak davranılması: Kesimhaneye götürülecek hayvanlara eziyet edilmemesi ve onlara karşı merhametli olunması yine Hz. Peygamber’in Müslümanlar için dikkat çektiği hususlardan bir tanesiydi. Koyun kesecek olan birisi Hz. Peygamber’e, koyununu keserken ona merhametli davranmak gerekip gerekmediğini sormuş, Hz. Peygamber de “Ona merhamet edersen Allah da sana merhamet eder” buyurmuştur.³²⁸

Hz. Peygamber kesimden kaçan hayvanlara da şefkatli olunmasını buyurmuştur. Hayvanlar korktukları için elbet kaçacaklarından, onlara karşı dikkatli olunması ve onları incitecek davranışlardan uzak durulması, İslam ahlakına sahip bir Müslümanın yapması gereken davranışlardandır. Kaçtukları için sinirlenip adeta onlardan intikam alırcasına dövülmesi ve sürüklenmesi, merhamet sahibi hiçbir Müslümana yakışmayan hareketlerdendir. Kesimden kaçan hayvanlara karşı Hz. Peygamber’in tutumuna dair şöyle bir örnek anlatılmıştır. Bir kasap, koyunu kesmek için kapıyı açınca koyun kaçarak Hz. Peygamber’e doğru gitmiş, kasap da onu takip ederek koyunu yakalamış ve ayağından tutarak çeke çeke götürmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Ey koyun, sen Allah’ın emrine itaat etmek için sabret ve sen ey kasap, onu kesmeye şefkatli bir şekilde götür!”³²⁹ buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber koyunu kulağından

³²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, s.171, C. 4, s. 204; Beyhakî, *Sünenü’l-Kübrâ*, C. 9, s. 280.

³²⁷ Adnan Koşum, “Hayvan Refahı Bağlamında Fıkıhta Hayvan Kesimi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2017, ss. 444-445.

³²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 436.

³²⁹ Abdürrezzâk es-San’ânî, *Musannef*, C. 4, s. 493.

çekerek götüren birini görünce ona “Onun kulağını bırak ve onu kulağından daha aşağı olan bir yerinden tut.”³³⁰ Diyerek uyarıda bulunmuştur. Hz. Peygamber’i örnek alan Hz. Ömer de, koyunu kesimhaneye yerde sürüyerek götüren birini görünce kayıtsız kalamamış “Onu ölüme güzel bir şekilde götür.”³³¹ diyerek sert bir dille uyarmıştır. Bu nedenle hayvanların kulağından veya ayağından çekilmek suretiyle kesimhaneye götürülmesi mekruh sayılmıştır.³³²

Kurbanın diğer hayvanların yanında kesilmemesi: Kesilecek hayvanları ürküten bir diğer husus, onları diğer hayvanların gözü önünde kesmektir. Hayvanlar kendilerine zarar verecek tehlikeli durumların farkında olduklarından, hemen yanı başlarında kesilen hayvanları gördüklerinde elbet korkacak ve üzüleceklerdir. Bu yüzden Hz. Peygamber “Koyunu koyunun yanında, deveyi de devenin yanında, birbirlerini görecektir şekilde kesmeyin”³³³ buyurmuştur. Bu hadisten hareketle bazı fakihler, hayvanların birbirlerini görecektir şekilde kesilmelerinin haram olduğunu, bazıları ise mekruh olduğunu belirtmişlerdir. Hiçbir hayvanı yavrusunun kendi gözleri önünde boğazlanmaması gerektiği konusunda da ittifak etmişlerdir.³³⁴

İslam hukukçuları yukarıda verilen hadislerden ve dinin canlılara karşı merhametli olunması ile ilgili ilkelerinden hareketle, hayvanların kesiminde uyulması gereken kuralları şöyle özetlemişlerdir: Kesimhaneye şefkatle götürmek, yere merhametle yatırmak, kesmeden önce su içirmek, yemek yedirmek, bıçağı bilemek, onu hayvana göstermemek, ruhu ayrılana kadar hayvanı kestiği yerde bırakmak ve keserken de hızlı kesmek.³³⁵

Avlanılmasına izin verilen hayvanlara işkence etmemek: Dinimiz bazı hayvanların avlanmasına izin vermiştir. Fakat av yaparken hayvanlara zulmetmek kesinlikle yasaklanmıştır. Bir hayvan avlanacaksa feci şekilde öldürülmemesi ve işkence etmeden en hızlı şekilde ölmesini sağlayacak şekilde yapılması gerekmektedir. Hz. Peygamber av esnasında hayvanı öldürmeyen fakat dişinin kırılmasına veya

³³⁰ İbn Mâce, Sayd ve Zebâih, 3.

³³¹ Abdürrezzak es-San’ânî, *Musannef*, C. 4, s. 494.

³³² Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsût*, C. 11, Dârü’l-Me’ârif, Beyrut 1978, s. 226; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, C. 11, Dârü’l-Kütübi’l-Arabiyye, Beyrut 1972, s. 46; Koşum, *Hayvan Refahı Bağlamında Fıkıhta Hayvan Kesimi*, s. 444.

³³³ İbn Mâce, Sayd ve Zebâih, 3; Muhammed b. el-Hasen b. Alî el-Hürr el-Âmilî (ö. 1104/1693), *Vesâilu’s-Şîa ilâ Tahsili Mesâili’s-Şerîa*, C. 16, İhyâu’t-Turâsi’l-A’rabi, Beyrut ty., s. 258.

³³⁴ Koşum, *Hayvan Refahı Bağlamında Fıkıhta Hayvan Kesimi*, s. 446.

³³⁵ Bor, *Kur’an’a Göre Hayvan Hakları*, s. 81.

gözünün kör olmasına sebebiyet verecek zararlara sebep olan sapanın kullanılmasını yasaklamış,³³⁶ öldürülmeden önce hayvanın yaralanarak eziyet çekmesine gönlü razı olmamıştır.

2.2.4. Deney Hayvanı Olarak Kullanılıp Kullanılmaması

Hayvanlar insanlar gibi solunum, dolaşım, sindirim, sinir, vb. sistemlere sahip canlılardır. Üzerlerinde yapılan fiziksel ve kimyasal deneylerden en az insanlar kadar etkilenmektedirler. Hayvanlar canları yandığında bunu ancak kendi dilleriyle ifade ederler. Çoğu insan da onların ne hissettiklerini anlayamaz. Pek çok hayvan hislerini anlamayan insanlar tarafından acımasız deneylere maruz bırakılmıştır. Günümüzde hayvanların denek olarak kullanılmaları konusunda eskiye oranla daha bilinçli olunsa da günümüze gelene kadar birçok hayvan insanların acımasız deneylerine maruz kalmıştır.

Hız. Peygamber döneminde ilaç hazırlayan, bunların yararı ve zararını ölçmeye çalışan ya da canlılardaki sistemleri keşfetmeye çalışan doktorlar da mevcuttu. Örnek verecek olursak Medine’de bir doktor Hız. Peygamber’den ilaç hazırlamak için kurbağa kullanmak konusunda izin istemiştir. Fakat Hız. Peygamber kurbağanın belki de acı çekerek öleceğini düşünerek müsaade etmemiştir.³³⁷ Uygun şartlar ve hayvan refahı söz konusu olduğunda, başka kaynaklardan ilaç yapmanın mümkün olmadığı yerlerde fıkıhça tespit edilen zaruret ilkesi açısından insan hayatı için bilimsel yöntemlerde hayvanlardan faydalanılabileceğine müsaade edilmiştir.³³⁸

2.2.5. Eğlence Amaçlı Kullanılmaması

Hayvanlar insanlar için bulunmaz nimettir. İnsanlar hayvanları, yeri geldiğinde yiyeceğini temin etmek için, yeri geldiğinde yükünü taşımak için, yeri geldiğinde yolculuk yapmak için, yeri geldiğinde ise kendine yün ve derisinden malzeme temin etmek için kullanır. Bunlar, merhamet dairesinde uygulandığı müddetçe dinen helal

³³⁶ İbn Mâce, Sayd, 11.

³³⁷ Ebû Dâvûd, Edeb 177, Tıb 11; Dârimî, Edâhî, 26. Bazı fakihler kurbağanın yenmesi dinen helal olmadığı için Hız. Peygamber’in kurbağanın ilaç yapımında kullanılmasını istemediğini savunmuştur. Celal Yeniçeri, *Uzay ve Varlık Ayetleri Tefsiri*, s. 390.

³³⁸ Kur’an’da zikredilen hayvanların zikrediliş nedenlerine bakıldığında bu konuda ilk akla gelen İsrailoğullarının ineğidir. İsrailoğulları arasında işlenen ve büyük fitnelere sebep olan bir cinayeti ortaya çıkarmak için bir nevi otopsiye benzer şekilde inek kesilmiş ve kemiği öldürülen adamın cesedine değiştirilerek Allah’ın mucizesiyle dirilmiştir. Bakara, 2/71-72.

kılınmıştır. Fakat insanoğlunun sırf zevk olsun diye hayvanları zarar veren eğlencelerde kullanılması yasaklanmıştır.

Mâide suresinde “...boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların parçaladığı hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır.”³³⁹ buyrulmaktadır. Ayette sözü edilen hayvan etlerinin temini, Cahiliye dönemindeki bazı geleneklere işaret etmektedir. Cahiliye döneminde meyte³⁴⁰, şeytan yarması, cebb, akr, vb. adetlerle öldürülen hayvanların etleri yenmekteydi. Bununla beraber eğlence veya bahis amacıyla horoz, köpek, boğa, deve vb. hayvanları birbirleriyle dövüştürürlerdi. Bu türden hayvanların etleri haram olduğu gibi, eğlence amacıyla hayvan öldürmenin, hayvanları birbirine parçalatmanın ya da sırf eti yeniyor diye eziyet edecek muamelede bulunmanın da yasak olduğu yukarıdaki ayetten anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber hem hayvanların antrenman yaparak fitratlarına uygun olarak rahatlamalarını sağlayan hem de insanları bir araya gelerek eğlenmelerini sağlayan at ve deve yarışları gibi sporları desteklemiş fakat bunun dışındaki eğlence amacıyla hayvan öldürmeye ve hayvanların birbirleriyle dövüştürülmesine kesin bir dille karşı çıkmıştır. İbn Abbas’ın Hz. Peygamber’in hayvanları birbirleriyle dövüştürmeyi yasakladığını belirtmesi³⁴¹ ve Hz. Peygamber’in “Hiçbir insanın iki koçu, iki horozu veya onlardan daha büyük olanları birbiriyle dövüştürmesi caiz değildir.”³⁴² buyurması bu türden eğlenceleri yasakladığını göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber “Kim av peşinde koşarsa hevâ ve hevesinin peşinden koşmuş olur”,³⁴³ gafil olur”³⁴⁴ hadisiyle ihtiyaç dışında av yapmanın nefse düşkünlük olduğunu buyurarak avlanmada da meşru sınırdan çıkılmaması gerektiğini, eğlence amaçlı avlanma yapılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Abdullah b. Amr, Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Haksız yere bir kuş veya daha küçük bir hayvan öldüren insanı Allah

³³⁹ Mâide, 5/3.

³⁴⁰ Usulüne uygun kesilmeksizin veya avlanmaksızın öldürülmüş veya kendiliğinden ölmüş hayvan.

³⁴¹ Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, C. 1, s. 422; Ebû Dâvûd, Cihâd, 56.

³⁴² Abdürrezzâk es-San’ânî, *Musannef*, C. 10, s. 454.

³⁴³ Ebû Dâvûd, Sayd, 4; Tirmizî, Fiten 69; Nesaî, Sayd, 24.

³⁴⁴ Nesâî, Sayd ve Zebâih 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 1, s. 357.

mutlaka hesaba çekecektir”. Kendisine ‘Onun hakkı nedir, ya Resulallah?’ diye sorulunca Hz. Peygamber “Onu keser ve yer; başını koparıp atmaz” buyurmuştur.³⁴⁵

2.2.6. Ölüsüne Saygı Gösterilmesi

Hayvanlara yaşarken değer verildiği gibi öldükten sonra bedenine de saygı gösterilmesi gerektiğini Kur’an’da Hz. Adem’in oğulları Hâbil ve Kâbil’in kıssasında anlatıldığını görmekteyiz. Allah, insanoğluna ölen bir hayvana nasıl davranılması gerektiğini bir karganın rehberliğiyle öğretmiştir. Hz. Adem’in oğlu Kâbil, kardeşi Hâbil’i öldürdüğünde ilk kez bir insan öldürüldüğü için önce kardeşinin cesedini ne yapacağını bilememiştir. Kâbil, böyle bir şaşkınlık içindeyken Allah ona ne yapması gerektiğini göstermek için bir karga göndermiştir. Bu karga Kâbil’in önünde ölmüş bir kargayı gömmek için toprağı eşelemiş ve ölüsünü oraya gömmüştür. Kâbil de karganın yaptığı gibi kardeşini toprağa gömmüştür.³⁴⁶ Bu kıssa ile Allah insana, ölülerin gömülmesi gerektiğini öğrettiği gibi hayvan ölülerine de aynı muamelenin yapılması gerektiğini göstermiştir. Dolayısıyla ölen canlının toprağa gömülmesi hem insana hem de hayvana saygının bir gereğidir.

Hz. Peygamber de hayvanlara gösterilen değer ve merhametin yaşarken olduğu gibi öldüklerinde gösterilmesi gerektiğine işaret eden örnekler de bulunmaktadır. Medine’de Enes b. Mâlik’in küçük kardeşi Ebû Umeyr’in Nuğayr adında evde beslediği serçe gibi küçük bir kuşu vardı. Bir gün Hz. Peygamber Ebû Umeyr’in kuşunun öldüğünü öğrendiğinde “Yâ Ebâ Umeyr! Ne oldu senin Nuğayr!” diyerek hayvanı ölen küçük çocuğu teselli etmeye çalışmıştır.³⁴⁷ Bu olay Hz. Peygamber’in küçük bir hayvanın ölümü karşısında bile duyarsız kalmadığını göstermektedir.

2.3. Hayvanlara Eziyet Veren Cahiliye Âdetlerinin Yasaklanması

Cahiliye döneminde hayvanlar yaşamın merkezinde önemli rolü olan varlıklar olup her ne kadar çok sevilmiş olsa da dönemin insanların bilinçsizce yapmış oldukları bazı ritüeller ve uygulamalar, hayvanların yaşama, beslenme ve barınma haklarına zarar vermiş, onların acı çekmelerine sebep olmuştur. Hayvanların yaşamına ve refahına değer veren İslam Dini onlara yapılan bu azap verici adetleri kınamış ve

³⁴⁵ Nesâî, Sayd ve Zebâih 34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, s. 197.

³⁴⁶ Mâide, 5/31.

³⁴⁷ Buhârî, Edeb, 81; Müslim, Âdâb, 30; Ebû Dâvûd, Edeb, 69.

bazılarını yasaklamıştır. Söz ve uygulamaları hüküm yerine geçen Hz. Peygamber de şefkate muhtaç hayvanlara yapılan haksız adetleri katıyetle yasaklamıştır.

2.3.1. Bahîre, Sâibe, Vasîle, Hâmî

Cahiliye Araplarının putları için hayvanlara farklı uygulamalarda bulundukları ritüelleri mevcuttu. Mâide suresi 103. ayette hayvanlarla ilgili dört ritüel tenkit edilmiştir: “Allah, bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî ile ilgili (bir hüküm) koymamıştır. Fakat kafirler yalan yere Allah’a iftira etmektedirler. Onların çoğunun akılları ermez.” Cahiliye Arapları, doğurganlıklarına veya ilahlarına sundukları adakları için deve ve koyunlarına *bahîre*, *sâibe*, *vasîle* ve *hâmî* gibi isimler vermişler, bu hayvanlar üzerine bazı dinî hüküm ve örfler bina etmişlerdir.³⁴⁸ Bu adet ve ritüellerin içeriği şu şekildedir:

- *Bahîre* (البحيرة), Cahiliye Arapları kulakları yarılmak suretiyle putlar adına sütünün içilmesi, sırtına binilmesi ve yük yüklenmesi haram sayılan dişi deveye verdikleri isimdir.³⁴⁹ Bu âdeti ilk defa başlatanın Müdlicoğulları’ndan bir adam olduğu, Hz. Peygamber’in hadisinde bu kişinin Ahirette ağır şekilde cezalandırılacağı bilinmektedir.³⁵⁰ Bazı kaynaklarda *bahîrenin* beş defa doğuran deve olup beşinci yavrusuna bağlı hükümler olduğu bildirilir. Eğer bir dişi deve beş batın doğurur ve beşincisi erkek olursa, kulağını yarıp salıverirler ve artık ondan faydalanamazlardı.³⁵¹ Eğer beşinci yavru dişi olursa kulağı yarılır ve ondan sadece erkekler faydalanabilirdi. Beşinci dişi yavru öldüğü zaman ise kadınlarla ilgili yasak ortadan kalkar, eti onlara da helâl olurdu.³⁵²

- *Sâibe* (السائبة), Cahiliye Arapları hastalıktan şifa bulmak, uzun bir yolculuktan güvenle dönmek, savaşta galip gelmek amacıyla veya bir nimete şükretmek niyetiyle putları için salıverdikleri deveye denirdi. Bu devenin sağılması, tüyünün kırılması, sırtına binilmesi yahut yük yüklenmesi yasaklanır, bu durumdaki hayvanların sütü yalnızca kendi yavruları veya yolcular tarafından tüketilebilirdi.³⁵³ Hayvanları takdis

³⁴⁸ İshak Yazıcı, “Bahîre”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 487.

³⁴⁹ Buhârî, *Menâkıb*, 9, Tefsîr, 5/13.

³⁵⁰ Taberî, *Tefsîr*, C. 7, s. 56.

³⁵¹ İbn Hişâm, *Sîret*, C. 1, s. 130; Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C. 3, s. 349.

³⁵² İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1978, s. 147; Yazıcı, “Bahîre”, *DİA*, C. 4, s. 487.

³⁵³ Buhârî, *Menâkıb*, 9, Tefsîr, 5/13; İbn Hişâm, *Sîret*, C. 1, s. 131.

etme anlamına gelen bu âdeti ilk defa Hicaz’da başlatan kişinin Amr b. Lühay olduğu rivayet edilmektedir.³⁵⁴

- *Vasîle* (الوصيلة), bir koyunun yavrularının dişi ya da erkek olmasına bağlı olarak adanan hayvanlardı. Eğer bir koyun yedi defa doğurur ve sonuncu kuzu dişi olursa bundan sadece erkekler faydalanabilir, bazen de kesilmeden sürüye katılırdı. Dişi kuzu ölürse hem kadınlar hem de erkekler etinden yiyebilirlerdi. Sonuncu kuzu erkek doğarsa etinden erkekler de kadınlar da yiyebilirdi.³⁵⁵ Koyun yedinci defada erkek ve dişi ikiz doğurursa, “Dişi kuzu erkek kardeşine ulaştı” (*vasl*) denir ve dişi kuzu erkek kuzu ile birlikte kurban edilmeden bırakılır, eti ve sütü kadınlara haram sayılırdı. Dişi kuzu öldüğü takdirde etinden erkekler gibi kadınlar da yiyebilirdi.³⁵⁶

- *Hâmî* (الحامي) ise erkek devenin menisinden on batın doğması durumunda, ona binilmemesi, hiçbir sudan ve otlaktan men edilmemesi âdetidir. Cahiliye Arapları, sulbünden fazlaca döl alınan ve artık yaşlanmış olan erkek deveye “sırtını korumuş” anlamında *hâmî* adını verirler, onu putlara adayarak serbest bırakır ve ölünceye kadar hiçbir iş yaptırtılmazdı. İnançlarına göre böyle bir deveye binmek, yük yüklemek veya tütünün kırpmak haramdı.³⁵⁷

Bu dört ritüel çeşidi incelendiğinde kurban edilen hayvanların dişi ağırlıklı olduğu görülmektedir. Arabistan yarımadasında dişi ilâhların etkinliği (Lât, Menât, Uzzâ, Aster/Zühre) ve uzak geçmişteki annenin ön planda olduğu aile yapısına bakılarak, ortak Semitik dinî kültürün anne soylu bir aile sistemiyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Cahiliye toplumundaki “kızların tanrılara kurban edilmesi” ve adak merasimlerinde özellikle dişi hayvanların seçilmesi geleneği daha açık biçimde anlaşılmaktadır.³⁵⁸ Bu açıdan bakıldığında kurban belirlerken tek bir cinsiyet üzerinden seçim yaparak hayvan popülasyonunu etkilemek oldukça yanlış bir tutumdur. Ayrıca daha yeni doğum yapmış bir anne hayvana ve yavrularına merhametle muamele etmek yerine onlara eziyet verecek yaklaşımları gelenek haline getirmek, içler acısı bir vaziyeğin tezahürüdür.

³⁵⁴ Muhammed Aruçi, “Sâibe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, s. 242.

³⁵⁵ İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 147; İbn Hişâm'ın naklettiği diğer bir rivayete göre ise vasîle her batında ikiz doğuran hayvandır. Bu ikizlerden biri erkek, diğeri dişi olursa hayvan sahibi erkeğini kendisine ayırır, dişisini tanrılara adardı. İbn Hişâm, *Sîret*, C. 1, s. 131.

³⁵⁶ Casim Avcı, “Vasîle”, *DİA*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 550.

³⁵⁷ İbn Hişâm, *Sîret*, C. 1, s. 131; Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 3, s. 349; Muhammed Eroğlu, “Hâmî”, *DİA*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 457.

³⁵⁸ Demirci, “Hayvan”, *DİA*, C. 17, s. 83.

Allah bu âdetleri Kur'an-ı Kerim'de kesin olarak kınamıştır. Hayvanların beslenme ve barınma haklarının elinden alınarak yaralı bir şekilde sahipsiz bırakanların ve hayvanlara böyle muamelede bulunanların cezalandırılacağını buyurmuştur.³⁵⁹ Kur'an'da Allah, nimet olarak bahşettiği hayvanların kendisinin haram kılmasının dışında Cahiliye toplumunun insanlara yasak etmesini, bunlardan faydalanma konusunda erkeklerle kadınlar arasında ayırım yapılmasını ve ölü hayvan etinin yenilmesini İslâm'ın temel prensiplerine aykırı olduğunu buyurmuştur.³⁶⁰

Mâide suresi 103. ayette de bu dört gelenek için uydurmuş oldukları helal ve haram kavramlarla bereketlerini artırmak için ilahi varlığa kendi muhayyilelerinde hayvanlara uyguladıkları çeşitli eziyetleri tasarlayarak sunmalarıyla ancak Allah'a iftira bulundukları buyurulmaktadır: “Allah *bahîre, sâibe, vasîle* ve *hâm* ile (diye bazı hayvanların işaretlenip kullanımdan alıkonması) ilgili bir buyruk koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah'a yakıştırmaya çalışıyorlar; onların çoğu akıllarını kullanmıyorlar”. Allah, peygamberleri vasıtasıyla bildirdiği dinde mevcut olmayan şeylerin Allah'ın isteğiymiş gibi göstererek iftira bulunduklarına dair uyarılarda bulunmakta ve bu tür bâtil inanç ve örflerin hiçbir değerinin olmadığı buyurmakta ve dünya görüşünü taklitçi, bilinçten yoksun bir zihniyet üzerine kuranlar özeleştiriyi davet etmektedir.³⁶¹

Allah'ın yasakladığı bu adetlerin dışında Hz. Peygamber'in yasakladığı adetler de bulunmaktadır. Cahiliye Araplarının ilahlarına yakın olmak gayesiyle kestikleri *atîre* (عتيرة) kurbanı onların geleneklerinden bir tanesi idi. Örfi olarak Receb ayının ilk on gününde putlarına bir koyun kurban ederler ve kanını da putun başına sürerlerdi. *Atîre* veya *itr* adı verilen bu kurbana Receb ayında kesilmesinden dolayı *recebiyye* de

³⁵⁹ “Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki ‘Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır.’ Bir kısım hayvanlar da vardır ki, (böyle istiyor diye) Allah'a iftira ederek (keserken) üzerlerine O'nun ismini anmazlar. Yapmakta oldukları iftiraları yüzünden Allah onları cezalandıracaktır.” En'âm, 6/138.

³⁶⁰ “Dediler ki ‘Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır. Şayet (yavru) ölü doğarsa, o zaman (kadın-erkek) hepsi ona ortaktır.’ Allah bu değerlendirmelerinin cezasını verecektir. Şüphesiz ki O, hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.” En'âm, 6/139.

³⁶¹ <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/772/103-104-ayet-tefsiri>

denirdi.³⁶² Hz. Peygamber “İslam’da fera’ ve atîre yoktur”³⁶³ buyurarak putlar için kesilen bu kurbanı yasaklamıştır.

Allah’ın hayvanların sadece Allah adına kurban edileceğini ve insanların kendilerince uydurduğu hükümlere göre hayvanlara zarar verilemeyeceğini ayetlerinde vurgulamıştır. Cahiliye Araplarının farklı adlarla anılan o devirlerdeki hayvan kùltleri ve putlara hayvan sunma âdetlerinin ortadan kaldırılmasıyla birlikte kurbanlık hayvan türü sayısı en aza indirilmiş ve gereksiz yere hayvan kurban edilmesinin önüne geçilmiştir.

2.3.2. Fera’

Arapça’da *fer*’, “dal” anlamına gelmektedir. Annesine bağılı yavruyu gibi ağaca bağılı olan dallar gibi düşündüklerinden bunlara *fera*’ (فَرَغ) adı verilirdi.³⁶⁴ Cahiliye Arapları, deve veya koyunun doğurduğu ilk yavruyu, annenin bereketli olması ve neslinin çoğalması için putlara kurban ederlerdi. Bazen de bir kimsenin develerinin sayısı yüze ve dilediğı ulaşınca, ilk doğan yavruyu veya en genç ve semiz devesini putlara kurban etmesinde de *fera*’ denirdi.³⁶⁵

Yavru yeni doğduğunda putlar için kurban edileceğı zaman süslenip giydirilerek kesilirdi. Kurban kesildiğinde kanı putun başına akıtılır, sonra yavru kurbanın eti yenir ve derisi bir ağaç üzerine asılırdı. Bununla beraber, develeri olan bir adam, “develerim şu kadar sayıya ulaşınca, onlardan ilk yavruyu kurban edeceğim” diye dilek adamışsa ve dileğı gerçekleşmişse putlar için *fera*’ keserdi.³⁶⁶

İslam’ın ilk zamanlarında *fera*’ kurbanının kesilmesi adetine devam edilmiş, fakat ileriki yıllarda Hz. Peygamber *fera*’ kurbanının İslam dininde yeri olmadığını buyurarak bu adeti yasaklamıştır.³⁶⁷ Bu yasağın sebebinin dini boyutunu ele alınarak bakıldığında, yavrunun putlara kesilmesinin haram olmasının yanı sıra; vicdani boyutunu ele alarak bakıldığında daha annesinin karnından yeni doğmuş küçük bir

³⁶² Halit Ünal, “Atîre”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 79.

³⁶³ Buhârî, ‘Akika, 3, 4; Müslim, Edâhî, 38; İbn Mâce, Zebâih, 2.

³⁶⁴ Murat Sarıcık, “Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, 2014, s. 68.

³⁶⁵ Hâlıl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, C. 3, s. 315; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 8, ss. 248-249; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 4, ss. 3446-3447; Ünal, *Atîre*, C. 4, s. 79.

³⁶⁶ Mahmûd Şükrî Âlûsî, *Bulûğu’l-Ereb fî Ma’rifeti Ahvâli’l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, C. 3, Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire ty., s. 40; Ali Osman Ateş, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 218; Sarıcık, *Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi*, s. 68.

³⁶⁷ Buhârî, ‘Akika, 3, 4; Müslim, Edâhî, 38; İbn Mâce, Zebâih, 2.

yavrunun kurban edilmesinin kabul edilemez olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber yavruların küçük ve zayıfken değil, biraz büyüdükten sonra kesilmesini tavsiye etmiştir.³⁶⁸

2.3.3. Şeytan Yarması (Şerîtatü's Şeytan)

Cahiliye Devri'nde hayvanlara eziyet edilen adetlerden biri *şerîtatü's şeytan* (شريطة الشيطان) olarak bilinen *şeytan yarması* geleneğidir. Şerata “deriyi ya da damarı yarmak” anlamına gelmektedir. Buna göre hayvanın yalnız derisi yarılır, şah damarı kesilmeksizin öylece ölüme terk edilirdi.³⁶⁹ Bu durumdaki hayvanın acı çekerek ölmesi beklenir ve son nefesini verdikten sonra derisi yüzülerek eti yenirdi.

Cahiliye Araplarının yukarıda anlatıldığı şekilde hayvanı kurban etme sebebi onun vücudundaki kanını zayi etmemektir. Bunun sebebi, kanın dışarı akması önleyerek hayvanların kanını sıcaklığına bekletip kan sucuğu yapmaktır, yani kanı etin içinde tutarak yerlerdi.³⁷⁰

Hz. Peygamber bu türden bir hayvan kesiminde kan akıtılmadığından temizlenme gerçekleşmediği için bu âdeti yasaklamıştır ve buna “*şerîtatü's-Şeytan: şeytan yarması*” adını vermiştir.³⁷¹ Hz. Peygamber bir hayvanın şah damarları kesilmemek suretiyle sadece boyun derisi kesilmesi ve bu halde ölünceye kadar bırakılmasını (şeytan yarması) yasaklamıştır. Hz. Peygamber, bu kesimin şeytanın vesvesesi ile ortaya çıktığını vurgulamıştır.³⁷²

Cahiliye toplumunun kanı yiyecek ve içecek olarak kullanmaları *şeytan yarması* geleneği ile ilişkilidir. Çünkü onlar bazen kıtlık sebebiyle bazen de zevk amaçlı kan yemekte veya içmekteydiler. Kan üç şekilde tüketilmekteydi:

- Yolculuk sırasında veya bir başka zamanlarda aç ya da susuz kalınca, demir veya kemikten yapılmış keskin bir aletle bineğinin veya herhangi bir hayvanın derisini ya da damarı keser, oradan akıttığı kanı kaba doldurarak içerlerdi.³⁷³ A'şa b. Kays,

³⁶⁸ İbn Mâce, Zebâih, 2; Ateş, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, s. 219.

³⁶⁹ Müslim, Fiten, 119; Ebû Dâvûd, Edâhî, 17; Ali Osman Ateş, *Kur'an ve Hadislere Göre Şeytan*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, ss. 104-195.

³⁷⁰ Sarıcık, *Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi*, s. 75.

³⁷¹ Sarıcık, Hz. Peygamber'in Canlılara Şefkat ve Merhameti, III. Kutlu Doğum Sempozyumu, Isparta, 20 Nisan 2000, s. 212.

³⁷² Ebû'l-Abbâs Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf ez-Zebîdî (ö. 893/1488), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi*, çev. Kâmil Miras, C. 12, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985- 1986, C. 12, s. 9; Sarıcık, *Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi*, s. 75.

³⁷³ Mâide, 5/3; Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, Riyad 1420/1999, C. 3, ss. 15-16.

İslam'ı kabul ettiğinde Hz. Peygamber'i övmek için söylemiş olduğu şiirinde bu geleneğin bırakılmasından bahsetmiştir. A'sa b. Kays şiirinde insanların artık Cahiliye Dönemi'ndeki gibi ölü hayvan etini yemeği bırakmalarını, demir veya kemikten bir aletle onların damarını kesip boş yere kanlarını akıtmamalarını belirtmiştir.³⁷⁴ Aynı şekilde Ebû Ümâme (Sudey b. Aclân) (ö. 86/705) de Hz. Peygamber tarafından İslam'a davet etmek için kabilesine gönderildiğinde, onları kan içerken bulduğunu ve onlara bu davranıştan uzak durmaları gerektiğini söylediği halde kendisine kötü davrandıklarını bildirmiştir.³⁷⁵

- *'Ilhiz (الطين)*, kıtlık veya fakirlik durumunda devenin tüylerini kanla karıştırıp ateşte kızartarak yapılan yemeğe denirdi.³⁷⁶ Mekke'de Kureyşlilerin *'ilhiz* yediği bilinen bir âdetti. Hendek savaşı sırasında Sa'd b. Muaz (ö. 5/627) ve Abbâd b. Bîşr (ö. 13/634) Mekkeli müşrikler için Cahiliye döneminde açlıktan *'ilhiz* yediklerini belirtmiştir.³⁷⁷ Yine benzer şekilde Behra heyeti Medine'ye geldiğinde Ebû Mâ'bed (ö. 120/738) onları misafir edip güzel yemekler hazırlayınca onlar "...Bize sizin ülkenizde yemeğin ancak, kan pıhtısı (donmuş kan) ve benzeri azıcık sabah kahvaltılarından ibaret olduğu anlatılmıştı..."³⁷⁸ diyerek Medinelilerin kan yediklerini bildiklerini belirtmişlerdir.

- *Kan sucuğu*: Cahiliye döneminde devenin herhangi bir yerindeki damarından alınan kan bir kapta toplanır ve bunu bağırsağın içine doldurup pişirerek *becce* (بَجَّة) denen bir sucuk yapılır, kıtlık zamanında hem gıda olarak tüketilir hem de misafirlere ikram edilirdi.³⁷⁹ Hz. Peygamber bir hadisinde *beccenin* kötü bir adet olduğunu belirtmek için "Sadakalarınızı veriniz; zira Allah sizi *secce*³⁸⁰ ve *becce*'den kurtardı" buyurmuştur.³⁸¹

Daha canlı iken hayvanlara bu denli eziyet çektirilen gelenekler İslam dininden sonra yasaklanmıştır. Mâide suresi 3. ayette Cahiliye devrinden kalma kan yeme ve içme adeti haram kılınmış, ayrıca "Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini

³⁷⁴ İbn Hişâm, *Sîret*, C. 2, ss. 34-36.

³⁷⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 3, s. 15; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, C. 9, ss. 386-387.

³⁷⁶ Hâilî b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, C. 3, s. 223; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, C. 3, s. 2507; İbnü'l-Esîr Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, C. 3, s. 293.

³⁷⁷ Vâkıdî, *Megâzî*, C. 2, ss. 478-479; Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 672.

³⁷⁸ Mustafa Asım Köksal, *Hz. Muhammed ve İslamiyet*, C. 9, Şamil Yayınevi, İstanbul 1981, s. 402.

³⁷⁹ Firuzâbâdi, *Kâmûs*, C. 1, s. 912.

³⁸⁰ Put isimlerinden biridir.

³⁸¹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Asnâm*, thk. Ahmet Zekî Pâşâ, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1995, s. 3; İbn Abbâd, *Muhîti'l-Luğa*, C. 6, s. 417; Ateş, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, s. 471.

ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.”³⁸² buyrularak zor durumda kalınmadıkça bunların tüketilmesini kesinlikle yasaklanmıştır.

2.3.4. Beliyye

Cahiliye döneminde ölen kişinin mezarı başına bağlanan, aç ve susuz bırakılarak ölüme terk edilen dişi deveye *beliyye* denilirdi.³⁸³ Cahiliye Arapları ölüyü kabre indirdikten ve yanına yiyeceğini, şahsi eşyalarını koyduktan sonra üstünü toprakla kapatırlardı. Ancak âdet gereği mezarın yanına ikinci bir çukur daha kazarlar ve bu çukura da adına *beliyye* (بليّة) denilen ölen kişinin ya da herhangi bir bineği başı geriye doğru bağlayarak ön ayakları birbirine iliştilmiş şekilde ya canlı veya boğazını keserek koyarlardı.³⁸⁴

Binek hayvanların boynuna takılan gerdanlığa ise *veliyye* (ولية) denirdi. Bazı kaynaklarda *beliyye* geleneği kavram olarak *veliyye* ismiyle de geçmektedir. Araplar devesiyle boyunlarına geçirilen gerdanlığını bir bütün olarak gördüğü için bu iki kavramı birbirinin yerine kullanmışlardır.³⁸⁵

Arap yarımadasının farklı bölgelerinde yapılan kazılarda yanına *beliyyesi* defnedilmiş birçok mezara rastlanmıştır.³⁸⁶ Kıyamet kopup insanlar yeniden dirildikten sonra mahşere gidecek olan ölünün bu hayvana binerek yolculuk yapacağına inanılırdı.³⁸⁷ *Beliyyenin* ölümden sonraki hayat için varlığı onlar için o

³⁸² Bakara, 2/173; Nahl, 16/115.

³⁸³ İbn Abbâd, *Muhîd fi'l-Luğa*, C. 10, s. 354; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 14, s. 86; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 6, s. 5654; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 37, ss. 205-206.

³⁸⁴ Abdülkerim Özeydin, "Beliyye", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 419; Mahmud Esad, *İslam Tarihi*, sad. Ahmed Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı, İstanbul 1983, s. 318.

³⁸⁵ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. M. Seyyid Kılânî, C. 2, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1381/1961, s. 594.

³⁸⁶ Hatta bu kazılar esnasında ortaya çıkan mezarlardan bazıları İslam sonrası döneme tarihlendirilmiştir. Öyle anlaşıyor ki bu geleneği uygulanmasına uzun bir süre daha devam etmişlerdir. Andrew Peterson, "The Archaeology of Death and Burial in the Islamic World", *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, ed. Sarah Tarlow, Lev Nilsson Stutez, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 242; Söylemez, *Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı*, s. 81.

³⁸⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *el-Muhabber*, thk. Eliza Lichten Stater, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut ty., s. 323; Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyârî el-Yemenî (ö. 573/1178), *Huru'l-İyn*, thk. Kemal Mustafa, Kahire 1948, s. 135; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 6, s. 5654. Arapların yakınlarını mezara defnettikten hemen sonra mezarlarını suladıkları; mezarın başına yerleşen ve bir süre burada kalan aile efradının bunu düzenli yaptıkları, hatta ondan sonra da mezarı ziyarete gelenlerin bunun ihmal etmedikleri bilinmektedir. Bunun sebebi ölü kişinin beliyyesiyle, büyük bir ihtimalle çölü aşarak mahşer yerine ulaşacağına inandıklarından, onun bu uzun ve meşakkatli yolculuğunda suya ihtiyacı olacağını ve dolayısıyla bu sorunu ölünün mezarının üzerine su dökmekle aştıkları görülmektedir. Zira rivayetler

kadar önemliydi ki Arapların büyük bir kısmı tarafından uygulanan bu inanca göre *beliyyesi* olmayan insanların, yeniden yaratıldıkları zaman mahşere yaya olarak gitmek zorunda kalacaklarına inanırlardı. Bu yüzden de çocuklarına *beliyyesini* mutlaka hazırlamalarını vasiyet ederlerdi.³⁸⁸

Çeşitli kaynaklarda *beliyye* âdetinin farklı türden uygulamalarından bahsedilmiştir:

- 1- *Beliyyeyi* yakarak küllerinin ölünün yanına defnedilmesi veya *beliyye* öldükten sonra derisinin yüzölüp içi ot doldurularak kabrin yanında bırakılması³⁸⁹
- 2- *Beliyyenin* canlı bir şekilde dört ayağı üzerine çökmüş olarak başı *veliyye* adı verilen gerdanlığın çıkartılarak gömülmesi³⁹⁰
- 3- Kabir başında bağlanan devenin semeri ortasından delinerek gerdanlık gibi başına geçirilmesi ve bu şekilde ölüme terkedilmesi³⁹¹
- 4- *Beliyyenin* ayaklarından birinin kaçmaması için kesilmesi ve hayvanın bu şekilde kazılan çukurda ölüme terk edilmesi³⁹²

Allah'ın yaratmış olduğu ihtiyaçları olan ve can taşıyan bir hayvanı, acımasızca her şeyinden mahrum bırakıp acılar içinde ölüme terk etmek kabul edilebilir bir hüküm elbette olamazdı. Nitekim Muallaka şairlerinden Lebid, şiirlerinden birinde benzetme yaparken *beliyyeler* için belirtmiş olduğu “*Beliyye* adı verilen develer gibi güçsüz ve mecalsiz kalmış, yoksulluktan sırtlarındaki elbiseler eskimiş ve kısalmış

İslam öncesi dönemde Arapların yakınlarını mezara defnettikten hemen sonra mezarlarını suladıkları; mezarın başına yerleşen ve bir süre burada kalan aile efradının bunu düzenli yaptıkları, hatta ondan sonra da mezarı ziyarete gelenlerin bunun ihmal etmediklerini ortaya koymaktadır. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Sâ'adet Câmî'atü Bağdât, Bağdat 1413/1993, C. 5, s. 125; Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancını”, *Milel ve Nihal*, S. 13, 2016, s. 79.

³⁸⁸ Bu örneklerden biri Cähiliye dönemi şairlerinden Amr b. Zeyd el-Mütemennidir. Öleceği zaman oğluna, “Oğlum, beni kabre koyup yanımdan ayrıldığın vakit bana o zorlu yolculuk için bir binek hazırla. Sefere çağırdıkları zaman ona binip mahşer yerine gideyim” diyerek *beliyyesini* vasiyet etmiştir. Bknz. İbn Habîb, *Muhabber*, s. 324. Yine benzer şekilde Cahiliye şairlerinden Cüreys b. Eşyem el-Fakası oğlu Sa'd'a vasiyetini “Ey Sa'd eğer ölürsem sana vasiyetim var. Zira vasiyet, ona ehil olan en yakın akrabaya yapılır. Sakın bırakmayasın babanı ağyar peşinde bitap. Sürünen yerlerde yüz üstü. Bindir babanı iyi yürekli bir bineğe. Sürçmesi dahi asil, en uygun olana Her halde “haydi binin” dendiği deryada, sırtına bineceğim bir hayvan için malım yeter” şeklindeki şiiriyle ifade etmiştir. Bknz. İbn Habîb, *Muhabber*, ss. 323-324; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. 2, ss. 593-594; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 4, s. 102; Söylemez, *Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı*, s. 82.

³⁸⁹ Muhammed Nu'man Cârîm, *Edyânu'l-'Arab*, Matba'atu's-Sa'âde Mısır 1923, ss. 106-107; Söylemez, *Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı*, s. 79.

³⁹⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 323; Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. 1, s. 404; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 6, s. 102.

³⁹¹ Cârîm, *Edyânu'l-'Arab*, ss. 106-107.

³⁹² Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 6, s. 102.

(bakımsız ve zayıf) pek çok dul (kendilerine ikram ve iyilikte bulunmam için) çadırının iplerine sığınır.”³⁹³ ifadeleriyle bu hayvanların nasıl bir eziyete maruz bırakıldığını gözler önüne sermektedir.

İslam dini yaşam hakkı verdiği ve insanlara da bu hususta dikkat etmesi gerektiğini vurgulamışken böyle bir geleneğin devam ettirilmesi kabul edilemezdi. Bu nedenle Hz. Peygamber *beliyyeyi* kesin olarak yasaklamıştır.³⁹⁴

2.3.5. ‘Akr

‘*Akr* (عقر), kelime olarak “yaralamak, hayvanın bacak sinirlerini (kılıçla) kesmek veya deveyi boyun kökünden kesmek” manalarına gelmektedir.³⁹⁵ Cahiliye Arapları bazı gerekçelere dayanarak deve veya atların ayak sinirlerini keserek onları sakat bırakır ve ölüme terk ederlerdi.

Cahiliye Araplarının ‘*akr* yapma gerekçeleri ve adetleri şu şekildeydi:

• Savaşta yenilen ordu, atlarının düşman eline geçmemesi amacıyla yapılan

‘*akr*: İslam öncesi Arap savaş geleneklerinden birisidir. Atların düşmanın eline geçerek ganimet ve güç elde etmesini önlemek amacıyla atlarının dizlerindeki kırılgan kesilerek sakat bırakılması şeklinde yapıldı.³⁹⁶

‘*Akrı* savaş sırasında hayvanların boğazını kesmek suretiyle de yapmaktaydılar. Cahiliye döneminde Şeybânogulları’dan Bistâm b. Kays, Dabbeogullarından Mâlik b. el-Müntefik’e ait bin develik sürüyü görüp onları elde edebilmek için yaptığı baskında bu yöntemi kullanmıştır. Bistâm önce sürüyü elde etmek için baskın yapmış fakat Mâlik’in Dabbeogullarının süvarilerine haber vermesi üzerine süvariler oraya yetişmiş ve develeri kurtarmaya çalışmışlardır. Bistâm süvarilerin develeri götürdüğünü görünce onları kılıcıyla boğazlamaya başlamıştır. Bunun üzerine Mâlik ona “Ey

³⁹³ Demirayak, Kenan, Yanık, Nevzat H. ve Ceviz, Nurettin, *Yedi Askı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 105; Sarıcık, Hz. Peygamber’in Canlılara Şefkat ve Merhameti, s. 211.

³⁹⁴ Ebû Dâvûd, Cena’iz, 70.

³⁹⁵ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2012, s. 715; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 2195; Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs*, C. 13, s. 101.

³⁹⁶ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî (ö. 274/887), *el-Mehasin*, thk. Seyyid Celaleddin Hüseyin, C. 2, Mecma’u’l-‘Âlemî li Ehli’l- Beyt, Kahire 1432/2011, s. 234; el-Hurru’l-Amili, *Vesâilu’ş-Şîa*, C. 11, s.543. Ebû Dâvûd(ö.275/889)’un Sünen’inde bulunan bir rivayet, Mûte savaşında Cafer b. Ebî Tâlib’in atından inip onun ayaklarını sakatladığını bildirmektedir. Ebû Dâvûd bu rivâyetin sahîh olmadığı belirtmiştir. Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî (ö. 316/929), *Sünen*, thk. Şuayb Arnavût, C. 4, Dârü’l-Risâleti’l-İlmiyye, Beyrut 1430/2009, ss. 223-224.

Bistam, bu ne beyinsizliktir! Onları boğazlama, çünkü onlar ya senin ya da benim olacaktır”³⁹⁷ demiş ve yaptığıının ne kadar mantık dışı olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

• **Ölen kişinin arkasından kabrinin başında yapılan ‘akr:** Kaynaklarda bu gelenek ‘akire (عقيرة) olarak geçmektedir. Ölü kabre konulduktan sonra kabrin yanında büyük veya küçükbaş hayvanlardan herhangi birinin başı veya arka ayak sinirleri kesilerek ‘akr yapılırdı.³⁹⁸ Cahiliye Araplarının geleneklerine göre kabir başında ‘akr yapma gerekçeleri, ölen kişinin dünyadaki cömertliğine karşılık onu ödüllendirdiklerine inanmalarıydı. Çünkü ölen kişi nasıl yaşarken deve ‘akr edip bunu misafirlere yedirdiyse onlar da kabrinin başında ‘akr yaparak ondan yırtıcı hayvanların ve kuşların yemesini sağlar ve o öldükten sonra da yaşarken yedirdiği gibi yedirmiş olduğunu düşünürlerdi.³⁹⁹ Bu hayvanların kanları ve etleri ile kemiklerinin haşre doğru yolculuk yapan beliyelerin yiyeceği olduğuna da inanırlardı.⁴⁰⁰ Bazı ‘akirelerde hayvan kesilip etinden halka dağıtılarak ikram edilirdi.⁴⁰¹ Fakat kabir başında arka ayaklarının sinirleri kesilerek ‘akr edilen hayvanlar ise, acı içerisinde çaresizce ölümünü bekler, kuşlar ve yırtıcıların yemesi için yaralı halde kabrin başında terk edilirdi.

• **Cömertlik göstermek amacıyla yapılan ‘akr:** Cahiliye Arapları, arkadaşlarına ve çevresine cömertliklerini göstermek için ‘akr yaparlardı. Eğer bir hayvanın etinden çevresindekilere ikram edecekse dizlerindeki sinirleri keserlerdi. Bunun için de en iyi en besili hayvanı tercih ederlerdi.

Muallaka şairlerinden Tarafe b. Abd (ö. 564[?]), geceleyin arkadaşlarıyla şarap içerken, onlara cömertliğini göstermek amacıyla bir deveyi nasıl ‘akr ettiğini şöyle anlatmıştır:

Ben (kesip de etinden arkadaşlarıma ikram etmek üzere) elimde yalın kılıç ile üzerlerine doğru yürürken, uyumakta olan develerin nice önde olanları benden korkup ürkmüştür.

Böylece yaşlılıktan bir deri bir kemik kalmış ihtiyar babamın en değerli mallarından besili ve iri memeli bir dişi deve elime geçti.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil, fi't-Târîh*, C. 1, s. 558.

³⁹⁸ Kaynaklarda yer alan farklı rivayetlere göre sığır, koyun veya bunların erkeği akr edilirdi. Bazı rivayetlerde keçinin de akr edildiğine dair bilgiye ulaşılmaktadır. Ebû Dâvud, Cenaiz, 75.

³⁹⁹ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm*, C. 2, Dâru İhyait-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 1960, s.118; Cârîm, *Edyânu'l-Arab*, s. 105; Murat Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s. 293; Ali Çelik, “Asr-ı Saadette Halk İnançları”, *Bütün Yönleri ile Asr-ı Saadette İslam*, C. 4, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 344; Sarıcık, *Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi*, s. 69.

⁴⁰⁰ Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, C. 2, ss. 310-311; Söylemez, *Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı*, s. 86.

⁴⁰¹ Söylemez, *Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı*, s. 86.

(Kestiğim devenin) incik ve diz kemikleri (kılıcımla vurduğum zaman) kopunca babam ‘(böyle soylu bir deveyi kesmekle) ne kadar kötü bir iş yaptığını görmüyor musun?’ diyerek acındı.

(Babam yanındakilere dönüp) ‘Baksanıza, ne dersiniz, bize karşı gelip (en değerli devemi kesmek suretiyle) haddini aşan şu sarhoşa ne yapmalı?’ dedi.

(Sonra yine kendisi) ‘Bırakın, (benim oğlum ve mirasçım olduğundan) bu deve zaten onun malıdır, siz engel olmazsanız daha fazla kesecek’ dedi.

Hizmetçi kızlar kestiğim devenin (karnından çıkan) yavrusunu ateşli külden kızartıyorlardı ve bize ince ince doğranarak terbiye edilmiş hörgüç eti ikram ediliyordu.⁴⁰²

Şiirden de anlaşıldığı üzere Tarafe doğumu yaklaşmış hamile deveyi sözde cömertliğini göstermek amacıyla acımadan ‘*akr*’ etmiş ve içinden çıkan yavruyu da keserek arkadaşlarına ikram etmişti. İlk başta Tarafe’nin babası oğlunun bu yaptığını tenkit etmesine rağmen ailesinin cömertliğini kanıtladığını düşündüğünden bu acımasızca davranışını desteklemiştir.

• **Mu‘âkara (‘Akr yarışı):** Cömertliklerini kanıtlamak isteyen Araplar ‘*akr*’ etmede yarışa girerlerdi. Buna göre iki kişi, birer rakip olarak cömertlik yarışına girer, cömertlik yarışı adına ellerine kılıçlarını alarak kendilerine ait develerin bacak sinirlerini kesmeye başlarlar ve bacak sinirleri kesilen develer, bu acımasız uygulamadan dolayı tahmin edileceği üzere ayakta duramayıp yere yıkılırdı. Bu yarışta elbette kim daha çok deve ‘*akr*’ ederse o birinci o olurdu. Karşılıklı yapılan bu yarışta yarışçının biri elindeki kılıçla bir deve ‘*akr*’ edince diğeri de buna karşılık bir deve ‘*akr*’ eder, bu karşılıklı yarış, yarışmacılardan biri vazgeçene kadar devam ederdi. Vazgeçen kişi cömertlik yarışını kaybetmiş olurdu. Bu sözde cömertlik yarışı *Mu‘âkaratü’l-Arâb* adıyla da bilinirdi.⁴⁰³

Bacaklarındaki sinirleri kılıçla kesilen deve, vücudunu taşıyamayarak yıkılacak, çırpınacak, ayağa kalkmaya çabalayacak ve böylece çok acı çekecektir. Bu hal imana, İslam’a ve İslam’ın getirdiği canlılara şefkat prensibine uymadığından Hz. Peygamber “İslâm’da ‘akr yoktur”⁴⁰⁴ buyurarak ‘*akr*’ın her türlüünü yasaklamıştır.

İslam ‘*akr*’ı ve karşılıklı yapılan *mu‘âkarayı* yasaklamasına rağmen Hz. Peygamber’in vefatından sonraki yıllarda maalesef bu geleneği yeniden canlandırmak isteyen Müslüman bilinci taşımayan bazı şahıslar bulunmaktaydı. Hicretten otuz dört sene sonra, Hz. Ali’nin halife iken bir gün başkent Kûfe’de, ünlü Arap şairi

⁴⁰² Demirayak vd., *Yedi Askı*, s. 61; Sarıcık, *Cahiliye Kültürü*, s. 266.

⁴⁰³ Sarıcık, *Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi*, s. 72.

⁴⁰⁴ Ebû Dâvûd, *Cenâ’iz*, 70.

Ferezdak'ın babası ile İbn Vail cömertlik yarışı, yani *mu'âkara* yapmak için sözleşmişler, develer gündüz Kûfe dışındaki akarsuya gelince, her ikisi de kendilerine ait develerin yüzer tanesini 'akr etmeye söz vermişlerdi. Yarışmaları izlemeye meraklı olanlar daha önceden *mu'âkara* yapılacağını duyunca olaya şahit olmak için burada toplanmıştı. Develer su içmeye gelince ellerine kılıçlarını alan bu iki sözde cömertlik yarışçısı, onları 'akr ederek (ayaktaki develerinin arka bacaklarının diz kapağı sinirlerini karşılıklı keserek) develeri acımasızca yaralayıp yıkmaya koyuldular. İslam'ın hayvanlara merhamet emriyle uyuşmayan bu acımasız cömertlik yarışından haberdar olan Halife Hz. Ali de beyaz katırı ile oraya gelerek “Ey insanlar! Develerin etlerinden yemeyiniz, şüphesiz onlar Allah'tan başkası için (riya, şöhret ve cömertliği gösterme) niyetiyle kesilmişlerdir” sözleriyle onları uyarak engel olmuştur.⁴⁰⁵

Rivayette de görüldüğü üzere bu gelenek, insanlara sözde cömertlik göstermek ve kestikleri hayvanların etinden ikram etmek gibi gözüксе de gösteriş amaçlı yapılan bu yarışın Allah rızası için yapılmadığından etlerinden yenmeyeceği ve hayvanlar acımasızca katledildikleri için dinde yerinin olmadığı Hz. Ali tarafından da vurgulanmıştır. Hz. Peygamber hayvan kurban edileceği zaman bile onlara eziyet etmeden ve korkutmadan yapılması gerektiği konusunda Müslümanlara nasihatte bulunmuşken bu şekilde icra edilen sözde cömertliğin asla kabul edilemeyeceği açıktır.

2.3.6. Cebb ve Müsle

Cebb (جَبَّ), “hayvandan canlı iken bedenini kesmek veya bedeninden parça koparmak, devenin hörgücünü kesip yemek” anlamlarına gelmektedir⁴⁰⁶. Araplar acıktıklarında veya uzun yolculuklarda yemek bulamadıkları zamanlarda develerinin hörgüçlerinden yağlı kısımları kesip çıkarırlar, sonra da bunu pişirerek yerlerdi. Aynı şekilde koyunların kuyruklarındaki deriyi yardıktan sonra oradan yağ kesip çıkarırlar ve bunu da yiyecek olarak tüketirlerdi.

Burada dikkat edilmesi gereken husus yiyeceğin içeriğinden ziyade yiyeceğin nasıl temin edildiğidir. Araplar deve ve koyunlardan bu parçaları kesip çıkarırken hayvanların henüz canlı olduğu bilinmektedir. Daha diri iken hayvanın bedeninden parça kesip çıkarmak suretiyle yapılan *cebb* âdeti, canının yandığını kendi diliyle

⁴⁰⁵ Alûsi, *Bulûğu'l-Ereb*, C. 3, s. 30; Sarıcık, *Cahiliye Kültürü*, s. 267.

⁴⁰⁶ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 1, s. 213; ; Râgıb el-İsfahani, *Müfredat*, s. 217; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s. 249; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 1, s. 304; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 2, s. 118.

feryat ederek göstermeye çalışan hayvanları, vicdandan uzak bir kalbe sahip bu türden insanlar duymadığı için bunu yapmaya devam etmekteydiler. Üstelik *cebb* âdetinde hayvanlar, bedenlerinden parçalar kesilip çıkarıldıktan sonra yaşamlarına bu şekilde devam ederlerdi.

Müsle (مُثْلَةٌ) ise “henüz canlı iken hayvanın organlarını kesmek, gözünü oymak, bir insanı öldürdükten sonra onun kulaklarını, burnunu veya herhangi bir organını kesmek” anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁷ Araplar bazı nedenlerle hayvanlarının dış görünüşlerine müdahale ederek herhangi bir organını keserler veya ellerinin altındaki hayvanlara karşı merhametsiz tutumlarından ötürü uzuvlarının zarar görmesine neden olurlardı.

Cahiliye Araplarının *müsle* olarak erkek develerin bir gözünü oyma adeti bulunmaktaydı. Eğer bir kimsenin develerinin sayısı bine ulaşmışsa nazar değmesin diye bu develer için damızlık bırakılan erkek devenin gözünü oyarlardı. Cahiliye döneminde Şeybânoğulları’ndan Bistâm b. Kays, Sa’lebe b. Sa’d b. Dabbeoğullarından Mâlik b. el-Müntefik’in bin develik sürüsünü elde etmek için yaptığı baskında tek gözü oyuk “Ebû Şâir” adında erkek devesinin bulunduğu bilinmektedir.⁴⁰⁸

Kur’an’da, hayvanların eziyet çekmelerine neden olan bu âdetleri, şeytanı dost edinen kişilerin yaptığı ve o kişilerin ziyanda oldukları şöyle buyurulmaktadır “Allah şeytanı lânetlemiştir, o da ‘Kullarından belli bir pay alacağım, onları mutlaka saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler’ demiştir. Allah’ı bırakıp da şeytanı dost edinen kimse elbette apaçık bir ziyana düşmüş olur.”⁴⁰⁹ Daha önce de konusu geçmiş olan *bahire* geleneğinde, devenin putlar için kulağının yarılarak salınmasının Allah tarafından verilecek bir hüküm olamayacağından Cahiliye Araplarının Allah’a iftirada bulunduğu buyurulmaktadır.⁴¹⁰

Hız. Hamza’nın da alkollü iken henüz boğazlanmamış bir deveyi feci şekilde katlederek parçaladığı rivayet edilmektedir. Henüz alkol haram kılınmadan önce

⁴⁰⁷ Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 5, s. 4757; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 11, s. 610; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C. 30, s. 385.

⁴⁰⁸ İbnü’l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. 1, s. 558.

⁴⁰⁹ Nisâ, 4/118-119.

⁴¹⁰ Mâide, 5/103.

gerçekleşen bu olayda Hz. Hamza, Bedir savaşı sonrası Hz. Ali'ye ganimet olarak verilen deveye ve savaş öncesinde kendisine ait bir deveye *müsle* yaparak onları katletmiştir. Hz. Ali, olaydan önce develeri ensardan birinin evinin yanına bırakmış ve develerinin ihtiyacı için eşya almaya gitmişti. Döndüğünde develerin hörgüçleri kesilmiş; bedenleri delinmiş ve ciğerlerinden bir şeyler alınmış olduğunu görmüştür. Böyle bir şeyi kimin yaptığını sorduğunda ise Hz. Hamza'yı bunu yapması için şiirle teşvik ettiklerini ve o da çevresindekileri yedirmek amacıyla bunu yaptığını söylemişlerdir.⁴¹¹

Hz. Peygamber, hayvanlara eziyet veren ve onların organlarına zarar veren bu tür uygulamaları gördüğünde engellemiş ve onları kaldırtmıştır. Hayvanlardan diri iken koparılacak yenen etlerin *meyle* yani ölü hayvan eti hükmünde olduğundan haram olduğunu şöyle belirtmiştir “Hayvanlardan canlı olarak koparılan etler haramdır.”⁴¹² Savaş döneminde dahi canlılara dikkat edilmesi, insanlara ve hayvanlara *müsle* uygulanmamasını emretmiştir. Çünkü *müsle* sadece hayvanlara değil insanlara da uygulanırdı. Kaynaklarda Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza başta olmak üzere şehit edilenlere *müsle* yapılmış, kulak burun ve bazı uzuvları kesilmiştir.⁴¹³ Şehitler arasında bulunan Abdullah b. Amr'ın (ö. 3/624) *müsle* yapılmış cesedi oğlu Cabir b. Abdullah'ın üzüntüsünü daha da arttıracakı düşünüldüğünden kendisine gösterilmemiştir.⁴¹⁴

Hz. Peygamber bizzat katıldığı savaşlarda *müsleye* izin vermediği gibi savaş için gönderdiği ordudaki kişilere *müsle* yapmayı hem insanlar hem de hayvanlar için nehyettiğini şöyle buyurmuştur “Allah'ın ismiyle ve ona tevekkül ederek gidiniz. Herhangi bir insana ve hayvana *müsle* yapmayınız, zalim ve saldırgan olmayınız.”⁴¹⁵

2.3.7. Sabr /Musâbara

Cahiliye dönemi adetlerinden olan *sabr/musâbara* (ya da *mesbûra*), “bir insanı ya da hayvanı bağlayarak ok, taş, vb. atmak suretiyle canlı hedef tahtası yapmak”

⁴¹¹ Buhârî, Hums, 1, Megâzî, 2, Libas 7; Müslim, Eşribe, 2; Ebû Dâvûd, Harac, 20; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, C. 4, s. 149; Dilek, *Hadislerde Hayvan Bedenlerine Eziyete Engel Olma Örnekleri*, s. 203.

⁴¹² Tirmizî, Âtime, 4.

⁴¹³ Vâkidî, *Megâzî*, C. 1, s. 287; İbn Hişâm, *Sîret*, C. 3, s. 122.

⁴¹⁴ Vâkidî, *Megâzî*, C. 1, s. 266; İbn Hişâm, *Sîret*, C. 3, s. 131.

⁴¹⁵ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, C. 9, s. 91.

anlamına gelmektedir.⁴¹⁶ *Sabr/musâbara* yapılan hayvan veya insanın, kendisine yapılan saldırı sebebiyle ölüm korkusuna karşı göğüs germesi ve sabır göstermesinden ötürü bu duruma *musâbara*, *sabr* veya *tasabbur* denildiği tahmin edilmektedir.⁴¹⁷

Cahiliye döneminde hayvanlar ve insanlar bağlanarak üzerinde atış hedefi veya silah talimi yapıldı. Özellikle de savaşlarda ele geçirilen esirler üzerinde *musâbara* yapılmaktaydı.⁴¹⁸ Hz. Peygamber ister insan olsun ister hayvan olsun hiçbir canlının atış hedefi yapılmamasını “İçinde ruh bulunan hiçbir şeyi atış hedefi olarak kullanmayınız.”⁴¹⁹ hadisiyle yasaklamıştır.

Hayvanların da bağlanarak atış talimi yapıldığına dair rivayetlerde, bunun için en çok kullanılan hayvanın tavuk olduğu tespit edilmektedir. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693)’in *musâbara* yapanları uyardığına dair aktarılan çeşitli rivayetlerde tavukların bağlanarak atış hedefi yapıldığı belirtilmiştir. Bu rivayetlerden bir tanesinde Abdullah b. Ömer Medine’deyken, bir çocuğun tavuğu bağlayıp ona taş atmaya başladığını görmüş ve onu engelleyerek bağlı haldeki tavuğu hemen çözmüştür. Sonra tavuk ve çocuğu babasına getirerek “Çocuğunuzu, bu kanatlı hayvanı *musâbara* yapmaktan men ediniz. Çünkü ben Allah Resulü’nün, öldürmek için hayvana veya hayvandan başkasına (insana) *musâbara* yapmayı nehiy ederken duydum.”⁴²⁰ diyerek uyarmıştır.

Yine Abdullah b. Ömer ile ilgili sahabeden Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])’den aktarılan diğer rivayette ise, ikisinin Medine’de beraberlerken bir topluluğun bir genci veya bir tavuğu bağlayarak taş atıklarını gördükleri, ancak İbn Ömer’i oradan dağıldıklarını ve İbn Ömer’in “Bunu kim yaptı? Mutlaka Allah Resulü bunu (canlıları böyle hedef) yapanları lanetledi.”⁴²¹ dediği kaydedilmiştir. Abdullah b. Ömer’inkine benzer şekilde Enes b. Mâlik’in (ö. 93/711-12) benzer uyarıda bulunduğu bilinmektedir. Enes b. Mâlik’in, bir tavuğu hedef olarak kullananları görünce onlara Hz. Peygamber’in bu yaptıklarını yasakladığını söylemiştir.⁴²²

⁴¹⁶ İbnü’l-Esîr Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs*, C. 3, s. 8; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 2085; Zebîdî, *Tâcû’l-‘Arûs*, C. 12, s. 280.

⁴¹⁷ Sarıcık, *Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi*, s. 77.

⁴¹⁸ Hicretin dördüncü yılında meydana gelen Recî Vakasından sonra Zeyd b. Desinne esir alınmış ve Mekke’ye yakın Tenim mevkiinde Kureyşliler tarafından bir direğe bağlanıp, kendisine *musâbara* yapılmış; hedef yerine bağlanıp bir müşrik topluluk tarafından ok ve mızrak atışlarıyla şehit edilmiştir. Vâkidî, *Megâzî*, C. 1, s. 362; Murat Sarıcık, *Hz. Muhammed’in Çağrısı-Medine Dönemi*, Nesil Yayınları, s. 135.

⁴¹⁹ İbn Mâce, *Zebâih*, 10.

⁴²⁰ Buhârî, *Zebâih*, 25.

⁴²¹ Buhârî, *Zebâih*, 25.

⁴²² Buhârî, *Zebâih*, 25.

Hayvanların bu denli korkutularak öldürülmesi ve canını kurtarmasına müsaade edilmeden katledilmesi dinen kabul edilemeyeceğinden Hz. Peygamber, hayvanları *sabren* yani ok, taş, vb. atmak için bağlayıp hedef haline getirerek öldürmeyi yasaklamış,⁴²³ can taşıyan herhangi bir hayvanın hedef tahtası yapılmasını yasakladığını⁴²⁴ söyleyerek “Allah, can taşıyanları hedef tahtası yapanları lanetlemiştir.”⁴²⁵ buyurmuş ve insanların bu adeti kesin bir şekilde bırakması gerektiğini⁴²⁶ vurgulamıştır.

2.3.8. İhdâd’dan/Yastan Çıkan Kadınların Hayvan Öldürmesi

İhdâd (ya da *hidâd*), ölüm veya kesin (bâin) boşanma sebebiyle evliliği sona eren kadının iddet bekleme⁴²⁷ süresince yas tuttuğu belli olacak şekilde üzüntüsünü dışa vurmasını, çevresinin yadırgayacağı şekilde memnun ve mutlu görünmekten sakınmasını ifade eden terimdir.⁴²⁸ Cahiliye döneminde kadınların eşlerinin ölmeleri veya öldürülmeleri durumunda yerine getirmeleri gereken âdetleri bulunmaktaydı. Bir kadının eşi öldürüldüğünde, kadın, eşinin intikamı alınmadan arkasından ağlayamazdı. Ancak eşinin intikamı alındığında eşinin arkasından ağlama hakkı elde ederdi ve yas iddetine girerdi. Buna *senenin başına mayıs*⁴²⁹ *atma* denirdi. Eşinden boşanan kadınların ise yas tutması ve iddet beklemesi gerekli görülmezdi.

İhdâd süresinde eşinin ölümünün ardından yas tutan kadın, evinin en kötü yerinde en kötü elbiselerini giyerek bir sene boyunca beklerdi. Bu bir sene içinde kadın sürekli yas tutarak koku sürmez, gerekli olmadıkça yıkanmaz, tırnak kesmez, hatta temizlik yapmazdı. Sene tamamlanıp *ihdâd* süresi dolduğunda ise odasından çıkardı ve kendisine bir koyun, eşek veya kuş getirilirdi. Kadın hayvanı önüne ve üstüne sürerek yasını tamamlardı. Kadının üstüne sürdüğü bu hayvancağız da öldü. Bazen

⁴²³ Buhârî, Zebâih, 281; Müslim, Sayd, 58; Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 2; İbn Mâce, Zebâih, 10.

⁴²⁴ Müslim, Sayd ve’z-Zebâih, 12; Beyhakî, *Sünenü’l-Kübrâ*, C. 1, s. 334; Abdürrezzak es-San’ânî, *Musannef*, C. 4, s. 404.

⁴²⁵ Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 12.

⁴²⁶ *Musâbaranın* yasak olduğunu bilmeyen bazı Müslümanların da bu yanlış adeti yaptığını dair şöyle bir rivayet bulunmaktadır. Müslüman askerler tarafından bir savaşta esir alınan birinin Halid b. Velid’in oğlu Abdurrahman’ın emriyle *musâbara* yapıp okla öldürüldüğünü duyan Ebû Eyyûb el-Ensari, *musâbara* yaparak (esirleri) katletmenin Hz. Peygamber tarafından nehyedildiğini belirtmiş ve “nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, (elimizdeki) bir tavuk olsaydı, onu da *musâbara* yapmazdım” diyerek yaptıklarının ne derece yanlış olduğunu anlamalarını sağlamıştır. Bunun üzerine esire yaptırdığı *musâbara* ile yaptığına pişman olan Abdurrahman dört esiri azat etmiştir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, s. 422; Darimî, Edahi, 35.

⁴²⁷ Evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre.

⁴²⁸ Mustafa Baktır, “İhdâd”, *DİA*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 530.

⁴²⁹ Yaş hayvan pisliği.

de kadın odasından çıkınca yanından köpek geçtiği esnada yerden aldığı deve tezeğini omzunun arka tarafından atardı ki böylece tekrar aynı şeyle karşılaşmamayı umardı. Bu yapılanlar matem döneminin sona erdiğinin bir göstergesiydi. Bundan sonrasında kadın temizlenerek yeniden evlilik hazırlanırdı.⁴³⁰

Hz. Peygamber'in hanımı Zeynep bt. Cahş (ö. 20/641)'a Cahiliye dönemindeki mayıs atmasının ne olduğu sorulduğunda onu şöyle açıklamıştır “Kocası ölen bir kadın hıfş denen hücreğine çekilir, en kötü elbisesini giyer, üzerinden bir yıl geçmedikçe tıyb sürünmez, yıkanmaz, tırnak kesmez, hiçbir temizlik ameliyesinde bulunmazdı. Sonra bir yıl tamam olunca berbat bir manzara ile çıkardı. Sonra ona bir hayvan getirilirdi. Bu eşek veya koyun veya bir kuş olabilirdi. Bu hayvanı önüne sürmek suretiyle iddet halini kırardı. İddetini kırmada kullandığı hayvan hemen hemen ölürdü. Sonra iddetten çıkardı ve kendisine verilen *mayısı* önüne atardı (böylece evlenmeye helal olurdu). İşte bundan sonra tıyb ve diğer (süslenme ve başka) şeylere müracaat ederdi.”⁴³¹ Rivayet ve açıklamalara bakıldığında matem süresinin tamamlanması için bir hayvanın ölmesi veya üzerine pislik atılmak suretiyle zor durumda bırakıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber *mayıs* atmasının cahiliye döneminde kaldığını iddet süresinin dört ay ile sınırlı olduğunu buyurmuş ve hayvanların ölümüne sebep olan bu âdeti kaldırmıştır.

2.4. İslam'da Hayvan Sağlığı

Kur'an-ı Kerim'de, hayvanların can taşıyan birer varlık olmalarından bahsedilmesi⁴³² onların sağlıklı yaşama hakkına sahip olduklarının önemli bir göstergesidir. İnsan nasıl dünyada yaşama hakkına sahipse ve sağlığını korumaya çalışarak yaşamına devam ediyorsa aynı şekilde hayvanların da sağlıklı bir şekilde yaşamasına özen göstermelidir. Bu nedenle, bir hastalığa yakalanmış olan hayvanı öldürmek yerine onun için çare aramalıdır. Yani insanın kendisi hastalandığında şifa bulmak için nasıl tedavi yöntemleri arıyorsa, hayvanlar için de gerekli tedavi yöntemlerini aramalıdır.

⁴³⁰ Buhârî, Talâk, 45, 46, Tıbb, 18; Müslim, Talâk, 58, 60, 61; Alûsi, *Bulûğu'l-Ereb*, C. 2, s. 50; M. K. Abdüssamet Bakkaloğlu, *Câhiliyye Dönemi Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, ss. 99-100; Elif Kübra Türkmen, *Câhiliye ve Asr-ı Saadetteki Evliliklerin İslâm Hukukuna Yansımaları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2019, ss. 86-87.

⁴³¹ Buhârî, Talak 46, 47, 50, Cenaiz, 31; Müslim, Talak, 58; Muvatta', Talak, 101; Ebû Dâvûd, Talak, 43; Tirmizî, Talak, 18; Nesâî, Talak, 61, 60.

⁴³² En'âm, 6/151.

Hayvanların, insanlar gibi sağlıklarını ve nesillerini korumaya ihtiyaçlarının olduğuna dair bilgiye Nur suresi 45. ayette ulaşmaktayız “Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı. Bunlardan kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayak üzerinde yürür, kimi de dört ayak üzerinde yol alır. Allah dilediğini yaratıyor, Allah her şeye kadirdir.” Bu ayetten hareketle hayvanların yaratılışlarının insanla aynı olduğu, onların da can taşıdığı ve nesillerinin devamını sağlaması gerektiği vurgulanmıştır. Bu yüzden insan ve hayvanın fizyolojik olarak bazı benzerliklerinin bulunmasından ötürü hayvanların da insanda olduğu gibi tıbbi uygulamalara ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Yani insanoğlu hayvan sağlığına en az insan sağlığına dikkat ettiği kadar önem vermelidir.

Hayvan sağlığının korunması ve tedavileri için Hz. Peygamber’in dikkat ettiği hususlar bulunmaktaydı. Arapların hayatlarında hayvanların önemli bir yer tutması ve onların Allah’ın yarattığı merhamete muhtaç varlıklar olması hasebiyle hayvanların hastalanmaması için gerekli önlemlerin alınması ve hastalandıklarında tedavilerinin mutlaka yapılmasına dair ilke ve uygulamaları her daim insanlığa örnek olmuştur.

2.4.1. Hz. Peygamber’in Hayvan Sağlığının Korunması Konusundaki İlke ve Uygulamaları

2.4.1.1. Hijyen ve Temizlikleri

Sağlıklı yaşamın gerekliliklerinden biri temizliktir. Dinimizin temizliğe verdiği önemi, Kur’an’da temiz olanların Allah tarafından çok sevildiğinin buyurulmasından anlaşılmaktadır.⁴³³ Ayrıca Hz. Peygamber’e insanları İslam’a açıktan davet etme emrini verirken “Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Sadece Rabbini yücelt, elbiseni temizle, pislikten sakın.”⁴³⁴ buyurarak temizliğin İslam’ın ilk gerekliliklerinden olduğunun önemini vurgulamıştır. Nitekim bütün canlı varlıkların sağlıklı yaşamına devam etmesi için temizlik en önemli şarttır.

Hem insan sağlığı hem hayvan sağlığının korunması açısından da temizliğe çok dikkat edilmesi gerekir. Çünkü iç ve dış parazit kaynaklı hastalıklara yakalanma sebeplerinin başında hijyen şartların yetersizliği ve temizliğe gerekli önemin

⁴³³ Bakara, 2/222; Tevbe, 9/108.

⁴³⁴ Müddessir, 74/3-5.

verilmemesi gelmektedir.⁴³⁵ Ayrıca mikrop ve enfeksiyonlar kirli ortamlarda daha çabuk çoğalırlar.

Hayvanların barındığı yaşam alanlarının (ahır, ağıl, çiftlik, vb.) temizliği sağlıklarının korunması ve hastalanmalarının önüne geçilmesi açısından önemlidir. Yemek yedikleri kapların temizliği, yattıkları yerlerin ve bedenlerinin temizliği mutlaka yapılmalıdır. Temizliğine dikkat edilen hayvan hasta olmayacağı gibi huzurlu ve sağlıklı olacaktır. Ayrıca temizlik hayvanların refahını ve sağlıklı olmasını sağlamasının yanında hayvandan elde edilen ürünlerin hijyenik olmasını sağlaması bakımından da önemlidir.⁴³⁶ Temiz olmayan yerde yaşayan hayvanın kendisinde hastalık çıkabileceği gibi, ondan etkilenen çevresindeki diğer hayvanlarda ve ondan faydalanan sahiplerinde çeşitli enfeksiyon ve paraziter hastalıkların da ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Hz. Peygamber, hayvanların barındığı yerlerdeki temizliğe ve beden temizliklerine dikkat etmeleri için Müslümanlara nasihatte bulunmuştur. Hayvanların sağlığının korunması ve hijyenik ortamların sağlanması amacıyla “Koyunların burunlarını silin, ağıllarını temizleyin, ağıllarına yakın yerde namaz kılın, zira onlar cennet hayvanıdır.”⁴³⁷ buyurmuştur. Hz. Peygamber’in hadisinde koyun ağıllarında namaz kılınmasına cevaz vermesinden, buraların namaz kılınacak kadar temiz olması gerektiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber hayvanların bedenlerinde onları rahatsız eden kirlerin de temizlenmesini ve rahatlatılmasını tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber’in kendisi de bizzat koyunların burunlarını bezle silmiş, onların temizliği ile ilgilenmiştir.

Hz. Peygamber hayvanları sağan kişilerin kişisel temizliklerine dikkat etmeleri konusunda da uyarılarda bulunmuştur. Çünkü şahıslarda bulunan kir ve mikroplar hayvanlara da bulaşabilirdi. Ayrıca onların dikkatsiz hareketleri yüzünden hayvanlar hastalık kapabilirlerdi. Hz. Peygamber de bu konuda bir düşüncesizlik fark etmiş

⁴³⁵ Sevil Toroğlu vd., “Entamoebahistolytica’nın İnsan ve Hayvan Sağlığı Açısından Önemi”, *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6/1, 2018, ss. 281-282.

⁴³⁶ Bazı yapılan araştırmalarda sütün elde edilmesinden sevkine kadarki aşamada sağlıklı süt elde edebilmenin en önemli yolunun sürü sağlığı ve sürü yönetimi olduğu ve hayvanın sağlığını korumanın tedaviden daha kolay ve ucuz bir yöntem olduğu belirtilmiştir. Süt elde edilen hayvanların sağım hijyenini sağlamak için sağım öncesi, memelerin sağıma doğru bir şekilde hazırlanması, meme lobları veya başlarının temiz ve kuru olması gerektiği aksi halde memede oluşan enfeksiyonların %90’nı meme başından girebildiği görülmüş bu yüzden hayvanların meme başlarının temiz tutulmasının önemli olduğu tespit edilmiştir. Ayşe Gülin Eser ve Ertuğrul Bilgücü, “Sütçü İneklerde Meme Sağlığı ve Sağım Hijyeninin Önemi”, *II. Uluslararası Farkındalık Konferansı*, 5-7 Aralık 2019, Çanakkale, s. 633.

⁴³⁷ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, C. 2, s. 449; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, C. 2, s. 161; Abdürrezzak es-San'ânî, *Musannef*, C. 1, s. 408.

olmalı ki küçükbaş hayvan sahiplerine tırnaklarını kesmelerini emretmiş, böylece hayvanları sağarken memelerinin çizilip kanamasına ve yaralanmasına engel olmuştur.⁴³⁸ Çünkü ufak tefek yaraların mikrop kapması sonucu daha büyük hatta ölümcül deri hastalıklarının ortaya çıkmasına sebep olabilir.

Hız. Peygamber atlarını temizlemeyi ve onları tımar etmeyi ihmal etmezdi. Onları rahatsız eden bir şey olduğunda hemen müdahale ederek temizlerdi. Ebû Abdullah Vakidî, Hız. Peygamber'in atların temizliğine dikkat ettiğini hatta bizzat kendisinin atının yüzünü kirli gördüğünde hemen temizlediğini bildirmiştir.⁴³⁹ Ayrıca Hız. Peygamber çevresindekilere hayvanların tımar ve temizliğini yaparken merhametli olunmasını ve onları okşayarak şefkatle yapılması gerektiğini şu hadisle belirtmiştir “Atı iyi besleyin. Onun alnını ve kabalarını silin, sağrısını okşayın.”⁴⁴⁰

Hız. Peygamber'in hayvanların hizmetini ve temizliğini bizzat kendisinin yerine getirmesi birçok sahabeye örnek olmuş ve konum, makam, mevki önemi olmaksızın Müslümanlar da kendi hayvan bakımlarını ve temizliklerini kendileri yerine getirmişlerdir. Temim ed-Dârî Filistin de vali olarak görev yapmasına rağmen atını kendisi tımar edince ona “Bunu başkasına yaptırsan daha iyi olmaz mı?” denildiğinde “Ben Resulallah'tan işittim ‘Kim atının tımar ederse ve onun yemini verirse Allah ona her kıl karşılığında bir sevap yazar.’”⁴⁴¹ demiştir.

Hız. Peygamber'in koruyucu önlemlerinden bir tanesi de hayvanların dinlenme ve konaklama yerlerine dikkat edilmesidir. Konaklama yerlerini seçerken yol üzerlerinin ya da çukurlu bölgelerin olmaması konusunda uyarmıştır: “... Gece konakladığınızda yollarda konaklamaktan sakınınız. Çünkü yollar geceleyin haşeratin uğradığı yerlerdir.”⁴⁴² Yol üzerleri ve çukurlu yerler zehirli hayvanların veya haşeratların yuva yaptığı ya da yiyecek aramaya çıktığı yerler olması nedeniyle buraların tercih edilmemesi gerekmektedir. Hız. Peygamber gece karanlığında dinlendirilen hayvanın, zehirli bir hayvan veya böcek tarafından ısırılabilceğini ve bunun erken fark edilemeyeceği için teşhis ve tedavisinde geç kalınmasına sebep olacağını öngörerek konaklama yerlerinin dikkatli seçilmesini istemiştir.

⁴³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 9, s. 47; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, C. 8, s. 196.

⁴³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 1, s. 474.

⁴⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 50.

⁴⁴¹ Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali el-Meclisî (ö. 1110/1698-99 [?]), *Bihârü'l-Envâr*, C. 64, Müessesetü'l-Vefa', Sana t.y., s.177.

⁴⁴² Müslim, *İmare*, 54.

2.4.1.2. Beslenme ve İstirahatleri

Hayvanlar insanlar gibi fizyolojik bir yapıya sahiptir. Bedenlerindeki sitemlerin doğru şekilde çalışması için enerjiye, protein, mineral ve vitaminlere ihtiyaçları vardır. Eğer vücutlarının ihtiyacı olan besinler karşılanamazsa tıpkı insanlarda olduğu gibi hayvanlarda da bağışıklık sistemi zayıflar ve bedenleri hastalıklara karşı savunmasız kalır. Bu yüzden hayvanların beslenmelerine dikkat edilmeli, aç ve susuz bırakılmamalıdır. Ayrıca hizmet sektöründe kullanılan hayvanların ihtiyaçları halinde dinlendirilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir. İnsanlar hayvanların dillerini anlamasalar da Yüce Allah'ın yaratmış olduğu can taşıyan bu varlıkların yorulacağını bilmeli ve lisanıhalinden göstermiş olduğu davranışlarına dikkat ederek onlara merhametle muamele edilmelidir.

Hiz. Peygamber'in sahip olduğu hayvanlarını bizzat kendisinin yemleyip suladığına dair pek çok bilgi kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁴³ Ayrıca Hiz. Peygamber hayvanların aç ve susuz bırakılmaması, beslenmelerine dikkat edilmesi ve onları bitap düşürene kadar çalıştırılmaması konusunda uyarılarda bulunmuştur. Abdullah b. Cafer'in aktardığı bir rivayette, Hiz. Peygamber bir seferinde ensardan bir zatın bahçesine girmiş ve orada hal diliyle yorgun ve aç olduğu anlaşılan bir deve görmüştür. Hiz. Peygamber devenin inleyip gözlerinden yaşlar aktığını görünce ona yaklaşmış, gözyaşlarını silmiş ve hayvanı okşayıp sakinleştirmiştir. Sahibini arayıp soruşturunca ensardan bir genç devenin sahibi olduğunu söyleyince, Hiz. Peygamber "Allah'ın sana mülk kıldığı bu deve hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Bak! Bu bana şikâyetle bulundu. Sen ise onu aç bırakıyor ve fazla çalıştırarak yoruyorsun." diyerek onu uyarmıştır.⁴⁴⁴ Yine aynı şekilde Hiz. Peygamber açlıktan karnı sırtına yapışmış bir deveye rastladığında "Şu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkunuz! Onlara besili olarak binin, etini de besili olarak yiyein."⁴⁴⁵ buyurmuştur.

2.4.1.3. Tedavi Edilmeleri

Hiz. Peygamber hastalanan hayvanlarının tedavisi ile ilgilenmiş ve iyileşmeleri için gerekli uygulamaları yapmıştır. Bir tedavi yöntemi olan hayvan yaralarına katran

⁴⁴³ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred (Ahlâk Hadisleri)*, C. 1, ss. 547-548; Tirmizî, *Muhtasar Şemail-i Şerîf Tercemesi*, s. 295; Yardım, *Peygamberimizin Şemaili*, s. 414.

⁴⁴⁴ Ebû Dâvûd, Cihâd, 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 274.

⁴⁴⁵ Ebû Dâvûd, Cihâd, 47.

sürme tatbikini kendisi yapmıştır. Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'i ziyaret ettiği bir günde kendisini devesinin yaralarına katran sürerken gördüğünü belirtmiştir.⁴⁴⁶

Daha önce de bahsettiğimiz üzere fakihler, Allah'ın hayvanların canlarını insanlara emanet etmesi ile ilgili ayetlerden ve Hz. Peygamber'in hadislerinden yola çıkarak hayvanların ihtiyaç duydukları tedavi masraflarını nafaka hükmüne dahil etmişlerdir. Bu nedenle hayvanın hayatını devam ettirip yapısına uygun biçimde verimliliğini sağlayacak her türlü harcamanın yanında, sağlığıyla ilgili koruyucu tedbirlere ait masraflar ve baytarlık giderleri de nafaka kapsamına dahil edilmiştir.⁴⁴⁷

Binek hayvanları kullanırken yapılan dikkatsiz uygulamalar, onların rahatsızlıklarına ve bazen de iyileşmesi güç hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin semer ve yular kullanımı esnasında hayvana dikkat edilmezse ciddi bir hastalık türü olan, bugün veteriner tıbbındaki adı cidago fistülü (yağır) olarak bilinen *debere* (دبرية) hastalığına yakalanma riski yüksekti. Bu hastalığın tedavisinin çok güç olduğu ve çoğu kez hayvanın şifa bulamadığı bilinmektedir.⁴⁴⁸ Hz. Ömer, palan sürmesinden ötürü devesinin vücudunda yağır meydana gelince üzülmeye yarasına dokunmuş ve "Sana olandan sorguya çekilmekten korkarım"⁴⁴⁹ diyerek hayvanının hastalığına sebep olmaktan ötürü endişesini dile getirmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber, yük taşıyan hayvanlara karşı merhametli olmayı, onlara gücünün üstünde yük yüklenilmemesi gerektiği konusunda insanları uyarmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber hayvanlar için ölüm riski taşıyan yular, tasma(kiriş) kullanmayı ve hayvanları rahatsız eden zil takma adetini kaldırmıştır.⁴⁵⁰

Hayvanların derilerinde bulunan ve onları rahatsız eden parazitlerin temizlenmesi hususu da Müslümanların hayvanları için hassasiyet gösterdiği durumlardan bir tanesiydi. İhramlı iken herhangi bir canlının öldürülmesi haram olmasına rağmen Rebîa b. Abdullah'ın Hz. Ömer'in devesinin derisinde dolaşan parazitleri temizleyip toprağa attığını bildirmiştir.⁴⁵¹ Hadis âlimleri hayvan öldürmenin haram olduğu ihramlı günlerde Hz. Ömer'in devesini rahatsız eden canlıları temizlemesinden bu durumu caiz olarak gördüğünü belirtmişlerdir. Çünkü

⁴⁴⁶ Buhârî, Cenâiz, 42, Akîka, 1; Müslim, Âdab, 22; Ebû Dâvud, Edeb, 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 212; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, C. 9, s. 305.

⁴⁴⁷ Erbay, *Nafaka*, C. 32, s. 284.

⁴⁴⁸ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 93.

⁴⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 3, s. 331.

⁴⁵⁰ Müslim, Libâs ve'z-Zîne, 28; Abdürrezzak es-San'ânî, *Musannef*, C. 10, s. 459.

⁴⁵¹ Muvatta', Hac, 92.

deride dolaşan pire, güve gibi parazitler hayvana zarar verdiğinden bu türden canlıların öldürülebileceği ya da öldürülen parazitler için kefarete ödenebileceği hükmünde bulunmuşlardır.⁴⁵²

2.4.1.4. Hasta Hayvanlara Karantina Uygulanması

Hiz. Peygamber koruyucu tedavi uygulamaları hususunda da oldukça dikkatliydi. Salgın hastalıkların ortaya çıkaracağı korkunç sonuçlara engel olmak için önlemler alınmasına oldukça dikkat etmiş ve Müslümanların da dikkatli olmalarını belirtmiştir. Hayvanlara yem ve su verilirken “Hasta olan hayvanlar ile hasta olmayanlara beraber su içirilmesin”⁴⁵³ buyurarak karantina ve koruyucu tedbirlere dikkat çekmiştir.

2.4.1.5. Kuduz Köpeklerin İtlafi

Daha önceki başlıklarda da yer verildiği üzere hayvanların gereksiz yere ya da eğlence amaçlı öldürülmesi nass’larla yasaklanmıştır. Fakat Hiz. Peygamber saldırgan davranışlarda bulunarak insanlara zarar veren, hastalık taşıyan veya taşıdığı hastalığın insanlara veya diğer canlılara bulaşmasına sebep olan hayvanların öldürülmesini emretmiştir. Öldürülmesini emrettiği bu hayvanların arasında belirli özelliklere sahip köpekler de dahildi.

Hiz. Peygamber’in öldürülmesini emrettiği köpeklerle ilgili hadisler şöyledir:

1- “Beş tane hayvan “fasık”dır ki, Mekke’nin harem bölgesinde de öldürülebilir. Bunlar; fare, akrep, karga, çaylak ve saldırgan (akûr) köpektir”⁴⁵⁴

Bu hadiste Hiz. Peygamber öldürülmesi gereken köpekler hakkında bariz bir özellik zikretmiştir ki o da köpeğin *el-akûr* yani yırtıcı ve saldırgan olmasıdır. Hadiste yırtıcı köpekler ile ismi geçen diğer hayvanlar, söz konusu dönem içerisinde insanlara ve diğer evcil hayvanlara zarar verdiği, ölmelerine veya ciddi şekilde yaralanmalarına sebep olduğundan öldürülmelerine izin vermiştir.

2- “Hiz. Peygamber Medine’deki köpeklerin öldürülmesini emretti...”⁴⁵⁵

Müslümanların hayvan öldürme yasağından ötürü saldırgan köpeklerden korkması ve şikayetleri üzerine, Hiz. Peygamber Medine’deki köpeklerin

⁴⁵² İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. 5, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 374.

⁴⁵³ Müslim, Selam, 33; Beyhakî, *Sünenü’l-Kübrâ*, C. 2, s. 99.

⁴⁵⁴ Buhârî, Bedu’l-halk, 16; Müslim, Hacc, 9, (66-72), Ebû Dâvûd, Hacc, 40; Tirmizî, Hacc, 21; Nesâî, Hacc, 113; İbn Mâce, İkame, 146, Menâsik, 91.

⁴⁵⁵ Müslim, Musâkât, 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, ss. 505, 513-514.

öldürölmelerini emretmiştir. Hz. Peygamber'in öldürölecek köpekleri sadece Medine ile sınırlı tutması endemik bir salgının var olduğu ihtimaline işaret etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber “Şayet köpekler de diğör ümmetler gibi bir ümmet olmasaydı onların öldürölmesini emrederdim”⁴⁵⁶ buyurması Medine’de yaşanan sıkıntının boyutunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’in evcil av ve çoban köpeklerini bu emrin dışında tutmuş⁴⁵⁷ olması, başıboş zararlı köpeklerden hastalığın bulaşması ve yayılması endişesini ortadan kaldırmak amacıyla onların öldürölmesini istediğini göstermektedir.

Medine’dekine benzer bir durumun, İbn Sahnûn’un (ö. 256/870) Kayrevan’da kadılık yaptığı dönemde yaşandığı tahmin edilmektedir. O günlerde kuduz hastalığının belirtilerini taşıdığı anlaşılan köpeklerin, insanların geçtiğı sokaklarda dolaştıklarından ötürü onlara saldırma ve hastalığı bulaştırma riski taşımaktaydı. Bu nedenle Kayrevan kadısı İbn Sahnûn, şurtalara yollarda dolaşan köpekleri öldürmelerini emretmiştir.⁴⁵⁸ Bu bilgide de görölmektedir ki öldürölmesi emredilen köpekler yine insanlara zarar verebilecek olanlarla sınırlandırılmıştır. Çünkü şurtaların da asayişini sağlamak için köpeklerle gezdiği⁴⁵⁹ bilinmekte fakat öldürme emrinde bunların kapsama alınmadığı görölmektedir.

3- “Onlardan (köpeklerden) sadece koyu siyahlarını öldürün...”⁴⁶⁰

Hadis, ilk bakışta siyah köpeklerin rengiyle alakalı mı sorusunu akıllara getirse de aslında bir köpek türünü işaret etmiş olabilir. Çünkü hayvanlarda bazı belirli renkler aynı zamanda onların türlerini gösteren emarelerden bir tanesidir. Hz. Peygamber’in “siyah köpek” ifadesiyle saldırgan bir türden bahsetmiş ya da kuduz hastalığının yayılmasına sebep olan köpekleri kastetmiş olabileceğı düşünölmektedir. İbn Kuteybe ve İbn Abdilberr, bu hadisi yorumlarken siyah köpeğın ve “gözlerinin üstünde iki nokta gibi beyazı olan”larının öldürölmelerinin emredilmesini, bunların en zararlıları olmaları ile yorumlamakta, söz konusu nitelikteki köpek türlerinin salgın hastalık

⁴⁵⁶ İbn Mâce, Sayd, 2; Tirmizî, Ahkâm ve’l-Fevâid, 4, Sayd 16; Ebû Dâvûd, Sayd, 1-3; Nesâî, Sayd, 10.

⁴⁵⁷ Buhârî, Bed’u’l-Halk, 14; Müslim, Libas, 26, Müsâkât, 10; İbn Mâce, Sayd, 1; Tirmizî, Sayd, 4; Nesâî, Sayd, 9.

⁴⁵⁸ El-Hakîm Ahmed b. Milâd, *Târîhu’t-Tıbbi’l-Arabi ve’t-Tunis*, Matbaa el-İtcâhu’t-Tunis, Tunus 1980, s. 153; Bâkır Muhammed el-Kürbâsî, “İlmü’l-Hayvan fi’t-Türâsi’l-Arabî’l-İslamî”, *Mecelletü’l-Kûfe li’l-’Ulûm et-Tıbbiyyetü’l-Baytariyye*, S. 1, 2010, s. 85.

⁴⁵⁹ Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016, ss. 197-198.

⁴⁶⁰ Ebû Dâvûd, Sayd, 3, 21; Tirmizî, el-Ahkâm ve’l-Fevâid, 3-4; İbn Mâce, Sayd, 2; Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâ’id*, C. 4, s. 43.

taşımaları veya hastalığın bulaşıcılığına vesile olduğunu, bu yüzden bunların öldürülmelerini emretmesi ihtimali üzerinde durmaktadırlar.⁴⁶¹

Hız. Peygamber'in köpekler hakkındaki bu hadislerini köpek itlafı olarak görmek yanlıştır. Tezimizin bu kısmına kadar vahşisinden evciline kadar bütün hayvanlara merhametle yaklaşılmasını ve susamış bir köpeğe su veren günahkâr bir şahsın köpeğe yaptığı bu iyilikten ötürü günahlarının bağışlandığını buyuran Hız. Peygamber'in köpeklerin katledilmesini emrettiği kesinlikle düşünülemez. Zaten Hız. Peygamber'in köpekleri katletme emri vermesi halinde bu durum, Allah'ın hayvanlara verdiği yaşama hakkı ile ters düşmüş olacaktır. Sonuç olarak Hız. Peygamber hem insanların hem de diğer hayvanların sağlığını korumak amacıyla kuduz/saldırgan köpeklerin salgın tehlikesi üzerine öldürülmelerini emretmiştir.

2.4.1.6. Yavruların Gelişimi

Hız. Peygamber hayvan yavrularının beslenmesine dikkat etmiş ve sahabenin de buna önem vermelerini istemiştir. Hız. Peygamber koyun sağan bir adamı gördüğünde ona "Koyunları sağdığınız zaman onların yavrularına da süt bırakın."⁴⁶² buyurarak yavruların aç bırakılmasına gönlü razı olmamıştır.

Hız. Peygamber yavru hayvanların hayatlarını korumak amacıyla daha henüz gelişmemiş, anneye muhtaç yavruların kesilmemesi için de uyarılarda bulunmuştur. Bu konu ile ilgili Câbir şu hadisi rivayet etmiştir "Resulallah bana geldi. Ben de ona bir keçi kesmeye karar verdim. O arada keçi melemeye başladı. Allah Resulü onun melemesini duydu ve 'Ey Câbir! Henüz süt emen bir yavruyu kesme' buyurdu."⁴⁶³

2.4.1.7. Yüzlerine Damga Vurulmaması

Araplarda hayvancılık önemli bir geçim kaynağı idi. Özellikle koyun, keçi ve deve yetiştiriciliği oldukça yaygındı. Sayısı yüzleri aşan sürülerdeki hayvanlar, başka sürülerdeki hayvanlarla karışmasın diye hayvan sahipleri veya baytarlar tarafından damgalanırdı.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Adnan Koşum, "İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmeleri Sorunu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 26, 2015, s. 307; Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018, s. 83.

⁴⁶² Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, C. 8, s. 196.

⁴⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, s. 396.

⁴⁶⁴ Hayvan damgalama günümüz Anadolu bozlak kültüründe de halen yapılmaktadır. Hayvanların kaybolmaması, diğer sürülerle karışmaması ve tanınabilmesi amacıyla "en" ve "dağ" adıyla bilinen işaretlerin yapılmakta, en uygulamasının hayvanın kulağının delinmesi, kesilmesi ya da "kertiklenmesi"

H. Peygamber'in de hayvanlara damga vurduğu belirtilir. İslam devletinin kamulaşması ve devletin zekât olarak topladığı hayvanların diğ. hayvanlarla karışmaması için bu hayvanlara damga vurulmaktaydı. Enes b. Mâlik, H. Peygamber'i elindeki damga ile zekât develerini damgalarken gördüğünü belirtmiştir.⁴⁶⁵ H. Peygamber'in koyunların kulaklarına da damga vurduğu bilinmektedir.⁴⁶⁶ Ayrıca H. Ömer'in ahırındaki atların uyluklarında "Allah yolunda vakfedilmiştir" yazılı damganın bulunduğu aktarılmıştır.⁴⁶⁷

Hayvanlara damga vurmanın ihtiyaç olduğu durumlarda, bunun, sağlıklı bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Fakat H. Peygamber'in uyarılarından önce halk hayvanlara damga vururken onları çok önemsemez ve vücudun en hassas bölgesi olan yüzlerine damga vururlardı. Halbuki yüze damga vurmak hayvanların yaratılışlarındaki güzelliği bozmaktaydı. Ayrıca göz, burun, ağız gibi en hassas organların olduğu yerleri yakmak canlarını çok acıtmaktaydı. H. Peygamber'e yüzüne damga vurulmuş bir deve getirildiğinde "Keşke deve sahipleri bu deveden ateşi uzaklaştırsalar"⁴⁶⁸ buyurmuş, hayvanların yüzüne yapılan bu işkenceden vazgeçilmesini istemiştir.

H. Peygamber hayvanların yüzlerine vurulmasını bile yasaklarken elbette yüzlerine damga vurularak canlarının yakılmasına karşı çıkmıştır. Yüzünden damgalanmış bir hayvan gördüğünde sahiplerini her zaman uyarmıştır. Bir gün H. Peygamber yüzünden dağlanmış bir eşek görünce, bunu uygun bulmadığını belirterek "Allah'a yemin olsun! (Ben olsaydım) dağlamayı bu hayvanın yüzünün en uzak noktasına vururdum!" buyurmuştur. Çünkü bu durum hayvanların sağlıklı görüntüsünü bozarak acı çekmelerine sebep olmaktaydı. Yukarıdaki hadisi aktaran İbn Abbas, H. Peygamber'in hayvanların yüzlerine değil sağrılarına⁴⁶⁹ damga

şeklinde olduğu ve köylerde her koyun, keçi sahibinin kendine özel bir *eni* olduğu bilinmektedir. Dağ ise, şiş ya da damga olarak kullanılacak demirin kızdırılmasıyla hayvanın burnuna, gözlerinin alt kısmına, çene kemiklerinin üzerine yapılan işaret şeklinde olduğu, karakeçilerin burnuna "V" veya "8" biçiminde kızgın demirle dağlamanın yapıldığı ve dağlanan yerde çıkan beyaz tüyün keçiyi daha yakışıklı gösterdiğine inanılır. En ve dağ, hayvanın kuzuluk döneminde, baharda yaylaya çıkmadan önce yapılmaktadır. Sürü sahipleri bu tür işaretlerin dışında sürüdeki koyunların sırtlarını aynı renkte boyayarak da işaretlemektedirler. Sinmez, *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık*, s. 76.

⁴⁶⁵ Buhârî, Zekat, 69.

⁴⁶⁶ Müslim, Libas, 110, 111.

⁴⁶⁷ Kettânî, *Terâtîbü'l-İdâriyye*, C. 1, s. 630.

⁴⁶⁸ Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, C. 8, s. 110.

⁴⁶⁹ Hayvanın bel ile kuyruk arasındaki bölge.

vurulmasını emrettiğini ve ilk defa hayvanların sağrılarına damga vuranın Hz. Peygamber olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰

H. Peygamber yüz ve çevresine damga vurmayı yasaklamasına rağmen halen bunu yapmaya devam edenler olunca, yüze damga vuran bu kişilere lanet etmiştir.⁴⁷¹ Lanet edilmesinden hoşlanmayan ve hatta insanların da birbirlerine lanet etmelerini yasaklayan H. Peygamber'in, hayvanlara yapılan bu eziyet karşısında lanet etmekten kendisini alamaması dikkat çekicidir. Hayvanların canını yakacak davranışlarda bulunmak ve onların güzel sıfatlarının bulunduğu yüzlerini damgalamak suretiyle bozmak, Allah'ın razı olmadığı bir durumdur. Bu yüzden de H. Peygamber, durumun ciddiyetini ve haram olduğunu kesin olarak belirtmek amacıyla "lanet" ifadesini kullanmıştır.⁴⁷²

H. Peygamber'in burnuna damga vurulmuş deve gördüğünde "Dağlama yapacağın yer yok mu idi? Bu durumda sana kısas gerekir." şeklinde buyurması, bu davranışı "kasten yaralama" suçu olarak kabul ettiğini göstermektedir. Hayvanının burnuna damga vurmuş olan kişi H. Peygamber'in sözüne "Emir senindir ey Allah'ın Resulü" deyince bu şahsa hayvanın neresine damga vurması gerektiğini göstermek için ondan henüz üzerine damga vurulmamış bir deve getirmesini istemiştir. Damga vurulmamış bir devesini getiren o şahıs, deveye damga vurmak için damga aletini boynuna götürünce H. Peygamber damga aletini uyluklarına kadar geriye getirmesini istemiş ve oraya damga vurmasını buyurmuştur.

Hayvanların yüzündeki kadar olmasa da bedenlerine vurulan damgalar da onların canını acıtmaktadır. Kab b. Züheyr (ö. 24/645 [?]) bir şiirinde, dişi ve erkek eşekler (الأُتُن) için eğer acıyla inliyorlarsa kalçalarında damgalamadan oluşmuş yanık izlerinin görülebileceğini belirtmiştir.⁴⁷³ Bu yüzden damganın hayvanın etini çok yakmayacak şekilde yapılması gerekmektedir. H. Peygamber küçük develeri damgalayan bir kişiyi gördüğünde ona, develerin yüzüne damga vurulmasını, onun

⁴⁷⁰ Müslim, Libas, 107.

⁴⁷¹ Müslim, Libas ve Zinet, 107; Ebû Dâvûd, Cihâd, 58.

⁴⁷² Mehmet Dilek, "Hadislerde Hayvan Bedenlerine Eziyete Engel Olma Örnekleri", *Uluslararası Türk Kültüründe Beden Sempozyumu*, İstanbul, 4-5 Nisan 2007, s. 206.

⁴⁷³ Kab b. Züheyr, *Dîvân*, thk. Ali Faûr, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, s. 94; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 141. Hayvanlara damga vurulması ile ilgili H. Peygamber'in nasihatleri diğer bahislerde geçecektir.

nereyi damgalaması gerektiğini sorması üzerine ise boyun kısmının ön tarafına ve etini yakmayacak şekilde damgalaması gerektiğini emretmiştir.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed ve Abdurraman b. İbrahim el-Hüseyni, C. 8, Kahire ty., s. 110.

3. MİLADİ ALTINCI – DOKUZUNCU YÜZYILLAR ARASINDA VETERİNER HEKİMLİK/BAYTARLIK FAALİYETLERİ

3.1. Baytar Teriminin Etimolojisi

Arapçada “veteriner hekim” anlamında kullanılan *baytar* terimi, sülasi kalıpta b-t-r (بטר) fiilinden türemiş bir kelimedir. Kadim lügat âlimlerinin pek çoğu sözlüklerinde *baytar* kelimesine b-t-r (بטר) maddesinde yer vermiş, bu kelimenin hangi anlamlarda ve hangi formlarda kullanıldığı hakkında geniş bilgiler sunmuşlardır. “Dehşete düşmek, şımarık, nankörlük etmek, haddi aşmak, kibirlenmek, sevinçten coşmak, yarmak, delmek”⁴⁷⁵ gibi pek çok anlamı ihtiva eden بטר fiili, dönemin şiirlerinde, deyimlerinde ve günlük hayatın içinde çokça kullanılmaktaydı.

Kur’an-ı Kerim ve hadislerde de bu fiilin farklı anlamlarda kullanıldığını söylemek mümkündür. بטר (batr) fiili Kur’an-ı Kerim’deki iki ayette geçmekte olup “nimetin çokluğundan şımararak nankörlük etmek, haddi aşmak” anlamlılarına gelmektedir:

“لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ...” (Şımarıp böbürlenmek, insanlara gösteriş yapmak ve -halkı- Allah yolundan alıkoymak için yurtlarından çıkanlar -Mekke müşrikleri- gibi olmayın...).⁴⁷⁶

“وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا...” (Biz nimetler içinde şımaran nice memleket halkını helâk etmişizdir)⁴⁷⁷.

Aynı şekilde Hz. Peygamber’in hadislerinde de b-t-r fiili, Kur’an-ı Kerim’deki anlamla paralellik göstermektedir:

⁴⁷⁵ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, C.1, s. 145; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luğa*, s. 315; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, C.13, ss. 336-338; Cevherî, *Tâcü’l-Luğa*, C. 1, s. 287; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, C.1, s. 65; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1268’den sonra), *Muhtâru’s-Sıhah*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1986, s. 23; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 4, ss. 68-70; Ebû’l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhu’l-Münîr fî Garîbi’s-Şerhi’l-Kebîr*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1987, s. 20; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1764; Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs*, C. 10, ss. 212-215.

⁴⁷⁶ Enfal, 8/47.

⁴⁷⁷ Kasas, 28/58.

(Allah, “لا ينظر الله يوم القيامة إلى من جرَّ إزارَه بَطَرًا الطغيان عند النعمة وطول الغنى” büyüklik taslayarak elbisesinin eteklerini yerde sürüyen kimsenin kıyamet gününde yüzüne bakmaz).⁴⁷⁸

“...الكِبَرُ بَطَرُ الْحَقِّ”⁴⁷⁹ وَغَمَطُ النَّاسِ” (...kibir ise hakkı kabul etmemek ve insanları küçük görmektir).⁴⁸⁰

Fiilin yine çok farklı formları bulunmakta ve her biri farklı anlamlara gelmektedir. Fakat konunun sınırlılıklarına bağlı kalmak adına konumuza yakın anlamları ihtiva eden formları açıklamak daha yerinde olacaktır.

En eski dil âlimlerinden olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) *Kitâbü'l-‘Ayn* adlı eserinde, “veteriner hekimlik bilimi” anlamına gelen بَيْطَرَة (*baytara*) kelimesine *b-t-r* maddesinde yer vererek البيطار (*el-baytâr*) şeklindeki veznini “hayvan hastalıklarını tedavi eden” olarak açıklamıştır.⁴⁸¹ Halîl b. Ahmed’den sonraki dilbilimciler de sözlüklerinde aynı bilgiye yer vermişler ve baytar kelimesinin *baytara* (بَيْطَرَة), *batîr* (بَطِير), *el-baytâr* (البيطار), *mubaytr* (مُبَيْطَر), *biyatr* (بِيْطَر) gibi vezinlerinin de bulunduğu işaret etmişlerdir.⁴⁸² İbn Düreyd (ö. 321/933) شَقَّ بَطَر filinin شَقَّ (yarma/yarılmış) yani “deri veya onun gibi bir şeyi yarmak, yaraları (hastalıklı yeri) yarmak” anlamına geldiğini ve البيطار (*el-baytâr*) kelimesinin aslını oluşturduğunu belirtmiştir⁴⁸³.

Veteriner tıp tarihi araştırmacıları da İslam Uygarlıkları ile ilgili veteriner hekimlik bilgilerini incelerken *baytar* kelimesinin kökenini de araştırmışlardır.⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ Buhârî, *Libas* 1, 2, 5, *Fezâilü'l-Ashâb* 5, *Edeb* 55; Müslim, *Libas*, 42; Muvatta’, *Libas*, 11; Tirmizî, *Libas*, 8; Nesâî, *Zinet*, 102; Ebû Dâvûd, *Libas*, 28.

⁴⁷⁹ بَطَرُ الْحَقِّ ifadesi doğru yoldan yüz çevirmek, bolluk ve zenginlik içinde kibirlenerek hakkı görmemek, inkar etmek anlamlarına gelmektedir. Bknz, Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 13, s. 337; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 69; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1764; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C. 10, s. 212. Bu yüzden بَطَر غنى اشتر بَطَر ifadesi söylenir. Bknz, Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C. 10, s. 215.

⁴⁸⁰ Müslim, *İman*, 147.

⁴⁸¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-‘Ayn*, C. 1, s. 145.

⁴⁸² İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, s. 315; İbn Abbâd, *Muhît fi'l-Luğa*, C. 9, s. 169; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 13, s. 337; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s. 287; İbn Sîde, *Muhassas*, C. 14, s. 108; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1764; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 69; Feyyûmî, *Misbâhu'l-Münîr*, s. 20; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C. 10, s. 213.

⁴⁸³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, s. 315. Kendinden sonraki bazı dil âlimleri de aynı bilgiyi sunmuşlardır: İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 69; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 1764; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C. 10, s. 21. Feyyûmî ise البيطار (*el-baytâr*) kelimesine yer vermesine rağmen tanımını yapmamış, lakin bu kelimenin “yarmak” anlamına gelen بَطَر filinin elif harfi vezniyle البيطار (*el-baytâr*) ismini aldığını açıklamıştır. Feyyûmî, *Misbâhu'l-Münîr*, s. 20.

⁴⁸⁴ Martin Plessner, “Baytâr”, *Encyclopedia of Islam*, C. 1, Brill Publisher, Leiden 1986, s. 1149; Robert H. Dunlop and David J. Williams, *Veterinary Medicine An Illustrated History*, Mosby Year Book Publishing, St. Louis 1996, s. 196.

Baytar kelimesinin en eski etimolojisi hakkında bilgiyi Angela von den Driesch (1934-2012) sunmaktadır. Driesch, eski Yunancada veteriner hekim terimi yerine kullanılan *hippiatros* (ἵππιατρός) kelimesinin Süryaniceye *pyatra* olarak geçtiğini, daha sonra Süryaniceden de Arapçaya *biyatr* (بيطر) olarak geçtiğini ve zamanla *baytar* (بَيْطَار) kelimesine dönüştüğünü belirtmiştir.⁴⁸⁵ Dunlop ve Williams da İslam medeniyetinde biniciliğe (süvarilik) verilen önemden ötürü veteriner tıbbıyla ilgilenildiğini ve Arapçada kullanılan *el-baytar* (البَيْطَار) kelimesinin İspanya'nın fethinden sonra İspanyolcaya *albeytar* şeklinde geçtiğini belirtmişlerdir. Veteriner tıbbı hakkında İspanyolca kaleme alınan yazma eserlerde *albeytar* teriminin buradan Avrupalılara geçtiği ve onlar tarafından da kullanıldığı ayrıca belirtilmektedir.⁴⁸⁶

Baytar kelimesinin kullanımı ile ilgili en eski bilgileri şiirlerden öğrenmekteyiz. Altıncı yüzyılda okuma yazma bilen kişi sayısının az olması ve yazılı kaynakların olmaması bu sebeplerden bir tanesidir. Fakat şairlerin şiirlerinde atalarına, geleneklerine, yaşayışlarına, hayat felsefelerine, aşklarına, kahramanlıklara, etkisi altında kaldıkları hadise, doğa ve canlı tasvirlerine, vb. yer vermeleri, sözlü anlatım kültürünün oldukça geniş bir muhteviyata sahip olmasını sağlamış ve bu sayede *baytar* terimi ile ilgili kullanımları şiir beyitlerinden öğrenilmesini sağlamıştır.

Araştırmalarımızda, *baytar* kelimesinin en çok hayvanları tedavi eden kişi anlamında kullanıldığını tespit ettik. Cahiliye devri şairlerinden Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604) divanındaki bir beyitte *baytar* kelimesine *mubaytir* (مُبَيْطِر)⁴⁸⁷ vezniyle yer vermiştir. Pek çok lügat âliminin sözlüklerinde yer alan beyitte bir baytarın delici bir aletle '*adat* (عَضْد) adı verilen hastalığı iyileştirmesinden bahsetmiştir. Bu hastalık develerin pazu kısmında veya omuz altında görülen ve hayvanın yük taşımasını zorlaştıran bir hastalıktı. Şiirde baytarın hastalıklı bölgeyi delerek hayvanı iyileştirdiği anlatılmıştır.⁴⁸⁸

Emevî devri şairlerinden et-Tırmîmâh da beyitlerinden birinde *baytar* kelimesini *biyatr* (بَيْطَر) vezni ile kullanmıştır.⁴⁸⁹ Binek hayvanların toynağında ortaya çıkan,

⁴⁸⁵ Ferruh Dinçer, "An Analytical Approach to the Veterinary Knowledge of the Islamic Period", *Historia Medicinae Veterinariae*, ed. Ferruh Dinçer, Ankara University Press, Ankara 2002, s. 186.

⁴⁸⁶ Dunlop and Williams, *Veterinary Medicine*, s. 199; Shwabe, *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*, s. 150.

⁴⁸⁷ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 1764; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C.10 s. 213.

⁴⁸⁸ Şiirde bir öküzün köpeğin omuz altına boynuzu ile vurarak delmesini, baytarın devenin omuz altında ortaya çıkan '*adat* hastalığını delerek tedavi etmesine benzetilmiştir. Nâbiga ez-Zübyânî, *Dîvân*, s.19.

⁴⁸⁹ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1764; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C.10, s. 213.

sürekli düşmelerine ve onları bitkin ve halsiz olmalarına sebep olan *rahsa* (رَهْصَة)⁴⁹⁰ adı verilen rahatsızlıktan bahsetmiştir. *Rahsa* hayvanların toynaklarının içine taş, çalı gibi şeylerin girmesinden ötürü yaralar oluşur. Bu şiir, baytarın hayvanları bu sıkıntıdan kurtarmada çok maharetli olduğunu anlatmaktadır.⁴⁹¹ Bu şiirlerden anlaşıldığı üzere baytarların tedavide delici veya kesici alet kullanmalarından ötürü *btr* fiilinin “yarmak, delmek” anlamlarından hareketle *baytar* teriminin kullanıldığını söylemek mümkündür.

Çok nadir bir kullanım olsa da baytar kelimesinin *biyatr* (البَيْطَر) vezni *terzi* anlamında kullanılmıştır. Bazı dil âlimleri Seleme b. Âsım'ın (ö. 270/883'ten sonra) söylediği beyitte yer alan *biyatr* kelimesinin *terzi* anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir. Şemir b. Hamdeveyh, *el-biyatr* (البَيْطَر) kelimesinin *terzi* anlamındaki *hayyât* (خَيَّاط) kelimesine dönüştüğü, aynı kullanımın *الحاذِق* kelimesinin *إِسْكَافًا* (usta) kelimesine dönüşmesine benzediğini belirtmiştir.⁴⁹² Bu örnekten yola çıkarak yine kesici aletle yapılan ustalık ve maharet gerektiren işlemlerden ötürü bazı kelimelerin diğerlerinin yerine kullanılmakta olduğu görülmektedir.

Baytar kelimesinin “hayvan tedavi eden” anlamının dışında “ilim ve feraset sahibi, kıvrak zekalı” anlamında da kullanıldığı bilinmektedir. Keskin görüşü ve bilgi sahibi şahıslara “âlim baytâr” lakabı verilirdi. Bu kullanımla ilgili örneği ise Emevî şairi Ömer b. Ebî Rebia (ö. 93/711-12)'nin beytinde görülmektedir. Beyitte kendisine “atîk”⁴⁹³ lakabının yanında “âlim baytar” lakabıyla da seslendiklerini belirtmiştir.⁴⁹⁴ Divanın Muhammed Muhyiddîn Abdurrahîm tahkikinde *âlim baytâr* (عَالِمٌ بَيْطَارٌ) ifadesinin hayvanları tedavi eden baytar anlamında kullanılmadığını, Ömer b. Ebî Rebia'nın zeki ve bilgi sahibi olduğunu göstermek için bu beyti söylediğini belirtmiştir. Nitekim Ömer b. Ebî Rebia başka bir beytinde daha *baytar* ifadesini aynı anlamda kullanmıştır.⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ Asmaî, *el-Hayl*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 7, ss. 33-34; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 2915.

⁴⁹¹ Tırmîmâh, *Dîvân*, s. 279.

⁴⁹² İbn Abbâd, *Muhîr fi'l-Luğa*, C. 9, s. 169; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 13, s. 337; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 2, s. 593; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 70; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1764; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C.10 s. 214.

⁴⁹³ Ömer b. Rebia, Kureyş'in önde gelen edebi şairlerinden olduğu için bu lakapla anılmaktaydı. Ömer b. Ebî Rebia, *Dîvân*, thk. Fâyez Muhammed, s. 149.

⁴⁹⁴ Ömer b. Ebî Rebia el-Mahzûnî, *Dîvân*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdurrahîm, Matbaatü's-Saâdeti bi Mısır, Mısır 1956, s. 124; Ömer b. Ebî Rebia, *Dîvân*, thk. Fâyez Muhammed, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1996, s. 149; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C.10, s. 215.

⁴⁹⁵ Ömer b. Ebî Rebia, *Dîvân*, thk. Muhyiddîn Abdurrahîm, s. 130; thk. Fâyez Muhammed, s.155.

İlim sahibi bazı şahısların bilgiyi doğru şekilde kullanmaları ve aktarmaları için de aynı lakap kullanılmaktaydı. İbn Hacer el-Askalânî de muhaddislere yer verdiği *Nüzhetü'l-Elbâb fi'l-Elkâb* adlı eserinde, Ahmed b. Züheyr b. Mervan el-Mervezî'nin بيطار العلم (baytaru'l-ilm) lakabıyla anıldığına yer vermiştir.⁴⁹⁶

Baytarlık mesleği inceleme konumuz olan dönemde oldukça yaygın mesleklerdendi. Devletin üst kademelerinden, âlimlere ve halk tabakasına kadar toplumun deyiş ve söylemlerinde baytar kelimesi kullanılmaktaydı. Örnek verecek olursak, hadis rivayet etme metodu hususunda İbn İshak (ö. 151/768), Mâlik b. Enes'ten (ö. 179/795) çok daha bilgili olduğunu ifade etmek için “Ben onun yazdıklarının baytarıyım”⁴⁹⁷ (أَنَا بَيْتَارُ كُتُبِهِ) ifadesini kullanmıştır. Burada mecaz yaptığı anlaşılan İbn İshak'ın, Mâlik b. Enes'i küçük düşürmek amacıyla bu ifadeyi kullandığı, baytarın hayvandaki hastalık ve kusurları iyileştirdiği gibi, kendisinin de Malik'in bilgi metodundaki yanlışları düzelttiğini belirtmek amacıyla söylediği anlaşılmaktadır.

Halk arasında kullanılan diğer bir deyim ise “baytarın bayrağından daha meşhur”⁴⁹⁸ (أَشْهُرُ مِنْ رَايَةِ الْبَيْتَارِ) ifadesidir. Özellikle uzak bölgelerde baytarların kendilerini belli etmek için kullandıkları bayraklar herkes tarafından bilindiğinden, herkesin duyduğu veya anlatıldığı olaylar meydana geldiğinde bu deyim kullanılırdı.⁴⁹⁹

Baytar terimi her ne kadar toplumda şöhret kazanmış ya da şiirlerde maharet ve ustalıkla anılmak için kullanılmış olsa da baytar mesleği için söylenen deyişlerden bir kısmı, toplum içinde bazı olumsuz yargıların var olduğunu da göstermektedir. Bu

⁴⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-Elbâb fi'l-Elkâb*, thk. Abdülaziz b. Muhammed es-Sedîdî, C. 1, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409/1989, s. 139.

⁴⁹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr 'Avâd Ma'rûf, C. 1, Dârü'l-Arabî'l-İslâmî, Beyrut 1422/2002, s. 239; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 6, ss. 495, 502, 503. İbn Hallikân ise İbn İshak'ın Mâlik b. Enes için “فأنا طبيب بعلة” (ben onun hastalıklarının tabibiyim) ifadesini kullandığını belirtmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 4, s. 277.

⁴⁹⁸ Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), *Cemheretü'l-Emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Abdülmecid Katameş, C. 1, Kahire, 1964, s. 538; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî (ö. 429/1038), *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Me'ârif, 1958, s. 240; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meydânî (ö. 518/1124), *Mecma'u'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, C. 1, Dârü'l-Maarif, Beyrut 1972, s. 390; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğ*, C. 1, s. 65; Zebidî, *Tâcü'l-Arûs*, C. 10, s. 213.

⁴⁹⁹ Bununla ilgili kaynaklarda önümüze çıkan bir örnek de Abbasi halifesi Mehdî-Billâh (775-785) zamanında yaşanmıştır. Mehdî, Musul'dan Süleyman b. Muhtâr isimli bir adamla geziye gittiği sırada adamın sakalının uzun olması sebebiyle hayvanına binerken ayağının sakalına takılıp düşmesi sonucu dönemin muhadram şairlerinden Âdem b. Abdülazîz (ö. 170/787[?]) onun için bir şiir söylemiştir. Şiirinde Süleyman'ın sakalının kesilmesi için halifenin bir hüküm vermesi gerektiğini, çünkü bu sakalın baytarın bayrağından daha meşhur olduğunu belirtmiş, halife de bu nükteli şiire gülerek karşılık vermiştir. İsfahânî, *Eğânî*, C. 15, s. 193; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. 7, ss. 460-461.

deyişlerin bilenenleri “Dünya kahpedir: Bir gün attârın⁵⁰⁰ yanındasın bir gün baytarın yanında” (والدُّنْيَا قَحْبَةٌ يَوْمًا عِنْدَ عَطَّارٍ وَيَوْمًا عِنْدَ بَيْتَارٍ) ile “Eskiden hayvanlarımızın baytarıydı, şimdi başımıza efendi oldu”⁵⁰¹ (وَعَهْدِي بِهِ وَهُوَ لِدَوَائِنَا مُبَيْطِرٌ فَهُوَ الْآنَ عَلَيْنَا مُسَيِّطِرٌ) ifadeleridir. Muhtemeldir ki baytara ilişkin algılar zaman içerisinde farklılık göstermektedir. Ağır iş şartlarından ötürü veya ekonomik olarak daha alt tabakada çalıştıkları için deyimlerde bu tür ifadeler kullanılmaktaydı.

3.2. Baytarlar

Orta çağ döneminde toplum, hayvanlarla iç içe bir yaşam sürdürmekteydi. Arabistan Yarımadasında çöl hayatının zorluklarına karşı hayatta kalma mücadelesi, toplumun üstesinden gelmesi gereken önemli bir meseleydi. Bir yanda devam eden kabile savaşları bir yanda da geçim gayreti arasında hayat mücadelesi veren toplumun en güçlü yardımcısı hayvanlardı. Yiyeceğini temin ettiği, zorlu çöl şartlarında derisi ve yününden faydalandığı, yolculuklarda en yakın dostu olan hayvanlar, onlar için olmazsa olmazlardandı. Kur'an-ı Kerim'de de bu durum “Allah size evlerinizi huzur yeri yaptı; hayvanların derisinden gerek yolculuk gününüzde gerekse ikamet gününüzde kolaylıkla taşıyabileceğiniz barınaklar yapmanızı; kezâ bir süreye kadar onların yünlerini, yumuşak tüylerini, kıllarını ev ve giyim eşyasıyla ticaret malı olarak değerlendirmenizi sağladı”⁵⁰² şeklinde vurgulanmaktadır. Hayvanların güçlü ve sağlıklı olması hayatlarını idame ettirmede nasıl önemli ise, hayvanlarının zayıf düşmesi veya hastalanması da yaşayacakları en kötü felaketlerden biriydi. Bu yüzden, hayvanların sağlığına dikkat ettikleri gibi rahatsızlıkları durumunda acil çözüm ve şifa bulabilmek amacıyla hayvanlarını dönemin veteriner hekim uzmanları olan baytarlara götürürlerdi.

Câhiz, baytarlıkla ilgili uygulamaların hayvanlar için önemli olduğunu vurgulamıştır. Hayvanların bazı hastalık ve kusurların tedavisinin Allah izniyle tedavi edilebileceğinden belirten Câhiz, doğuştan gelen bazı kusurların bazıları iyileştirilemese bile insanların hayvanların tedavisi için hiçbir şey yapmamasının yanlış olacağı, aksine baytarlık faaliyetleri içerisinde hayvanlara yarar sağlayan ve hastalıklarını tedavi eden uygulamalara devam edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Güzel koku satıcısı.

⁵⁰¹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 10, s. 213.

⁵⁰² Nahl, 16/80.

⁵⁰³ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 107.

Baytarlık mesleği tabiplik gibi okuldan eğitim alınarak edinilen bir meslek değildi. Zanaatkarlık üzerine kurulmuş olan meslek, usta-çırak ilişkisiyle öğrenilmekteydi. Baytarlar edinmiş oldukları bilgi ve tecrübeyi bu alanda çalışacak olan diğer nesillere aktarırlardı. Bu bilgi ve tecrübeyle baytarlar hayvan tedavisindeki başarılarından ötürü bulundukları bölgelerde tanınmakta ve onlardan yardım istenmekteydi. Hatta bazı yerleşim yerleri baytarlıkla iştigal etmeleriyle meşhurdu.⁵⁰⁴

Baytarlar, toplumda en çok yetiştiriciliği ve besiciliğini yapılan at, deve, katır, eşek, koyun gibi evcil ve çiftlik hayvanlarını tedavi etmekteydi. Özellikle atların çok pahalı olması ve yetiştiriciliğinin masraflı olması nedeniyle baytarların tedavi ettikleri hayvanlar arasında ilk sırayı almaktaydı. Atların sağlığının yerinde olması ya da hastalandığında eski sağlığına kavuşması önemli olduğundan baytarlar uyguladıkları tedavilerinin başarısına göre övgüler almaktaydılar.

Yaban hayvanlarını yetiştiriciliğine de ilgi büyüktü. Özellikle avlanmaktadoğan, şahin, atmaca, gibi yırtıcı kuşlar, çita, köpek, vb. hayvanlar kullanılmaktaydı. Fakat yaban hayvanlarının beslenme veya tedavisi baytarların iş alanına girmemekteydi. İbn Câmi'nin İbrahim el-Mevsilî ile atışmasında yaptığı bir benzetmede Cerre⁵⁰⁵ adı verilen bir bölgede kimsenin yaşamadığını, sadece yaban hayvanlarının yaşadığını, bu yüzden de bölgede baytara ihtiyaç duyulmayacağını söylemesi bu durumu desteklemektedir.⁵⁰⁶

Baytarlar, Cahiliye ve İslam'ın gelişinden sonraki her döneminde alanının uzmanı olarak kabul edilmiş ve hayvan sahibi olanlar mutlaka onlara müracaat etmişlerdir.⁵⁰⁷ Asmaî de hayvanların rahatsızlıklarının olması durumunda bir baytara gidilmesi gerektiğini Kisrâ örneğiyle açıklamıştır. Kisrâ, atı rahatsızlandığı

⁵⁰⁴ Fatımi Halifesi Zafir'in veziri İbn Mesal'in Rakka yakınlarında küçük bir belde olan Lukke'den olduğu ve burada yaşayan insanların ataları gibi baytarlık ve bâzdârlıkla meşgul olduğu bilinmekteydi. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 3, ss. 416-417. İbn Sibeveyh (ö. 796) de ipek kumaşın geldiği memleketi tanımlarken dönemin İran'ına (Farsi) مَنْزِلَةُ بَيْطَارٍ "baytarların memleketi" ifadesini kullanmıştır. Fakat İbn Sîde, İbn Sibeveyh'in İranlıları küçültmek için bu ifadeyi kullandığını belirtmiştir. İbn Sîde, *Muhassas*, C. 1, s. 388.

⁵⁰⁵ Mekke ve Basra arasında olan, Basra'ya kırk millik mesafe uzaklığında yerleşim alanı olmayan yabani hayvanların yaşadığı bir yer.

⁵⁰⁶ İsfahânî, *Eğânî*, C. 6, s. 492.

⁵⁰⁷ Dördüncü yüzyıla kadar Roma ve Bizans'ta veteriner hekimlik ileri seviyede olmasına rağmen daha sonraki yıllarda ciddi bir gerileme dönemine girmişti. Hatta Roma'da hayvan hastalıkları ile uğraşmanın soylu kişilere yakışmayan bir iş olduğu kabul görmekteydi ve hayvan tedavisi çok az para karşılığında yapıldığı için bu mesleğe rağbet azalmıştı. Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 48-49.

zamanlarda seysisine danışmış, ona atının sırtında bir hastalık zuhur ettiğini söyleyince seysisi ona, atını bir baytarla göstermesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁰⁸

Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda bütün ilmi konulara merak duyan Müslüman âlimler hayvan ilmine dair kitaplar yazmalarına ve en ince ayrıntısına kadar birçok hususu kaleme almalarına rağmen, kendilerinin bir baytar kadar uzman olmadıklarını açıkça belirtmişlerdir. Abbâsî veziri Fazl b. Rebi‘ (ö.208/823-24), Ma‘mer b. Müsennâ’nın (ö. 209/824 [?]) atlarla ilgili elli cilt kitap yazdığını söylediğinde kendisine ilerde duran atın yanına gitmesini ve her organına dokunarak isimlerini söylemesini istemiş, buna karşılık Ma‘mer b. Müsennâ kitabındaki bilgileri Araplardan öğrendiğini ve kendisinin (bunları bilecek seviyede) baytar olmadığını söylemiştir.⁵⁰⁹

Öyle anlaşıyor ki baytarlar, toplumun her seviyesindeki insanlar tarafından hayvan sağlığı ve hastalıklarında başvuru mercisi idi. Savaş, ordu, ticaret, tarım, ulaşım, giyim, gıda, vb. hayatın her alanında başrol oynayan hayvanların sağlıkları ile ilgilenmek önemli bir meseleydi. Bu yüzden baytarlar pek çok sahada kendini göstermiş ve önemli görevlerde yer almışlardır.

3.2.1. Baytarların Görev Yaptığı Kurumlar

3.2.1.1. Özel Muayenehaneler

Her meslek erbabının kendine özgü çalışma usulü ve kullandığı alet edevatı bulunmaktadır. Baytarların da hayvan tedavisi için kullandıkları alet ve edevatlarıyla birlikte ayrıca hayvanların tırnaklarındaki yaraları dağlamak ya da nal çakmak için ocak kullanmaktaydılar. Bu nedenle hayvan tedavisinde kullandıkları aletleri yerleştirecekleri bir nevi klinik amaçlı sabit bir mekâna ihtiyaç duymaktaydılar.

Baytarların kendilerine ait müstakil muayenehaneleri olduğuna dair bilgiye Muaz b. Yusuf (716-872)’tan gelen rivayet açıklık getirmektedir: “İnsanların ağzı dükkân gibidir, dudakları kilitleri, dişleri ise kilit düzeneğidir. Ne zamanki bir adam dükkânını açar (yani konuşmaya başlarsa) işte o zaman attâr mı baytar mı olduğu sana

⁵⁰⁸ İbn Kuteybe, *Uyûnü’l-Ahbâr*, C. 1, s. 156.

⁵⁰⁹ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, C. 37, s. 74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, C. 3, s. 172; Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd., C. 1, Dârü’l-Me’ârifü’l-Osmaniyye, Haydarabat 1382/1962, s. 289; Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ ve Mustafa Abdülkâdir ‘Atâ, C. 10, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1412/ 1992, s. 225; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, C. 8, s. 324.

aşikâr olur.”⁵¹⁰ Bu vecize, baytarların dükkanlarındaki ağır kokuya bağlı müşabih bir anlatım sunarken aynı zamanda baytarların müstakil mekanlarının var olduğuna da işaret etmektedir. Daha sonraki yıllarda ise bu muayenehanelerin oldukça arttığı, hatta h. 583/m. 1187 yılında Akka şehrinde 140 tane baytar muayenehanesi bulunduğu belirtilmiştir.⁵¹¹

Yukarıda yer verdiğimiz rivayetten hareketle muayenehanelerin bulunduğu yerler hakkında çıkarımda bulunmak için meslek erbaplarının kendilerine ait mekân ve dükkanlarının konumu hakkında bilgi vermek gerekmektedir. İslam’ın ilk yıllarından itibaren çarşılar, tüccarların yapmış oldukları ticari faaliyet çeşidine göre ayrılmıştır.⁵¹² Attârlar, kuyumcular, sabuncular, yiyecek içecek satıcıları, vb. şehrin merkezinde cami yakınında; ayakkabıcılar, kumaş satıcıları, mutfak eşyaları satıcıları, vb. onların gerisinde; derici, saman satıcıları, hayvan pazarları, demirciler, vb. gibi rahatsız edici kokuya sahip meslek erbabı ise pazarın dış bölgelerine yerleştirilirdi.⁵¹³ Pazarlar, bahsi geçen düzene göre düşünüldüğünde baytarların hayvanların olduğu bölümde yer almıştır.

3.2.1.2. Ordu

Veteriner hekimlik faaliyetlerini uzman olarak devam ettiren baytarların aktif olarak kendilerini gösterdikleri yer savaş alanlarıydı. Çünkü savaş alanında nitelikli ve sağlıklı hayvanlara sahip olmak savaşın kazanılmasında önemli bir faktördü. Örneğin Hiksoslar’ın Mısırlıları atlarla tanıştırmaları ve soylu atların savaşlarda kullanılması sayesinde Mısır’da atlar harp hayvanı olarak değer kazanmıştır. Bu değerli kazanımdan sonra M.Ö. 1650’de Mısır Kralı, 24 bin süvarisi ve 27 bin silahlı ve atlı harp arabasıyla sınırlarını Fırat Irmağına kadar genişletmiştir.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Esfîyâ*, C. 10, Dârü’l-Fıkr, Kahire 1996, s. 60. Bu deyişteki kastın nedeni hayattan örnekler vererek benzetme yapılması yani meslek sahibinin yaptığı işin zorluğu ve mesleğin ortamı ile ilgili benzetmelerden faydalanılmış olmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber de hadislerinin birinde buna benzer bir ifadede bulunmuştur: “...İyilerle dost olan, misk satanla beraber olan gibidir. Onun güzel kokusu diğerine bulaşır. Kötülerle beraber olan da demirci çırağı ile beraber olan gibidir. Onun kırı de diğerine yansır.” Buhârî, Zebâih, 31, Buyû’, 38; Müslim, Birr, 146; Ebû Dâvûd, Edeb, 16.

⁵¹¹ Ebû Muhammed (Ebû’l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), *es-Sülûk li Marifeti Düveli’l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Âtâ, C. 1, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, s. 208.

⁵¹² Cengiz Kallek, “Pazar”, *DİA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 194; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, ss. 125-129.

⁵¹³ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 129.

⁵¹⁴ Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, ss. 89-94; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 87; M.

Hayvanların savaşlarda kullanılmasıyla beraber onların yaralanması veya hastalanması halinde tedavi etmek; sağlığının ve gücünün korunması için beslenme ve eğitime dikkat etmek gerektiği göz önüne alınarak birtakım önlemler almışlardır. Aristo'ya ithaf edilen baytarnâmelerde “Harp esnasında İskenderi Zülkarneyn (Büyük İskender)’in atları hastalandı fakat o zaman Aristo hakîm beraberinde olmadığından bir şey yapamadılar. Bu hakîm bir kitabı tasnif kılıp tez elden İskender’e gönderdi ve adı da baytarnâme konu”⁵¹⁵ ifadelerine yer verilmesi dikkate alındığında, ilk baytarnâmenin savaş esnasında yaralanan hayvanların tedavisi için yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu da baytarların orduda önemli bir yerinin olduğunu ve savaşların kazanılmasında etkin rol aldığını göstermektedir.

Baytarlar İslam devletinin ilk dönemlerinde ordunun yardımcı hizmetler sınıfında görev yapmaktaydılar. Yardımcı hizmetler sınıfı, orduda askerlerin dışında ordunun her türlü ihtiyaç ve gereksinimlerini sağlayan işinin ehli zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Yardımcı hizmetler sınıfı bazı bölgelerde belirli isimlerle bilinirlerdi. Şam bölgesindeki kadılardan Evzâî (ö. 157/774), içinde baytarların da bulunduğu *el-Kadîdiyyûn* (القَدِيدِيُّون) adıyla bilinen bir yardımcı hizmetler sınıfından bahsetmiştir. Evzaî’nin rivayetinde askeri birliklere tabi olan bu hizmetli sınıfındakilerin, asker ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayan baytar, nalbant, terzi, berber, demirci, marangoz gibi zanaatkârlardan oluştuğu belirtmiştir.⁵¹⁶

Yardımcı hizmetler sınıfında yer alan baytarlar at, katır, deve ve eşek gibi ordunun ulaştırma hizmetini/lojistik desteğini yapan hayvanların hastalanmaları halinde tedavi ve bakımlarını yapmaktaydılar.⁵¹⁷ Ayrıca *el-Kadîdiyyûn*’da yer alan

Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 52; Onur Günday, *Antikçağ’dan Ortaçağ’a Hayvanlar*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010, s. 120.

⁵¹⁵ Aristo, *Baytarnâme*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 361/2, vr. 14a; Mesut Şen, *Baytarnâmeler*, s. 179; Nihal Erk ve Ferruh Dinçer, “XVinci ya da XVIıncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarnâme İncelemesi”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 14/2, 1967, s. 119.

⁵¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbüî (ö. 318/930 [?]), *el-Evsat fî Sünen ve’l-İcma ve’l-İhtilaf*, thk. Sağır b. Ahmed b. Muhammed Hanîf Ebû Hammâd, C. 6, Dâru Taybe, Riyad 1405/1985, s. 168; İbn Abbâd, *Muhîd fî l-Luğa*, C. 5, s. 197; Zemahşerî, *Esâsü l-Belâğa*, C. 1, s. 495; İbn Manzûr, *Lisânü l-Arab*, C. 3, s. 345; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1552; İbn Ma’sûm, *Tırâzu l-Evvel*, C. 6, s. 160; Zebidî, *Tâcü l-Arûs*, C. 9, s. 17.

⁵¹⁷ Mustafa Zeki Terzi, “Ordu Teşkilatı”, *İslam Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 173.

baytarlar, gerektiğinde ihtiyaca bağılı olarak birçok yere giderlerdi.⁵¹⁸ Yani farklı cephelerde bulunan ordulara veya birliklere savaşın durumuna ve ordunun aciliyetine göre gönderilirdi. Nitekim muharebelerin çok yoğun olduğu cephelerde elbette yaralanan hayvan sayısı daha fazlaydı. Bazen de savaşta baş gösteren salgın hastalıkların önüne geçmek ve acil önlemler almak için baytarlar bu bölgelere sevk edilirdi.

Yardımcı hizmetlerin dışında orduda askerî baytarlar da mevcuttu. İbn Asâkir'de geçen rivayette son Emevî halifesi II. Mervan (744-750) döneminde, orduda *baytârû'l-asker* (بيطار العسكر) olarak geçen şahıslar bulunmaktaydı. II. Mervan'ın 730'lu yıllarda Hazarlarla yapmış olduğu mücadeleler sırasında gerçekleştiği bildirilen rivayette, Şam bölgesi eşrafından biri, atının öksürük şikâyetleri nedeniyle bir *baytaru'l-askere* danıştığı, *baytârû'l-askerin* de at sahibine kendisine yeşil hasır otu yaprağı⁵¹⁹ getirmesini istediği belirtilmiştir.⁵²⁰ II. Mervan'ın askeri teşkilatlanma hususunda yenilikler yaptığı⁵²¹ düşünüldüğünde yukarıda bahsettiğimiz yardımcı hizmetler sınıfında bulunan baytarların II. Mervan döneminde asker sıfatıyla görev yaptığı söylenebilir. Nitekim muharebe, taarruz ve baskınlar sırasında yaralanan hayvanlara acil müdahale edilmesi ve hayvan zayıatının önüne geçilmesi için hem askeri hem de baytarlık becerisi olan kişilerin orduda mevcut bulunması orduya büyük katkılar sağlamaktaydı. Ayrıca bu durum, orduda çeşitli meslek grupları ile beraber baytarların da önemli kademelerde görev yaptığını göstermektedir.

Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd (786-809) döneminde ise yukarıda bahsettiğimiz yardımcı hizmetler sınıfı *el-Kadîdiyyûn* ismine benzeyen şekilde kullanılan *el-Kudeydiyye* (القُدَيْدِيَّة) birliği bulunmaktaydı.⁵²² Askeri birlik olarak bilinen bu sınıftaki görevli baytarlarla beraber demirci, berber, marangoz gibi şahısların aynı zamanda birer asker oldukları söylenebilir. Böylece baytarların sadece hizmetli sınıfında değil, resmi olarak orduda özel bir birlikte askeri baytar olarak görev aldıkları görülmektedir.

Cahiliye döneminde, kabile savaşları ile verilen mücadelelerden, İslam devletinin teşkilinden sonraki fetih hareketleriyle devam eden büyük devlet

⁵¹⁸ Nîsâbü'rî, *el-Evsat*, C. 6, s. 168; İbn Abbâd, *Muhîtu fi'l-Luğa*, C.5, s.197; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s.495; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 3, s. 345; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1552; İbn Ma'sûm, *Tirâzu'l-Evvel*, C. 6, s. 160; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 9, s. 17.

⁵¹⁹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 1, s. 201.

⁵²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. 68, s. 226.

⁵²¹ Hasan Kurt, "Mervân II", *DİA*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 227.

⁵²² Kindî, *Kitâbü'l-Vülat*, s. 133.

savaşlarına kadar kazanılan zaferlerin başrolü sağlıklı ve güçlü hayvanlara aitti. Savaşın hem öncesinde hem de sonrasında pek çok hayvandan istifade edilmekteydi. Savaşa götürülen atların yorulmaması için gerekli malzemelerin nakliyatı develere yaptırılırdı. Ordunun ağırlıkları, çadırları, mancınık, debbâbe, koçbaşı gibi silah araç-gereçleri ve orduya katılan kadınlar develerin üzerlerinde taşınırdı.⁵²³ Hem çölün her türlü zorluklarına alışkın olan deve sayesinde güvenli ve rahat bir şekilde savaş alanına ulaşır hem de atlar yorulmadığı için savaşta üstünlük elde ederlerdi. Katır ve eşekler ise devenin yürüyemediği, aciz kaldığı eğimli ve engebeli platolarda kullanılırdı.⁵²⁴

Çeşitli türde ve sayıdaki orduda bulunan hayvanların bakım ve tedavisini baytarlar profesyonel bir şekilde yürütmekteydiler. Her an savaşa hazır olacak şekilde düzenli olarak hayvanların beslenme ve antrenmanlarını (*tadmîr*) yaptırmaktaydılar. Atların nallarının sağlamlığına dikkat etmekte ve ayaklarında herhangi bir hastalık bulunup bulunmadığına dair muayenelerini yapmaktaydılar. Çünkü uzun seferler ve günlerce süren savaşlar yüzünden hayvanların ayak bölgelerinde çok fazla rahatsızlık yaşanmaktaydı. Hâlid b. Velîd'in (ö. 21/642) atı Aşkar'ın Yermük Savaşı'nda aşırı yol yürümekten ayak tabanlarında rahatsızlık ortaya çıktığı ve iyileşmeye vakit bulamadan savaşa girmek zorunda kaldığı kaydedilmiştir.⁵²⁵

Savaşın yapıldığı bölgenin iklimine bağlı olarak hayvanlarda çeşitli hastalıklarda ortaya çıkabileceğinden, aşırı soğuk veya aşırı sıcağa maruz kalmamalarına dikkat edilirdi. Çünkü atların hava değişimlerine bağlı olarak beyinlerinde hasarlar oluşmaktaydı⁵²⁶ ve bazı görme bozuklukları yaşamaktaydılar.⁵²⁷ Aşırı sıcak iklimlerde yürüme ve koşma sonucu ortaya çıkan tozlar ise hayvanların nefes alıp vermesini zorlaştırmaktaydı.⁵²⁸ Ayrıca olumsuz hava şartları insanlar kadar hayvanları da etkilemekteydi. Soğuk hava, hayvanlarda yüksek ateş ve solunum

⁵²³ Mustafa Zeki Terzi, *H. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, s. 215.

⁵²⁴ Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 1, s. 202; Donald Routledge Hill, "İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü", *Marife*, çev. Mehmet Nadir Özdemir, Bahar 2012, s. 144.

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 1, s. 357.

⁵²⁶ İbn Ahî Hizâm mevsim değişikliklerine göre yaz ve kış aylarında hayvanlarda beyin hasarlarının olduğunu belirtmiş ve bunlarla ilgili tedavi yöntemlerini sunmuştur. İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 74b-75a, 97a-97b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 69b-70a.

⁵²⁷ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 94a.

⁵²⁸ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 16a; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 124b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 91b-92a.

sistemi rahatsızlıklarına sebep olmaktaydı.⁵²⁹ Tüm bu hastalık ve rahatsızlıkların tedavisi tecrübeli baytarlarca gerçekleştirilirdi.

Çetin çarpışmaların ortasında kalan ordunun hayvanlarında kılıç yaralanmaları, organların zarar görmesine bağlı iç kanamalar, ayaklardaki çıkıklar, kafa travmaları, eyer ve semer yaraları, vb. durumlarda yapılacak tedaviler bilinmekteydi.⁵³⁰ Ordudaki hayvan sayısının azalmaması için hasta ve yaralı hayvanlar acil bir şekilde tedavi edilmekteydi. İbn Ahî Hizâm, Zebulistan bölgesinde iken atlarından birinin omzunda meydana gelen ciddi bir rahatsızlık yüzünden yürüyemediğini, iyileşmesi için onu baytara gösterdiğini belirtmiştir. İbn Ahî Hizâm, baytarın tedavisinde başarılı olduğunu ve atının iyileştiğini belirterek, baytarın uyguladığı tedaviyi eserinde aktarmıştır.⁵³¹

3.2.1.3. Saray ve Istabllar

Hiz. Osman döneminde fetihlerin genişlemesi ve refah seviyesinin artmasıyla beraber saraylar inşa edilmeye başlanmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân Suriye valisi iken Şam'da "Kubbetü'l-hadrâ" adıyla bilinen binayı yaptırmasıyla sarayların inşa edilmesi ortaya çıkmış, sonrasında Emevîler döneminden itibaren valilerin hilâfet sarayı halini alan "Kubbetü'l-hadrâ"nın benzerleri diğer halifelerin de inşa ettirmesiyle yaygınlaşmıştır. İslam devletinin fetihlerle genişlemesiyle birlikte sarayların inşası Abbâsîler döneminde de ihtişamları arttırılarak devam ettirilmiş, hatta Emevî ve Abbâsî döneminde saraylar, sadece mesken amaçlı değil, tarım, hayvancılık, av, vb. faaliyetlerin gerçekleştirilebileceği alanlarla birlikte planlanmıştır.⁵³² Bu yüzden saraylarda at, deve, katır, sığır, öküz, vb. hayvanlar fazla sayıda mevcuttu.⁵³³

⁵²⁹ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 15b; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 97a-97b; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 106a-b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 92b;

⁵³⁰ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 116b-118a, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 55a-64b, 87b-88a, 96a, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 75a-b, 84b, 86b-87a.

⁵³¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 84a.

⁵³² İrfan Aycan, vd., *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 242.

⁵³³ Halife ve asiller at ve deve gibi binek ve taşıyıcı hayvanların dışında tarım faaliyetlerinin yürütülmesi için büyükbaş hayvanlar edinmişlerdir. Tarım faaliyetlerinde büyükbaş hayvanların kullanılmasına ise İslam öncesinde başlanmıştır. Hiz. Peygamber'in bazı ifadelerinde, İslam öncesinden itibaren Hicaz bölgesinde tarım alanlarının işlenmesinde öküzlerin ve sığırların kullanıldığını belirtmiştir. Müslim, *Fadâilü's-Sahabe*, 13. Tam anlamıyla çiftçi bir hüviyete sahip olan Evs ve Hazrec kabilelerinin toprağın sürülmesinde develerden ve sığırlardan yararlandığı sanılmaktadır. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönemler*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001, s. 93.

Halife ve üst düzey yöneticilerin sahip olduğu hayvanlar için saraylarda ahır ihtiyacı hissedildiğinden “saray ahır” anlamına gelen *ıstabllar* (إستبل) inşa edilmeye başlanmıştır. Kelimenin aslı Grekçede “ahır” anlamına gelen *stablōn* (stablion, staulon; Lat. stabulum) olup Gassânîler zamanında İslam literatürüne girerek “saray ahır” anlamında kullanılmıştır. Emevîlerle başlayan ıstablların inşası Abbâsîler zamanında da devam etmiş, başta Bağdat olmak üzere birçok yerde atlar ve filler için büyük ıstabllar inşa edilmiştir.⁵³⁴

Birçok hayvana sahip üst düzey yönetici ve kumandanların özel ahırları vardı. Abbâsîler döneminde ahırlar harcama cetvelinde büyük yer tutmasından ötürü Dîvânü'n Nafakât'a bağlı büyükbaş hayvan, deve, at, katır, yarış ve av hayvanlarının satın alınması, bunların her türlü ihtiyacının ve bakım masraflarının karşılanması, otlaklarının korunması gibi görevlerin yerine getirilmesi için *Dîvânü'l-Kürâ'* kurulmuştur. Divandan sorumlu bir de yönetici bulunmaktaydı. Bu yönetici güvenilir, hayvanların vasıflarını bilen ve hayvanlardan iyi anlayan kişiler tarafından seçilirdi. Daha sonraki yıllarda bu yöneticilere *imrahor* (emîrâhûr/ahır emir) ya da *mîrâhur* denilmiştir.⁵³⁵

Dîvânü'l-Kürâ'ya bağlı olan ıstabllar beş bölümden oluşmaktaydı.⁵³⁶

1. Istabl-ı Hâssa: Halifeye ait özel ahırdı. Bu bölümde kısraklar, koşucu beygirler, koşu eğitimi alacak olan atlar (şehârî-شهری) ve katırlar bulunmaktaydı. Ayrıca katır ve eşeğe binerken kullanılan malzemeler de burada depolanmaktaydı.

2. Istabl-ı Âmme: Saraylılara ait umumi ahırdı. Binmek için kullanılan hayvanlarla ilgilenen hizmetli, gilmân, bâzyâr ve diğer yardımcılar bu bölümde görev yapmaktaydı.

3. Istabl-ı Devvâb ve'l Hameliyyât: Saraya ait arazilerde çalıştırılan hayvanlar, taşradan gelen misafirlerin binekleri, saray için satın alınan ve saraya hediye edilen hayvanların barındırıldığı ahırdı. Bu ıstablda baytarlar görev yapmaktaydı.

⁵³⁴ Arapça'nın kurallarına göre ıstablât, asâbil şekillerinde çoğullarının da türetildiği görülür. Abdülkadir Özcan, “İstabl”, *DİA*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 203.

⁵³⁵ Abbas Sabbâğ, “Mîrâhur”, *DİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 141.

⁵³⁶ Sâbî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, ss. 22-23.

4. İstabl-ı li Bigâl: Yem, saman gibi ağır yük taşıyan katırların bulunduğu ahırdı.

5. Şemmasiye İstablı: İyi türden develerin ve yarış develerinin bulunduğu Şemmasiye'deki ahırdı.

Baytarların görev yaptığı *İstabl-ı Devvâb ve'l Hameliyyât*'ta hasta hayvanlar için ayrılmış bir klinik bulunmaktaydı. Yolculuk ve nakliyat gibi alanlarda çalıştırılan hayvanlarda baş gösteren hastalıkların veya yaralanmış olanların tedavi ve gözetimleri burada yapılırdı. Bulaşıcı hastalığa sahip hayvanların karantinasının yine bu bölümde yapıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca saray için satın alınan veya hediye edilen hayvanlar ilk olarak bu bölüme getirilirdi. Öyle anlaşıyor ki satın alınan ve hediye olarak getirilen hayvanlar, öncelikle burada görevli baytarlar tarafından herhangi bir hastalığı olup olmadığı kontrol edilirdi.

Saray ve ıstablarda görevli veterinerlerin sorumlulukları oldukça fazlaydı. Abbâsî halifesi Mu'tasım (833-842) döneminden bahsettiği tespit edilen bir belgeden aktarılan bilgiler, ahırlarda bulunan atların sayısının ve onlara verilen değerin hangi boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir. Aktarılan bu bilgiye göre Abbâsî halifesi Mu'tasım, Sâmerrâ şehrini kurduktan sonra burada devlet erkanına ait atlar için bir ahır yaptırmış ve Bağdat'tan çok sayıda atlar getirtmiştir. İmparator VII. Konstantin'in burayı ziyareti sırasında ahırın büyük bölümünün mermer sütunlardan yapıldığı, ahırın bir tarafında gümüş ve altından eyerleri olan giysisiz 500 at, diğer tarafında ise hepsi desenli ipek ve tülenden koşum takımlarına sahip 500 at bulunduğu, her atın ise bir asker tarafından tutulduğu kaydedilmiştir.⁵³⁷

Baytarların sayısı yüzlere olan hatta binlere ulaşan bu ahırlardaki hayvanların sağlıklarına dikkat etmeleri gerekmektedir. Hayvanlarda ortaya çıkabilecek ciddi bir salgın hastalık yüzlerce hayvana sirayet edebilir ve hayvanların telef olmasına yol açabilirdi. Bu nedenle saray veterinerlerinin hayvan sağlığının korunmasındaki rolü büyüktü. Hediyeleşme, siyasi alanda etkili anlaşma ve iş birliği faktörüydü. Fiziki ve tür yönünden en iyi ve en sağlıklı hayvanlara sahip olmak veya bunları hediye olarak

⁵³⁷ Muhammed Hamidullah, "Nouveaux Rapports de l'europe Avec l'orient Musulman aux Moyen Âge", *Arabica*, S. 7, 1960, s. 295; Weidenhöfer vd., "Hippiatrika arabica: Kontinuität und Innovation", *Pferdeheilkunde* 21/6, 2005, s. 46.

sunmak bir nevi yetenek ve güç gösterisiydi. Dolayısıyla halifeye hediye olarak gelen hayvanların sağlığına ehemmiyet göstermek zaruridi.

Saraydaki hayvanların görüntülerinin kusursuz olması gerekmektedir. İster deve olsun ister at olsun, fiziki yapılarında tüm güzel özellikleri barındırmaları, doğuştan gelen herhangi bir kusurları olmamalı, kemikleri sağlam, renkleri parlak ve bedenlerinde herhangi bir eğrilik bulunmamaları gerekmektedir. Ancak bazen saray hayvanları da hastalığa yakalanmaktaydı. Bu hastalıklardan ötürü hayvanda zayıflama, tüy ve kaküllerinde dökülmeler yaşanmaktaydı. Bu yüzden hayvanların yeniden sağlıklı ve besili görünmesi için özel besin planları yapılmaktaydı. Tüyleri zayıflayan veya dökülen hayvanların yeniden canlı ve sağlıklı görünmesi için tüylerini uzatan ve kalınlaştıran kürler hazırlanmaktaydı. Ayrıca hayvanların kuyruklarının uzun olması sevilen özellikler arasında olduğundan kuyrukların uzun olması için de özel ilaçlar hazırlanmaktaydı.⁵³⁸

Baytarların önemli görevlerinden biri de halife ve üst düzey yöneticilerin kullandıkları hayvanların davranışlarının da kusursuz gözükmesini sağlamaktır. Yöneticilerin kullandığı hayvanların uygun olmayan davranışlardan herhangi birini göstermesi, onların onurunu ve soyluluğunu küçük duruma düşüreceğinden baytarların dikkatli olması gerekmektedir. Bir tören veya merasim sırasında halife, komutan, vali, gibi devlet erkânının atları asla tuvalet ihtiyacını o anda gidermemeli, hava kaçırmamalı, ağzından şiddetli salya gelmemeli, dizgine karşı gelmemeli, kişnememeli, çifte atmamalı, herhangi bir sindirim problemi yaşamamalı, huysuz hareketler sergilememeli, sahibinin elinden kaçmamalı, gerektiği yerde sahibinin her sözünü dinleyerek kımıldamadan sakin durmalıydı.⁵³⁹ Eğer bu davranışlardan birini sergilerse devlet erkânının karizmatik lider görüntüsünü bozacağından baytarlara bu yönde önemli bir sorumluluk verilmekteydi.

Devlet erkânına ait hayvanlarda yukarıda sıraladığımız olumsuz durumların yaşanmaması için önceden tedbir alınmaktaydı. Hayvanların sindirim ve boşaltım sistemleri ile ilgili rahatsızlıkları varsa önceden tespit edilip giderilmekteydi. Örneğin idrar zorluğu yaşayan, kabızlık, gaz sancısı yaşayan ve gazını çıkaramayan hayvanlarda görülen belirtiler bilinmekte ve bunlara iyi gelecek ilaçlar

⁵³⁸ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 43a, 44a; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 164b-165a; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 99a, 96a.

⁵³⁹ Shehada, *Mamluks and Animals*, ss. 171-172.

hazırlanmaktaydı. Aynı durum tam tersi belirtiler gösteren, yani sürekli idrar kaçıran veya yellenen, ishal olan hayvanlar için de geçerliydi.⁵⁴⁰ Bu gibi durumlarda tedaviyi en başta baytarlar üstlenmekteydi.

3.2.1.4. Seyyar Klinikler

Bazı bölgelerde baş gösteren salgın hastalıklar, bitki örtüsüne bağlı olarak hayvanların toynaklarında ve eklemelerinde ortaya çıkan hastalıklar veya yaralanmalar, uzun süren yolculuklardan ötürü oluşan eyer ve semer yaraları, hava değişimi, susuzluk, yanlış beslenme, zehirlenme, hayvan saldırıları, ... gibi sebeplere bağlı zuhur eden rahatsızlıklar, yolculuğun seyrini aniden olumsuz yönde değişmesine neden olan büyük bir sorundu. Bu tür bir musibete yakalanan hayvanlara müdahalede geç kalınması, onların ölümüne yol açmakla beraber buna bağlı olarak yolculuk yapan kişinin hem ortada kalmasına hem de hayatına bel bağladığı hayvanlarını kaybetmesine sebep olmaktaydı.

Örneğin seferlerde yaşanabilen en tehlikeli durumlardan biri zehirli hayvan ısırıkları ve sokmalarıdır. Çöllerde iklim şartlarına uyum sağlayarak yuvalanmış ve kendini kamufle etmeyi becerebilen pek çok zehirli hayvan türü yaşamaktaydı. Akrep, örümcek, yılan, kene, sıçan gibi hayvanlar bunların başlıcalarıydı. Dikkat edilmezse hayvanların yürüdükleri veya dinlenmek amacıyla uzandıkları yerlerde zehirli hayvan ısırıklarına maruz kalabilirlerdi. Zehirli hayvan ısırığına veya sokmasına maruz kalan hayvana acil müdahale edilmesi gerekmektedir. Çünkü hayvan ısırığından vücuda giren zehir hızla bütün bedene yayılarak ölüme götürecektir kadar ciddi sonuçlara yol açmaktaydı. Yollarda vahşi hayvan saldırısı tehlikesi de bulunmaktaydı. Domuz, kaplan gibi yırtıcı hayvanların saldırıları sebebiyle binek hayvanlar zarar görmekteydi. Tüm bu tehlikeli durumlar için uygulanan tedavi yöntemleri bilinmekteydi.⁵⁴¹

Aşırı yük taşıyan veya uzun yol kateden birtakım hastalıklar baş göstermekteydi. Aşırı halsizlik, tırnak aşınmaları, iç organlarda sancılar, titreme nöbetleri ve boşaltım sistemi bozuklukları sıklıkla karşılaşılan rahatsızlıklardı. Yolculuklardaki bu olumsuz gidişatı fark eden baytarların bazıları halka hizmet sağlamak amacıyla seyyar klinikler

⁵⁴⁰ *Kitâbü 'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 37b-38a, 48a, 50a; *Kitâbü 'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 102b-103a-b, 105a-b; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü 'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 100b, 105b, 114b, *Kitâbü 'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 86a-b, 88a, 107a.

⁵⁴¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü 'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 110b, 121b, *Kitâbü 'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 82b, 96a, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 153a-b.

kurmuşlardır. Yol güzergahlarında ya da yerleşim yerlerinde baytar kliniği bulunmayan beldelerde seyyar klinikler açarak, yolculuk esnasında müdahale edilmesi gereken hayvanları tedavi ederek hayvan sahiplerine büyük kolaylık sağlıyorlardı.

Baytarların seyyar kliniklerinin var olduğuna dair bilgiye kullanmış oldukları bayraklardan ulaşılmaktadır. Şiir ve deyişlerde geçen *baytarın bayrağı* (رَايَةُ الْبَيْطَارِ) ifadesi ve halk arasında kullanılan “أَشْهُرُ مِنْ رَايَةِ الْبَيْطَارِ” (baytarın bayrağından daha meşhur)⁵⁴² deyiminden anlaşıldığı üzere baytarlar muayenehaneleri için bayrak kullanmaktaydılar. Edward William Lane, baytarların bu bayrakları seyyar kliniklerde yolculuk esnasında hayvanı ile ilgili sıkıntı yaşayan veya hayvanı rahatsızlanan kişilerin onları fark etmesini sağlamak için kullandıklarını belirtmiştir.⁵⁴³

Seyyar kliniklerini yol güzergahlarında kuran baytarlar, kişilerin daha çabuk hizmet almasını sağlıyorlardı.⁵⁴⁴ Kaynaklarda bu bayrağın demire bağlanarak⁵⁴⁵ herkesin göreceği şekilde asıldığı bilinmekle birlikte, bayrağın ne renk veya nasıl bir malzemeden yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu noktada önemli bir konu üzerinde daha durmak gerekmektedir ki o da toplum içinde kullanılan “baytarın bayrağından daha meşhur” (مِنْ رَايَةِ الْبَيْطَارِ أَشْهُرُ) ifadesidir. Bu deyimın anlamı bir şeyin insanlar arasında çokça söylenip herkes tarafından bilinmesi anlamına gelmektedir. Fakat söz konusu dönemde fuhuş mekanlarının, meyhane sahiplerinin ve alkol ticareti ile iştigal edenlerin de bayrak kullandıkları için *bayrak sahibi*⁵⁴⁶ denilmesinin ve baytarların kullandığı bayraklardan örnek

⁵⁴² Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), *Cemheretü'l-Emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Abdülmecid Katameş, C. 1, Kahire, 1964, s. 538; Seâlibî, *Simârü'l-Kulüb*, s. 240; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, C. 1, s. 390; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 10, s. 213.

⁵⁴³ Edward William Lane, *Arabic-English Lexicon*, C. 1, Librairie du Liban, Beirut 1968, s. 220

⁵⁴⁴ el-Arcî, *Dîvân*, s. 184.

⁵⁴⁵ el-Arcî, *Dîvân*, s. 184; İsfahânî, *Eğânî*, C. 1, s. 259.

⁵⁴⁶ Fuhşun meşru kazanç yollarından sayıldığı Cahiliye Araplarında gerek meyhanelerde gerekse özel olarak fuhuş evi (بَيْتُ الْبَغْيِ/بَيْتُ الْبِغَاءِ) adlandırılan evlerde, efendileri tarafından pazarlanan cariyeler veya bazı hür kadınlar bu meslekle uğraşmaktaydı. Aralarında müzisyenlikle uğraşanlara da rastlanmakla birlikte çoğunluğu yalnız fuhuşla kazanç sağlayan bu kadınlar, mesleklerinin alameti olarak evlerinin kapılarına bayrak astıkları için “bayrak sahipleri” (ذَوَاتُ الرَايَاتِ) olarak bilinmekteydi. İbn Habîb, *Muhabber*, s. 340; Azizova, *Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 581. İslam öncesi Arapların eğlence hayatında vazgeçilmez unsurlardan biri olan şarabın, müzik eşliğinde halka sunulduğu başlıca mekanlar olarak meyhanelerde yerlerinin belli olması için üzerlerinde bayrak asılırdı. Bu meyhaneler şarap ticareti yapan kişilerce işletilmekteydi. Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme b. Asım (ö. 290/903'ten sonra), *Kitâbü'l-Melâhî ve Esmâ'ihâ min Kibeli'l-Mûsikâ*, thk. Gattâs Abdülmelik Habeşe, el-Heysetü's-Sariyye el-'Ammetü'l-Küttâb, Kahire 1984, s. 17; Ebû Zekeriyâ el-Hatîb, Yahyâ b. Ali b. Muhammed (ö. 502/1109) et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Muallakâti'l-Aşri'l-Müzehhebât*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1998, s. 150; Demirayak vd., *Yedi Askı*, s. 34; Nebi Bozkurt, *Hadiste Folklor-Eğlence*, Marmara

verilmesinin bazı yanlış anlaşılmalara sebep olduğunu düşünmekteyiz. Bazı tefsir kitaplarında Nur suresi 25. ayetinde geçen “zinadan kaçınan” kadınları açıklarken zina eden kadınların baytarların kullandığı bayraklardan mekanlarına astıkları bilgisi verilmektedir. Bunun nedeni ise haram olan yasaklanmış işlerin ticaretini yapan bu seyyar mekanların gözden uzak yerlerde kurulmasıdır. Baytarların seyyar kliniklerinin de kervanların geçtiği uzak yollarda olması bu benzetmenin ana sebebidir. Nitekim tefsir kitaplarındaki açıklamada da konunun anlaşılması açısından örnek vermek amacıyla ifade edilmiştir.⁵⁴⁷ Fakat bu misalden baytarların yukarıda zikredilen ahlak dışı ticaret yapanlarla bir tutulduğu sonucuna varılmamalıdır.

3.2.2. Baytarların Tedavide Kullandığı Yöntemler ve Aletler

Hayvanların, ailenin bir üyesi olarak görüldüğü ve bir o kadar önem verildiği dönem içerisinde pek çok türde hayvan yetiştirilmekteydi. En çok koyun, keçi, deve ve at yetiştirilmesi sebebiyle baytarlar bu türden hayvanların tedavilerini yapmaktaydılar. Gerek kendi tecrübelerinden gerek kendilerinden önce denenmiş tedavi yöntemlerinden yararlanarak hayvanları iyileştirmeye çalışırlardı. Câhiz, baytar (بَيْطَار) ve baytarlık (الْبَيْطَارَة) konularından bahsederken onların kullandıkları tedavi yöntemleri hakkında bilgiler vermiş, kısırlaştırma, hayvan dağlama/damgalama, koyunların kuyruğunu kesme, çıban temizleme, hacamat ve ilaç içirme gibi operasyonların baytarlığın çalışma alanlarına girdiğini belirtmiştir.⁵⁴⁸

Baytarlar, hayvanları gebelik ve yavru dönemlerinden başlayarak her türden özelliklerini ve fizyolojilerini iyi bilmekteydiler. Bu nedenle hayvanların organlarındaki kusurların doğuştan mı geldiğini yoksa hastalık sonrası mı ortaya çıktığını çok iyi ayırt edebilmekteydiler. Yaygın olarak görülen çok sayıda hastalık çeşidi de bulunmaktaydı. Bu hastalıkların yaşanmasında birçok faktör rol oynamaktaydı. Hayvan sahipleri ve bakıcıların dikkatsizliği veya yetersiz bilgiye sahip olması hayvanların hasta olmasına sebep olmaktaydı. Ahırların nemli ve rutubetli

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 42-43; Azizova, *Çalışma Hayatı ve Meslekler*, ss. 579-580.

⁵⁴⁷ Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, C. 2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 133; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebi (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebi Muhammed b. Aşûr, C. 7, Dârü'l-İhya et-Terâsül-Arabî, Beyrut 2002, s. 65; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdulkadir Âtâ, C. 1, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 514; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. 2, Burcu Yayınları, İstanbul 2000, s. 133.

⁵⁴⁸ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 106.

olması, hayvanların aşırı soğuk veya aşırı sıcak ortamlarda uzun süre kalması, yaşam alanlarının ve bedenlerinin hijyen ve temizliğine dikkat edilmemesi, tımarlarının düzenli yapılmaması, yem miktarı ve çeşitlerinin doğru ayarlanmaması, aşırı çalıştırılması, vb. hayvanların hasta olmasına sebep olan diğer hususlardı. Bunlara dikkat edilmediği durumlarda hem iç hastalıkların hem dış uzuvlarda görülen hastalıkların yaşanılması kaçınılmazdı.

Baytarların hastalıklar konusundaki bilgi ve becerisini dönemde yazılmış *kitâbü'l-baytar*larda geçen hastalık ve tedavilerden öğrenmekteyiz.⁵⁴⁹ Akciğer, karaciğer, kalp, dalak, böbrek ve kalın bağırsakta yaşanan rahatsızlıklara bağlı semptomlar iyi bilinirdi. Bakterilerden kaynaklanan hastalıklardan ise tetanos, verem, skrofula (sıraca), ishal, vb. tanınırdı. Hayvanlarda sıklıkla görülen burun akıntısına bağlı hastalıklar ve rutubetli ortamlarda yaşamak zorunda kalan hayvanlarda görülen romatizmal ağrılar da teşhis edilmekteydi. Baytarlar, tüm bu hastalıkların tedavisi için bitkisel ve hayvansal malzemeler kullanarak drog ve kürler hazırlarlardı.

Deri hastalıkları sıklıkla görülen rahatsızlıkların başında gelirdi. Deride ortaya çıkan ırlar, şişlikler, siğiller, sivilceler ve çıbanlar birçok ciddi hastalığın göstergesiydi. Hayvanların tırnakları da dahil olmak üzere tüm bedeninde bu semptomlar ortaya çıkmaktaydı. Özellikle bazı kaşıntılı yaralar, dış parazit ve salgınların habercisiydi. Bu nedenle baytarlar deri hastalıklarında erken teşhis ve tedaviye önem verirdi.

Göz ve kulak gibi hassasiyeti yüksek organlarda ortaya çıkan hastalıkların tedavisi büyük bir titizlikle gerçekleştirilmekteydi. Şaşılık, katarakt, göz ve kulaklarda ortaya çıkan çıbanlar, bilinen hastalıklar arasındaydı. Yine hayvanlarda baş ağrısı semptomları ve zihinsel problemlere bağlı davranış bozuklukluları tedavi edilen hastalıklar arasındaydı.

Baytarların hayvanları iyileştirmek için uyguladığı tedavi yöntemler sadece *kitâbü'l-baytar*larda değil şiirlerde de yer almaktaydı. Şiirlerde baytarlara ve yeteneklerine yer verilmesinin yanında, hayvanların hastalıkları, baytarların onları nasıl tedavi ettikleri hatta baytarların tedavi esnasında kullandıkları aletlerden bahsetmişlerdir. Buradan anlaşılmaktadır ki, uzman olarak mesleğini icra eden

⁵⁴⁹ Bu bölümde adı geçen hastalıklar, 4. Bölümde “Veteriner Hekimlik ile İlgili Eserlerde (Kitâbü'l-Baytar) Ele Alınan Konular” başlığı altında detaylı anlatılacaktır.

baytarların teşhis ve tedavide kullandıkları kendilerine özgü yöntemler bulunmaktaydı. Gerekli zamanlarda baytarlar, mesleğe özgü cerrahi aletlerle hastalıklara müdahale ediyorlardı. Hastalığın seyri ve derecesine göre bu yöntemleri bilgi ve tecrübelerine göre uygulamaktaydılar.

3.2.2.1. Cerrahi Yöntemler

Hayvan tedavisi için baytarların yeteneklerini ortaya koydukları yöntem cerrahi operasyonlardı. Baytarlar kendilerine özgü aletlerle hayvanların bedenlerinde ortaya çıkan patolojik olaylara oldukça dikkatli bir şekilde müdahale ediyorlardı. Âdem b. Ebi İyâs (ö. 220/835) Bekr b. Huneys'in Hz. Peygamber'e ait bir hadisi naklettikten sonra söylemiş olduğu "baytar dikkatli olduğu müddetçe eşeğin derisini düzgün bir şekilde keser" (ما يبالي البيطار ما قطع من جلد الحمار)⁵⁵⁰ ifadesi, bu konuda önem arz etmektedir. Baytarlar yaşadıkları dönemin en kıymetli canlıları olan hayvanlara cerrahi müdahalede bulunurken çok dikkatli, titiz ve maharetli bir şekilde çalışmaktaydılar.

3.2.2.1.1. Delme Yöntemi ve Minkab Aleti

Baytarların yapmış olduğu her türlü delme işlemi için *negabe* (نقب) fiili kullanılırdı. *Negabe*, "bir şeyi delmek, kazmak; terzinin elbise kesip yapması" anlamlarına gelmektedir.⁵⁵¹ Hayvan derisinin delinmesi türünde yapılan operasyonlarda bu yöntem kullanılırdı. Ayrıca İbnü'l-Esîr, doktorların insanların gözünde oluşan siyah suyu (katarakt) delip çıkarmada bu türden cerrahi operasyonları uyguladığını bildirmiştir.⁵⁵²

Hayvanların karın bölgesindeki sıvının dışarı akıtılması için uygulanan delme işlemi için *minkab* (منقب) adı verilen bir alet kullanılırdı. *Minkab*, şiş gibi ucu sivri olup demirden yapılan ve cerrahi müdahale gerektiren durumlarda kullanılan bir alettir.

⁵⁵⁰ Burada bahsedilen Ebû Ümâme'nin (ö. 86/705) rivayet ettiği hadis şöyledir "Allah kulunun kıldığı iki rekât namazdan daha üstün olarak hiçbir konuda değer vermemiştir. Kul namaza devam ettiği sürece üzerine iyilik ve sevap saçılır. Kullar Allah'a, Kur'anla ilgileri arttıkça yaklaşmış olurlar." Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd*, C. 7, s. 572.

⁵⁵¹ Toynak yaralanmaları için de *negabe* fiili kullanılmaktaydı. Develerin yolculuk sırasında geçtikleri yerlerin bitki örtüsü ve zeminlerine göre bazen toynaklarının içine taş, kıymık, dal parçası,... gibi nesneler girerdi. Bunlar hayvan toynağının aşınıp delinmesine sebep olduğundan "hayvanın toynağı delindi" (نقب خف البعير) ifadesi kullanılırdı. Bu durum hayvanların topallamasına sebep olmaktaydı. Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s. 227; İbnü'l-Esîr Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, C. 5, s. 102; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s. 766; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 4, s. 300.

⁵⁵² İbnü'l-Esîr Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, C. 5, s. 102; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s. 766.

Baytar neşteri olarak da bilinen *minkab*, veteriner hekimlik faaliyetleri sektöründe hizmet veren baytarlar tarafından önemli cerrahi müdahalelerde kullanılmaktaydı.

Minkab, günümüz veteriner tıbbında ismi *ascites* olarak bilinen, karın boşluğunda su toplanması ve benzer şekilde semptomları görülen *istiskâ* (استسقاء/استسقاء) hastalıklarının tedavisi için kullanılırdı. Hayvanın karın bölgesinden içeri *sifâk* (صفاق)⁵⁵³ denilen yere doğru sarı bir sıvı çıkana kadar *minkab* batırılır ve karında biriken sıvı dışarı çıkarılırdı.⁵⁵⁴ *Minkab*ın hayvanın karnına sokulduğu bölgeye ise *menkab* denirdi.⁵⁵⁵ Günümüzde veterinerlerin kullandığı *trocar*’a benzeyen bu aletle göbekten göğse doğru üç parmak kalınlıkta karın delinerek sarı suyun yavaş yavaş dışarı akıtılması şeklinde uygulandığını belirtilmektedir.⁵⁵⁶

3.2.2.1.2. Kan Alma İşlemi ve Mibda‘ Aleti

Tedavi amacıyla yapılan kan alma/akıtma yönteminin Eski Yunan’da Hipokratik hekimliğe dayandığını bildirilmektedir. Hipokrat’ın (MÖ 460-377) gözlemleri ve hastalıkları açık bir şekilde tanımlaması ile rasyonel tedavinin başladığı; Aristo’nun (MÖ 384-322) yazmış olduğu “Historia Animalium” adlı eserinde hayvan bakımı, hastalıkları ve fizyolojisi konularında bilgilerin yer aldığı bildirilmektedir.⁵⁵⁷ Cahiliye’den itibaren de gerek insanlarda gerek hayvanlarda kan alma/akıtma işlemi veya “hacamat” uygulanmaktaydı.⁵⁵⁸

Baytarların at, eşek ve diğer hayvanların boyun bölgesindeki şevarib (شوارب) adı verilen damardan kan alması işlemine *tevdîc* (توديج) denilirdi.⁵⁵⁹ İslam medeniyetinde yazılan baytarlıkla ilgili eserlerden, kan alma işlemlerinin daha kapsamlı bir şekilde

⁵⁵³ Baytarın hayvanın karnından sıvı çıkardığı, organlar arasındaki boşluk olan karanlık bölge olarak tanımlanır. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 10, s. 203.

⁵⁵⁴ Asmaî, *el-Hayl*, s. 61; Ma‘mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, s. 34; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, C. 9, s. 199; Cevherî, *Tâcü’l-Luğa*, C. 1, s. 227; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, C. 2, s. 296; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 1, s. 766; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C. 4, s. 294.

⁵⁵⁵ Asmaî, *el-Hayl*, s. 61; Ma‘mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, s. 34; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Me‘âni’l-Kebîr*, thk. Fritz Krenkow, C. 1, Dârü’l-Nehda’l-Hadîse, Beyrut, 1872/1953, s. 79.

⁵⁵⁶ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü’l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 115a, *Kitâbü’l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 92b; Erk, *Kitab al-Hayl val-Baytara*, s. 378. Yunanca’dan tercüme edilmiş *Kitâbü’l-Baytaralard*a bu türden işlemler için sekbe (سكب), tedavinin yapıldığı alet için ise miskab (منقب) isminin kullanıldığı belirtilmiştir. *Kitâbü’l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 29b-30a; *Kitâbü’l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 153a.

⁵⁵⁷ Ali Yiğit, Çağrı Çağlar Sinmez ve Aşkın Yaşar, “Veteriner Hekimliği Uygulamalarında ‘Kan Akıtma / Alma’ Üzerine Bir Araştırma”, *Lokman Hekim Dergisi*, 5/3, 2015, s. 91

⁵⁵⁸ Mahmut Rıdvanoğlu, “Hacamat”, *DİA*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 423.

⁵⁵⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luğa*, s. 452; ; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-Muhîr*, C. 8, s. 54; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 1, s. 490, 766; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C.3, s. 115.

kullanıldığı bilgisine ulaşmaktayız.⁵⁶⁰ Baytarnâmeler üzerine yapılan araştırmalarda kan akıtma işleminin boyun, mahmuz, dizin iç kısmı, dirsek, yüz bölgesi, kulak ve hatta kuyruktaki damarlardan yapıldığı bildirilmektedir.⁵⁶¹

Baytarların kan alma işlemi için kullandıkları cerrahi alete *mibda* (مبضع) denilmektedir. *Mibda* 'u'-l-baytar yani *baytar neşteri* olarak da bilinen bu aletle kan alma, deride daha ince ve hafif kesikler yapabilme veya delme (وَحْزٌ) gibi operasyonlar yapıldı.⁵⁶² Dolayısıyla vücutta yara veya veba bulunan yerlerde, damar ve sinirlerin geçtiği hassas bölgelerde bu alet kullanılmaktaydı.⁵⁶³ Dilbilimciler *mibda* 'nın kullanımında şiddetli kanamaların yapılmadığını, deri üstünde kesik atmak veya delmek suretiyle hafif kanatma şeklindeki badi'a (باطعة) 'nın uygulandığını belirtmişlerdir.⁵⁶⁴ İbn Ahî Hizâm *mibda* ' aletinin hangi vakalarda nasıl kullanılacağına dair açıklamalarda bulunmuş ve özellikle kafa bölgesindeki damarların açılmasında kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁶⁵ Ayrıca baytarların toynaktaki hastalıkları *mibda* ' ile tedavi ederken oldukça usta olduklarını, damar ve sinirlere zarar vermeden toynaktaki hastalıkları iyileştirdikleri bilinmektedir.⁵⁶⁶

3.2.2.1.3. Tebziğ İşlemi ve Mibzağ Aleti

“Hacamat etmek, yarmak” anlamına gelen *bezeğa* (بَزَغَ) fiilinden türemiş olan *tebziğ* (تَبْزِغَ),⁵⁶⁷ damar ve sinirlere zarar vermeden hastalıklı bölgenin yarılmasıyla uygulanan tedavi yöntemi idi. Baytarların *tebziği* binek hayvanların toynağının iç kısmında oluşan ve *rahsa* (رَهْصَة) adı verilen hastalığı tedavi etmede

⁵⁶⁰ Erk ve Dinçer, *XVinci ya da XVIncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarnâme*, ss. 125-130, 132; Yiğit vd., *Veteriner Hekimliği Uygulamalarında 'Kan Akıtma*, s. 91.

⁵⁶¹ Hayvanlarda kan alma işlemi ile ilgili geniş bilgi için bakınız Yiğit vd., *Veteriner Hekimliği Uygulamalarında 'Kan Akıtma / Alma* ' , ss. 91-97.

⁵⁶² Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 4, s. 2548; Zebîdî, *Tâcû'l- 'Arûs*, C. 15, s. 269. Hac veya umre için ihrama girecek olan bir kimsenin mikattan Harem-i Şerife kurban göndermek ve kurbanlık bedeneleri (deve ve sığırların) işaretlemek için de kesik atmaktaydılar. İbn Abbas'ın rivayetine göre Hz. Peygamber bedenesinin sağ veya sol tarafına işaretlemek amacıyla kesik atmış ve çıkan kanı parmağıyla silmiştir. Buhârî, Hac, 106, 108, Megâzî, 35; Müslim, Hac, 205, 362; Tirmizî, Hac, 65; Nesâî, Hac, 63, 68; İbn Mâce, Menâsik, 96; Dârimî, Menâsik, 68.

⁵⁶³ Cevherî, *Tâcû'l-Luğa*, C. 11, ss.1186-1187; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C.5, s.428, C. 8, s. 13; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 4, s. 3272; Zebîdî, *Tâcû'l- 'Arûs*, C. 20, ss. 335-336.

⁵⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 8, s. 13; Zebîdî, *Tâcû'l- 'Arûs*, C.20, s.335-336.

⁵⁶⁵ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 62a, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 51b.

⁵⁶⁶ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 84b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 104a.

⁵⁶⁷ Bazı sözlüklerde kelimenin sonunda ع harfi bulunmaktadır.

kullanmaktaydılar.⁵⁶⁸ Bu hastalık hayvanların aşırı koşturulması sebebiyle toynaklarının yaralanması sonucu oluşurdu. Özellikle taş, dal parçası gibi nesnelerin hayvanın toynağına girmesi sonucunda da toynak aşınır ve su toplardı. Bu nedenle de hayvanlar bitkin düşüp topallardı. Baytarlar bu rahatsızlığı tedavi etmek amacıyla *mibzağ* (مِيزَغ) veya *mibza* (مِيزَع) adı verilen cerrahi aleti kullanmaktaydılar.

Demirden yapılan bu alet, doktorların kullandığı *mişrat* (مِشْرَط) adı verilen neştere benzemekle birlikte daha önce adı geçen *mibda* ile de aynı işlevi yerine getirmekteydi.⁵⁶⁹ Baytarlar bu türdeki hastalığı bulunan hayvanları *mibzağ* ya da *mibda* kullanarak *tebziğ* eder yani yaralı bölgeyi yararak sinir ve damarlara zarar vermeden hastalıklı bölgeyi tedavi ederlerdi. Baytarların yanı sıra *mibzağ*ı hacamat ediciler de kullanırlardı.⁵⁷⁰ Tırimmah da bir beytinde, baytarların *tebziğ* ederek *rahsa* hastalığını iyileştirmede oldukça yetenekli olduğunu belirtmiştir.⁵⁷¹

3.2.2.1.4. Dağlama/Damgalama İşlemleri ve Malzemeleri

Günümüz cerrahisinde *koterizasyon* olarak adlandırılan dağlama yönteminin kullanılması milattan önceye kadar gitmektedir. M.Ö.1700-1650 yıllarda Eski Mısır dönemine ait Smith papirüsünde dağlama yönteminin kullanıldığına dair bilgilere rastlanmıştır.⁵⁷² Hayvan tedavisinde de kullanılan bu yöntem, dönemin Arap baytarları tarafından tatbik edilirdi.⁵⁷³

Dağlama/damgalama işlemleri ve aletleri hakkında farklı terimler kullanılmıştır. Bu terimlerden birisi *kevâ* (كوى) idi ve *mikvât* (مكواة) adı verilen demirden aletin ateşte kızdırılarak hayvan vücudunda oluşan bazı yaraları yakmak suretiyle uygulanmaktaydı.⁵⁷⁴ Benzer şekilde dağlama/damgalama işlemleri için *rekame* (رَقَم),

⁵⁶⁸ Asmaî, *el-Hayl*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 7, s. 43; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 2915; Zebîdî, *Tâcû'l-'Arûs*, C. 22, s. 44.

⁵⁶⁹ İbn Abbâd, *Muhît fî'l-Luğâ*, C. 5, s. 28; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 8, s. 418; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 4, s. 3575; Zebîdî, *Tâcû'l-'Arûs*, C. 22, s. 441.

⁵⁷⁰ Erken müdahalede *tebziğ* ile tedavi edilir fakat geç fark edildiğinde hastalık kemiklere kadar sirayet eder. Bu hastalığa ise *dahs* (دخس) adı verilir. Hastalık bu seviyeye geldiğinde *mibzağ* ve *mibda* kullanılmaz. Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s.50.

⁵⁷¹ Tırimmah, *Dîvân*, s. 679.

⁵⁷² Sarım Çelebioğlu ve Turhan Baytop, *Ortaçağ Eczacılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve İlk Bitkisel Droglar*, Farmakognozi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1947, s. 20.

⁵⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 15, s. 235; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 8, s. 415.

⁵⁷⁴ Hâilî b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 4, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 15, s. 235; Zebîdî, *Tâcû'l-'Arûs*, C. 39, s. 423

vesm (وسم) veya *simât* (سمات); bunun için kullanılan demirden alete ise *meyssem* (ميسم) denilmekteydi.⁵⁷⁵ *Meyssem* daha çok damgalama işlemi için kullanılırdı.

Câhiz hayvanları kızgın demirle yakmanın acı verdiğini fakat kısırlaştırma veya *müsle* (organların kesilme işlemi) gibi çok şiddetli acı veren bir işlem olmadığını belirtmiştir. Koyunların kuyruklarının kesilmesi gibi hayvanların dağlamanın onların yararına olduğunu ifade etmiştir. Koyunların kuyruklarının çok ağır olmasından ötürü onlara zorluk yaşattığını, kurtla karşılaştıklarında ondan kaçarak daha çabuk sürüye yetişebilmeleri için kuyruklarının kesildiğini belirten Câhiz, hayvanlara yapılan dağlamanın da aynı bu şekilde hayvanın yararına olan bir durum olduğunu açıklamıştır. Ayrıca dağlamanın baytarlık hizmetlerinden biri olduğunu vurgulayarak bu işlemlerin baytarlar tarafından yapıldığına belirtmiştir.⁵⁷⁶

Baytarlar birçok deri hastalıklarının tedavisinde dağlama yöntemini kullanmaktaydılar. Uyuz olarak bilinen *cerb* (جرب) hastalığı ve uyuzlu develerin (*urree* - عر) tedavisi için dağlama yapılırdı. Bulaşıcı olan ve çabuk yayılan bu hastalık develerin üst dudağı, ön kolları ve uyluklarında görülürdü. Baytarlar, özellikle deri hastalıklarında yaraları dağlayarak cerahatin akmasını ve mikropların o bölgeden temizlenmesini sağlayıp, enfeksiyonların yayılmasını engelliyorlardı.⁵⁷⁷ Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]) bir şiirinde sağlam devenin *urree*ye yakalanmaması için dağlandığını belirtmiştir.⁵⁷⁸ Atların bacaklarındaki kemik ve sinirlere sirayet eden hastalıklarda⁵⁷⁹ ve siğil tedavisinde de dağlama yöntemi kullanılmaktaydı.⁵⁸⁰

Hayvanları işaretleme için yapılan damgalamalar da baytarlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. İbn Manzûr baytarların at, katır ve eşeklerin *câ 'retân* (جاعرتان)

⁵⁷⁵ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 106; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 141; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 6, s. 5238.

⁵⁷⁶ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 106

⁵⁷⁷ Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 8, s. 416.

⁵⁷⁸ Cahiliye inanışlarından biri de sağlam olan devenin dağlanarak diğer hayvanların da hastalıktan kurtulacaklarını düşünmeleri idi. Nâbîga ez-Zübyânî, *Dîvân*, s. 37; Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 17; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, C. 2, s. 158; Zemahşerî, *el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab*, C. 2, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 217; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. 3, (thk. belirtilmemiş), Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, Kahire h. 1423, s. 123; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, C. 1, s. 407; Alûsî, *Buluğu'l-Ereb*, C. 2, s. 306.

⁵⁷⁹ Erk, *Kitab al-Hayl val-Baytara*, ss. 380-381.

⁵⁸⁰ Ali Yiğit ve Aşkın Yaşar, "On Beşinci Yüzyıla Ait Bir Baytarnâmede At Hekimliğinde Koterizasyon", *Lokman Hekim Dergisi*, 3/3, 2013, s. 35.

denilen sağırlarına damga vurduklarını,⁵⁸¹ bu kelimenin kalçaların her biri anlamına gelen *câira* (جَايْرَة)’nın çoğulu olduğunu aktarmıştır.⁵⁸²

Halepli âlimlerden bir şahsın, at, katır ve eşeklerine damga vurması için bir baytar görevlendirmesi, konunun en uygun örneklerinden bir tanesidir. Bu şahıs hasta olan hayvanlarını diğerlerinden ayırmak istediği için onları damgalamaya karar vermiştir. Fakat kendisi damga vurursa hayvanlarının canını daha çok acıtacağını düşünerek bu işlemin ancak bir baytar tarafından uygun bir şekilde yapılacağını düşünmüş ve tanıdığı birinden baytar getirtmesini istemiştir. Hayvanlarla ilgilenen baytar da hasta olan hayvanlara uygun ilaçlar hazırlayıp onları damgalayarak diğerlerinden ayırmıştır.⁵⁸³

• Cerrahi Yöntemlerin Hayvana ve Sahiplerine Olumsuz Etkileri

Söz konusu dönemin Arap toplumu her türlü işini binek hayvanlarla halletmekteydi. Cerrahi yöntemler, hayvanın operasyondan sonra iyileşme sürecinin uzaması ya da bünyesinin zayıflamasından ötürü zor durumda kalınmadığı müddetçe uygulanmazdı. Hayvanın hastalığı ileri seviyede kritik bir noktaya geldiyse acil müdahale için kullanılırdı. Çünkü hayvanın sağlıklı olması ve ağır tedaviden geçmemiş olması da onlar için önemli bir kriterdi.

Bir binek almaya karar veren kişiye, cerrahi müdahale yapılmamış bir hayvan alması tavsiye edilirdi.⁵⁸⁴ Hayvana cerrahi operasyon yapılması hem hayvanın değerini düşürmekteydi hem de sahibinin ona yeterince iyi bakmadığı anlamına gelmekteydi. Süvari şairlerden Sehm b. Hanzale (ö. h. 70/m. 690)’nin bir şiirinde atını överken kullandığı ifadeler bu duruma en güzel örnektir. Sehm b. Hanzale beytinde aslan kadar kuvvetli olduğunu, baytar tarafından karnının delinmediğini, dağlanmadığını ve damarlarına dokunulmadığını belirterek⁵⁸⁵ onun çok sağlıklı

⁵⁸¹ Daha önceden yüze yapılan damgaların, hayvanların canını çok yakması nedeniyle Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. İbn Abbas, Hz. Peygamber’in kendi merkebinin yüzüne değil *câretân* denilen sağırlarına damga vurduğunu aktarmıştır. Müslim, Libas, 107.

⁵⁸² İbn Habîb’in Ebû Ali’den aldığı rivayete göre develerde damga vurulan yere الجَعَار da denilmekteydi. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 4, s. 141.

⁵⁸³ Râgıb et-Tabbâh, *İ’lâmü’n-Nübelâ’ bi’t-Târihi Halebe’s-Şehbâ’*, thk. Muhammed Kemâl, C. 5, Dârü’l-Kalemi’l-Arabî, Dimaşk 1988, s. 341.

⁵⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu’l-Aş’a*, C.1, s. 227

⁵⁸⁵ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, C. 2, s. 296; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 1, s. 766; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C.4, s. 294. Bazı rivayetlerde “kurt yavrusu gibidir” ifadesi kullanılmıştır bkz. Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 119. Asmaî’de geçen aynı beyit için kitabın şerhini hazırlayan Muhammed Şakir ve Abdüsselam Hârûn, şairin atından bahsederken onda hiçbir hastalık bulunmadığı için baytara ihtiyaç duymadığını anlatmak istediğini belirtmişlerdir bkz. Asmaî, *Asmaîyyat*, s. 54.

olduğunu ve herhangi bir hastalık geçirmediği için de baytar tarafından ağır tedavi yöntemlerinin uygulanmadığını anlatmak istemiştir. Buna benzer bir beyit, Mürre b. Mahkan⁵⁸⁶ (ö. h.70/m. 690) tarafından da söylenmiştir. Mürre de hiçbir baytarın atının karnını delmediğini, ondan kan almadığını ve ayaklarındaki sinirlere (asb)⁵⁸⁷ tedavi uygulamadığını belirtmiştir.⁵⁸⁸

Günümüze baktığımızda nasıl ki bir aracın üzerinde ezik veya çizik gibi izler bulunması onun kaza geçirmiş olup değerinin düşmesine sebep oluyorsa, o dönemin şartlarında da bir hayvanın baytar tarafından tedavi gördüğüne dair bir iz bulunması onun değerinin düşmesine sebep olurdu. Ebî Duâd el-İyâdî (ö. 240/854) bir atı överken atın o güne kadar hiçbir bir hastalık yaşamadığı, baytar tarafından yere yatırılıp tedavi görmediği ifadelerini kullanmıştır.⁵⁸⁹

Hayvanlarda doğuştan gelen ufak kusurlar bile cerrahi bir tedavi uygulanmış olmasından daha iyi görülürdü. İslam şairlerinden olan Humeyd (b. Mâlik) el-Arkat'ın⁵⁹⁰ bir şiirinde atın toynağında kusur fark eden kişiye söylediği beyit konumuzun örneklerinden biridir. Humeyd beytinde ata bir baytar tarafından hiçbir cerrahi operasyon yapılmadığını, toynağında hastalık bulunmadığını ve damarlarında kan aldırılmış olduğuna dair bir iz bulunmadığını belirterek sadece toynağında doğuştan bir küçük kusurunun olduğunu açıklamıştır.⁵⁹¹

3.2.3.2. Üreme, Gebelik ve Doğum ile İlgili Uygulamalar

Gerek Cahiliye döneminde gerekse İslam medeniyetinde veteriner hekimliğe dair en çok önem verilen alanlardan bir tanesi hayvan soyları ve doğum ile ilgili bahislerdir. Hayvanları konu edinen kitaplar ve veteriner hekimliğe dair eserlerin çoğunda gebelik ve doğum bahsine yer verilmiştir. Bu eserlerde gebelik yaşı, gebe

⁵⁸⁶ Ünlü şairler Ferezdak ve Cerir b. Atıyye'nin döneminde yaşamış Emevi şairi bknz. Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 25, s. 237; Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, C. 7, Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002, s. 206.

⁵⁸⁷ Binek hayvanların toynağına yakın bölgedeki sinirlere denir. Fîrûzâbâdî, *Kâmûs* C. 1, s. 554.

⁵⁸⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s.227; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, C. 68, s. 148; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s. 766.

⁵⁸⁹ Ebû Duâd el-İyâdî, *Dîvân*, s. 102; Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 87, 143; İbn Kuteybe, *Me'âni'l-Kebîr*, C. 1, s. 155.

⁵⁹⁰ Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Gureyd eş-Şeyh, C. 2, s. 1684. İbn Sa'd da Humeyd el-Arkat'a Medinelî tabiinin ikinci tabakasında yer vermiştir. İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 7, s. 259.

⁵⁹¹ Rû'be b. Accâc, *Dîvân*, C.1, s. 224, C. 2, s. 53; Ebü'l-Kâsım Sâbit b. Hazm b. Abdîrahmân es-Sarakustî el-Endelüsî (ö. 313/925), *ed-Delâ'il fî Garibi'l-Hadis*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Kannâs, C. 3, Mektebetü Abîkân, Riyad 2001, s. 989; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 3, s. 434; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s. 687, C. 2, s. 446, C. 4, s. 159, C. 7, s. 112; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 6, s. 387, C. 10, s. 507.

kalma dönemleri, gebelik belirtileri, doğum, erken doğum veya geç doğumda yapılması gerekenler, sakat doğumlar, yavrunun emzirilmesi, sütü olmayan hayvanlara yedirilmesi gerekenler, sütten kesme, yavruların dişlerinin kontrolü ve diş sayılarına göre verilen isimler, vb. gibi geniş bir bilgi yelpazesi sunulmuştur.⁵⁹²

Gebelik ve doğum esnasında ortaya çıkabilecek olumsuz durumlar ile ilgili geniş bilgiye sahip olan baytarların tedavi ve sonuç odaklı tatbikleri yaşadıkları döneme göre ileri seviyedeydi. Bu konuda Nihal Erk, eski Yunan ve Bizans veterinerlerin doğum bahsine gerektiği kadar önem vermediğini, buna karşılık Abbâsî halifesi Mûtevekkil'in (847-861) imrahoru olan ve aynı zamanda iyi bir veteriner olarak bilinen İbn Ahî Hizâm'ın doğum ve arızalarına yönelik tedavi ve uygulamalarında çok iyi olduğunu, batıl ve itikatlardan uzak, orijinal metotlar kullandığını belirtmiştir.⁵⁹³

Hayvanları kısırlaştırma operasyonları ise Cahiliye döneminden beri bilinmekteydi. Hayvan besiciliği ve yetiştiriciliği ile ilgilenenler, hayvanları için kısırlaştırma operasyonları yaptırırdı. Ancak Hz. Peygamber'in hayvanların kısırlaştırılmasını yasaklayan bazı hadisleri⁵⁹⁴ sebebiyle kısırlaştırmanın yapılıp yapılmaması konusunda birtakım tartışmalar da ortaya çıkmıştır. Hatta Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in hadislerine bağlı kalarak hayvanların kısırlaştırılmasını yasaklamıştır.⁵⁹⁵ Bazı âlimler bunun nedenini ise Nisâ suresi 119. ayette "Allah'ın yaratmasını değiştirecekler..." buyurulmasına delil göstermişlerdir. Fakat Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber'in hadisteki yasağın gerekçesinin hayvan türlerinin korunması ve hayvanların neslini devam ettirme hakkı ile ilgili olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁶ Nitekim Hz. Peygamber'in kısırlaştırılmış iki koçu kurban etmesine dair rivayetler de buna delil olarak gösterilmiştir.⁵⁹⁷

Erkek hayvanlardaki kısırlaştırma işlemine *hısa'* (خصاء) denilmekteydi.⁵⁹⁸ Cahiz'in ip ve tahta çubukla kısırlaştırma işleminin nasıl yapıldığına dair sunduğu

⁵⁹² Bu konu ile ilgili geniş bilgi dördüncü bölümde sunulacaktır.

⁵⁹³ Erk, *Kitabu'l Hayl va'l Baytara*, ss. 378, 385.

⁵⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, s. 24; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, C. 5, s. 265.

⁵⁹⁵ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 117.

⁵⁹⁶ Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, ss. 176-177.

⁵⁹⁷ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, C. 9, s. 273; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, C. 10, s. 10; Hayvanları kısırlaştırmanın fikhî açıdan değerlendirmesi için bakınız Adnan Koşum, *Hayvan Hakları*, ss. 176-180.

⁵⁹⁸ Hâilî b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 1, s. 415.

bilgiler,⁵⁹⁹ günümüz veteriner hekimlerin *kaso* ile yapılan kısırlaştırma operasyonlarına benzemektedir.⁶⁰⁰

Dişi hayvanlarda da kısırlaştırma ve kürtaj operasyonları yapılmaktaydı. Gebe develerin düşük doğum yaptıklarında rahminden yavruyu keserek çıkarma ya da kısırlaştırmak amacıyla rahmin elle çıkarılması işlemine *satv* (سطو) denilmekteydi.⁶⁰¹ Baytarların dışında hayvanların doğumuna yardım eden bir nevi hayvan ebesi olarak görev yapan kişilere ise *natic* (ناتج) denilmekteydi.⁶⁰² Ayrıca doğumdan sonra yavrunun çıktığı yer, annenin kuyruğundan alınan kıl ile dikilirdi. Buna da *şasr* (شصر) denilmekteydi.⁶⁰³

Bu operasyonlar ehil kişiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. At, deve, katır gibi hayvanların hırçın ve kızgın davranışları huy edinmiş olanları kısırlaştırılırdı.⁶⁰⁴ Hz. Peygamber'e Kudâa kabilesinden birinin hediye ettiği atta da benzer bir durum yaşanmıştır. Hz. Peygamber, atın sürekli kişnemekten vazgeçmesi ve yeni çevreye alışması için ensardan birine atı verip diğer atların yanına bağlanmasını istemiştir. Fakat at kişnemeyi bir türlü kesmemiştir. Medine'ye geldiklerinde sorunu çözmesi için atı önceki sahibine göstermişlerdir. Ertesi gün atın kişnemesi kesilince Hz. Peygamber atın sahibine bunu nasıl yaptığını sormuş, adam da onu kısırlaştırdığını söylemiştir.⁶⁰⁵ Ayrıca tabiinden Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) katırını, Tâvûs b. Keysân'ın (ö. 106/725) devesini ve Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) de atlarını belirli gerekçelerle kısırlaştırdığı bilinmektedir.⁶⁰⁶

Câhiz hayvanların çiftleşme dönemlerinde aşırı gergin olduklarını ve birbirleri ile kavga ettiklerini bu nedenle de kısırlaştırmanın onlar için faydası olduğunu belirtmiştir. Koyunları kısırlaştırmanın da onların etlerinin daha yumuşak ve lezzetli olmasını sağladığını, çünkü hayvanlar geliştikçe çiftleşme arzusundan ötürü zayıf

⁵⁹⁹ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 86.

⁶⁰⁰ Ali Osman Keşküş, *Sokak Köpeklerinde Farklı Teknikler ile Yapılan Kastrasyonun Postoperatif Komplikasyonları*, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2015, s. 15. Nihal Erk de İbn Ahî Hizâm'a ait eserde anlatılan kısırlaştırma işleminin, kaso ile yapılan kısırlaştırma metodu ile aynı olduğunu belirtmiştir. Nihal Erk, *Kitab al-Hayl va'l Baytara*, s. 379.

⁶⁰¹ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 2, s. 245; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, ss. 2376-2377; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 6, s. 5799.

⁶⁰² Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, C. 2, s. 158; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 2, s. 373; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 1, s. 1060; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 6, ss. 230-231.

⁶⁰³ Asmaî, *el-İbil*, s. 54.

⁶⁰⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 87, 118-119.

⁶⁰⁵ Vâkîdî, *Megâzî*, C. 3, s. 1019.

⁶⁰⁶ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, C. 10, s. 25; Adnan Koşum, *Hayvan Hakları*, s. 177.

düşüklerini ifade etmiştir. Hatta horozların daha güzel, besili ve genç görünmesi için kısırlaştırıldıklarını belirtmiştir.⁶⁰⁷

İbn Ahî Hizâm da kısırlaştırmanın atlara olumlu etkisini, babası ve Abbâsî halifesi Mütevekkil arasında geçen hatırayı örnek vererek açıklamıştır. İbn Ahî Hizâm'ın aktardığına göre babası halifeye çok güzel bir aygır göndermiştir. Halife aygırı çok beğenmiş ancak tek kusurunun tırnaklarının ince olduğunu söylemiştir. İbn Ahî Hizâm'ın babası bunun üzerine aygırı kısırlaştırmış dört ay sonra atın tırnakları kalınlaşıp kuvvetlenince tekrar halifeye götürmüştür. Mütevekkil atın tırnaklarının güçlendiğini görünce çok memnun kalmış ve onu hediyelerle ödüllendirmiştir.⁶⁰⁸

3.2.2.2. Beslenme Takibi ve Beslenmeye Dayalı Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler

Hayvanların beslenmesi önemli bir sorumluluktur. Hayvanların cinslerine uygun beslenme planları (rasyon) oluşturmak gerekmektedir. Beslenme planları hayvanların fizyolojilerine, çalışma şartlarına, mevsimlere göre değişiklik göstermektedir. Hayvanların yeterli ve düzgün şekilde beslenmeleri hem onların sağlıklı ve güçlü olmalarını hem de onlardan elde edilecek verimin artmasını sağlamaktadır.

Toplum içinde bir kişinin hayvanlarının zayıf ve cılız olması sahibinin acizliği olarak görülürdü. Bu nedenle, hayvanlarda beslenme planı uygulanması baytarların tecrübeleriyle kaleme aldığı *kitâbü'l-baytaralard*a ele alınan önemli konulardan biri olmuştur. Hayvanların hangi türden besinlerle beslenmesi, bu besinlerden ne zaman ve ne kadar tüketeceği bilgisi uzmanlık ve deneyim gerektirmektedir. Ayrıca hayvanların doğumundan itibaren yaş ve kilo oranlarına göre beslenme planı oluşturulmalıdır. İşte bu etkenler göz önüne alındığında beslenme planının profesyonel şahıslar tarafından yapılması gerekmektedir.

*Kitâbü'l-baytaralard*a beslenme planında yer alan yemler dört kategoriye ayrılmaktaydı:

- Ratbe: Yonca vb. yeşil bitkiler
- Kasîl: Bitki saplarından yapılan saman türü yemler
- Hamîr: Fermente (maya) edilerek hazırlanan besinler

⁶⁰⁷ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 87.

⁶⁰⁸ Nihal Erk, *Kitab al-Hayl va'l Baytara*, s. 379.

•Şe‘îr: Arpa yemi

Sıralamış olduğumuz yemler, hayvanlara belirli saatlerde ve ölçülerde hazırlanarak yedirilirdi. Yemlerin kaliteli olması için toplanma veya biçme zamanları takip edilirdi. Besinler için 3-4 günlük, haftalık veya aylık beslenme planları yapılırdı. Ayrıca yemler yaz veya kış mevsimlerine, hatta sabah ve akşam verilecek besinlere göre ayrılmaktaydı.⁶⁰⁹

Bazı hayvanlar düzenli beslenmesine rağmen zayıf ve cılız kalmaya devam edebilmekteydi. Bu yüzden öncelikle baytarlar hayvanların herhangi bir hastalığının olup olmadığını tetkik ederlerdi. Eğer hayvanda bir hastalık söz konusuysa öncelikle onun tedavisi uygulanırdı. Kusma, ishal, vb. belirtiler hayvanda kilo kaybına yol açacağı gibi ciddi iç hastalıklarının belirtileri de olabilmekteydi. Baytarlar hastalığa göre uygun tedaviyi yapmaktaydılar. Hastalığın tedavisiyle beraber özer perhiz programı uygulamaktaydılar. Daha sonrasında eski gücüne ve sağlıklı görüntüsüne dönebilmesi için gerekli malzeme ve yemlerle ilaç hazırlamaktaydılar. Örneğin çarpma, düşme, yaralanma vb. sonucu ciddi hastalık geçirmiş ve tedavi görmüş hayvanlar uzun süre antrenman yapamadıklarından yürüyüşlerinde bozulmalar meydana geldiği ve besili görüntüsünden uzaklaştığı için onlara özel ilaçlar ve beslenme planı uygulanırdı.⁶¹⁰

Eğer hayvanda ciddi bir hastalık durumu olmamasına ve düzenli beslenmesine rağmen sıksa bir görüntüye sahipse bu türden hayvanlar için de özel yöntemler kullanılmaktaydı. Çünkü bazı hayvanlar tür ve soyları itibarıyla semirme eğilimi göstermemekteydi. Bu sıkıntının önüne geçmek için hayvanlara özel ilaçlar hazırlanıp yedirilir veya içirilirdi. Çeşitli hayvansal veya bitkisel maddelerden hazırlanan bu ilaçlar, yemleme öncesinde veya sonrasında verilirdi.⁶¹¹ Ayrıca hayvanları daha çabuk şekilde semirtmek için besin planı uygulanırken hayvanı karanlık kapalı bir alanda üstü örtülmek suretiyle (كسوة) yapılan özel bir yöntem daha bulunmaktaydı.⁶¹²

⁶⁰⁹ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 92a-b; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 55b-60b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 46a-50a, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 150b-152a

⁶¹⁰ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 127a-b.

⁶¹¹ *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 150b-152a.

⁶¹² İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 55b-56a, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 46a.

Hayvanların çalışma şartlarına uygun olarak beslenme planları da uygulanmaktaydı. Ağır şartlarda çalışan, yük taşıyan, uzun süren yolculuklarda veya muharebelerde kullanılan ve aşırı yorulan hayvanların yeniden güç kazanması için özel yemler hazırlanırdı. Aşırı yorgunluktan ortaya çıkan kas ağrıları için de özel merhemler hazırlanarak hayvanlara sürülürdü.⁶¹³

Hayvanları beslemenin diğer bir yolu da meralarda otlatılmasıdır. Özellikle havanın sıcak olduğu aylarda taze ot tüketilmesi ve hayvanların açık arazilerde kondisyonlarını artırması açısından meralarda otlatma oldukça önemlidir. Dört halife döneminde devlete bağlı arazilerin bir kısmı at ve develerin otlatılması için ayrılmıştır. Hatta bazı araziler hayvan yetiştirilmesi için şahıslara ikta olarak verilmiştir.⁶¹⁴ Ancak hayvanları meralarda otlatırken de dikkatli olunması gerekmektedir ki aksi durumlarda bazı hastalıkları ortaya çıkmaktaydı. Bu hastalıklardan bir tanesi de deve ve atlarda görülen *mağle* (مَغْلَة) adını verdikleri sancıdır. Bu hastalık hayvanın otlarken fazla toprak yutmasından kaynaklanan şiddetli karın sancısıdır.⁶¹⁵ Hayvan çok huzursuz olduğu gibi sahibine de sıkıntılı anlar yaşatmaktaydı. Bu hastalığın tedavisine dair pek çok tedavi türleri uygulanmakta ve ilaç kürleri hazırlanmaktaydı.⁶¹⁶

Hayvanlara yem verirken veya onları otlatırken takip etmek gerekmektedir. Çünkü hayvanların bazıları yedikleri besinlere göre alerjik reaksiyonlar gösterebilmekte ve deride yaraların oluşmasına sebep olmaktadır.⁶¹⁷ Bununla beraber otlatma yapılırken hayvanın hastalanmasına veya zehirlenmesine yol açabilecek bitkilerden yeme ihtimali de bulunmaktaydı. Bazı bitkiler ise hayvanda alerjik reaksiyonlara sebep olmaktadır. Örneğin taze hatmi çiçeği yiyen hayvanların derisinde yaralar ortaya çıkmaktaydı ve böyle bir durumda hayvana iyi gelecek ilaçlar hazırlanmaktaydı. Yabani lahana yiyen hayvanlarda zehirlenmeler ve ayakta durmakta

⁶¹³ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 127a; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 149a-b.

⁶¹⁴ Basra şehri kurulduğunda Nâfi b. el-Hâris b. Kelede, at yetiştirmek için halife Hz. Ömer'den iktâ istemiş ve o da Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'ye (ö. 42/662-63) bir mektup yazarak hiç kimsenin üzerinde olmayan bir araziye Nâfi'ye ikta olarak vermesini emretmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 9, s. 68.

⁶¹⁵ Asmaî, *el-İbil*, s. 132; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 8, s. 138; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhît*, C. 5, s. 540; Zemâhşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 1, s. 600; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 11, s. 626; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C. 30, s. 412.

⁶¹⁶ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 103b-104a; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 72b.

⁶¹⁷ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 108b.

güçlük çekme gibi belirtiler görülmekteydi. Zehirlenen hayvana yine yabancı lahananın özünden ve başka malzemelerden yapılan ilaçlar içirilmekteydi.⁶¹⁸

Hayvanlara verilen besin çeşitlerinin miktarının da doğru şekilde ayarlanması gerekmektedir. Hayvanlar tek besin çeşidiyle sürekli yemlenirse, başta sindirim ve hareket sistemi dahil birçok rahatsızlığa sebep olmaktaydı. Aşırı yeşil ot veya kapasitesinin üstünde yem tüketen hayvanlarda karın ağrısı, hazımsızlık, vb. belirtiler, aşırı süt içirilen hayvanlarda da mide bulantısı ve kusma belirtileri görülmekteydi.⁶¹⁹ Hatta bu rahatsızlıklar ölümcül sonuçlar doğurmaktaydı. Bu hastalıklardan en ciddi olanı Arapça'da adı *hamer* (حَمَر) olan, halk arasında *arpalama* günümüz veteriner hekimlikte ise *laminitis* olarak bilinen hastalıktır. *Hamer*, aşırı arpa tüketen atların tırnağında görülen ve ölümle sonuçlanan bir hastalıktı. *Kitâbü'l-baytaralarda* bu ciddi hastalığın teşhisi ve tedavisi için bilgiler yer almaktadır.⁶²⁰

Farklı hayvanların bir arada yetiştirildiği çiftliklerde temizlik daha önemli bir sorumluluktur. Tavuklar gezerek yemlendiği için gübrelerini hayvanların otladığı yerlere bırakmaktaydılar. Otlarken tavuk pisliği yutmuş hayvanlarda da halsizlik ve kanlı idrar gibi ciddi belirtiler görülmekteydi.⁶²¹ Hayvanın çivi benzeri tehlikeli nesneler yutması, su içtiği yerlerde sülük, kurbağa, vb. türde hayvanlar olması sebebiyle bunları yutması diğer tehlikeli durumlardı.⁶²²

Hayvanların beslenmeleri sırasında karşılaşılan en korkutucu hastalıklardan biri de pislik böceğinin yanlışlıkla yutulmasıydı. Hayvanlara yedirilen otlarda veya ahırlarda görülen pislik böceği hayvan tarafından yutulmuşsa ve yemlemeden sorumlu kişi bunu fark etmediyse hayvan ciddi şekilde hastalanmaktaydı. Bu hastalığın da tedavisi için bazı tecrübe edilmiş ilaçlar hazırlanmaktaydı.⁶²³ Ancak bununla beraber yemlemeden sorumlu kişiler, besinlerin hijyenik olması ve böceklerin hayvanların yemleri yediği yerlere girmemesi için sırayla nöbet tutarlardı.⁶²⁴

⁶¹⁸ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 44a; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 124a-b; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 101a, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 82b-83a.

⁶¹⁹ Asmaî, *el-İbil*, s. 133, 136, *eş-Şâ'*, s. 79; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 27a-b.

⁶²⁰ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 25a-b; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 97b-98a; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 95a-b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 67a-b, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 83a.

⁶²¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 83b.

⁶²² İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 82a, 100a.

⁶²³ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 137a.

⁶²⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 247.

3.2.2.3. Yaygın Olarak Görülen Bulaşıcı Hastalıklar

Hayvanlarda görülebilecek en büyük tehlike salgın hastalıklardır. Ordu ve ahırlarda bulunan hayvanların birinde belirtileri görülen salgın hastalık, bir anda bütün sürüye bulaştığında hayvanların telef olmasına sebep olmaktadır. Salgınların seyri, erken teşhis ve önlemin alınması sayesinde belirlenirken, hayvanlarla ilgilenen baytar ve diğer görevlilerin onlardaki semptomları iyi bilmesi gerekmektedir. Bu nedenle *kitâbü'l-baytar*larda hastalıkların isimleri ve tedavileri ile birlikte semptomları da açık şekilde belirtmiştir. Hayvanların fiziksel değişimlerinden, vücut salgılarından, davranış değişikliklerinden, deri deformasyonlarından, vb. bilgilere detaylı bir şekilde yer vererek hangi hastalıklarda hangi belirtilerin verildiğini ortaya koyulmuştur.

*Kitâbü'l-baytar*larda çok sayıda bulaşıcı hastalık ismi geçmesine rağmen, tarih kaynaklarında hayvanlarda salgınlarla ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Dönem içinde yaşanan en tehlikeli salgın, *hunân* (خنان) olarak isimlendirdikleri günümüz veteriner hekimlikte *ruam* olarak bilinen hastalıktır. Eski Yunan ve Roma uygarlıkları döneminden beri tanınan bu hastalık Arap yarımadasında da görülmüştür. Lügatlerde ve *kitâbü'l-baytar*larda hastalığın belirtilerinin at, deve ve insanların burunlarında, kuşların ise boğaz bölgesinde görüldüğü belirtilmiştir.⁶²⁵ Solunum sistemi ve akciğerde önemli tahribata yol açan *hunân* ciddi hayvan kayıplarına yol açmaktaydı. Bu salgın hastalıkla ilgili kaynaklarda geçen en önemli bilgi *hunân zamanı/günleri* olarak bilinen tabirdir. Bu tabir ünlü şair Nâbîga el-Ca'dî'nin (ö. 65/685 [?]) beytinde yer almaktadır.⁶²⁶ Nâbîga'nın beytindeki *hunân zamanı/günleri* ifadesi, kaynaklarda Hîre'de Lahmîlilerin kralı *Mâüssemâ* lakaplı III. Münzir'in (506-554) döneminde *hunân* hastalığı yüzünden çok sayıda devenin telef olduğu sene olarak geçmektedir.⁶²⁷

⁶²⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 1, s. 450; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 7, s. 6; İbn Abbâd, *Muhîtu'l-Luğa*, C. 4, s. 178; İbn Sîde, *Muhassas*, C. 2, s. 223, *Muhkemü'l-Muhîtu*, C. 4, s. 520; Seâlibî, *Fıkhu'l-Luğa*, thk. Cemâl Tulbe, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y., s. 159; Sıkillî, *Kitâbü'l-Ef'âl*, C. 1, s. 316; Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî (ö. 573/1178), *Şemsü'l-'Ulûm ve Devâ'ü Kelâmî'l-Arab mine'l-Külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-'Amrî vd., C. 3, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1420/1999, s. 445; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 13, s. 143.

⁶²⁶ Nâbîga el-Ca'dî, *Dîvân*, s. 178; İbnü'l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 1, s. 10; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. 2, s. 392; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, C. 13, s. 13; İsfahânî, *Eğânî*, C. 5, s. 8; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127), *el-Hulel fi şerhi Ebyâtî'l-Cümel*, thk. Yahyâ Murâd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/ 2003, s. 176; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, (thk. belirtilmemiş), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut h. 1417, s. 170.

⁶²⁷ Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, C. 3, s. 169; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 34, s. 498; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 16, s. 155.

Söz konusu dönemde görülen ciddi salgın hastalıklardan bir tanesi de *cerb* (جَرْب) olarak bilinen uyuz hastalığı hastalığıdır. Ahır ve sürülerdeki hayvanların birinde bu hastalık zuhur ettiğinde bütün sürüye bulaşmakta ve hayvanların telef olmasına sebep olmaktadır. Yedinci yüzyılda görülen uyuz salgınının Bişr b. Amr el-Muallâ'nın (ö. 20/641 [?]) uyuzlu develeri sebebiyle yayıldığı kaydedilmiştir. Aktarılan bilgiye göre Bişr b. Amr el-Muallâ'nın kabilesindeki hayvanlar uyuza yakalanmış ve pek çok hayvan telef olmuş, o da elinde kalan çok az sayıdaki deve ile dayıları Beni Şeyban'dan olan Beni Hindliler'in yanına göçmüştür. Fakat bu durum daha büyük bir felakete sebep olmuş; Bişr b. Amr el-Muallâ'nın uyuzlu develeri, hastalığı dayılarının olduğu bölgedeki develere de bulaştırmış ve uyuzdan ötürü bölgede hiçbir deve kalmamıştır. Uyuzlu develeri sebebiyle dayılarının develerinin ölmesine neden olan Bişr b. Amr'a "kıtlık" anlamına gelen *el-Cârûd* lakabı verilmiştir.⁶²⁸

Uyuz hastalığı, bu derece ciddi salgınlara sebep olduğundan hayvanlar için teşhis, uyuz hastalığının nukbe (نقبة)⁶²⁹ denilen henüz ilk evresinde konulurdu ve koruyucu tedavi yöntemi olarak da katran kullanılırdı. Çünkü hastalığın ileriki evrelerinde tedavi için katran kullanılsa bile hayvanların vücutlarında lekeler kalmaktaydı. el-Fahl lakaplı Cahiliye devri şairlerden Alkame b. Abede (ö. 3/625 [?]), bir beytinde *urreye* (uyuz olmuş deve) yakalanmış devenin katranla iyileştiğini fakat derisinde izler kaldığını belirtmiştir.⁶³⁰

Dokuzuncu yüzyılda her iki hastalığın teşhis ve tedavisinin yapılabildiğini görmekteyiz. İbn Ahî Hizâm yazmış olduğu *kitâbü'l-baytarada* bu hastalığın kuru, akıntılı, iç organlara yayılan ve deri ruamı olmak üzere dört çeşidinin bulunduğunu belirterek her birinin semptomlarına, tedavi yöntemlerine ve hazırlanacak ilaçlara geniş bir şekilde yer vermiştir.⁶³¹ Uyuz için de koyun, deve ve at için ayrı olarak tedavi yöntemleri ve hazırlanan ilaçlar *kitâbü'l-baytaralarda* geniş bir şekilde anlatılmıştır.⁶³²

⁶²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 8, s. 105; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 338; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, I, 189-190; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Isâbe*, C. 1, s. 226.

⁶²⁹ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, C. 1, s. 107; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C.1, s. 227; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, ss. 766-767; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 4, s. 293.

⁶³⁰ Alkame b. Abede el-Fahl (ö. 3/625 [?]), *Divân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Mektebetü'l-Mahmûdiyyi'l-Ticâriyye, Kahire 1353/1935, ss. 60-61.

⁶³¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 92b-94b; *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 64b-67a.

⁶³² *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 34a-b; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 107b-108b, 167a; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 127b-128b, *Kitâbü'l-Hayl*,

Baytarlar da önerilen bu tedavi ve ilaçlar doğrultusunda hasta hayvanları iyileştirmeye çalışmışlardır.

Bulaşıcı hastalıklar her dönem halkın büyük korkusu olmuştur. İslam tarihinin erken dönemlerinde bilinen en büyük veba salgınları (tâun), 639 yılında Amvâs, 688 yılında Basra'da Cârîf, 706 yılında Feteyât ve 749 yılında Basra'da yaşanmıştır. Kaynaklarda, bu salgınlarda binlerce kişinin hayatını kaybettiği belirtilmesine rağmen ölen hayvanların sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak vebanın insan ve hayvanların birbirine bulaştırdığı özellikte (zoonoz) bir hastalık olmasından ötürü ölen hayvan sayısının insanlarınkı kadar fazla olduğu ihtimali oldukça yüksektir.

3.2.2.4. Tedavilerde Kullanılan Çeşitli Malzemeler

Baytarlar, hayvan tedavisinde kullandıkları başka malzemeler de bulunmaktaydı. Bu aletlerin işlevleri diğerleri kadar önemli olmasa da hayvan tedavisinde baytarların işini kolaylaştıran malzemelerdi.

Hinâk ve Ziyâr: “Hayvanların alt ve üst damağı, gem vurulan yer” anlamındaki *haneke* (حَنَك) kelimesinden türemiş olan *hinâk* (حَنَك), baytarların hayvanların huysuzluklarını gidermek için kullandıkları aletlerden biriydi⁶³³. Türk dilinde *yavaşa* veya *burunduruk* (*burundalık/burunduk*) olarak bilinen bu alet, bir tahta parçasının ucuna geçirilmiş halka ipten oluşmaktadır.⁶³⁴ *Hinâk*, hayvanlar tedavi edilirken canı yandığından ötürü kendisine veya çevresine zarar vermemesi için bir nevi narkoz işlevi görmektedir. Bu eyleme “*Tahnîk, ihtinâk, ihtenek*” denilmektedir. Baytarlar, hayvanın üst dudağını veya kulaklarını *hinâk*ın ipeyle sıkıştırdıklarında hayvan acısını o bölgelerde hissettiği için tedavi edilen bölgelerdeki acısını daha az hissederdi. Ayrıca nal çakarken veya eğitim yaparken de kullandıkları bu aletle hayvanların huysuzluklarını giderirlerdi.

Süleymaniye Ktp. 257, vr. 97b-98b, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 140a-142a, 154b-155a.

⁶³³ Hayvanları gem vurmaya alıştırmak için de aynı tabirler kullanılır. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, s. 617; İbn Sîde, *Muhassas*, C. 1, s. 156; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C.1, s. 1581; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, ss. 222, 224; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 5, ss. 4226-4227; Zebidî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 27, s. 126.

⁶³⁴ Özgül Küçükaslan, “Tarama Sözlüğü'nde Hayvan, Hayvancılık ve Veteriner Hekimliğine İlişkin Söz Varlığı”, *Turkish Studies*, 12/9, 2017, s. 119; Nadir İlhan ve Mustafa Şenel, “Divânü Lugat'it Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları”, *Turkish Studies*, 3/1, İstanbul, 2008, s. 268.

Baytarların kullandığı malzemelerden biri de *ziyâr* (زيار) adını verdikleri iptir.⁶³⁵ Baytarlar bu ipi kendisine ve çevresindekilere zarar vermesin diye huysuzluk yapan binek hayvanların dudağına (جَحْفَلَة) ve çenesine bağlarlardı, buna da *zeyyerü'd dabbe* (زَيْر الدابة) derlerdi.⁶³⁶ Böylece hayvanın ehlileştirilerek huysuzluğunun giderilmesini sağlarlardı. “Ziyârı aslanın ağzına bağlamadıkça benimle düşmanlığa kalkma” (أَنْ يَخَاصِمَنِي إِلَّا مَنْ يَجْعَلُ الزَّيَّارَ فِي فَمِ الْأَسَدِ) deyişinden de anlaşılacağı üzere bu ip inatçı, saldırgan ve henüz ehlileşmemiş hayvanlar için de kullanılırdı. Ayrıca *ziyâr* gibi *zivâr*’ın (زوار) da kendisinden zarar gelecek insanları bağlamak (bir nevi kelepçe) için kullanılırdı.⁶³⁷

Katran: Katran sürme, hayvanlardaki cilt hastalıkları için kullanılan en yaygın tedavi yöntemlerinden biriydi. Tedavide katran kullanımı, baytarların yanı sıra folklorik tedavi yöntemi olarak halk tarafından da uygulanmaktaydı. Katran pişirilip süzdürüldükten sonra yaralara sürülürdü.⁶³⁸ Katran sürme işlemine *hinâ*’ (هنا),⁶³⁹ katran sürülmüş hayvanlara *maktûr* (مقطور) dişilerine ise *maktura* (مقطورة) denilirdi.⁶⁴⁰

Belcem: Baytarların atların ayaklarında ortaya çıkan hastalıkların tedavisi için sargı sarımlarına *belcem* (بلجم) denilmekteydi.⁶⁴¹ Özellikle bıcılğan hastalığı sebebiyle deride oluşan sulu yaraların ve topuk çalma rahatsızlığı sebebiyle ayakta meydana gelen yarıkların tedavisinde çeşitli sargılar kullanılmaktaydılar.⁶⁴² Ayrıca deride oluşan şişlik ve yaralar için de *dimâd* (ضِمَاد) adı verilen sargılarla pansuman yapılmaktaydı.⁶⁴³

⁶³⁵ Bu ip aynı zamanda terki bağı gibi devenin semeri ve örtüsünü birbirine bağlamak için de kullanılır.

⁶³⁶ İbnü'l-Esir Meccüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, C. 2, ss. 213, 324; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s. 674; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 339; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 11, s. 483.

⁶³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 339. Ebû Amr, zivâr için kemer olarak kullanılan bir sicim olduğunu ve semer bağlanırken çıkmasını diye *zivârın* bağlandığını belirtmiştir. Ferezdak bir şiirinde kendilerinden daha soylu oldukları halde bir grup tarafından bulundukları yerden kaçmalarını önlemek için ziyarla bağlandıklarını anlatmıştır. İbnü'l-Esir bu bağlama yönteminin eller göğüste birleştirildikten sonra ziyar (ya da zivar)ı onun üstünden sıkıca bağlama şeklinde yapıldığını belirtmiştir, Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C.11, s. 464. Bu konuda Amr b. Riggâ'nın (ö. 95/714) şiiri de aynı bilgilere ışık tutmaktadır:

لَمَّا رَأَوْا فِيهِمْ جُورًا وَطَغْيَانًا
كَانُوا زَوَارًا لِأَهْلِ الشَّامِ قَدْ عِلْمُوا

“Şam ehlinin isyankâr oldukları görüldüğünden, onların zivarla bağlanmış oldukları bilinir.” Amr b. Riggâ' (ö. 95/714) *Dîvân*, thk. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrüt 1410/1990, s. 102.

⁶³⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 13, s. 443

⁶³⁹ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 4, s. 325; Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, C. 1, s. 107.

⁶⁴⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 13, s. 444.

⁶⁴¹ İbn Abbâd, *Muhît fî'l-Luğa*, C. 7, s. 237; İbn Sîde, *Muhassas*, C. 6, s. 164; Ebû'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sikillî es-Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî (ö. 515/1121), *Kitâbü'l-Ef'âl*, C. 1, 'Âlimü'l-Kütüb, Kahire 1403/1983, s. 114.

⁶⁴² İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr.103a; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 5, s. 4872.

⁶⁴³ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 46b; İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 135a, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 105a.

Kasbe ve Minfah: Hayvanlara antrenman yaptırmak ve yarışlara hazırlamak amacıyla koşularda ölçüm yapmaya yarayan odundan yapılan sopa cinsi bir alettir.⁶⁴⁴ *Kasbe*’yi yarışlarda ölçtükleri koşu alanındaki bitiş çizgisine saparlardı.⁶⁴⁵ Baytarların *kasbe* (كسبة) ’yi kullanmalarından ötürü bu alete *kasbetü baytar*⁶⁴⁶ da denilmekteydi.

Ateşi körüklemek amacıyla kullanılan alete ise *minfah* (منفخ) denilmekteydi.⁶⁴⁷ Baytarlar nal hazırlamak ve çakmak için ocak kullandıklarından, *minfahı* ateşi harlamak ve gerekli sıcaklığa getirmek için kullanırlardı.⁶⁴⁸

Kıyafet: Her meslek erbabının iş koşullarına göre giydiği ya da giymek zorunda kaldığı kıyafetleri bulunmaktadır. Bazı mesleklerde zorlu iş koşullarına bağlı olarak temizlik ve korunma amaçlı kıyafetler giyilmektedir. Bu kıyafetler benzer meslek erbabları tarafından da ortak olarak kullanılabilir. ⁶⁴⁹

Söz konusu dönem içerisinde baytarlara özgü bir kıyafetin var olup olmadığı tam anlamıyla belirtilmemektedir. Lakin içinde baytarların da bulunduğu benzer meslek grupları için söylenen *el-Kadîdiyyûn* (القديديون) ismi bize bu konuda bazı ipuçları sunmaktadır. Bazı dilbilimciler, içerisinde baytar, nalbant, terzi, berber, demirci, marangoz gibi delici ve kesici aletler kullanan meslekler için söylenen bu ismin, ortak iş sahasındaki kişilerin giydikleri kıyafetlerle ilişkilendirildiğini belirtmişlerdir. *el-Kadîdiyyûn* kelimesinin “yırtılmış, paramparça olmuş” anlamına gelen *et-tekaddüd* (التَّكْدُّدُ) ya da *kadîd* (قديد) kelimesinden türediğini, baytarların da bulunduğu bu meslek gruplarının giydikleri kıyafetlerin çalışma şartlarından ötürü parçalanmış oldukları için bu ismi aldıklarını ve daha küçük elbiseler giydiklerini belirtilir.⁶⁴⁹

Öyle anlaşıyor ki *el-Kadîdiyyûn* sınıfındaki baytarların giymiş oldukları kıyafetlerde iş şartlarından ötürü yırtık ve kesikler oluşurdu. Nal çakma, *minkab*, *mibda*’ gibi kesici aletlerin kullanımı esnasında veya tedavisi sırasında huysuzlanan

⁶⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 1, s. 677; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 1, s. 608; Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs*, C. 4, s. 46.

⁶⁴⁵ At yarışlarının düzenlendiği meydanlarda, varış çizgisinin olduğu yere dikilen kasbeyi kim önce kavrar ve sökerek getirirse birinci olurdu. Ramazan Altınay, “Erken Dönem İslam Toplumunda At Yarışları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2006, s. 143.

⁶⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. 67, s. 139.

⁶⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 3, s. 63; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 2, s. 1333; Feyyûmî, *Misbâhu’l-Münîr*, C. 1, s. 317; Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arus*, C. 7, s. 359.

⁶⁴⁸ Feyyûmî, *Misbâhu’l-Münîr*, C. 1, s. 317; Lane, *Arabic-English Lexicon*, C. 1, s. 2822.

⁶⁴⁹ Bazı şahısların kadîdiyyûn sınıfındaki kişilere “hey kadidiy(يَقْدِيدِي)” veya “kudadiy(قُدَادِي)” diye seslendiğini ve onları küçük gördükleri bu şekilde seslendikleri belirtilmiştir. İbnü’l-Esîr Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs*, C. 5, s. 22, İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 3, s. 345; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1552; İbn Ma’sûm, *Tirâzu’l-Evvel*, C. 6, s. 160; Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs*, C.5, s. 180, C. 9, s. 17.

hayvanların yapmış olduğu ters hareketler (ısıрма, saldırma, tekme atma, vb.) sonucunda mutlaka kıyafetlerde yıpranma ve yırtılmalar meydana geldiğinden ayrı bir kıyafet tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

3.2.3. Baytarların Ücretleri

Daha önceki konumuzda bahsettiğimiz üzere baytarlar farklı çalışma alanlarında görev yapmaktaydı. Baytarların bazıları çarşı ve pazarlarda bulunan kendi dükkânlarında, bazıları orduda, bazıları ise saray veya ıstablarda görev yapmaktaydı. Bu nedenle çalışma sahalarına göre ücretleri de değişmekteydi.

Cahiliye ve Hz. Peygamber döneminde baytarların ücretlerine dair bir bilgiye ulaşamadık. Lakin elimizdeki veriler, çarşı ve pazarlarda işini icra eden baytarların esnaf ve zanaatkârlar sınıfına dâhil olduğunu göstermektedir. Cahiliye döneminde serbest piyasa ekonomisi söz konusu olduğundan çarşı ve pazarlardaki baytarların yaptıkları tedavilerin karşılığında ortak bir fiyat belirlememiş olabilecekleri kanaatindeyiz. Bunun dışında kıyaslama yapacak olursak Hz. Peygamber'in tedavi uygulayan kişilere yapmış olduğu hizmete karşılık ücret ödediği⁶⁵⁰ ve bu ücretin bir ila iki ölçek buğday veya hurma olduğu⁶⁵¹ bilinmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde baytarların da aynı şekilde hayvanlara uyguladıkları tedaviye karşılık benzer ücretler almış olabilecekleri düşünülebilir.

Askeri alanda görev yapan baytarların ücretleri ganimetlerden ödenmekteydi. İslam hukukunda ganimeti hak eden mücahidin alacağı pay, savaşmak amacıyla askeri bölgede bulunduğundan savaşa fiilen katılıp katılmamasına veya rütbesine göre değişmezdi. Bu yüzden Ebû Hanife'ye göre savaşa katılan yardımcı kuvvetler de ordunun gücünü artırdıklarından ganimetten pay almaya hak kazanırlar.⁶⁵² Ebû Yusuf da orduda görev alan kişilerin ister muharip olsun ister geri hizmetlerde olsun hepsi aynı hisseye sahip olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵³

Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes, Şafii, gibi birçok fakih Ebû Hanife'nin görüşüyle aynı fikirde olup, savaşa katılan ve asker olmayan diğer meslek sahiplerinin, kimseyi öldürmemiş olsalar bile ganimetten pay haklarını almaları gerektiği

⁶⁵⁰ Buhârî, Tıp, 13, İcare, 18; Müslim, Selam, 77

⁶⁵¹ Buhârî, Tıp, 13; Necmettin Şeker, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21, 2013, s. 167.

⁶⁵² Mehmet Erkal, "Ganimet", *DİA*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 352.

⁶⁵³ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 48.

konusunda ittifak etmişlerdir.⁶⁵⁴ Bu konuda farklı bir görüş ortaya koyan fıkıh âlimi ise Evzâî'dir. Evzâî, ordunun yardımcı hizmetler bölümünde, yani *el-Kadîdiyyûn*'da görev yapan baytarların ve diğer zanaatkârların ganimetten pay almadığını belirtmiştir.⁶⁵⁵ Evzâî'nin ganimet konusunda farklı fikir belirtme sebebinin yaşadığı bölge ile ilgili olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Şam'da yaşadığı bilinen Evzâî'nin *el-Kadîdiyyûn*'dan bahsetmesi üzerine kendisine bu kelimenin ne olduğu sorulduğunda, onların baytar, demirci, sifar (hayvanlara gem takmakla görevli kişi) ve diğer zanaatkârlardan oluşan bir grup olduğunu söylemiştir. Evzâî'ye bu kelimenin ne olduğu sorulmasından anlaşıldığı üzere, bu terimin sadece kendi yaşadığı bölgede bilindiği, başka yerlerde bilinmediği anlaşılmaktadır. İbn Manzûr ve Zebîdî de bu terimin Şam toplumunda kullanıldığını belirtmişlerdir.⁶⁵⁶

Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd (786-809) döneminde ise benzer isimle anılan askeri birlik *el-Kudeydiyye*'nin de düzenli olarak maaş aldıkları bilinmektedir. Nitekim 173-174/789 yılında *el-Kudeydiyye*'nin ücretlerinin geç verilmesinden ötürü ayaklanma çıkardıkları bilinmektedir.⁶⁵⁷ Aldıkları ücretle ilgili bir bilgi bulunmasa da Hârûn Reşîd döneminde askerlerin aylık 60 dirhem, yıllık 720 dirhem⁶⁵⁸ maaş aldıkları bilindiğinden, *el-Kudeydiyye*'deki askerlerin de aynı maaşı aldıkları ihtimali yüksektir.

Saray ve ıstablarda görev yapan baytarlar da düzenli maaşa bağlıydılar. Abbâsî halifesi Mu'tazîd (892-902) ıstablarda düzenlemeler yaparak burada görev yapanların düzenli maaşa bağlanmasını sağlamıştır. Böylece baytarlar, ıstablarda görev yapan *seyis*, *râda* (koşu hayvanı eğitmeni), *mükâriyye* (merkep binicisi ve eğitmeni) ve diğer yardımcılarla beraber aylık toplam 12000 dirhem, günlük ise 400 dirhem almaktaydılar.⁶⁵⁹

Baytarlar dışında hayvan bakımı ile ilgilenen şahıslar da belirli ücretler alırdı. Özellikle savaşlarda elde edilen ganimet paylaşımı yapılırken, süvarilere (*fürsân*) piyadelerden daha fazla pay (sehim) verilirdi. Hz. Peygamber'in başlatmış olduğu bu

⁶⁵⁴ Nisâbü'rî, *el-Evsat fî Sünen*, C. 6, s. 168.

⁶⁵⁵ Nisâbü'rî, *el-Evsat fî Sünen*, C. 6, s. 168; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 9, s. 17.

⁶⁵⁶ *El-Kadîdiyyûn* ismi "elbiseleri parçalanmış" anlamına gelmektedir. Bu bölükteki şahısların işlerinin zorluklarından ötürü kıyafetlerinin parçalanmış olduklarından onları küçümsemek için kullandıkları ifade olduğunu da belirtmişlerdir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C. 3, s. 346; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 9, s. 17.

⁶⁵⁷ el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülat*, s. 133.

⁶⁵⁸ Metin Yılmaz ve Mustafa Zeki Terzi, "Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, 2008, s. 220

⁶⁵⁹ Sâbî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, ss. 22-23.

uygulamayı İslam tarihinin diğer dönemlerinde de görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in binek hayvanı olana ganimetten daha çok pay verme sebebi ise insanları Allah yolunda cihat için hayvan beslemelerine teşvik etmek ve bineği olan şahsın muhtaç olduğu malzeme ve giderlerinin daha fazla olması dolayısıyladır.⁶⁶⁰ Gerçekten de süvarilerin binici malzemeleri, hayvan yemi, hayvan bakımı ve sağlığı için gerekli harcamaları göz önüne alındığında ganimet payının yayalarinkinden fazla olması gerekmektedir. Bu payın taksimi konusunda fakihler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Hanîfe, Abdullah b. Abbas'ın naklettiği bir hadisten ve Hz. Ömer'in uygulamasından yola çıkarak, savaşa atıyla katılana iki, yaya olarak katılana bir hisse verileceğini ileri sürmüştür. İçlerinde Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de bulunduğu hukukçuların çoğunluğu ise bu dağıtımda atlıya üç, yayaya bir pay verilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁶¹

Ebû Yûsuf, ganimet dağıtımında binek hayvan sahiplerinin hangi hayvanı kullandıklarına dair bir ayırım yapılmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda savaşa katılan kişi at, deve veya katır kullanmasına göre ganimetten farklı pay alması söz konusu değildir. Kur'an-ı Kerim'de geçen "Allah hem binesiniz diye hem de süs olarak atları, katırları ve merkepleri de yarattı"⁶⁶² ifadeler sebebiyle, hayvanlar arasında üstünlük ve kuvvete bağlı olarak ayrımcılık olmadığı, bu yüzden de ganimet paylaşımında kullandığı hayvana göre özel muameleye tabi tutulmaması gerektiği hususuna dikkat çekmiştir.⁶⁶³

Hz. Ömer 636 yılında *Divânü'l-Cündü* kurmasından itibaren askerler ve komutanlar düzenli olarak maaşa bağlanmıştır. Maaşlar dönemin fetih ve ekonomik hareketlerine göre artış ya da azalış göstermiştir.⁶⁶⁴ Ordunun her türlü durumuyla ilgilendiği gibi hayvanlarla da ilgilenen komutanlar en yüksek maaşa sahiplerdi. Hz. Ömer döneminde 5000 dirhem olan komutan maaşları Hz. Osman döneminde 6000 dirheme kadar yükselmiştir. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ise maaşlar daha düşük seviyede seyretmiştir. Buna karşılık orduya yüksek miktarda harcamalar yapılmaya devam edilmiştir. Örneğin, Abbâsî halifesi Mehdî'nin (775-785), el-Cezîre'de isyan eden Abdüsselâm b. Hâşim el-Yeşkûrî'ye karşı sevk ettiği komutandan biri olan Şebib

⁶⁶⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 50

⁶⁶¹ Mehmet Erkal, *Ganimet*, C. 13, s. 353.

⁶⁶² Nahl, 16/8.

⁶⁶³ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 48-49.

⁶⁶⁴ Terzi ve Yılmaz, *Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri*, s. 217.

b. Vâc el-Merverûzî'ye 1.000 kadar süvari vermiş ve bu süvarilerden her birine maaşlarının dışında 1.000 dirhem bağışta bulunmuştur.⁶⁶⁵ Hatta Abbâsî halifesi Mu'tazid (892-902) döneminde, "Hür ve Seçkin Süvari Birlikleri (*el-Fursân Mine'l-Ahrâr ve'l-Mümeyyizîn*)" olarak isimlendirilen bu özel birlikler, doksan gün için toplam 135.000 dinar yani günlük 1.500 dinar almışlardır.⁶⁶⁶ Yirmi beş kişiden oluşan kapı muhafızlarının maaşları da oldukça yüksekti. Sadece hayvanlarının aylık harcaması ayda 60.000 dinar civarında olduğundan kişi başı aylıklarından 2.000 dinarı aşkın yem kesintisi yapılmıştır.⁶⁶⁷

3.2.4. Baytarlıkla Ünlenen Şahsiyetler

Şimdiye kadar açıkladığımız bilgilerden anlaşıldığı üzere toplum içinde kendine yer edinmiş baytarlık mesleğini icra eden şahsiyetler bulunmaktaydı. Baytarlar işlerinde o kadar maharetlilerdi ki, şairler mısralarını dizelerken onların yetenek ve tecrübelerinden örneklerle betimlemeler yapmışlardır.

Kaynaklarda, 6. ila 9. yüzyıllar arasında baytarların yapmış olduğu meslek ve zanaatkarlıklarına bu kadar yer verilmesine rağmen baytarlık mesleğini icra eden şahısların isimlerine hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Yapmış olduğumuz araştırmada ulaştığımız bazı isimlerin meslekleri baytar olmamalarına rağmen baytarların yaptığı işlerle bilinen şahıslardır. Bunların dışındaki diğer şahıslar ise baytar olmadığı halde baytar lakabı ile ünlenen kişilerdir.

Cahiliye devrinde asıl mesleği baytarlık olmasa da bu konudaki maharetiyle döneminin en eski baytarı olarak kabul edilen şahıs As b. Vâil (ö.622)'dir. Kureys kabilesinin Sehm kolunun reisi ve aynı zamanda Mekke'nin önemli kişileri arasında sayılan As b. Vâil, atlar ve develeri tedavi etmesiyle tanınırdı.⁶⁶⁸ Bunun dışında koyun kısırlaştırma operasyonlarında uzman olan şahıslar da vardı. Hz. Osman'ın amcası Hakem b. Ebü'l-As (ö. 31/651), Dahhâk (ö. 64/684) ve Fatıma el-Fihri'nin babaları Kays el-Fihri, Ebû Bekr Muhammed İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) babası ve Hureys b. Amr b. Hureys koyunları hadım etmekte maharetli kişilerdi.⁶⁶⁹ Ayrıca Câhiz, Cerir b.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 5, s. 159.

⁶⁶⁶ Sâbî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, s. 17.

⁶⁶⁷ Terzi ve Yılmaz, *Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri*, s. 222.

⁶⁶⁸ Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-Azdâd*, Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut h. 1423, s. 75; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 572; Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî (ö. 414/1023), *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*, thk. Vedâd Kâdı, C. 5, Dârü'l-Sâdr, Beyrut 1408/1988, s. 43; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân*, C. 1, s. 379.

⁶⁶⁹ Câhiz, *Mehâsin ve'l-Azdâd*, s. 75; Tevhîdî, *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*, C. 5, s. 43.

Amr ve Ma‘mer b. Osman adında iki şahsın daha koyun kısırlaştırma operasyonları yaptığını bildirir.⁶⁷⁰

Müstakil olarak baytar ismiyle kaynaklarda ismi geçen ilk şahıs Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) döneminde yaşamış olan fakat kendisi hakkında bilgi bulunmayan Humuslu bir Hristiyan baytardır. Gazvân el-Baytar olarak bilinen bu şahıs hakkında ulaşılan tek bilgi Hişâm b. Abdülmelik ve Humuslu bir Müslüman arasında geçen konuşma sırasında isminin geçmesidir. Mes‘ûdî’nin aktardığı rivayete göre Hişâm b. Abdülmelik ordusuyla Humus’a geldiğinde, Humuslu bir Müslüman atın üzerindeyken Hişâm’ın huzuruna gelmiş ve o sırada atı huysuzlanmıştır. Hişâm da ona neden böyle huysuz bir ata bindiğini sorunca Humuslu şahıs “Esirgeyen ve bağışlayan Allah’a yemin ederim ki müminlerin emiri bu huysuz bir at değildir fakat sizin ihtişamınızı görünce sizi Gazvân el-Baytar zannedip ürkümüştür”⁶⁷¹ şeklinde cevap vermiştir. Belâzürî ise aynı rivayete yer verirken baytarın adını Ebû Cibrûn el-Baytar olarak aktarmıştır.⁶⁷² İbnü’l-Cevzî de buna benzer bir rivayet aktarmış fakat baytarın ismini zikretmemiştir. Onun aktardığı rivayette yine Humuslu biri huysuz bir atın üzerinde Hişâm’ın yanına gelmiş, Hişâm’ın ona atın neden böyle olduğunu sorduğunda, atının çok iyi bir at olduğunu fakat Hişâm’ı, atını tedavi eden baytara benzediği için huysuzlandığını belirtmiştir.⁶⁷³ Bu şahıs hakkında kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Dönemin baytarlıkla ün yapmış en önemli kişisi hiç şüphesiz İbn Ahî Hizâm el-Huttelî’dir. Dokuzuncu yüzyılda yaşadığı bilinen İbn Ahî Hizâm’ın tam adı Nâsırüddin Muhammed b. Ya‘kûb b. Ahî Hizâm el-Huttelî’dir. Huttelî nisbesi ise Ceyhun nehrinin kuzeyindeki nehirlerin arasında kalan Huttel şehrinden gelmektedir.⁶⁷⁴ İbn Ahî Hizâm hakkında da maalesef çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun Abbâsî halifesi Müstain-Billah (ö. 252/866) zamanında komutan olduğuna ve 865’te Enbar’da gerçekleşen fitne olaylarını bastırmak için görevlendirilen ordunun

⁶⁷⁰ Câhiz, *Mehâsin ve’l-Azdâd*, s. 75.

⁶⁷¹ Mes‘ûdî, *Mürûcû’z-Zeheb*, C. 3, s. 209; Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-İmâd (ö. 1089/1679), *Şezerâtü’z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavût ve Mahmûd Arnavût, C. 2, Dâr İbn Kesîr, Beyrut 1406/1986, s.104.

⁶⁷² Belâzürî, *Ensâbu’l-Eşraf*, C. 8, s. 378.

⁶⁷³ Aynı kaynakta geçen başka bir rivayette, bir adam mezarlıktayken eşeğine bineceği sırada eşeğin, hemen yanlarındaki kabirden ürktüğünü görünce adamın mezarda yatanın bir baytar olabileceği tahmininde bulunduğu aktarılmıştır, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *Ahbârü’l-Hamkâ’ ve’l-Mugaffelîn*, thk. Abdülemir Mehanna, Dârü’l-Fikr, Lübnan 1990, ss. 175,141.

⁶⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, C. 2, s. 346.

Hüseyin b. İsmail'in komutasındaki ikinci taburunda yer aldığına dair bilgiler aktarılmıştır.⁶⁷⁵ Bazı araştırmacılar Abbâsîler döneminde Türklere önemli görevler verilmesi sebebiyle onun Abbâsîler döneminde önemli mevkilerde bulunmuş olmasından ötürü Türk olabileceği ihtimalini öne sürmüşlerdir.⁶⁷⁶

İbn Ahî Hizâm'ın baytarlıkla mesleği ile tanınmasının sebebi 9. yüzyılda *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara* adlı eseri kaleme almasıdır. Çünkü bu eser İslam medeniyetinde veteriner hekimlik üzerine yazılan ilk müstakil eser olma özelliğine sahiptir. Kendisine ait bu eserin farklı el yazmalarında İbn Ahî Hizâm'ın Abbâsî halifeleri Mütevekkil (847-861) ve Mu'tazîd (892-902) dönemlerinde saray ahırının imrahoru olduğuna dair bilgiler yer almaktadır.⁶⁷⁷ İbn Ahî Hizâm'ın eserini Abbâsî halifesi Mütevekkil'in teşviki ile yazdığı bilinmektedir.⁶⁷⁸ İbn Ahî Hizâm eserini kaleme alırken oldukça titiz ve kapsamlı bir çalışma yapmış, kendi bilgi ve tecrübesinin yanında baytarlıkla ilgili farklı dillerden Arapçaya tercüme edilmiş eski kaynaklardan ve Arap âlimlerin çalışmalarından yararlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda baytarlıkla ilgili kaleme alınan çalışmalar için örnek teşkil etmiştir. Günümüzde İbn Ahî Hizâm'ın çalışması üzerinde halen daha araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırmalarda onun uyguladığı tedavi yöntemlerinin özgün olduğu ve veteriner hekimliğinde başarısının yaşadığı döneme kıyasla ileri seviyede olduğu kabul edilmektedir.

Yukarıda bahsedilen şahısların dışında *el-baytar* lakabı alan üst düzey yönetici ve halifeler de vardı. Bunlardan biri Emevî halifelerinden II. Velîd (ö. 126/744)'dir. II. Velîd'e *el-baytar* lakabı verilme sebebi ise şöyledir: Velîd ava çıktığı zamanlarda, yakalamış olduğu yabani eşekleri öldürmezdi. Bunun yerine eşeklere "Velîd" damgası vururdu sonra da onları tekrar doğaya salardı.⁶⁷⁹ Hatta Heysem b. Adî (ö. 207/822),

⁶⁷⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. 9, s. 319; M. Cüneyt Kaya, "İbn Ahî Hizâm", *DİA*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 585.

⁶⁷⁶ Şen, *Baytarnâmeler*, s. 180; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 87.

⁶⁷⁷ H. Ritter, "Le parure des Cavaliers und die Literatur über die ritterlichen Künste", *Der Islam*, S. 18, 1929, ss. 116-154; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 87; Goebel ve Heide, *Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature*, s. 293; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 82; Kaya, *İbn Ahî Hizâm*, C. Ek-1, s. 585.

⁶⁷⁸ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 801.

⁶⁷⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. 9, s. 3741, 3766. Kaynaklara göre Velîd b. Yezîd'in bu davranışına çok sevdiği bir kadının sebep olduğu söylenir. Heysem b. Adî'nin rivayetine göre Velîd b. Yezîd, Said b. Halid'in kızıyla evliydi. Velîd'in baldızı Selma bt. Said kız kardeşini ziyarete geldiğinde onun güzelliğini görüp hayran kalan Velîd, Selma ile evlenmek ister fakat Selma onu reddeder. Fakat Velîd halife olduktan sonra Selma'nın kız kardeşini boşar ve onunla evlenir. Bir gün Velîd b. Yezîd ava gittiğinde güzel bir ceylan yakalar. Yanındakiler ceylanı boğazlayacağı zaman Velîd onları bunu

ilk Abbâsî halifesi Seffâh (ö. 136/754) ve ondan sonra halife olan Mansûr (ö. 158/775) dönemlerinde bile üzerinde “Velîd” damgası bulunan eşekler bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁰ Emevî komutanlarından Ebû Muhammed es-Süfyânî (asıl adı Ziyad b. Abdullah b. Yezîd b. Muaviye el-Kureşî)’nin de *av sahibi* (صاحب صيد) olduğu için⁶⁸¹ *el-baytar* lakabı aldığı bildirilmiştir.⁶⁸²

Öyle anlaşıyor ki damga vurma işleminin bu lakabın verilmesinde etkisi bulunmaktadır. Av ile ilgilenenlerin yakaladıkları hayvanları öldürmemeleri ve bu hayvanlara damga vurmaları ya da vurdurmaları onlara *el-baytar* lakabının verilmesine vesile olmuştur.

3.3. Folklorik Veteriner Hekimlik

Cahiliye ve İslam tarihinin ilk dönemlerinde hayvan sağlığı ve tedavisi için baytarlar önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Ancak baytarlar dışında toplumda hayvan sağlığı ve tedavisi üzerine bilgi ve tecrübeye sahip olanlar bulunmaktaydı. Sürekli hayvanlarıyla vakit geçiren ve onların ihtiyaçlarını karşılayan halk, onlarda ortaya çıkabilecek değişiklikleri fark edebilir, edinmiş oldukları tecrübelerle ne yapabileceklerini kestirebilirlerdi. Bu yüzden veteriner hekimlik faaliyetlerinin bir kısmı halk hekimliğine bağlı folklorik tedavi yöntemlerine dayanmaktaydı.

Hayvan sağlığı ve veteriner hekimliğin doğuşu insanların hayvanları ilk evcilleştirdiği zamana dayanır. İnsanoğlu hayvanları evcilleştirmesiyle beraber onlardan faydalanmış, onlara ilgi göstermiş ve onlarla dostluklar kurmuştur. Tabi ki bu kadar yakından ilgilendiği canlıya karşı, rahatsızlandığı, hastalandığı veya yaralandığı zamanlarda kayıtsız kalamamış ve onun tedavisi için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Veteriner hekimlik tarihini inceleyen bilim insanları da evciltme

yapmaktan men ederek bir şiir dizer. Şiirinde ceylanın gözlerinin Selma bt. Said’in gözleri gibi güzel olduğunu, ceylanın bakışlarındaki hüznü ve kederden etkilendiği, yanındakilerin avlanılan hayvanı serbest bırakılmasından hoşlanmama bile bunu yapmalarını istemesinden bahsetmiştir. Bknz. Velîd b. Yezîd, *Dîvân*, thk. Ceber Bâlî, C. 2, Matba‘atü İbn Zeydün, Dımaşk 1355/1937, s. 28; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, C. 9, s. 3741.

⁶⁸⁰ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, C. 9, s. 3766.

⁶⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 19, s. 154.

⁶⁸² Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, C. 7, Dârü’l-Me‘ârif, Kahire 1387/1967, s. 436; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 7, s. 208, C. 19, s. 154; İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’n-Nikâb ‘ani’l-Esmâ’ ve’l-Elkâb*, thk. Abdülazîz b. Râcî es-Sâ‘idî, Mektebetü Dârü’s-Selâm, Kahire 1993, s. 121; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’l-Elbâb fi’l-Elkâb*, C.1, s. 139; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), *el-Muhâdarât ve’l-Muâverât*, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut h. 1424, s. 296.

sonucu hayvanlardan yararlanmaya başlayan insanların zamanla onların hastalıkları ile ilgilenmeye başladıklarını, böylece veteriner hekimliğin doğduğunu kabul etmektedirler.⁶⁸³ Yani hayvanlarla yakından ilgilenen insanlar, aslında onların en yakın şifa edicileri olmuşlardır.

Savaşta, avda sakatlanmalar ve yaralanmalar, hayvanların hastalanmaları, doğum olayları insan nesline sürekli yeni bilgiler kazandırmış, sonuç olarak iyi gözlemci ve yetenekli “iyi ediciler” (sağaltıcılar) toplum içinde ortaya çıkmıştır. Hayvanların içgüdüleriyle yaptıklarını gözleyen insan, buradan edindiği tecrübelerini hem kendilerine hem de hayvanlarına uygulayarak şifa aramaya çalışmıştır. Karşılaştığı tecrübelerden hangi bitkileri kullanıp kullanmayacağını öğrenerek deneme yanılma yoluyla tedavi uygulamalarını geliştirmiştir.⁶⁸⁴ Böylece insan ve hayvan hekimliği uzun süre bir arada yürütülmüş, insanlar kendileri için uyguladıkları tedavileri hayvanlarına için de uygulamışlardır.

Tarihte tıbbın gelişmesi ve ilerlemesine rağmen, halk kendi başına öğrendiği ya da nesilden nesile uygulanagelen yöntemlerle şifa bulma yolları aramıştır. Halkın olanaklarının olmadığı veya başka sebeplerle bir uzmandan yardım alamadığında, yörelerinde yetişen ve temin edilme imkânı olan meyveler, sebzeler, çeşitli otlar, kökler, yumrular, çeşitli hayvanî ürünler, vb. ile belli hastalık veya rahatsızlıkların tedavisine başvurduğu yöntem ve uygulamaların hepsine “halk hekimliği” denir.⁶⁸⁵

Halk hekimliğinde kullanılan tedavi yöntemleri ve uygulamalar, bölge ve coğrafyaya özgü olabilmektedir. Coğrafyaya özgü hastalıklar, bölgede yetişen şifalı bitkiler ve bunlardan yapılan ilaçlar, yetiştirilen hayvanlara göre ortaya çıkan hastalıklar, vb. bu durumun başlıca sebepleri arasındadır. Her milletin ve topluluğun kendini anlatış şekilleri, kendi davranış özellikleri, kendine has gelenek ve görenekleri, batıl inanışları kısaca kendine has folkloru olduğundan halk hekimliğinin her toplumda farklı uygulanış şekilleri vardır. Bu yüzden halk hekimliğiyle ilişkili veteriner hekimliği uygulamalarının da kendine özgü gelenek ve görenekleri, çeşitli inançları ve

⁶⁸³ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 1-3; Shwabe, *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*, s. 10.

⁶⁸⁴ Smithcors, *Evolution of the Veterinary Art*, s. 458.

⁶⁸⁵ Mustafa Sever, "Türk Halk İnançlarında ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 96.

halk arasında uygulanabilen bir şekli bulunmaktadır. Bu durum *veteriner hekimliğin folkloru* olarak adlandırılmaktadır.⁶⁸⁶

İslam tarihinde toplumun hayvanlarla yakınlığı ve ilgisi söz konusu edildiğinde, onlarda da halk hekimliğinin mevcut olduğunu ve kendilerine özgü veteriner folkloruna sahip olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim Câhiz, Arapların hayvanlar hakkındaki bilgilerine güvenini şöyle belirtmektedir:

Arapların hayvanlarla ilgili gerekli bilgileri ilmi kazanımlardan ya da ilmi konuda tecrübe kazanmışların nasihatlerinden öğrenmemelerine rağmen, onlara bu konuda itimat ediyorum. Onların yaşayıp büyüdüğü sahalarda, vadilerde, dağ başlarında... çok çeşitli yırtıcı ve evcil türden hayvanlar yayılmış bulunuyor. Araplar bilindiği üzere hayvanların arasında yaşamaktadırlar ve vahşi hayvanlar arasındayken onlarla baş edebilmek için onlar gibi olmaktadır. Hatta insanlar arasındayken bile yırtıcı hayvanlar gibi hareket etmektedirler.

Araplar, bazen ya da çoğunlukla bu hayvanların ısırıklarına ve kesiklerine maruz kalıyorlar. Bu durum onlar için hayvanlardan hangilerinin zararlı, hangilerinin yaralayıcı, hangilerinin öldürücü olduğunu; bu hayvanların birbirleriyle savaşırken nasıl yaklaşır nasıl kaçtıklarını anlayıp açıklamak açısından gereklidir. Bu uzun zamanlı gözlem ve gereklilik sayesinde hastalıkların nasıl olduğunu ve nasıl tedavi edileceğini tecrübe edip, bu bilgiyi miras yoluyla kat kat artırarak devam ettirmişlerdir.⁶⁸⁷

Halk arasında yaygın olan tedavi yöntemleri, Câhiz'in belirtmiş olduğu ifadelerden anlaşıldığı üzere tecrübe ve geleneklere dayanmaktaydı. Özellikle bedeviler tarım ve hayvancılıkla geçimlerini devam ettirdiklerinden, çöl hayatında ihtiyaçlarını karşıladıkları hayvanlarının sağlığı ve gelişimi açısından yapılması gerekenleri eskilerden veya tecrübe sahibi kişilerden öğrenmişlerdir. Bedevilerin tıp ve tedavi konusundaki bilgisini İbn Haldun ise şöyle açıklamaktadır “Bedeviler kültürlerinde, esasen tecrübe açısından kabilenin önde gelenleri ile ihtiyar kadınlarından miras aldıkları bir tıp türüne sahipti.”⁶⁸⁸

Hayvanların fiziği ve sağlığı, toplum içinde saygınlık ve itibar görme açısından mühim bir kriterdi. Ayrıca bir şahsın veya kabilenin hayvanları zayıf, çelimsiz ve sağlıksızsa hiciv edilmekten kurtulamazdı. Muallaka sahibi süvari şairlerinden Antere (ö.614~?), Beni Zübeybe'ye ait atın çok zayıf olduğunu görünce “Ey Beni Zübeybe, atınızın hali nedir böyle! Sizin karınlarınız dolu iken onun karnı zayıflıktan

⁶⁸⁶ Sinmez, *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği*, s. 8; Angela von den Driesch, “Ethnoveterinary Medicine- An Aspect of The History of Veterinary Medicine”, *Historia Medicinae Veterinariae*, ed. Ferruh Dinçer, Ankara University Press, Ankara 2002, 27/1-4, 2002, ss. 131-132.

⁶⁸⁷ Câhiz, *Hayevân*, C. 6, s. 29.

⁶⁸⁸ Levent Öztürk, *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 64.

kemiklerine yapışmış. Siz bu halinizle ancak merkep yavruları yetiştirmeyi bilirsiniz.”⁶⁸⁹ diyerek onları hicvetmiştir.

Hayvan sahipleri hayvanlarının sağlığına oldukça düşkünlüler. Onlar için hayvanlarının kötü göründüğünü söylemek hakaret olarak sayılırdı. Çünkü hayvan sağlığı ve tedavisinden anlamak üstünlük göstergesiydi. Aktaracağımız şu örnek toplumun hayvan sağlığına bakışının anlaşılması açısından önemlidir: Abbâsî vezirlerinden Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 190/805) oğulları ve Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından olan Cafer (ö. 187/803) ve el-Fazl (ö. 193/808) kardeşler, Şemmâsiyye Sarayı'nın önünde katırı ile duran bir adam görmüşlerdir. Adam oldukça varlıklı görünmesine rağmen katırının ayakta duramayacak kadar zayıf ve güçsüz olduğunu görünce ona neden katırını iyileştirmediklerini sormuşlar, adam da onlara ne yapması gerektiğini sormuştur. Cafer ve el-Fazl ona uygulaması gereken tedaviyi söyleyince adam onlara hakaret ederek söylediklerini zaten bilip uyguladığını, bu konuda onlardan daha iyi olduğunu iddia etmiştir.⁶⁹⁰

3.3.1. Folklorik Veteriner Hekimlik Kapsamında Yapılan Faaliyetler

Yukarıda sunduğumuz bilgiler ışığında, toplumda hayvan sağlığı ve tedavisiyle baytarların dışında, hayvanlarla yakından ilgilenen tecrübe sahibi insanların bulunduğunu söylemek gerekir. Elbette sağlık ve tedavi amacıyla insanlar ilk olarak uzman bir baytara başvurmuşlardır fakat bulundukları yerde bir uzmanın bulunmaması, zamana bağlı olarak acil müdahale edilmesi gereken hastalıklar, uzmana verilecek ücretin olmaması, vb. gibi durumlarda insanlar tedavileri kendileri yapmak durumunda kalmışlardır.

Cahiliye ve İslamiyet dönemlerinde folklorik veteriner hekimlikle ilgilenen çok farklı meslek grupları yer almaktaydı. Bunlar, hayvanlarla çok fazla ilgilenip vakit geçirdiklerinden hayvanlarda zuhur eden herhangi bir patolojik olayı anlayabilirlerdi. Bunun yanında hayvanların sadece hastalık ve tedavi süreci ile sınırlı kalmayan bir bilgiye de sahiplerdi. Hayvanların sağlıklı bir şekilde beslenmesi, üremesi, doğum olayları, yaş, tür, vb. tayini, hayvanlardan elde edilen verimin artırılması gibi faaliyetlerde etkin rol oynamışlardır. Ayrıca bu faaliyetler, veteriner tıbbı üzerine yazılan eserlere de önemli katkıları olmuştur. Hayvanlarla ve baytarlıkla ilgili eserler

⁶⁸⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 2.

⁶⁹⁰ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C.2, ss. 242-243.

yazan alimler, halk arasında uygulanan hayvanları tedavi etmede kullanılan yöntemlere ve bir sonraki başlıktan sonra sunacağımız faaliyetlere çalışmalarında yer vermişlerdir.

3.3.1.1. Hayvan Hastalıklarında Uygulanan Tedaviler

Orta çağ toplumunda insanlar hayvanlarıyla ilgili sağlık problemleri yaşadıklarında, edinmiş oldukları tecrübelerle beraber kendi bildikleri tedavi yöntemlerini uygulamaktaydılar. Hayvanların sesinden, nefes alışından, dışkılama veya idrarından, yürüyüşünden ve hareketlerinden rahatsızlık geçirdiğini anlayabilmekte, yaptıkları ilaç ve uygulamalarla onları iyileştirebilmekteydiler.

Halkın kullandığı tedavi yöntemleri geçmişten gelen bilgi birikim ve çoğunluğu sözlü anlatım yoluyla nesilden nesile aktarılan tedavi usullerinden oluşmaktaydı. Tedavi yöntemlerinde, çeşitli malzemelerle yapılan ilaçlar, kürler, vb. kullanmakla birlikte inanç ve ritüelleri doğrultusunda manevi bir varlıktan yardım isteme, dua, tütsü, muska, gibi telkin yoluyla yapılan usuller de bulunmaktaydı. Bu yüzden hayvanlar için uygulanan tedavi yöntemleri maddi ve telkin tedavi tipleri olarak ikiye ayrılmaktadır.⁶⁹¹

3.3.1.1.1. Maddi Tedaviler

Maddi tedavi, çeşitli bitkisel, hayvansal veya kimyasal malzemelerle hazırlanan ilaçlarla yapılan tedavilerdir. Hayvan sahipleri, tecrübe ve halk tarafından bilinen folklorik tedavi yöntemleri sayesinde, bazı hastalıkları tanımakta ve ona uygun tedavi yöntemlerini de bilirlerdi, bu sayede hayvanlarının hastalıklarına erkenden müdahale edebilmekteydiler. Tedavi için kullandıkları ürünler ise yaşadıkları yerde temin edebilecekleri malzemelerden oluşmaktaydı. Hayvan tedavisinde bilgisi olan kişiler, maddi tedaviler için gerekli malzemelerin ne zaman ve nasıl kullanılacağını iyi bilmekteydiler.

⁶⁹¹ Halk hekimliğinin tarihçesine bakıldığında Demirhan, uygulanan iki tip ilkel tedavinin olduğundan bahsetmiştir. Birincisi “maddi tedaviler” olup kullanılan birçok drogun (hayvan ve bitkilerden kurutulmuş veya özel metotlarla toplanarak elde edilen ve ilaç yapımında kullanılan ham veya yarı ham madde) özel farmakolojik etkileri ile uygulanan ve günümüz tıbbınca da kabul edilen uygulamalardır. Maddi tedavilerin eski çağlardan bu yana, nesilden nesle geçerek gelen birtakım bilgilerin doğrulukları bazı bilimsel araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Ancak bu uygulamalar, halkın eğilim ve geleneklerine bağlı olduğundan ilkel ve değişmeyen şekillerde devam etmektedir. İkinci tip folklorik tedavi şekli ise “telkin tedavileri” olup tütsü, sihir, vb. gibi madde boyutundan farklı tarzdaki tedavi uygulamalarıdır. İnsanoğlu telkin ile tedavi yöntemine en eski çağlardan beri başvurmuş ve halen de başvurmaktadır. Ayşegül Demirhan, Halk Hekimliğinin Tanımı, Tarihi Gelişimi ve Özellikleri, *Tıp Dünyası Dergisi*, Ankara, 1985, 58/6, ss. 191-203; Sinmez, *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği*, ss. 11, 113.

Hayvan tedavisinde en çok kullanılan folklorik tedavilerden bir tanesi yaralara *katran* sürülmesiydi. Daha önce baytarların da katran maddesini hayvan tedavisinde kullandığından bahsetmiştik. Halk tarafından da bilinen bu madde, özellikle *cereb* (جرب) olarak bilinen uyuz hastalığının ilk evresi olan *nukbe* (نقبة) adı verilen hastalığın tedavisinde kullanılmaktaydı. *Nukbenin* vücuttaki semptomları tespit edildiğinde hemen katran sürülerek tedavi edilmesi gerekmekteydi.⁶⁹² Hayvan sahipleri sürülerinde uyuz salgınının önüne geçebilmek için de baştan önlem olarak uyuzun ilk evresinde ortaya çıkan *nukbe* (نقبة)⁶⁹³ adını verdikleri yaralar için katran kullanmaktaydılar. Develerde *nukbe* ilk olarak kalça, omuz ve dudaklarda avuç içi büyüklüğünde ortaya çıkarak vücuda yayıldığından⁶⁹⁴ hastalığın uyuza dönüşmemesi için vücudun bu bölgelerine katran sürmekteydiler.

Katran maddesi sadece uyuz hastalığında değil, develerdeki çeşitli yaralanmalarda da kullanılmaktaydı. Develer, ulaşım ve lojistik alanlarında kullanılmaları sebebiyle, semer yaralanmalarına veya paraziter hastalıklara maruz kalırlardı. Bu nedenle katran tedavisi develere düzenli olarak uygulanmaktaydı. Bir adamın İbn Abbas'a "Yanımda bir devesi olan bir yetim var. Devesinin sütünden içebilir miyim?" diye sorduğunda "Eğer deve kaybolunca arıyor, katran vesairesini sürerek tedavisini yapıyor, su yalağını onarıyor, sulama gününde suyunu içiriyorsan yavruya zarar vermeden ve memeyi tamamen kurutmadan içebilirsin."⁶⁹⁵ şeklindeki cevabı, katran tedavisinin hayvanlar için yeme, içme ihtiyaçları kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber'in de kendi hayvanları için katran tedavisini uyguladığı bilinmektedir. Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamber'i ziyareti sırasında onu devesinin yaralarına katran sürer halde bulduğunu belirtmesi, hayvanlarını bizzat kendisinin katranla tedavi ettiğini göstermektedir.⁶⁹⁶

Katran tedavisinin uygulanmasında maharetli kadınların olduğuna dair bilgiler de tespit edilmiştir. *Eğâni*'de yer alan bilgiye göre süvari şairlerden Düreyd b. Sımme (ö. 8/630)'nin, Arapların meşhur kadın şairlerinden ve sahabeden olan Hansa bt. Amr'ı

⁶⁹² Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 2, s. 297; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 4, s. 293.

⁶⁹³ Câhiz, *el-Beyan ve't Tebyin*, C. 1, s. 107; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s. 227; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 2, s. 296; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s. 766-767; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 1, ss. 688-689; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 4, s. 293; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 8, s. 416.

⁶⁹⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 3, s. 293.

⁶⁹⁵ Muvatta', Sıfatu'n-Nebi, 33.

⁶⁹⁶ Buhârî, *Cenaiz* 42, *Akika* 1; Müslim, *Adab*, 22; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 69.

(ö. 24/645) ziyaret ettiğinde, onu bineğine katran sürerken gördüğünü belirtmiştir. Düreyd'in, Hansa'dan bahsettiği şiirinde, onun katranı devesinin derisindeki *nukbe*(نقبة) olan yerleri doğru tespit ederek sürdüğünü fakat malzemeyi çok kullandığı için katranın hayvanın üstünden akarak Hansa'nın elbisesine döküldüğünü, bu yüzden elbisesini yıkamak zorunda kaldığını aktarmıştır.⁶⁹⁷ Düreyd'in şiirinde Hansa için söylediği “Katranı tam da nukbe yerlerine koydu (يَضَعُ الْهِنَاءَ مَوَاضِعَ النَّقْبِ)” ifadesi, daha sonra halk içinde akıllı ve isabetli sözler söyleyen kişiler için de kullanılan bir tabir haline gelmiştir.⁶⁹⁸

Uzun yolculuklar, hayvan rahatsızlıklarının en sık ortaya çıktığı ve en tehlikeli olduğu zamanlardı. Bu nedenle yolculuğun Araplar için önemli olduğunu ve bir kavmin ahlakının ve becerisinin yolculuk sırasında ortaya çıktığını ifade etmek için “Yolculuk kavmin ölçüsüdür”⁶⁹⁹ deyimini kullanmışlardır.

Yolculuk esnasında hayvanda zuhur eden ani davranış değişiklikleri, titreme, nefes düzensizlikleri karşısında gerekli müdahalenin dikkatli yapılması gerekmektedir. Çünkü hayvandaki sıkıntının anlaşılmaması veya endişeye kapılarak yanlış müdahalede bulunulması halinde hayvanın durumunun daha da kötüleşmesine sebep olacağından, müdahalede bulunacak kişinin bilinçli ve soğukkanlı davranması gerekmektedir. Şeyban kabilesinden Cüveyriye isimli genç bir kızın titreme nöbeti geçiren deveye yapmış olduğu müdahale, yolculuk sırasında nasıl hareket edilmesi gerektiği ile ilgili en iyi örneklerden bir tanesidir. Abdullah b. Hassan'ın aktardığı rivayette Hz. Peygamber ile anlaşmaya giden Şeyban kabilesinin yolculuğu sırasında Cüveyriye ve Kayle bt. Mahreme'yi taşıyan deve aniden çökerek titreme nöbeti geçirince Kayle oldukça telaşlanmış, Kayle'nin telaşını gören Cüveyriye ise onu sakinleştirerek deveye gerekli müdahaleyi yapabilmesi için kendisine yardım etmesini istemiştir.

Olayın devamı şöyle aktarılmıştır “Cüveyriye ve Kayle, öncelikle devenin üzerindeki eşyaları boşaltarak hayvanın rahatlamasını sağladılar. Sonra Cüveyriye Kayle'ye sırtındaki abayı çıkararak ters çevirmesini ve kendisi ne yapıyorsa aynısını

⁶⁹⁷ İsfahânî, *Eğânî*, C. 10, s. 255.

⁶⁹⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 2, s. 297.

⁶⁹⁹ İbn Kuteybe, *Uyünü'l-Ahbâr*, C. 1, s. 132; Râgib el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ' ve Muhâverâtü'l-Şu'arâ' ve'l-Büleğâ*, C. 2, Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut t.y., s. 647; Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, C. 1, s. 106; Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb*, C. 1, s. 688; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 8, s. 173.

yapmasını söyledi. İkisi abalarını ters çevirdikten sonra devenin sırtını karnına doğru ittiler ve bunu yapmaya bir müddet devam ettiler. Sonrasında deve kendine geldi ve ayağa kalkarak tuvalet ihtiyacını giderince normale döndü.”⁷⁰⁰

Yolculuğa çıkacak olan kişiler hayvanlarını günler öncesinden seyahat için hazırlarlardı. Yolda zayıf düşmemeleri ve güçlü kalabilmeleri için özellikle beslenmelerine dikkat etmekteydiler. Hz. Ebûbekir’in Hz. Peygamber ile hicret yolculuğuna çıkmadan önce iki binek devesini dört ay boyunca semüre ağacının yapraklarıyla beslediği bilinmektedir.⁷⁰¹

Eğer yolculuk sırasında hayvanın yemine, suyuna dikkat edilmemişse, hayvan çok yorulmuşsa, geçtikleri yerin bitki örtüsünden, vb. yerin zemininden toynakları zarar görmüşse veya ikliminden etkilenmişse hayvanın sağlığı bir anda olumsuz yönde etkilenebilmekteydi. Özellikle hayvanların tırnakları yolculuklarda çok zarar görmekteydi. Uzun süren yolculuklar, olumsuz hava şartları sebebiyle zarar gören yollar ve yolda tırnaklara zarar veren nesneler, hayvanların tırnaklarında aşınma ve yaralar ortaya çıkmaktaydı. Bu sebeple hayvan sahipleri hayvanlarının iyileşmesi için tecrübelerine dayanarak acil müdahalelere başvurlardı.

Develerin yolculuk sırasında geçtikleri yerlerin bitki örtüsü ve zeminlerine göre bazen toynaklarının içine taş, kıymık, dal parçası, gibi nesneler girer, bazen de uzun yolculuk sonrasında tırnaklarında aşınma ve çatlaklar oluşurdu. Aşınma sebebiyle develerin tırnağındaki deri inceliyor yumuşayıp develerin yürüyüşünde topallamalar başladığında “devenin tırnakları aşındı, delindi” (تَقَبَّ خَفُّ البعير) ifadesi kullanılırdı.⁷⁰² Böyle durumlarda pratik bir çözüm olarak bir parça deriyi, devenin tırnağındaki yaralı bölgeye kıl ile dikerek yerle temasını kesip hayvanın acısını bir nebze azaltırlardı.

Aşınan tırnaklara deri dikilmesine dair örnek Abdullah b. Zübeyr’in, kendisine destek olmak amacıyla yanına gelene kadar yapmış olduğu zorlu yolculuktan söz eden Fazıla b. Şerik (ö. 686/64) ile olan diyalogunda görülmektedir. Fazıla, Abdullah b.

⁷⁰⁰ İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ında geçen rivayette Cüveyriye’nin yolculuk esnasında tilki ve tavşanları fark ederek onlara isimler koyması onun hayvanlara olan ilgisini de ayrıca göstermektedir. Cüveyriye yola sıçrayan bir tavşanı görünce ona “el-kasiyye” ismini vermiş, sonra yoldan geçen tilkiyi de görünce ona da bir isim vermiş fakat rivayeti aktaran Abdullah b. Hassân o ismi hatırlayamadığını söylemiştir. İbn Sa’d, *Tabakât*, C. 1, s. 304.

⁷⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, C. 1, s. 259.

⁷⁰² Cevherî, *Tâcü’l-Luğa*, C. 1, s.227; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, C. 2, s. 296; İbnü’l-Esir Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs*, C. 5, s. 102; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 1, s. 766; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C.4, s. 300.

Zübeyr'e gelene kadar devesinin tırnaklarının aşındığını ve sırtında *debere* (دبره)⁷⁰³ yaralarının nüksettiğini söylemiş, Abdullah b. Zübeyr de ona devesinin tırnağına bir parça deriyi kıl ile dikmesini tavsiye etmiştir.⁷⁰⁴

Hayvanlarda yolculuk esnasında bu tür hastalıklar nüksettiğinden yola çıkacak kişiler, en az hastalanan hayvanları tercih ederlerdi. Bu yönden en avantajlı hayvan olarak bazı biniciler eşek ile seyahat etmeyi tercih ederlerdi. Rakâşe'nin ileri gelenlerinden bir adam, seyahat esnasında daha az hasta olduğu, hasta olduğunda ise daha çabuk iyileştiği için eşek ile seyahat etmenin daha rahat olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁵ Ebû Seyyâre (Umeyle b. A'zel) de aynı sebeple *ifâza*⁷⁰⁶ görevini kırk yıl boyunca eşek ile sevk yaparak yerine getirmiştir.⁷⁰⁷

Katırlar da yolculuk için tercih edilen binekler arasındaydı. Yolculuk sonrasında vücudundaki ağırları gidermek için katırlara, boruya benzer sert bir aletle masaj yapılırdı. Bu aletle eşeğin özellikle karnında ve göğüs bölgesinde ortaya çıkan ağırlara hafifçe darbeler yapıldığı ve bu masajın kas ağırlarına iyi geldiği söylenirdi.⁷⁰⁸

Hayvan sahipleri hastalık belirtileri gösteren hayvanlarını iyileştirmek için hayvan tedavisinde bilgi ve tecrübe sahibi kişilerden yardım almaktaydılar. Örneğin sıklıkla görülen hayvan hastalıkları için yapılması gereken bazı tedavi usulleri ve ilaçları, *Kitâbü'l-Hayl* isimli eserin yazarı Ma'mer b. Müsennâ'dan (ö. 824/209) öğrenmişlerdir. Ma'mer b. Müsennâ, Araplar arasında çokça gezmiş ve öğrendiği tedavi yöntemlerini halk ile paylaşarak bunların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Kendisine hayvanlarda ortaya çıkan ani sıcaklık değişimlerine bağlı rahatsızlıklarda neler yapılması gerektiği sorulduğunda, Hintlilerin ileri gelenlerinden gördüğü tedavi yöntemini anlatmıştır. Bu tedaviye göre, eğer at hareketsiz ve terlemeden yatıyorsa ona bir avuç hindibayı, *hamîr* cinsinden yemle birlikte sıcak su içine karıştırarak veya normal yemlerle karıştırarak vermesini söylemiştir. Eğer at *hamer* (حمر) denilen

⁷⁰³ Eyer yaralanmalarının sebep olduğu hastalık.

⁷⁰⁴ İsfahânî, *Eğânî*, C. 12, s. 316.

⁷⁰⁵ Bu şahıs aynı zamanda eşeklerin daha yumuşak huylu olması, zaman ve mekân ayırt etmemesi, daha kısık sesle soluması ve daha düzgün yönetilmesi sebebiyle eşekle seyahat etmeyi tercih ettiğini belirtmiştir. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C.1, ss. 160-161. Buna benzer şekilde Hâlid b. Safvân isimli eşek sürücüsü bir adama binekler hakkında bilgi vermesini istediklerinde şöyle cevap vermiştir “Develeri taşımacılıkta, katırı yolculuklarda, atı savaşta kullanmak içindir, beygirlerin güzellikleri vardır, eşekler ise usulca yürürler.” Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, s. 220.

⁷⁰⁶ Hac esnasında hacıların Arafat, Müzdelife ve Mina'dan ayrılışını ve düzenlemesini yapma işi.

⁷⁰⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, s. 160.

⁷⁰⁸ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, s. 324.

hazımsızlık sıkıntısı çekiyorsa onun bir hamama götürülmesi (büyük ihtimalle duş aldırılmasını kastetmektedir) ve sonrasında ağır bir koku (hayvan pisliği) koklatılması gerektiğini söylemiştir.⁷⁰⁹

Hayvanların otlatılması sırasında ortaya çıkan rahatsızlıklar da yaşanmaktaydı. Ma'mer b. Müsennâ, hayvanların otlamaları sırasında toprak yutmasından kaynaklanan *mağle* adını verdikleri şiddetli karın ağrısına sebep olan hastalık için *boraks* (بُورَاق) denilen malzeme ile bir ilaç tarifi vermiştir. Bu tarife göre *borak* iyice dövülüp elendikten sonra dört kaba ayrılarak mayalanması ve hasta hayvana içirilmesi gerekmektedir.⁷¹⁰

Tedavi için hazırlanan ilaçlarda hayvansal ürünler de kullanılmaktaydı. 'Aran(عَرَن)⁷¹¹ adını verdikleri hastalığın tedavisi için hayvansal kürler hazırlanmaktaydı. 'Aran, atların ve eşeklerin bakıldığı yerlerde hijyene dikkat edilmediğinde bukağılık bölgesinin kir, çamur, hayvan pisliği, vb. 'den mikrop kaparak yaraların oluşmasına sebep olan hastalıktır. Ayrıca bu yaralar hayvan derisindeki tüylerin dökülmesine de sebep olmaktadır. Ma'mer b. Müsennâ'ya bu hastalığı tarif ederek neyin iyi geldiğini sorduklarında Ma'mer, hastalığın adının 'aran olduğunu ve tedavisi için tavşan beyninin⁷¹² iyi geldiğini söylemiştir.⁷¹³

Benzer şekilde hayvanlarla ve baytarlıkla ilgili eserler kaleme almış olan âlimler, farklı rahatsızlıklar için hayvansal malzemeler ile hazırlanan kürlerden bahsetmiş ve tedavide nasıl kullanılacağını açıklamışlardır. Örneğin Câhiz böcek sokmalarının kurbağa ile yapılan ilaçlarla tedavi edildiğini belirtmiştir.⁷¹⁴ Ayrıca Demîrî'nin de Cahiz'den aktardığı rivayete göre hayvanların toynak ve bacaklarında görülen *seretân* (سَرَطَان) yaralarına tavşan kursağının sarılmasının iyi geldiğini söylemiştir.⁷¹⁵ İbn Ahî

⁷⁰⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, ss. 159-160

⁷¹⁰ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, s. 160.

⁷¹¹ Bıçılğan ya da bıçılğan olarak bilinir.

⁷¹² Demîrî, tavşan beyninin insanlardaki hastalıklara da iyi geldiğini bildirmiştir. Örneğin tavşan beyni yiyen çocuğun dişlerinin hemen çıktığını, ellerindeki tireme olan birisinin tavşan beyni yediğinde düzeldiğini veya tavşan beynini sütle karıştırıp içen birisinin saçlarının beyazlamadığını belirtmiştir. Ayrıca tavşanın kanının göze sürüldüğünde kaş ve kirpikleri gürleştirdiğini de bildirmiştir. Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân*, C.1, s. 40. Nüveyri de benzer şekilde tavşan beyninin el titremesine, çocuklarda çabuk gelişimini ve dişlerinin erkenden çıkmasını sağladığını bildirmiştir. Bununla beraber Nüveyri, konumuzda yer alan derideki hastalıklı bölge ve yaralara iyi gelmesi bakımından tavşan kanının yüzdeki çil ve lekeleri giderdiği, hastalıktan kaynaklanan saç dökülmelerine de iyi geldiğini bildirmiştir. Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, C. 9, s. 336.

⁷¹³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, s. 160.

⁷¹⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 5, s. 285.

⁷¹⁵ Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân*, C.1, s. 40.

Hizâm ise içi temizlenen köpek yavrusu veya beyaz horozun kaynatılması suretiyle hazırlanan ilaçların bağırsak rahatsızlıklarına faydalı olduğunu belirtmiştir.⁷¹⁶

3.3.1.1.2. Telkinle Tedavi

Telkinle tedavi halk arasında nazar, cin, sihir, büyüye karşı tütsülemek, hastayı bazı maddelerin dumanına tutarak hastadaki cin ve şeytan gibi görünmeyen varlıklardan ve etkilerinden uzaklaştırmaya çalışmak, muska yazmak, okuyup üflemek gibi çokça kullanılan metotlardır.⁷¹⁷

Telkinle yapılan tedaviler insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanoğlu kendisini hastalıklardan ve görünmez varlıklardan korumak için yerine göre yüce olduğuna inandığı varlıklardan sözlü olarak yardım istemiş, bazen kendisine güç vereceğine ve koruyacağına inandığı nesneleri yanında bulundurmuş veya üzerine asmıştır.⁷¹⁸

Metafiziksel olay ve varlıklara karşı aşırı duyarlı olan Cahiliye toplumunun telkin usullerine başvurması da kaçınılmaz gözükmektedir. Nitekim bu türden olayların sonucunda ortaya çıkan rahatsızlıklardan korkmaları ve batıl inançlardan medet ummaları sebebiyle telkin usullerine çok bağlıydılar. Daha sonra İslam'ın gelmesiyle birlikte telkin usullerinde yapılan yanlış tutum ve gelenekler ortadan kaldırılmıştır. Cahiliye dönemi inançları arasında yer alan, kuş ve benzeri hayvanların uğursuzluğuna, mikropsuz hastalıkların sirayetine, insan karnında açlık hissini doğuran yılan gibi bir canlının mevcudiyetine ve gül türünden öldürücü hayaletlerin varlığına dair inanışların bâtıl olduğunu kesin bir dille ifade eden birçok hadis bulunmaktadır.⁷¹⁹ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de şifayı Allah dışında başka hiçbir varlığın veremeyeceğine dair Hz. İbrahim'den örnek vererek "... Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur."⁷²⁰ buyurulmaktadır.

Hz. Peygamber bir kimse hastalığa yakalandığında mutlaka maddi tedavi yöntemleri ile şifa araması gerektiğine dair şöyle buyurmaktadır "Ey Allah'ın kulları, tedavi olun. Çünkü Allah, yarattığı her hastalık için mutlaka bir şifa yahut deva

⁷¹⁶ Nihal Erk, *Kitab al-Hayl val-Baytara*, s. 379.

⁷¹⁷ Sinmez, *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimlik*, s. 113.

⁷¹⁸ Azize Uygun, "Yazılı Büyü Olarak Muska: Kenzü'l-Havâs Örneği". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, 2012, s. 212.

⁷¹⁹ Buhârî, Tıb, 19, 43-45, 54; Müslim, Selâm, 102-116; Ebû Dâvûd, Tıb, 24; İlyas Çelebi, "Gül", *DİA*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 177.

⁷²⁰ Şuarâ 26/80

yaratmıştır...”.⁷²¹ Hz. Peygamber’in hastalık ve tedaviye dair sözleri ve uygulamaları, İslâmiyet’in ilk yıllarından itibaren tıp biliminin ilgi görmesi ve gelişmesine vesile olmuş, Orta Çağda önemli isimlerin yetişmesi ve bu alanda eserler yazılmasına vesile olmuştur.⁷²²

İslam dini manevi anlamda tedaviyi de tamamen kaldırmamış, maddi tedaviler uygulandıktan sonra Allah’a sığınarak şifa istemek suretiyle dua edilmesi gerektiğini de öğütlemiştir. Kur’an’da yer alan bazı ayetlerdeki ifadelerden ve Hz. Peygamber’in hadislerinden bedensel hastalıklarının tedavisinin maddî, psikolojik hastalıkların tedavisinin ise manevi olduğu anlaşılmaktadır.⁷²³ Kur’an okumanın bazı fiziksel hastalıkların tedavisinde etkisinin olduğu kabul edilmektedir. Ancak Kur’an’ın hastaya okunması sonucunda, tedaviye olumlu cevap vermesi imanın kazandırdığı yüksek moral gücünün fiziksel yansıması ve Allah’ın lütfunun bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla tedavi edilebilen bedensel ve ruhsal hastalıkların tedavisi sürecinde şifanın Allah’tan olduğu inancıyla Kur’ân-ı Kerim’den bazı surelerin hastaya okunmasında bir sakınca görülmemiştir.⁷²⁴

Hadislerde ayrıca Hz. Peygamber’in cinlerin ve insanların nazarından Allah’a sığındığı,⁷²⁵ göz değmesine karşı rukyeyi önerdiği⁷²⁶ ve *Muavvizeteyn*⁷²⁷ sureleri indirilince nazar için onları okumaya başladığı⁷²⁸ nakledilmektedir.⁷²⁹ Bununla beraber telkinle yapılan tedaviler insan üzerinde uygulanmakla kalmamış, benzer şekilde hayvan hastalıklarının tedavisi için de kullanılmıştır. Önceleri Cahiliye döneminin çarpık inanışlarının tezahürü olan manevi etki ve telkinlerin yerini daha sonraları daha akılcı ve İslam dinine uygun manevi tedavi uygulamaları almıştır.

⁷²¹ Buhârî, Tıb, 1; Ebû Dâvud, Tıb, 1; Tirmizî, Tıbb, 2; İbn Mâce, Tıb, 1.

⁷²² Fazlur Rahman, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, ss. 89-91.

⁷²³ Mustafa Çetin, “Kur’an’da Şifâ Kavramı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 1992, s. 73.

⁷²⁴ Çetin, *Kur’an’da Şifâ Kavramı*, s. 73-74; Adem Yerinde, “Şifâ”, *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 130.

⁷²⁵ İbn Mâce, Tıb, 33; Tirmizî, Tıb, 16; Nesâî, İstiâze, 37.

⁷²⁶ Buhârî, Tıb, 17; Müslim, Selâm, 57-58; İbn Mâce, Tıb, 34; Tirmizî, Tıb, 15.

⁷²⁷ Kur’ân-ı Kerim’in Felak ve Nâs olarak adlandırılan 113 ve 114. surelerine verilen isimdir.

⁷²⁸ İbn Mâce, Tıb, 34.

⁷²⁹ İlyas Çelebi, “Nazar”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 445.

• Nazar

Nazar inancının başlangıcı tam olarak bilinmemekle beraber milattan önce 4000 yılına kadar gittiği, Eski Sümer, Bâbil, Mısır, Grek ve Roma kültürlerinin yanı sıra Sâmî, Pers, Hint ve çeşitli Avrupa kavimlerini kapsayan geniş bir coğrafya üzerinde etkisinin olduğu bilinmektedir.⁷³⁰ Nazarın coğrafi açıdan Mezopotamya kökenli bir inanış olduğu ve su-hayat, kuraklık-ölüm ilişkisi çerçevesine giren bir inanca dayandığından nazarın en açık etkisi hayat kaynağı olan sıvıyı yok etmek, bedeni veya ruhu kurutmak şeklinde ortaya çıkar. Bu yüzden nazara uğrayan bir annenin veya dişi hayvanın sütünün kesilmesi, çocukların hastalanıp ölmesi, ekinlerin ve ağaçların kuruması bu inanca bağlanmıştır.⁷³¹

Arapçada nazar kavramı “göz değmesi” anlamında *nazra (isâbetü'l-ayn)* şeklinde kullanılır. Cahiliye Arapları nazara çok önem vermekteydiler. Nazar inançlarına göre bakışlar kötü etkiler ortaya çıkarır, hatta bazı kişilerin bakışı insan ve hayvanların ölmesine sebep olurdu.⁷³² Ayrıca yılan, köpek, tilki ve tavus kuşu gibi hayvanların nazarının tesirli olduğuna ve nazardan en çok etkilenen hayvanın deve olduğuna inanırlardı.⁷³³

İslam dininde nazarın var olduğu kabul edilmiştir. Kur'an-ı Kerim açıkça bahsetmese de Kalem ve Yusuf surelerinde geçen ayetlerde, nazardan dolayı olarak bahsedildiği görülmektedir. Müfessirler, Kalem suresi 51. ve 52. ayetlerde “O inkârcılar Kur'an'ı işittikleri zaman, seni gözleriyle devireceklermiş gibi bakar, "Şüphe yok o bir delidir" derler. Oysa Kur'an, âlemler için öğütten başka bir şey değildir.” ve Yusuf suresi 67. ayette “(Yakub) sonra şunu söyledi: "Oğullarım! (Şehre) hepimiz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah'tan başkasının değildir. Ben yalnız O'na güvenip dayandım. Güvenecek olanlar yalnız O'na güvenip dayansınlar.” geçen ifadeleri,

⁷³⁰ Ortadoğu, Akdeniz ve Hint-Avrupa bölgelerindeki yaygınlığına rağmen nazar inancının Uzakdoğu, Güney Afrika, Avustralya ve Amerika'nın yerli toplumlarınca bilinmediği ve buralara girişinin geç tarihlerde Avrupa kanalıyla gerçekleştiği ileri sürülmüştür. Salime Leyla Gürkan, “Nazar”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 444; Câhiz, *Hayevân*, C. 5, ss. 331-332

⁷³¹ Alan Dundes, “Wet and Dry, the Evil Eye: An Essay in Indo-European and Semitic Worldview”, *The Evil Eye: A Casebook*, ed. Alan Dundes, Madison 1992, ss. 257, 266-267, 273-277; Gürkan, *Nazar*, C. 32, s. 444.

⁷³² Câhiz, *Hayevân*, C. 5, ss. 331-332. Câhiliye Arapları nazarın korkunç etkilerinden korunmak için atların boynuna beyaz boncuk takmakta, çocukların üzerinde siyah boncuk, yetişkin insanların üzerinde katır boncuğu bulundurmakta, boyunlarına kolyeler takmakta ve bileklerine düğümlü ipler bağlamaktaydılar. Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 4, ss. 751-754; İlyas Çelebi, *Nazar*, C. 32, s. 444.

⁷³³ İbrahim Usta, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, ss.189-198.

nazarın hak ve gerçek olduğunu gösteren ifadeler şeklinde yorumlamışlardır.⁷³⁴ Hz. Peygamber'in "Göz değmesi (nazar) haktır"⁷³⁵ şeklindeki hadisi de nazarın varlığına işaret etmektedir. Hz. Peygamber'e isnat edilen "Nazar kişiyi kabre, deveyi tencereye sokar"⁷³⁶ ifadesi, her ne kadar zayıf bir hadis olsa da toplumun, hayvanlara nazarın ne derece etkisinin olabileceğine inandıklarını işaret etmesi açısından önemlidir.

Araplar arasında hayvanların nazar değmesinden etkilendiğine dair pek çok rivayet aktarılmıştır. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Benî Esed kabilesinde nazar inancının oldukça yaygın olduğunu ve nazarı kötü amaçla kullandığını belirtmiştir. Hatta bazı kişiler nazarının etkisini kuvvetlendirmek için çadırlarında iki veya üç gün aç susuz bekledikten sonra dışarıya çıkıp karşılaştığı koyun veya deve sürüsüne bakarak "Bu sürüden daha güzelini görmedim" dediklerine ve o sürünün hastalanıp helâk olmasına sebep olduklarına dair rivayetler bulunmaktadır.⁷³⁷

Beni Esed'den bazı kişilerin nazarının, hayvanlara olumsuz etkisiyle ilgili inanışlarına örnek bir rivayet daha kaynaklarda yer almaktadır. Rivayette Beni Esed'den bir adamın besili bir deve veya sığırı görünce cariyesine "Evden ölçeği ve paraları al, şu hayvanın etinden bize et getir" dediği ve o esnada hayvana nazar değdiği aktarılmıştır. Hatta rivayette adamın nazarının etkisi o kadar büyük olmuş ki cariyeye daha efendisinin dediklerini yapmadan hayvanın düşerek zarar gördüğü, bu yüzden kesildiği ve böylece cariyenin de kesilmiş olan o hayvanın etinden satın alarak sahibine getirdiği aktarılmıştır.⁷³⁸

• Hayvanlara Yapılan Büyü ve Sihir

İlkel toplumların hayatında önemli bir yeri bulunan kehanet ve sihir Mısır, Bâbil, Hint ve Grek medeniyetlerinde geniş biçimde icra edilmekle beraber Cahiliye toplumunda oldukça yaygındı. Onlar yeryüzünde Tanrı adına iş gördüklerine inandıkları cin ve şeytan gibi görünmeyen varlıklarla irtibat kurarak sihir yapıldığını

⁷³⁴ Celal Kırcı, "Din ve Bilim Açısından Nazar", *Diyanet İlmî Dergi*, 22/1, 1986, ss. 40-41.

⁷³⁵ Müslim, *Selam*, 42/2; Buhârî, *Tıb*, 36.

⁷³⁶ Müslim, *Selam*, 42/2.

⁷³⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî (ö. 468/1076), *Esbâb-ı Nüzûl*, çev. Necati Tetik ve Necdet Çağır, İhtar Yayıncılık, İstanbul t.y., s. 369; İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*, çev. Kollektif, C. 10, Damla Yayınevi, İstanbul t.y., s. 127; Tahsin Emiroğlu, *Esbâb-ı Nüzûl: Kur'an Âyetlerinin İniş Sebepleri ve Tefsirleri*, C. 10, Yenikapı Basımevi, Konya 1965, ss. 38-39; Ali Çelik, *Asr-ı Saadette Halk İnançları*, C. 4, ss. 65-66.

⁷³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 10, s. 127; Ali Çelik, *Asr-ı Saadette Halk İnançları*, C. 4, s. 65.

düşünürlerdi.⁷³⁹ Kehanet telakkisinin Araplara Keldânîlerden geçtiği tahmin edilmektedir.⁷⁴⁰

Cahiliye Araplarının farklı kültürlerde mevcut olan *tılsım*, *havas*, *rukye*, *azâim* ve *şa'beze* gibi büyü çeşitleri hakkında bilgileri vardı. Ancak en fazla uyguladıkları sihir türü cinlerle irtibat kurarak yapıldığına inanılan *azâimdi*.⁷⁴¹ Ayrıca kaynaklarda, Cürhüm kabilesinin Eski Mısırlılar gibi yapay yılanlarla insanları korkuttukları, Necran Araplarının sihir eğitimi aldıkları ve Yemenlilerin Farsların saldırılarına karşı kalelerini tılsımlar sayesinde korudukları şeklinde bilgiler yer almaktadır.⁷⁴²

Cahiliye Arapları arasında itibar gören mesleklerden kâhinliği benimseyen Esved el-Ansî'nin (ö. 11/632) de cinleri kullanarak hayvanlar üzerinde hipnoz uyguladığı bilinmektedir.⁷⁴³ Taberî, Esved el-Ansî'nin sahte peygamberlik iddiasıyla Yemen'de taraftar toplamak için bu yönünü kullandığını bildirmiştir. Bu olaylardan bir tanesinde, Hz. Peygamber'in San'â halkını İslam dinine davet etmek amacıyla gönderdiği elçiye halkın inanmaması için kendisinin sihirle insanları kandırarak korkuttuğu bildirilmiştir. Bu olayda Esved öncelikle bir sınır çizerek yüz kadar deve ve ineği bu sınırın içinde tutmuş ve sonrasında kendisi sınırın içindeki hayvanlardan uzaklaşmıştır. Orada bulunanlar hayvanların hiçbir şekilde tutulmadan ve bağlanmadan boğazlandığını, Esved'in çizdiği sınır içerisinde sağa sola koşarak ölünceye kadar can çekiştiğini izlemişlerdir. Olayı aktaran râvi, izlediği bu manzara karşısında bu kadar korkunç ve can sıkıcı bir gün yaşamadığını belirtmiştir.⁷⁴⁴

• Muska Kullanılması

Eski Ahit'teki referanslarda geçen, İsrail oğullarının komşusu pagan Filistinli askerlerin savaşta korunmak amacıyla muska taşımaları ve göçebe putperestlerin hayvanlarına muska takmalarına dair ifadeler, muska takmanın oldukça eski bir adet olduğunu göstermektedir. Eski Grek kültüründe de insanların kendilerini, çocuklarını, evlerini ve hayvanlarını kötü güçlerden korumak için muskaya benzer şeyler

⁷³⁹ İlyas Çelebi, "Sihir", *DİA*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.170.

⁷⁴⁰ Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 4, s. 757; Usta, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, s. 117.

⁷⁴¹ Cinleri ve şeytanları itaat altına almayı öğrettiği ileri sürülen bir ilim. Câhiz, cinleri istihdam ederek (azâim) büyü yapan veya yapılan büyüleri bozan kişilerin varlığından söz etmiştir. Câhiz, *Hayevân*, C. 2, s. 186.

⁷⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 2, thk. Ali Şîrî, Dârü'l-İhyâ'i et-Terâsül Arabiyye, Beyrut t.y., ss. 181, 217; Çelebi, *Sihir*, C. 37, s. 170.

⁷⁴³ Hüseyin Algül, "Esved el-Ansî", *DİA*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 441.

⁷⁴⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. 3, s. 230.

kullandığı bilinmektedir.⁷⁴⁵ Yazının icadından sonra insanlar, hazırladıkları muskalara kutsal kitaplardan cümlelere, kutsal sözlere, tanrı, peygamber, evliya veya aziz isimleri gibi kutsallığına inandıkları isim ve cümlelere yer vermişlerdir.⁷⁴⁶

Muskalar iki kişi arasında muhabbet sağlanması, kıymetli şeylerin çalınmaktan korunması, yitiklerin bulunması, vb. yanında büyüün bozulması, nazardan korunma, sebebi belirsiz korku, baş ve karın ağrısı, sara gibi hastalıkların tedavisi, zararlı hayvanlardan, eşkıya ve zorbalardan korunma gibi sebeplerden ötürü yapıldı. Cahiliye Araplarının “tebgîz, nüfre, tencîs, temîme, nüşre, azâim, ta‘vîz (ûze), tevele, hasûme” gibi adlar verilen muskalar taşıdıkları bilinmektedir.⁷⁴⁷

Muskaları deve ve atların boyunlarına takarak onları nazar, büyü, hastalık, böcek sokmaları, vb. gibi kötülüklerden koruduklarına inanırlardı. Ancak muskaların yanlış amaçla kullanılmasına karşı Hz. Peygamber “Develerin boynuna asılmış muskaların kirşelerini (kılâde) koparıp atın” buyurmaktadır.⁷⁴⁸ Bu hadisi iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Birincisi İslam’ın gelmesinden sonra bile Müslümanların hayvanlarına muska taktığını gören Hz. Peygamber, bunun İslam’a aykırı adet olduğunu vurgulayarak yasaklamıştır. Muskalara yazılanların içeriği Cahiliye dönemi adetlerinden kalma yazılar olduğundan ve Allah’tan başka hiçbir maddi veya manevi varlığa sığınılmaması gerektiğinden muskaların kullanılmasına müsaade etmemiştir. İkincisi ise bu takıların hayvanların boğazlarına takıldığı için onların nefes almalarını zorlaştırması ve yaralanmalara sebep olması nedeniyle müsaade etmemesidir. Çünkü Tebük gazvesi sırasında Hz. Peygamber, atlara ve develere eziyet veren bu takılanların çıkarılmasını emretmiştir.⁷⁴⁹

• Rukye

Kelime olarak “okuyup üfleyerek tedavi etmek” manasına gelen *rukye* (raky/rukıyy) hastalık ve kötülüklerden korunmak veya kurtulmak amacıyla Kur’an’dan bir bölümü, ilâhî isim ve sıfatları yahut bir duayı okuyup üflemeyle yapılan telkinle tedavi usulüdür. Cahiliye döneminde de bilinen bu yöntem

⁷⁴⁵ Kürşat Demirci, “Muska”, *DİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 266.

⁷⁴⁶ Uygun, *Yazılı Büyü Olarak Muska: Kenzü'l-Havâs Örneği*, s. 212.

⁷⁴⁷ Cevâd Ali ise Araplar’ın en çok tevele (muhabbet) ve nüfre (nefret) türünden muskalar yaptırdıklarını bildirmiştir. Bknz. Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 6, ss. 739-756; İlyas Çelebi, “Muska”, *DİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 267.

⁷⁴⁸ Buhârî, Cihâd 139; Müslim, Libâs 105.

⁷⁴⁹ Vâkıdî, *Megâzî*, C. 3, s. 1034; Kâsım b. Sellâm, *Garibü'l-Hadis*, C. 2, ss. 1-2; İbnü'l-Cevzî, *Garibü'l-Hadis*, thk. Abdülmü‘tî Emîn Kal‘acî, C. 2, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1405/ 1985, s. 261.

şiiirlere konu olmuş ve şiiirlerde *rukye* telkinlerinin hastalara etkisinden bahsedilmiştir. Çünkü onlar, hastaların başını veya ağrıyan organını tutarak okuyup üfleyen kâhin ve büyücülerin kendilerine sıhhat verdiğine inanmaktaydılar.⁷⁵⁰

İslam dininde Hz. Peygamber'den, *rukye* yapılabileceğine dair bazı nakiller yapılmıştır. Ancak okunacak *rukyelerin* içeriğine dikkat edilmesi ve Cahiliye döneminde okunan *rukyelerin* bırakılması konusunda uyarılarda bulunmuştur. Avf b. Mâlik el-Eşcai (ö. 73/692)'nin Hz. Peygamber'e "Biz Cahiliye çağında *rukye* yapardık, bu hususta ne buyurursunuz?" sorusunu sorması üzerine Hz. Peygamber "Rukyelerinizi bana arz ediniz. İçerisinde şirk olmadıkça *rukyelerinizde* bir sakınca yoktur"⁷⁵¹ şeklinde cevap vererek içeriğin nasıl olması gerektiğine dair dini ve mantikî sınırları belirlemiştir. Ayrıca Allah'ın Kur'an'da "... Bana dua edin, duanızı kabul edeyim..."⁷⁵² buyurmasından ötürü *rukveyi* okuyacak kişinin Allah'a sığınıp dua etme ve Allah'tan yardım dileme maksadı olmalıdır.

İnsanların nasıl ki nazar, büyü, vb.'den ya da hastalıklardan korunmak adına kendileri için *rukye* yaptıkları gibi, aynı nedenle bunu hayvanları için de yapmışlardır. İbn Kuteybe'de geçen, nazardan ötürü hastalandığı düşünülen bir atın tedavisi için ona dua okunduğuna dair anlatılan rivayet şöyledir: Hilâl b. İsâf ve Sühaym b. Nevfel, Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ile oturup ellerindeki Mushafları kontrol ederlerken o sırada bir cariyeye telaşla bulundukları yere girmiş, sahibine atına nazar isabet ettiğini, atının durumunun kötü olduğunu söylemiş ve atın düzelmesi için orada bulunanlardan efsunlu bir şeyler yapmasını istemiştir. Ancak Abdullah b. Mes'ud, adama efsun yapmaması gerektiğini söyleyerek ona okuması için bir dua öğretmiş, atın sağ burnuna dört kere sol burnuna üç kere üfledikten sonra bu duayı okumasını söylemiştir.⁷⁵³

3.3.1.2. Hayvanların Eğitimi

Cahiliye dönemi ve İslam medeniyetinde atlar güç ve zenginliğin göstergesiydi. Ulaşım, harp, yarış ve av sektörlerinde kullanılan bu hayvanların sağlıklı bir şekilde beslenmesi ve eğitilmesi gerekmektedir. Bu yüzden de atlara özel bir beslenme

⁷⁵⁰ İlyas Çelebi, "Rukye", *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 220.

⁷⁵¹ Buhârî, Daavât, 22; İbn Mâce, Dua, 7.

⁷⁵² Mümin, 40/60.

⁷⁵³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, s. 159.

programı uygulamaktaydılar. Ayrıca bu beslenme programına bağlı olarak koşu eğitimleri vermektedirler. Sürecin yönetilmesi ustalık isteyen bir işti.

Söz konusu süreci yönetecek kişinin hayvanlardan anlaması, havyan besleme ve fizyoloji bilgisine sahip olması gerekmektedir. Çünkü beslenme ve koşu eğitimi çeşitli aşamalardan oluşmaktaydı. Bu aşamalarda atlar için farklı sıfatlar kullanıldığından bu terimleri de doğru kullanmak gerekmektedir.⁷⁵⁴

• Beslenme Süreci – Dâveyü'l-Feres (داوي الفرس)

Atların besili hale getirilerek fiziki görüntüsünün güzelleştirilmesi aşamasıdır. Atlar, sahipleri veya at yetiştiriciliğinde uzman olan kişiler tarafından özel beslenme ile güçlendirilirdi.

Burada geçen *dâveya* (داوى) fiili “hayvanımı iyi ve güzel hale getirdi, iyileştirdi” anlamında kullanılmaktadır. Hayvanlara yedirdikleri faydalı yiyeceklerin, onların fiziki özelliklerine büyük etki edeceğine ve onları güzelleştireceğine inanılırdı. İbnü'l-Kelbî, bir at sahibinin siyah renkte olan atını faydalı yemlerle besleyerek siyah ipekli kumaş giymiş gibi güzelleştirdiğiyle övünmesini örnek olarak vermiştir.⁷⁵⁶

At sahipleri hayvanlarını beslerken kaliteli malzeme kullanmaya özen göstermişlerdir. Onlara temiz ve tatlı suyu olan kuyulardan su getirtmişler ve su katılmamış iyi sütte içirmişlerdir.⁷⁵⁷ Özellikle sütün atları güçlendirerek besili hale getirdiği ve sağlıklı görünüme sahip olmalarını sağladığını düşünmüşlerdir. Seleme b. Cendel (ö.608) de sahip olduğu ata, evde yetiştirilenlere⁷⁵⁸ verilen sütte içirmesi sayesinde perçemlerinin gür olduğu, burnunda bir eğrilik ve diğer uzuvlarında bir bozukluk bulunmadığını ifade etmiştir.⁷⁵⁹ Süvarilerden Ukbe b. Sâlim el-Hizzânî de

⁷⁵⁴ Şair sahabilerden Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin besili ve koşu terbiyesi verilmiş bir atı nitelerken söylemiş olduğu şiirinde yanlış sıfatları kullandığı, çünkü onun at yetiştirmenin sırlarını bilmediği için hata yaptığını iddia edenler olmuştur. Nûra eş-Şemlân, *Ebû Züeyb el-Hüzelî Hayâtühü ve Şi'ruhü*, 'İyâde Şüû'n el-Mektebât Cami'atü Riyad, Riyad 1400/1980, s. 166.

⁷⁵⁵ Ezherî, *Tehzibü'l-Luğa*, C.14, s. 245; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 14, s. 281; Zebidî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 38, s. 78.

⁷⁵⁶ İbn Sîde, *Muhassas*, C. 2, s. 110; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 14, s. 281.

⁷⁵⁷ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 2.

⁷⁵⁸ Evde yetiştirilenlerden kasıt cariyedir. Cariyelere de özellikle süt içirilerek zayıf ve çocuksu görünümünden kurtulup yapılı görünmesi sağlanırdı. Zebidî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 38, s. 78.

⁷⁵⁹ Ebû Mâlik Selâme b. Cendel b. Abdiamr et-Temîmî el-Hârisî (ö. 608 [?]), *Dîvân*, thk. Fahreddîn Kabâve, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, s. 42; Ebû'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794 [?]), *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir vd., Dârü'l-Me'ârif, Beyrut t.y., s. 121; Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 19; Zebidî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 38, s. 78; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, C. 1, s. 349.

sürücüsü olduğu Meyyâh ismindeki atını besleyerek güzelleştirdiğini belirterek bir süvarinin bunlara dikkat etmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶⁰

Bazen sürecin başarısızlıkla sonuçlandığı zamanlar da olmuştur. Atın soylu olmaması, fiziki yapısının yetersiz olması gibi sebeplerden ötürü beslenme sürecinin hayvana etkisi olmazdı. Asmâî, tayı olan bir adamın hayvanına ne kadar yiyecek verdiyse görüntüsünde hiçbir değişiklik olmadığını, onun hiçbir yiyecek ve içecekten nasip alamadığını, bu yüzden de tay sahibinin şimdiye kadar çabalarının boşa gittiğini ifade etmiştir.⁷⁶¹

Atı beslerken yedirilen malzeme ve miktarına dikkat etmek gerekmektedir. Çünkü bazı besinlerin fazla yedirilmesi, içirileceklerin sıcaklığı veya içirilme zamanı atlar için tehlikeli sonuçlar doğurmaktaydı. Hayvanın aşırı miktarda tane yemlerle (arpa, buğday) beslenmesi, aşırı yeşil otlardan çok miktarda tüketmesi, hayvana terliyen veya yorgunken soğuk su içirilmesi⁷⁶² gibi nedenler sonucunda daha önce de sözünü ettiğimiz *arpalama* (*laminitis*) hastalığı baş göstermekteydi. Atların tırnaklarında *nefha* (نفخ)⁷⁶³ olarak bilinen şişlikler meydana gelmekteydi⁷⁶⁴ ve atın ölümüne sebep olmaktaydı.

• Vücudu Forma Sokmak- Hanîz (حنيد)

Atların forma sokulması aşamasıdır. Besili hale getirilmiş olan atların vücudunda fazlalık olarak bulunan yağların terleme ile vücuttan atılmasını sağlamaktır.

Hanîz aşamasında atların birkaç tur dörtnala koşturulup terlemesi sağlandıktan sonra üstlerine beş-altı kat örtü örtülür ve daha çok terlemesi için bir müddet güneşte bırakılırdı.⁷⁶⁵ Terleme için üzerinde örtüyle bırakılan hayvanlara *mahnûz* (محنود)

⁷⁶⁰ İbnü'l-A'râbî, *Esmâü Hayli'l-Arab*, s. 63.

⁷⁶¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 14, s. 245.

⁷⁶² Ali Hayat, "Atlarda Yanlış Besleme Sonucu Topallığa Sebep Olan Hastalıklar", *Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2/1, 2013, s. 55.

⁷⁶³ Yiğit, *İlm-i Fûrusiyet*, s. 67.

⁷⁶⁴ Asmaî, *el-Hayl*, s. 68; İbn Sîde, *Muhassas*, C. 3, s. 219.

⁷⁶⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 4, s. 466; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 3, s. 485; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1667; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 9, s. 397.

denilirdi. Eğer hayvan bütün bu işlemlere rağmen gerektiği şekilde terlememişse *kebâ* (كب) veya *kübüvve* (كبو) denilirdi.⁷⁶⁶

Bir nevi sauna işlemine benzeyen bu terletme işlemi sayesinde hayvanlar vücutlarında şişmanlığa sebep olan yağlardan kurtulmuş olurlardı. *Hanîz* ayrıca hayvanın uzun koşularda ve yolculuklarda nefes darlığı çekmemesi ve kondisyon sağlaması için seyahat öncesinde de yapılmaktaydı.

• Koşu Terbiyesi ve Antrenman – Tadmîr (تَضْمِير)

“Arıklamak/zayıflamak”⁷⁶⁷ anlamına gelen *ضم* fiilinden gelen *tadmîr* (تَضْمِير)⁷⁶⁸, iyice besili hale getirilmiş hayvanların koşu ve kondisyonunun sağlanması için zayıflatılarak hazırlanması sürecine denilmekteydi. *Dumûr* (دُمُور), *idmâr* (إِضْمَار) veya *idtimar* (إِضْطِمَار) olarak da bilinen bu aşama atlar için en önemli antrenmandı.

Koşu terbiyesi (*tadmîr*), hayvanların savaş, yolculuk veya yarış gibi alanlarda kullanılmadan önce uygulanırdı. Hayvanın yemi kademeli olarak azaltılarak bacaklarının açılması ve kondisyonunun sağlanması için sabah ve akşam koşturulurdu.⁷⁶⁹ Böylece hayvan yavaş yavaş zayıflayarak forma kavuşurdu. Koşu terbiyesi verilmiş olan atın karnı küçülüp beli inceldiği için güzel bir görüntüye sahip olurdu.⁷⁷⁰ Yani olması gerektiği gibi kusursuz bir fizik ve kondisyona sahip bir bineğe dönüşürdü.

Kaynaklara göre *tadmîr* aşaması yukarıdaki iki aşamayı da kapsamaktadır. Besili hale getirme, forma sokma ve koşu terbiyesi verme aşamaları toplam kırk gün bulmaktaydı.⁷⁷¹ Dûmetülcendel bölgesinin reisi Ükeydir b. Abdülmelik (ö.12/633) iyi bir av yakalayabilmek için atlarını bir aydan daha fazla *tadmîr* ettiğini söylemiştir.⁷⁷²

⁷⁶⁶ Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828 [?]), *Kitâbü'l-Cîm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî ve Muhammed Halef Ahmed, C. 3, el-Metâbi'u'l-Emiriyye, Kahire 1394/1974, s. 184; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 9, s. 397.

⁷⁶⁷ Eski Türkçe'de ve halk ağzında “yarandırmak” anlamına gelmektedir. Küçükaslan, *Tarama Sözlüğü*, s. 34.

⁷⁶⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, s. 766; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 491; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 12, s. 402.

⁷⁶⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 64; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, 766; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, ss. 491-492; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, ss. 2129-2130; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 12, ss. 401-403.

⁷⁷⁰ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 33. Çok zayıf hayvanlar için de dâmir (ضَامِر) sıfatı kullanılırdı. Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnas (ö. 734/1334), *'Uyûnü'l-Eser Fî Fünûni'l-Megâzî ve's-Siyer*, C. 2, Müessesetü İzzeddîn li'l-Tab'âti ve'n-Neşr, Beyrut 1406/1986, s. 409.

⁷⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, ss. 491-492; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, ss. 2129-2130; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 12, ss. 401-403.

⁷⁷² Vâkıdî, *Megâzî*, C. 3, s. 1026.

Bu aşamaları tamamlamış olan hayvanlara *mudammir* (مُضَمِّر) denilirdi.⁷⁷³ Hz. Peygamber Medine’de ensar ve muhacirlerin hayvanlarını otlatması, su içirilmesi ve *tadmîr* etmesi için bazı yerleri *himâ*⁷⁷⁴ olarak tahsis etmiştir. Bunlardan Nakî’/Nakî’u’l-Hayl (bazı rivayetlerde Bakî olarak geçer) mevkiinde otlatma ve sulama yapılırken, Nahîl vadisi *midmâr* olarak tahsis edilmiştir.⁷⁷⁵

Atların talim ve antrenman yapmaları için ayrılan koşu alanlarına *midmâr* (مِضْمَار) denilmekteydi.⁷⁷⁶ *Midmâr*lar bazı kaynaklarda yarış alanı olarak da geçmektedir. At yarışları, İslam öncesi dönem de dahil olmak üzere Arapların en çok sevdiği spor ve eğlence etkinliği idi. İslam’dan önce Mekke’de at yarışları ve başka müsabakalar için ayrılmış özel bir hipodromun bulunduğu bilinmektedir.⁷⁷⁷ Arapların at yarışlarını çok sevdiğini bilen Hz. Peygamber de onların etkinliklerini sürdürmek ve aynı zamanda olası saldırı ve harplere karşı hazırlıklı olmak amacıyla at yarışları organizasyonlarını devam ettirmiştir.

Hz. Peygamber’in at yarışlarının tertibi konusunda hayvanları kategorize etmesi, konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber at yarışlarını için hayvanları, “*tadmîr* aşamasını tamamlamış” ve “hiç *tadmîr* edilmemiş” olmak üzere iki kategoriye ayırırdı. Medine’de at yarışları için 6-7 mil uzunluğunda koşu alanı hazırlanmıştır. *Tadmîr* edilmiş olan atlar Hafya’dan Seniyyetü’l-Vedâ’ya kadar olan 5-7 mil uzunluğundaki koşu alanında yarıştırılırken, *tadmîr* edilmemiş olan atlar ise Seniyyetü’l-Vedâ’dan ile Zuraykoğulları Mescidine kadar olan 1 mil uzunluğundaki daha kısa bir alanda yarıştırılırdı.⁷⁷⁸

Yarışa katılan atların türüne dikkat edilirdi. İyi bir atın karnının yüksekte olması, arka tarafının ise kısa olması gerekirdi. Ayrıca ön bacakları uzun, arka bacakları ise kısa olmalıydı. Yine aniden hızlanabilme, soy veya toynaklarının yukarısında beyaz işaretlerin olması ve *davair* denilen yele püsküllerinin farklı yönlere doğru çıkması

⁷⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 4, s. 492; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C. 12, s. 403.

⁷⁷⁴ Özel mülkiyet altında olmayan bir arazinin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsis edilmesi.

⁷⁷⁵ Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, C.1, s. 259; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Ahbâru’l-Medîneti’l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, C. 1, Mekke 1399/1979, s. 156.

⁷⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 4, s. 492; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, ss. 2130-2131; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, C. 12, s. 403.

⁷⁷⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, s. 844.

⁷⁷⁸ Buhârî, *Salât* 41, *Cihâd*, 56, 57, 58, *İ’tisam* 16; Müslîm, *İmâret* 95; Ebû Dâvûd, *Cihâd* 67; Tirmizî, *Cihâd* 22; Nesâî, *Hayl* 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 4, s. 279; Ma’mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, s. 5; Abdürrezzak es-San’ânî, *Musannef*, C. 5, s. 304; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 1, s. 522; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 4, s. 683.

gerekirdi.⁷⁷⁹ Heybetli, uzun ve geniş bilekleri ve karınları olan atlar (*müçfer*) yarış için tercih edilmezdi.⁷⁸⁰

• Hayvan Eğitiminin Araplar Açısından Önemi

Atların *tadmîr* edilmesi oldukça eskiye dayanmaktadır. Hz. Süleyman'ın Allah'ın kendisine bahsettiği soylu atlarla (bazı rivayetlerde yirmi bin at olduğu söylenir) vakit geçirdiği, onları Allah'ın nimeti olarak gördüğünden ötürü çok sevdiği ve sırtlarını sıvazladığı Kur'an'da buyurulmuştur.⁷⁸¹

Koşu terbiyesinin verilmesi, savaş ve yarışmaların kazanılmasında büyük rol oynamaktaydı. İslamiyet öncesindeki kabileler arasındaki savaşlarda kazanan taraflar, koşu terbiyesi verdikleri atlardan (*mudammir*) her zaman övgüyle bahsetmekte ve bunu önemli bir meziyet olarak görmekteydiler. Kinane b. Huzeyme'nin kabilesi ile İyad b. Nezar'ın kabilesi Hânîk beldesine hâkim olmak için girdikleri savaşta İyad b. Nezar'ın kabilesi savaşı kaybetmiştir. Kinane b. Huzeyme'nin kabilesi, bu savaşı koşu terbiyesi verdikleri atlar sayesinde olduğunu söylemiş ve o bölgeyi her gün dolaşarak bu atlarla koruduklarını belirtmişlerdir.⁷⁸² Yine Hz. Peygamber'in baba tarafından dördüncü kuşak dedesi Kusay'a kabileler arası savaşlarda yardım eden Salebe b. Abdullah el-Kuzaî'nin, koşu terbiyesi verdikleri atlarla Tihâme'nin kumul tepelerinde süratle koştuklarını söylemiştir.⁷⁸³

At edinmek ve onları eğitmek halkın en çok sevdiği faaliyetlerdendi. Sürekli atların üzerinde onlarla vakit geçirmeye, at üstünde savaşma kabiliyetlerine ve atların eğitimiyle ilgilenmeye *ahlâsî'l-hayl* (أحلاس الخيل) denilmekteydi.⁷⁸⁴ Bu tabir özellikle at yetiştiren ve onları savaşta çok iyi kullanabilen kabile ve soylar için kullanılırdı.

⁷⁷⁹ Muhammad Manazir Ahsan "Abbasîler Döneminde Sosyal Hayat (Ev İçinde ve Açık Havada Oynanan Oyunlar)", çev. Mehmet Emin Şen, *Tarih Okulu*, S. 12, 2012, s. 240; Taner Yıldırım, "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2, 2016, s. 356.

⁷⁸⁰ Asmaî, *el-Hayl*, s. 66. Bu türden atların yarışlarda çok nadir görüldüğü ve bazı sahiplerinin onlardan memnun olduğu bilinirdi. Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 123.

⁷⁸¹ Sâd, 38/31-33.

⁷⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 2, s. 340.

⁷⁸³ İbn Hişâm, *Sîret*, C. 1, s. 177

⁷⁸⁴ Hâlîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, C. 1, s. 346; Neşvân el-Himyerî, *Şemsü'l-'Ulûm*, C. 3, s. 304. Bu kullanım develer için de geçerliydi. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, C. 1, s. 533; İbnü'l-Cevzî, *Garîbü'l-Hadis*, C. 1, s. 234.

Bekir b. Vâil kabilesinin kollarından Benî İcl'in⁷⁸⁵ ve Beni Hemdan'ın⁷⁸⁶ at sürme ve eğitime (*ahlâsi'l-hayl*) önem vermesiyle bilindiği aktarılmıştır. Hz. Peygamber'e gelen Beni Esed'den bir heyete de kimlerden olduğu sorulduğunda "Bizler Zeniyyeoğullarınız, atları eğitmekle biliniz" şeklinde cevap vermişlerdir.⁷⁸⁷ Yine aynı şekilde Hz. Ebûbekir el-Cüf'teki askeri karargâhı denetlerken sıra Fezâreoğullarına geldiğinde onlardan biri halifeye kendi kabilesini tanıtarak *ahlâsi'l-hayl*'de iyi olduklarını ve eğittikleri atlarını yanlarında getirdiklerini söylemiştir.⁷⁸⁸ Dahhâk b. Kays (ö. 64/684) de kendi kabilesinin, atların eğitimine düşkünlüğü (*ahlâsi'l-hayl*) ile bilindiğini söylediğinde Muaviye onu tasdik ederek aynı zamanda seyislikte de iyi olduklarını belirtmiştir.⁷⁸⁹

Cihatlara katılım ve fetihlerle beraber ekonomik seviyenin yükselmesiyle yarış ve avlanma gibi etkinliklerin çoğalması, at yetiştiriciliğine ve sağlıklarının korunmasına olan düşkünlüğü daha da artırmıştır. Bu yüzden Şam kadısı Ebû'd-Derdâ'nın (ö. 32/652 [?]) (aynı ifadelerin bazı kaynaklarda Haccac b. Yusuf (ö. 95/714) tarafından hutbelerinde kullandığı görülmektedir)⁷⁹⁰ hutbelerinde halka kendilerini at baytarlığına kaptırarak dini vecibeleri yerine getirmekten uzaklaştıkları konusunda uyarılarda bulunmuştur.⁷⁹¹

⁷⁸⁵ İbnü'l-Kelbî, *Mesâlibü'l-Arab*, thk. Neca'et-Tâi, Dârü'l-Hedyî'l-İhyâi et-Terâs 2008, s. 166; İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâcî Hasen, 'Alimü'l-Küttâb, Kahire 1407/1986, s. 547; İsfahânî, *Eğânî*, C. 16, s. 328.

⁷⁸⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâi (ö. 279/892-93), *Târîhu'l-Kebîr*, C. 2, thk. Sâlih b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse li'l-Tabâ'ati ve'n-Neşr, Kahire 1427/2006, s. 710; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 107; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 1, s. 253; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 10, s. 27; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 7, s. 335.

⁷⁸⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb b. Durays el-Beceli (ö. h. 460), *Fezailu'l-Kur'an*, thk. Gazve Bedîr, Dârü'l-Fikr, Dımaşk t.y., s. 31; Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî (ö. 475/1082'den sonra), *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif mine'l-Esmâ' ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, (thk. belirtilmemiş), C. 4, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, s. 435; Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), *Hizânetü'l-Edeb*, thk. Abdüsselâm Hârûn, C. 3, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1418/1997, s. 428.

⁷⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 6, s. 182. Arapça metni için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, thk. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî, Mektebetü's-Sâdık, Tâif 1416, C. 1, s. 569; Zemahşerî, *el-Fâ'ik fî Garîbi'l-Hadîs*, thk. Ali Muhammed Becavî ve Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, C. 1, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut t.y., ss. 178, 204; Ebû'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî (ö. 650/1252), *el-'Ubâbü'z-Zâhir ve'l-Lübâbü'l-Fâhir*, thk. Feyr Muhammed Hasen, C. 1, Matbaâti'l-Mecma'a el-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1398/1978, s. 377.

⁷⁸⁹ Muaviye Dahhak'ın kabilesinin atların eğitimi ve seyisliğinde iyi olduğunu fakat kendi kabilesinin binicilik ve komutanlıkta iyi olduğunu iddia etmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 24, s. 291; Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, C. 2, s. 208; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 8, s. 244.

⁷⁹⁰ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *İkdü'l-Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, C. 4, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut h. 1404, s. 207.

⁷⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 8, s. 70; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 47, s. 132.

3.3.1.3. Nesep Tayini ve Soyların Korunması

Araplar nesep ve soy hususunda çok dikkatliydi. Nesep kelimesinin çoğulu olan *ensâb*, aynı zamanda Araplara özgü ilim dallarından bir tanesiydi. Ensâb bilgisi özellikle Cahiliye devri Araplarının şiir, hitabet, *eyyâmü'l-Arab* ve *ahbâr* gibi kültürlerinin en önemli parçasıydı. Çünkü Arap kabilelerinde, Arap soyunu teşkil eden Adnân ve Kahtân'a kadar bütün sülalelerindeki fertleri ezbere bilme geleneği mevcuttu. Böylece soylarını bilip koruyarak atalarından gelen nesillerinin üstünlüğünü devam ettirmekte ve nesepleriyle övünmekteydiler. Cahiliye devri Araplarının geçmişin devamlı hatırlanması için ensâb bilgisine çok değer vermeleri ve tarih şuurunu devam ettirmeleri, nesep şecerelerinin muhafaza edilmesi şeklinde tanımlanan ensâb ilmini doğurmuş ve birçok tarihî bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır.⁷⁹²

Kendi soylarını en baştan itibaren ezber bilen toplum için hayvanlarının nesepleri de bir o kadar önemliydi. Soylu bir ata sahip olmak ve ondan yavrular elde etmek hem ekonomik açıdan hem de toplumda saygın bir yere sahip olmak açısından önemli bir göstergiydi. Hatta iyi bir ata sahipler onu kaybetmek istemezlerdi. el-Esmer b. Humrân'ın babası öldürülünce abilerinin babalarına ait sattıkları değerli bir atı geri alması konuya işaret eden önemli bir örnektir. el-Esmer daha küçükken babasının öldürüldüğünü, abilerinin de babalarının atı dahil olmak üzere ellerindeki her şeyi satarak harcadıklarını söylemiştir. Fakat Esmer büyüdüğünde babasının atının kıymetli bir at olduğunu öğrenmiş ve onu bularak tekrar geri aldığını belirtmiştir.⁷⁹³

Bazı ensâb âlimleri sadece şahısların değil at ve develerin soyları ile ilgili de eserler yazmışlardır. İbnü'l-Kelbî'nin yazmış olduğu *Nesebü'l-Hayl fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm* isimli eseri bu türden eserlerin ilk örneğidir. İbnü'l-Kelbî Araplar arasında atların en iyisi olarak bilinen A'vec'in soyu hakkında açıklamalarda bulunmuştur.⁷⁹⁴

Atların soylarını ezbere bilmek, uzmanlık gerektiren bir meziyetti. Çünkü atların soylarının korunması ve devam ettirilmesi için onları iyi tanımak gerekmektedir. Bu yüzden hayvanlarının neseplerini de çok iyi ezbere bilirlerdi. Ayyâş b. Zebergân, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'a (685-705) 25 at göndermiş ve Abdülmelik

⁷⁹² Ahmet Önkâl "Araplarda Ensâb İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3, 1990, s. 117; Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 245.

⁷⁹³ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 10.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, ss. 28-69.

atlar hakkında bilgi almak isteyince Ayyâş her atın ayrı ayrı anne ve babasının soyunu tek tek saymıştır. Abdülmelik b. Mervan, adamın her atın soyunu ezbere bilmesine ve atların nesepleri hakkında kendisinden daha fazla bilgisinin olmasına çok şaşırdığını ifade etmiştir.⁷⁹⁵

Hayvan soylarının korunması için damızlık hayvan seçimine oldukça özen göstermekterilmekteydi. Başta at ve deve olmak üzere koyun, keçi, tavuk ve horoz hayvanların kusurlu olup olmadıklarına dikkat edilmekteydi. Bu yüzden hayvanları konu alan kitaplarda ve baytarlıkla ilgili eserlerde öncelikli olarak hayvanların fiziksel özelliklerine yer verilmiştir. Hayvanların renkleri, yürüyüşleri, nişaneleri, yaşlarına göre diş durumları tek tek açıklanmaktadır. Çünkü bazı fiziksel özellikler genetik kusurların göstergesiydi. Örneğin bir kadının Hz. Peygamber'e sütü çok olan bir koyun almak istediğini söylediğinde Hz. Peygamber'in kendisine siyah değil beyaz renkte koyun almasını önermiş olduğuna dair bazı rivayetler bulunmaktadır.⁷⁹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber atlarda sevdiği özelliklerin, alında beyazlık bulunan ve ayaklarında çaprazlama şekilde nişaneler (seki) bulunan olduğunu da belirtmiştir.⁷⁹⁷ Bu dönemde işaret edilen türlerin seçkin ve safkan tür hayvanlar olmaları muhtemeldir.

3.3.2. Folklorik Veteriner Hekimlikle İlgilenen Meslek Grupları

3.3.2.1. Çobanlar

En eski mesleklerden olan çobanlık aslında veteriner hekimliğin doğmasına vesile olmuştur. İlk insan topluluklarında insan tedavisi görevini ilk yapan kişinin anne, hayvan tedavisi görevini ilk yapan kişinin ise çoban olduğuna dair kabul gören görüş⁷⁹⁸ çobanlığın hayvan bakımı ve besiciliğiyle birlikte hayvan sağlığı ve veteriner hekimlik faaliyetleri açısından önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Çobanların otlatma ve bakım görevleri hayvan sağlığı açısından önemlidir. Çünkü hayvanların doğru şekilde otlatılması, kaliteli meralarda sürülmesi ve zehirli otlardan uzak tutulması gerekmektedir. Develerin otlatıldığı meralarda bulunan *remse* (رمت) ismini verdikleri bitki hayvanlarda mide rahatsızlığına sebep olmaktaydı. Bu bitkinin özünün asitli olması sebebiyle hayvanlarda mide yanması ve ishale sebep

⁷⁹⁵ Câhiz, *el-Beyân ve't Tebyîn*, C. 1, s. 251; el-Gundicânî, *Esmâü Hayli 'l-Arabi ve Ensâbihâ*, s. 20.

⁷⁹⁶ Zemahşerî, *Fâ'ik fî Garîbi'l-Hadis*, C. 2, s. 55.

⁷⁹⁷ Ebû Dâvûd, Cihad, 44, 46; Nesâî, Hayl 3,4; Tirmizî, Cihad, 20, 21; İbn Mâce, Cihad, 14; Müslim, İmaret, 102.

⁷⁹⁸ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 3.

olmaktaydı.⁷⁹⁹ Ayrıca devedikeni bitkisi yedikten sonra su içen hayvanlarda gaz sancısı görülmekteydi.⁸⁰⁰ Yine aşırı otlatma veya yaş ot yiyen koyunlarda da hastalık belirtileri ortaya çıkmaktaydı.⁸⁰¹

Çobanlar bu riskleri dikkate alarak hayvanları gütmeleri gerekmekteydi. Hayvan güderken ortaya çıkan acil durumlar için de bilgi ve tecrübelerinin olması gerekmekteydi. Örneğin doğum, yaralanma, zehirlenme, haşere sokması, güneş çarpması vb. durumlarda ilk müdahalede ne yapılması gerektiğini bilmekteydiler. Otlatmanın yapılacağı zamanların doğru şekilde ayarlanması da çobanların görevleri arasındaydı. Aşırı sıcakların görüldüğü bölgelerde hayvanların olumsuz etkilenmemesi için de otlatma güneş battıktan sonra yapılırdı. Hz. Peygamber'in risalet öncesinde çobanlık yaparken diğer gençlerle beraber koyunları gece vakti Mekke yakınlarındaki otlaklarda güttüğüne dair rivayetler,⁸⁰² hayvanların çöl sıcaklarından etkilenmemesi için serin vakitlerde otlatıldığını göstermektedir.

3.3.2.2. Seyisler

Binek hayvanların beslenme ve bakımından sorumlu kişilerin başında seyisler gelmektedir. Arapçada *sâis* (سَائِسٌ) olarak bilinen kelime *sâse* (سَاسَ) fiilinden gelmekte ve "hayvanların bakımı, tımarı ve terbiyesini yapan" anlamına gelir.⁸⁰³

Seyisler, atların tımar ve terbiye edilmesinde ve sağlıklı gelişmesinde uzman kişilerdi. Seyisler binek hayvanların özelliklerini çok iyi bildiklerinden fiziki görüntülerinden türlerini tanıyabilir, soylu bir hayvan olup olmadığını anlayabilirlerdi. Atların nesep ve ırklarını ezbere bilirlerdi. Bir atın yarış veya savaşta kullanılmasına karar vererek seçimini yapar, hayvanı ona göre eğitir veya diğer eğitmenleri takip ederek denetlerdi. Bu yüzden ahır sahipleri hayvan satın alacakları zaman bu işi seyislerine yaptırırlardı.

⁷⁹⁹ Asmaî, *el-İbil*, s. 132; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 10, s. 65; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s. 284; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 2, s. 155; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 3, s. 218.

⁸⁰⁰ Asmaî, *el-İbil*, s. 132.

⁸⁰¹ Asmaî, *eş-Şâ'*, s. 79.

⁸⁰² Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *Sîret-i İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1398/1978, ss. 79-80; Beyhâkî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, thk. Abdül'm'atî Kal'acî, C. 2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988, s. 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 2, s. 351.

⁸⁰³ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 481; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 2637; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 16, s. 159.

Seyisler hayvan sayısının artmasıyla beraber çoğunlukla saray ya da ıstablarda görev yapmaktaydılar. Özellikle fetih hareketlerinin artması ve savaşların kazanılmasında atların etkisinden ötürü at yetiştiriciliğine önem verildiğinden ıstabllar kurulmadan önce bazı saraylar atlara tahsis edilmekteydi. Hz. Osman ve Muaviye'nin dönemlerinde Basra valiliği yapan Abdullah b. Âmir'in sarayı da atlara tahsis edilmişti. Bu saraydaki atlardan sorumlu kişi ise Abdullah b. Âmir'in azatlısı olan Zerbâ isimli seyis idi. Hatta bu saray ona nispetle “Zerbâ Sarayı (*Kasr-ı Zerbâ*)” adıyla anılmıştır.⁸⁰⁴

Seyisler hayvan bakımının yanında hayvan tedavisi hakkında bilgiye de sahipti. Bazı hastalıkların belirtilerini tanıdıklarından gerekli müdahaleyi uygulamaktaydılar. Seyislerin hayvanlar hakkındaki tecrübeleri sayesinde geliştirdikleri tedavi yöntemleri de bulunmaktaydı. İbnü'l-Kelbî'nin aktardığı Harûn⁸⁰⁵ isimli atın Müslim el-Bahili tarafından hastayken satın alınmasından bahseden rivayet, bize seyislerin atlar konusundaki basiretleri ve tedavi yetenekleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

İbnü'l-Kelbî'nin aktardığına göre, Benî Hilâl'den bir adam nesebi A'vec'in neslinden gelen bir atı satmak istemiş, Müslim el-Bahîlî ile Mühelleb b. Sufre (ö. 82/702) bu atı satın almak için müzayedeye girişmişlerdir. Fiyat bin dinara ulaştığında atın karnına sancı vurmuş ve onda *mağle* (المغلة) hastalığı olduğu teşhis edilmiştir. Bunun üzerine Mühelleb “Bu at A'vec'in neslinden değildir. Eğer A'vec'ten olsaydı hasta olmazdı” diyerek atı almaktan vazgeçmiştir. Fakat Müslim el-Bahili ise onun soyunun A'vec'ten geldiğinin belli olduğunu söyleyerek hasta haldeki ata bin dinar verip onu satın almıştır.

Müslim atın hastalıktan ötürü yorgun ve dermansız olduğunu görünce atın kendisini toparlaması için şöyle bir uygulama yapmıştır: Öncelikle atın susamasını sağlamış sonra hayvanın birkaç adım uzağına bir kap su bırakmıştır. Hayvan kendisini zorlayarak suya ulaşmış ve ondan kana kana içmiştir. İlerleyen zamanlarda hayvan biraz daha kendini toparlayınca yeniden atın susamasını sağlamış ve bu sefer onu bir kuyunun yakınına getirmiştir. Su kuyusunu gören hayvan dörtnala koşarak kuyuya ulaşmış ve susuzluğunu gidermiştir. Harûn isimli bu at artık eski sağlığına tamamen

⁸⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 407; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 4, s. 357; Ahmed Hasan Besec, *el-Ahtal; Şâir Benî Ümeyye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye Lübnan 1414/1993, s. 17.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, ss. 63-64; Muhammed b. Ali b. Kemâl es-Sâhibî et-Tacî (ö. h. 677 sonrası), *Hilbe fî Esmâü'l-Hayl el-Meşhûra fî Câhiliyye ve'l-İslâm*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk 1430/2009, s. 32; el-Gundicânî, *Esmâü Hayli'l-Arabi ve Ensâbihâ*, s. 71.

kavuştuğunda Müslim onu yarışlarda kullanmıştır. Müslim, Harûn'u doğru şekilde yetiştirmesi sayesinde döneminin en meşhur atlarından olduğu ve hiçbir atın yarışlarda ona yetişemediği aktarılmıştır. Bu yüzden Müslim, Harûn'u damızlık olarak da kullanmış ve ondan pek çok soylu atlar yetiştirmiştir. Hatta Yezîd b. Muaviye (ö. 64/683) döneminde Harûn'un neslinden olmayan çok az atın bulunduğu bildirilmiştir. Ayrıca Müslim el-Bahili, atlar konusundaki bilgisi, zekâsı ve yetiştirme becerisi sebebiyle *seyis* lakabıyla anılmıştır.⁸⁰⁶

İstablların kurulmasından sonra seyisler buralarda baş sorumlu kişi yani *mîrâhur* olarak görev yapmışlardır. Bu kelime Arapça *emîr* (bey) kelimesinin Farsçalaşmış şekli olan *mîr* ile Farsça *âhûrun* (ahır) birleşmesinden *mîrâhûr* (*emîrâhûr*) şeklinde türemiştir.⁸⁰⁷ Abbâsîler başta Bağdat olmak üzere bazı yerlerde istabllar inşa etmişler ve buralarda *mîrâhurları* saray ahırının âmiri olarak halifenin devlet kademesinin önde gelenlerinden kabul etmişlerdir.⁸⁰⁸ Dokuzuncu yüzyılın önde gelen veteriner âlimi olarak kabul edilen İbn Ahî Hizâm'ın, Abbâsî halifelerinin baş imrahoru olduğu bilinmektedir.

3.3.2.3. Av Hayvanı Yetiştiricileri (Bâzdâr/Bâzyâr)

Araplar av ve avlanma için *sayd*, *kans*, ve *tard* kelimelerini kullanırlardı. *Sayd* kelimesi hem kara hem de deniz avı için ortak kullanılırken, *tard* ve *kans* kelimeleri kara avı için kullanılırdı.⁸⁰⁹ Avcılık sırasında yaşanan maceralar ve avcılık maharetlerinin anlatıldığı şiirlere ise *tardiyyât* denilirdi. Câhiliye döneminden itibaren *tardiyyât* konulu şiirlerde yiyecek sağlama, spor, eğlence ve savunma gibi etkinlikler, av mevsimleri, avlanma âdetleri ve av aletleri ile birlikte av için kullanılan hayvanlar hakkında da bilgiler sunmuşlardır.⁸¹⁰

Araplar arasında avcılık, Cahiliye döneminde bilinmesine rağmen çok ileri seviyede değildi. Hadaîler eğlenme amacıyla av yapmaktaydı. Bedeviler ise yaban hayatı ile iç içe olmaları sebebiyle kendilerini korunma amaçlı avcılık faaliyetleri gerçekleştirirlerdi. Bu nedenle avcılık bir kurum kültüründen ziyade bireysel çapta gerçekleştirilen bir faaliyetti.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, ss. 63-64.

⁸⁰⁷ Sabbâğ, *Mîrâhur*, C. 30, s. 141.

⁸⁰⁸ Özcan, *İstabl*, C. 19, s. 203.

⁸⁰⁹ Metin Yılmaz, *Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı*, s. 249.

⁸¹⁰ Hüseyin Elmalı, "Tardiyye", *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 16.

Emevîler döneminden itibaren av merakı devlet erkanı arasında yaygınlaşmıştır. Yezîd b. Muaviye (680-683) ava en düşkün Emevî halifesiydi. Yezîd b. Muaviye'nin Mekke valisi Abdurrahman b. Zeyd (ö. 71/690), Yezîd'in yanına gittiğinde onun beyaz meşhur soylu bir at kullandığı ve elinde bir doğan kuşu (بازي) olduğu belirtilmiştir.⁸¹¹ Ayrıca Yezîd çok sayıda yırtıcı kuş, çita vb. hayvanlara sahipti, hatta her köpeğinin hizmetine bir köle tahsis etmiş, köpeklerine altın sırmalı özel kıyafetler yaptırmış, altın halkalar ve bilezikler taktırmıştır.⁸¹²

Abbâsîler döneminde avcılığa olan merak daha çok artış göstermiştir. Yırtıcı kuşlar, av köpekleri ve parsların eğitiminde tam anlamıyla uzmanlaşma ileri seviyeye taşınmış ve bu amaç için yüksek meblağlar sarf etmekten kaçınılmamıştır. Yırtıcı hayvan ve kuşlar için özel memurlar tutulmuş, onlara yüksek maaşlar bağlanmış, araziler tahsis edilmiş, istedikleri zaman halifelerin yanına girmelerinde kolaylık sağlanmıştır.⁸¹³

İran kültürünün etkilerinden ötürü avcılık için kullanılan Farşça kelimeler daha sonra Arapçaya geçmiştir. *Beyzere*, Farsça *bâzyâr* ve *bâzdâr* kelimelerinin Arapçalaşmış şekli olup *bâz* “doğan, çakır doğan”⁸¹⁴, *bâzdâr* ise “doğanlı, alıcı kuş besleyen kimse” demektir. Endülüs'te yırtıcı kuşların eğitimiyle görevli şahıslara *bâzîy* ve *bâzyârî* kelimelerinin yanında *sakkâr* ve *tayyâr* da denilirdi.⁸¹⁵

Yırtıcı hayvanları ile ilgilenen kişiler ve bâzdârlar, av için kullanılan yırtıcı kuşların beslenme, sağlık ve tedavileri alanlarında uzmanlaşmış kişilerdi. Hatta dokuzuncu yüzyıldan sonra bu alanda tecrübe sahibi olan kişiler av hayvanlarına dair birçok eser kaleme almışlardır. Bu eserlerde hayvanların kuluçka ve yumurtlamalarından yavruların büyümesine, tüy döküm zamanlarından gelişim dönemlerine kadar tüm dönemlerine ait bilgiler verilmiştir.

Av hayvanlarının sağlığı ve tedavisi ile ünlü dönemin en meşhur ve deneyimli görevlisi Gıtrîf b. Kutâme'dir. Gıtrîf 'in hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır ve onun hakkında edinilen bilgiler de av hayvanları hakkında yazılan el yazmalarında yer almaktadır. Tespit edilen bilgilere göre Gıtrîf, Emevî halifeleri Hişâm b.

⁸¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 7, s. 53.

⁸¹² Metin Yılmaz, *Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı*, s. 249.

⁸¹³ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C. 2, s. 796.

⁸¹⁴ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 3, s. 2447.

⁸¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, s. 57; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, C. 2, s. 1754; Abdülkerim Özaydın, “Av”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 101-102.

Abdölmelik (724-743) ve Velîd b. Yezîd (743-744) dönemlerinde avcılık ve av hayvanlarının sağlığıyla ilgilenen devlet görevlilerinden olduğu ve onun Hişâm'ın sarayında av hayvanlarından sorumlu olarak atanan ve *sâhibu'd davari* (yırtıcı kuşlardan sorumlu olan kişi) unvanı alan ilk kişi olduğu aktarılmıştır. Aynı zamanda veteriner hekimlik kaynaklarında yırtıcı kuşlar hakkında ilk kitap yazan kişi olduğu bilinmektedir. Gıtrîf b. Kutâme'nin av hayvanlarını (doğan, şahin, köpek) tedavi etmedeki bilgi ve becerisi sayesinde saraydaki görevine, iktidarın değişip Abbâsîler'in başa geçmesine rağmen devam ettiği ve hakkında el yazmalarında yer verilen bilgilere göre Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd (786-809) zamanına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir.⁸¹⁶

3.3.2.4. Posta/Berîd Teşkilatı Görevlileri

İslam devletinin kuruluş yıllarında diğer devlet adamlarıyla resmi yazışmaların, talimat ve anlaşmaların yapılması için haberleşme kurumunun oluşturulması Hz. Peygamber tarafından başlatılmıştır. Posta kurumunun en önemli parçası haberleri taşıyan elçilere eşlik eden hayvanlardı. Posta teşkilatına İslam devletinde posta teşkilatının *berîd* (بريد) ismini alması da kurumda çalışan hayvanlardan kaynaklanmaktadır. *Berîd* Latince "posta hayvanı" anlamına gelen *veredus* veya Farsçada "kesik kuyruklu" anlamına gelen *bürîde-düm* kelimelerinin Arapçalaşmasıyla türediği bilinmektedir. Nitekim kaynaklarda İran'daki posta hayvanlarının diğer hayvanlardan ayırt edilebilmesi için kuyruklarının kesildiği ve bu isimle anıldığı kaydedilmiştir.⁸¹⁷

Haberin taşınmasında görevli kişiye eşlik edecek hayvan, olayların aciliyeti ve yolların durumuna uygun olarak at, deve ve katır gibi hayvanlar arasından seçilirdi. Abbasiler döneminden itibaren ise özel olarak yetiştirilen güvercinler kullanılmıştır. Posta/berîd teşkilatında haberleşmenin kusursuz bir şekilde yürütülmesi, kurumda kullanılan hayvanların sağlıklı olmasına bağlıydı. Hayvanlarda ortaya çıkabilecek herhangi bir hastalık haberleşmenin aksamasına yol açacaktı. Haberleşme aksadığında ise devletin diplomatik ilişkilerinden savaşların olumsuz gidişatına, devlet adamlarına kurulacak tuzak veya suikastlerden toplumda ortaya çıkacak isyan ve ayaklanmalara

⁸¹⁶ Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 112; Metin Yılmaz, "Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı ve Siyasî Hayata Yansımaları: Abbâsî Örneği", *EKEV Akademi Dergisi*, 9/22, 2005, s. 256.

⁸¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 3, s. 86; İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 489; Ünal Kılıç, "Berîd/Posta Teşkilatı ve Menzilhâne", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 207.

kadar devleti ilgilendiren ciddi problemlerin zamanında öğrenilememesine yol açacaktı. Bu türden problemlerin yaşanmaması için devlet adamları posta teşkilatındaki hayvanların sağlıklı ve güçlü olmaları hususunda titiz davranmıştır. Emevîlerin ilk halifesi Muâviye (661-680) haberleşmenin daha hızlı sağlanabilmesi için besili ve soylu atların yetiştirilmesini emretmiştir.⁸¹⁸

Haber taşıyan görevlilerin iletilecek mesajı daha hızlı yetiştirebilmesi için anayollar üzerine menzil noktaları kurulmuştur. Bu menzil noktalarına *sikke* (سكّة) adı verilmekteydi.⁸¹⁹ Birçok hayvanın bulunduğu *sikkeler* sayesinde haber taşıyan görevli, sikkeye ulaştığında yol yorgunu olan hayvanını burada bırakarak, sefere hazır yorgun olmayan yeni bir hayvan ile değiştirerek yoluna devam ederdi. Sikkelerdeki görevliler ise hayvanların bakımından sorumluydu. Bazı sikkeler şehir ve kasabalardan uzak olduğu için⁸²⁰ hayvanların her türlü hizmetini sikke sorumlusu yerine getirmekteydi. Yorgun gelen hayvanların yeniden gücünün kazandırılması, hasta veya yaralı olarak gelen hayvanların tedavisinin yapılması, yolculuk için hızlı bir şekilde yeni bir hayvan hazırlanması sikke sorumlusunun görevleri arasındaydı. Bu yüzden sikke sorumlusu seçilirken hayvan bakım ve tedavisinden anlıyor olmak aranan kriterler arasındaydı.

Sikke sorumluları halifenin talimatıyla teftiş edilirlerdi. Abbâsî halifesi Me'mûn (813-833) döneminde posta teşkilatında aksaklıklar yaşanmaya başlayınca Sümâme b. Eşres'i (ö. 213/828) sikkelere göndererek durumu rapor etmesini emretmiştir. Sümâme teftiş ettiği sikkelerde hayvanların bakımsız kaldığını ve beslenmelerinin doğru yapılmadığını bildirmiştir. Hatta sikkedeki görevlilerin katır beslemekten aciz olduklarını bildirerek onları kendisinin beslediğini rapor etmiştir.⁸²¹

Posta teşkilatında binek hayvanlar kadar güvercinlerin de önemli bir yeri vardır. Özellikle Abbâsî halifesi Mehdî-Billâh (775-785) güvercin yetiştirilmesi ve haberleşmede kullanılması üzerinde titizlikle durmuş ve bunun gelişmesini

⁸¹⁸ Kılıç, *Berîd/Posta Teşkilatı ve Menzilhâne*, s. 209.

⁸¹⁹ İbn Abbâd, *Muhîd fi'l-Luğa*, C. 6, s. 127; Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarriżî el-Hârizmî (ö. 610/1213), *el-Muğrib fi Tertîbi'l-Mu'rib*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut t.y., s. 230; İbnü'l-Esir Mecdüddîn, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis*, C. 1, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 3, s. 86; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 4, s. 350; Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. 9, s. 321.

⁸²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 2, s. 24; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbiḥ (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (thk. belirtilmemiş), Dâru Sâder, Beyrut 1889, s. 210.

⁸²¹ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, s. 266.

sağlamıştır. Posta güvercinleri sayesinde Rakka ve Musul'dan Bağdat, Vâsıt, Basra ve Kûfe'ye yirmi dört saat içinde haber ulaştırılabilmektedir.⁸²²

Güvercinler en çok soğuk ve olumsuz hava şartlarından etkilenen hayvanlardır. Bu yüzden soğuk havalarda çok çabuk hasta olurlardı. Tıpkı insanlarda ve binek hayvanlarda nezleye benzer şekilde görülen ve bulaşıcı olan *hunân* (الخنان) hastalığı, güvercinlerde de görülmekteydi. Bu yüzden soğuk ve yağmurlu havalarda posta güvercinleri uçurulmazdı. Posta teşkilatındaki önemli rolleri ve fiyatlarının çok pahalı olması sebebiyle güvercinlerin sağlık kontrolleri ve bakımları onlardan sorumlu kişilerce yerine getirilmekteydi. Güvercinlere olan bu ilgi, onların hastalıkları, tedavilerine olan merakı ve buna bağlı olarak gelişen deneyimleri de artırmıştır. Söz konusu dönemde en çok bilinen güvercin hastalıkları *hunân* (خنان), karaciğer ağrısı anlamına gelen *kübâd* (كباد), *süll* (سُلّ) yani tüberküloz ve bitlenme anlamına gelen *gummel* (قُمَّل)'dir. Tedavi için ise denenmiş ilaçlar sorumlu kişilerce hazırlanarak hasta güvercinler iyileştirilirdi.⁸²³

3.3.2.5. Süvariler ve Komutanlar

Asırlardan beri iktidar mücadelesi için savaşan kabile ve devletler, ordularını güçlendirmenin yolunu aramışlardır. Savaşlarda galip gelmek için hayvan kullanımına önem vererek onların güçlerinden, saldırganlıklarından, içgüdülerinden, duyularından ve hastalıklarından yararlanmaya başlamışlardır. Süvariler ve komutanlar gerek bireysel olsun gerekse savaş hizmetinde olsun hayvanlardan en üst düzeyde yararlanmayı bilmiş, onların sağlık durumları ile ilgilenmiş, hatta onlarla çok büyük dostluklar kurmuşlardır.

Arapçada “süvari” anlamına gelen *fâris* kelimesi “at” anlamına gelen *feres* (فَرَس) kelimesinden türemiştir. *Fâris* (فارس) kelimesi ise “at, eşek, katır gibi tek tırnaklı hayvanlara binen kişi”, “atlı, ata binen kimse” anlamlarına gelmektedir. Kelimenin çoğulu ise *fürsân* (فرسان) olmakla birlikte nadiren de olsa *fevâris* (فوارس) olarak da kullanılmaktadır.⁸²⁴

⁸²² Abbâsî Veziri İbn Mukle 313'te (925-26) Karmatîler'le yapılan savaşta Bağdat'a sürekli haber ulaştırabilmek için posta güvercinlerini kullanmıştır. Harekât, *Berîd*, C. 5, s. 500.

⁸²³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 2, ss. 106-107; Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 132.

⁸²⁴ İbn Abbâd, *Muhît fi'l-Luğa*, C. 8, s. 308; Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, C. 1, s. 957; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, C. 2, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 6, s. 159; Zebidî, *Tâcü'l-'Arûs*, C. 16, s. 323.

Cahiliye şairlerinin pek çoğu *faris* olarak adlandırılan süvarilerdendi. Arap Yarımadasındaki şartların zorluğu sebebiyle, her kabilenin sulu arazileri ve otlakları ele geçirmek amacıyla savaşan ve mücadele eden bununla beraber kendi kabilesinin onuru ve namusunu koruyacak cesur süvarileri vardı.⁸²⁵ Kabilenin gücü de yetiştirdiği at sayısına göre artmaktaydı. Çok sayıda atı ve *faris* olarak adlandırdıkları iyi at binen süvarileri olan kabilelere saldırmaya kimse cesaret edemezdi.⁸²⁶ Hatta Araplar, şu üç olayı müjdeli haber olarak kabul edip birbirlerine göz aydınlığı vererek kutlamaktaydılar: Birincisi erkek çocuğun doğması, bu durumda kabilenin ata binecek bir süvarisi olacaktır. İkincisi bir topluluktan şair çıkması, bu durumda şair şiirleriyle kabilenin namusunu koruyacaktır. Üçüncüsü ise bir tayın elde edilmesi, bu durumda ise kişi onun üzerine binip düşmanlarına karşı intikamını alacaktır.⁸²⁷

Süvariler için atları büyük öneme sahipti. Bu nedenle atların sağlık, beslenme ve koşu eğitiminde üstün bir beceriye sahiptiler. Süvarilerin at konusundaki yetenekleri *fürûsiye* olarak adlandırılan binicilik sanatı ve atları eğitmeleri (*ahlâsi'l-hayl*)⁸²⁸ ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle atların beslenme programına dikkat ederek, onları güçlü ve güzel görünmesi (*dâveyü'l-feres*) için tatlı su kuyularından sular getirmiş ve süt ile beslemişlerdir.⁸²⁹

Süvariler için atın iyi beslenmesi önemlidir. Öyle ki ailelerinin ihtiyaçlarından kısip atlarının ihtiyaçlarına ayırırlardı. Mâlik b. Nüveyre (ö. 11/632) atını güzelleştirmek için zengin bir aşığın sevdiğine her şeyini vermesi gibi atına iyi gelecek bütün yiyecekleri fazlasıyla verdiğini⁸³⁰ hatta sırf atının güçlü ve besili görünmesi için onu çok iyi beslediğini, bu yüzden ailesiyle kendisinin aç kaldığını söylemiştir.⁸³¹

Süvarilerin at yetiştiriciliğindeki becerisi hayvanın fiziksel görüntüsünün güzelliğine bağlıydı. Bir at ne kadar sağlıklı ve güçlü görünüyorsa, süvarisinin de o kadar maharetli olduğu kabul edilirdi. Ukbe b. Sâlim el-Hizzânî, atını

⁸²⁵ Nurettin Ceviz, “Cahiliye Döneminde Süvari Şairler”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 6, 2002, s. 177.

⁸²⁶ Cevâd Ali, *Mufasssal*, C. ss. 386-387.

⁸²⁷ Ebû Alî el-Hasen b. Reşik el-Ezdî el-Mesîlî el-Kayrevânî (ö. 456/1064), *el-'Umde fî Mehâsini 'ş-Şi'ri ve Adâbihi ve Nakdihi*, thk. M. Muhammed, Abdulhamid, Beyrut 1972, C.1, s. 65; Mahmud Hasan Ebû Naci, *Şu'ara'u'l-'Arab el-Fursân fî'l-Cahiliyyeti ve'l-İslam*, Dimaşk 1984, s. 28; Nurettin Ceviz, “Mu'allaka Şairlerinin Şiirinde At Tasviri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 3/1, 2001, s. 266.

⁸²⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, C. 3, s. 1257.

⁸²⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 2; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, C. 14, s. 245.

⁸³⁰ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 12, 173.

⁸³¹ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 11; İbtisâm Merhûn es-Saffâr, *Mâlik ve Mütemmim İbnâ Nüveyre el-Yerbûî*, Matbu'atü'l-İrşâd, Bağdat 1968, s. 69.

güzelleştirmesinden bahsederken şunlara dikkat edilmesini söylemiştir: Bir süvari, atını yetiştirirken maharetlerini ortaya koyarsa, atın kemikleri sağlam ve iri cüsseli olur. Fakat atıyla yeteri kadar ilgilenmezse boş karınlı ve cılız bir olur.⁸³²

Cahiliye dönemi süvari şairlerden Hâlid b. Cafer'in Hazfe adındaki atı için söylediği bu şiir süvariler için atlarının sağlığı ve beslenmesinin ne derece önemli olduğunun bir kanıtıdır “Benden Hazfe dışında her şeyi isteyin, o benim canımdır, bir parçam gibidir. Gece ben üşüsem bile hırkamı onun üstüne örterim. Bakıcılarına ona yemeğin en güzelini ayırmalarını emrederim.”⁸³³ Bekr b. Vail kabilesinden Amr b. Cebele, bir şiirinde atı “Alât”ı çok iyi beslediğini ve derisini misk ile tedavi ettiğini bu nedenle onda hiçbir yara izi görünmediğini belirtmiştir.⁸³⁴

İslam devletinin kurulmasıyla birlikte fetih hareketlerinin artması, savaşlarda ihtiyaç duyulan hayvanların daha sistemli bir şekilde yetiştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle Hz. Peygamber'in müşriklerle olan savaşlarda galip gelebilmek için at yetiştirmenin ne kadar önemli olduğuna dair birçok hadis buyurmuşlardır. Hz. Peygamber'in at yetiştirmeye dair öğütlerine sadece hadis kitaplarında değil, atlarla ilgili yazılan kitaplarda ve *kitâbü'l-baytaralard*a da yer verilmiştir. Abbâsî dönemi baş mîrâhuru İbn Ahî Hizâm da cihat ile ilgili Kur'an ve hadislere yer vererek cihada katılmanın ve binicilik (*fîrûsiyye*) alanında kendini geliştirmenin her müslümanın görevi olduğunu belirtmiştir. Ancak bir süvarinin her ne kadar savaş ve silah konusunda uzmanlığı olsa da, hayvan sağlığı ve uygulanması gereken tıbbi müdahaleler hakkında bilgisi yoksa böyle süvarilerin gerçek bir savaşçı olamayacağını belirtmiştir.⁸³⁵ İbn Ahî Hizâm'ın hayvanlar hakkında bilgi sahibi olma ve tıbbi müdahalelerde bulunma konusunda süvariler için söylediği bu ifadeler, onların baytarlar kadar olmasa da bu alanda önemli rollerinin olduğunu vurgulaması açısından önemlidir.

Komutanlar da savaşta zafer ve fetih elde etmenin yanında ordunun pek çok sorumluluğunu üstlenmekteydiler. Cihat için yeterli sayıda hayvan bulundurulması, hayvanların besin ve bakımının sağlanması, savaş sonrası ölü ya da yaralı hayvan

⁸³² İbnü'l-A'râbî, *Esmâü Hayli'l-Arab*, s. 63.

⁸³³ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, s. 10.

⁸³⁴ İbnü'l-A'râbî, *Esmâü Hayli'l-Arab*, s. 67.

⁸³⁵ Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 170.

sayısının belirlenmesi, hasta veya yaralı hayvanların tedavisinin takip edilmesi gibi önemli mesuliyetlerle de ilgilenmeleri gerekmektedir.

Savaşlarda asker ve komutanlar birebir hayvanlarla ilgilendikleri için içlerinden bazıları yaşadıkları deneyim ve tecrübelerle veya hayvan tedavisinde uzman bir baytardan öğrendiklerini uygulayarak savaşlarda önemli bir açığı kapatmaktaydılar. Bu yüzden de cihat, süvarilik ve veteriner bilimi alanları, pek çok ilmi eserde birbirlerine bağlı olarak kaleme alınmıştır.⁸³⁶

Bu öğütleri dikkate alan Müslümanlar çokça at edinmeye çalışmışlardır. Daha sonraki dönemlerde de hayvan yetiştiriciliği kurumsallaşarak devam etmiştir. İslâm ülkeleri genişleyince hayvanlarla ilgili bazı ihtiyaçlar ortaya çıkmaya başlamış, Hz. Ömer döneminde Kûfe, Basra ve Fustat şehirleri askerî amaçlı ordugâh şehirleri olarak kurularak⁸³⁷ buralarda at, deve, eşek, koyun gibi hayvanların yetiştirilmesi için çiftlikler oluşturulmuştur. Basra şehri kurulduğunda Nâfi b. el-Hâris b. Kelede, at yetiştirmek için halife Hz. Ömer'den iktâ istemiş ve o da Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'ye (ö. 42/662-63) bir mektup yazarak hiç kimsenin üzerinde olmayan bir araziye Nâfi'ye iktâ olarak vermesini emretmiştir.⁸³⁸ Böylece Nâfi, Basra'da ilk kez at yetiştiriciliği ve terbiyeciliği yapan kişi olmuştur ve ordu için atlar yetiştirmiştir.

İslam komutanları arasında da hayvan sağlığı ve nitelikleri konusunda bilgi ve tecrübeye sahip şahıslar bulunmaktaydı. Savaş esnasında üstünlük sağlayabilmek için hayvanların niteliklerini bilip yerinde bir kullanım arz etmek gerekirdi. İslam devletinin önemli komutanlarından olan ve pek çok kritik savaşta başarı elde eden Hâlid b. Velid (ö. 21/642), hayvanların niteliklerini doğru zamanda kullanmayı bilen şahıslardan biriydi. Hâlid'in savaşlarda genel olarak daha sabırlı oldukları ve daha az kişnedikleri için dişi atları tercih ettiği bilinmektedir.⁸³⁹ Ayrıca erkek atların idrarını tutamadığı için savaşta hızlı koşamadığı, ancak dişi atların erkek atların aksine idrarı olsa bile koşmaya devam ettiği için tercihinin dişilerden yana kullandığı bilinmektedir.⁸⁴⁰

⁸³⁶ Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 169.

⁸³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 244, 291, 313-314; Terzi, *Askerî Teşkilât*, s. 59.

⁸³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 9, s. 68.

⁸³⁹ Erk, "Bir Baytarnâme İncelemesi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/ 1-2, 1960, s. 130.

⁸⁴⁰ Bazı komutanların Halid'in aksine erkek at tercih ettiklerini, sebebinin ise erkek atların yaralanmalara karşı dişi atlardan daha dayanıklı olmalarına ve savaşlarda yaralansalar bile sahibini menzile yetiştirinceye kadar gayret etmelerinden kaynaklandığı söylenmektedir. İbn Avvâm, *Terceme-*

Atların yetiştirilmesi ve sağlıklarının korunması hususundaki dikkat, fetihlerin başarısını da olumlu yönde etkilemiştir. Kadisiyye Savaşı'nda söylenen şiirlerde, atların güzelliğinden, onların tam teçhizatlı askerlere karşı güçlü duruşundan ve süvarilerin başarısından övgüyle bahsedilmiştir.⁸⁴¹

İslam devletinin yayılmaya başladığı dönemlerde, cihatlarda atların gücü ve öneminden ötürü daha çok at yetiştirmek amacıyla Hz. Ömer döneminde sınır tavlaları kurulmuştur. Hz. Ömer, Kûfe'de tesis edilen tavlada 4000 atla ilgilenmesi için Selman b. Rebiâ'yı görevlendirmiştir.⁸⁴² Atlar, Selman b. Rebiâ'nın gözetiminde kışın Kûfe kasrının kible ve sol tarafına düşen "el-Ârî"⁸⁴³ denilen yerde, ilkbaharda ise Fırat nehri ile dere tarafındaki Kûfe evleri arasında, Acemlerin "Ümera Ahır" anlamına gelen *Âhûr-ı Şâhcân* dedikleri yerde barındırılırdı.⁸⁴⁴ Selman b. Rebiâ atların talimi ve sağlığı ile yakından ilgilenir, yarışlar düzenler ve her gün onları yürütürdü.⁸⁴⁵ Selman b. Rebiâ'nın atlarla ilgilenmesi ve bu alandaki tecrübeleri sebebiyle kendisine *Selmanü'l-Hayl* lakabı verilmiştir.⁸⁴⁶

Selman b. Rebiâ, sadece atların talimi ile değil, anatomik özelliklerini anlamada da uzman bir kişiydi. Hz. Ömer, tavlada yetiştirilen atlar arasında kusurlu olan, soylu veya savaşa uygun olmayan atlar bulunabileceği şüphesiyle, bu özellikteki atların ayırt edilmesi için Selman b. Rebiâ'yı görevlendirmiştir. Selman b. Rebiâ, nitelikli atları tespit etmek için bütün atları kova testinden geçirme yöntemine gitmiştir. Selman b. Rebiâ'nın testine göre, atlara içmeleri için bir kova su getirilecek, eğer at su içerken ön ayaklarını bükmeden kovaya yetişiyorsa bu uzun boyunlu soylu atlardan olduğunu gösterecekti. Fakat at suya yetişmek için ön ayaklarını büküyorsa bu durum, onun soylu bir at olmadığını gösterecekti. Selman b. Rebiâ bu yöntemi kullanarak atlar

i Kitâbü'l-Filâha (Zootehni Kısmı) İnceleme-Çevirimetin-Sözlük, haz. Mükerrrem Bedizel Zülfikar-Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 39-40.

⁸⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 296-297.

⁸⁴² İbnü'l-Esir İzzüddîn, *Üsdü'l-Ğâbe*, C. 2, s. 327.

⁸⁴³ Yem verilen yer anlamına gelir

⁸⁴⁴ Ebü'r-Rebiâ Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (ö. 634/1237), *el-İktifâ' fî bimâ Tedammenehû min Megâzî Resûlillâh ve's-Selâseti'l-Hulefâ'*, (thk. belirtilmemiş), C. 2, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut h. 1420, s. 541; Kettânî, *Terâtübü'l-İdâriyye*, C.1, s. 505.

⁸⁴⁵ Aynı tavladan Basra'da da yapıldığı ve burada da Hz. Ömer'in valisi Cez b. Muaviye'nin de aynı görevleri yerine getirdiği belirtilir. Kelâî, *el-İktifâ'*, C. 2, s. 541; Kettânî, *Terâtübü'l-İdâriyye*, C.1, s. 505.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Esir İzzüddîn, *Üsdü'l-Ğâbe*, C. 2, (thk. belirtilmemiş), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1409/1989, s. 327; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, C. 2, s. 386; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, C. 2, s. 632.

arasında nitelikli olanları tespit etmiş ve savaşa uygun olmayanları diğerlerinden ayırmıştır.⁸⁴⁷

Komutanlar atların sağlıklı ve besili olup olmadığını kontrol etmek için orduyu düzenli olarak teftiş ederlerdi. Mısır'ın fethini gerçekleştiren ve İslam devletinin önemli komutanlarından olan Amr b. el-Âs (ö. 43/664), orduyu teftiş ettiği zaman süvarileri kontrol ettiği gibi atların durumunu da teftiş ettiğini, bu yüzden süvarilerin ve diğer görevlilerin ona göre hazır olması gerektiğini emretmiştir. Amr, kendisinin karnı tok ve şişmanken atının cılız ve zayıf olanları orduda görmek istemediğini belirtmiştir. Ayrıca herhangi bir hastalığı olmamasına rağmen atların zayıf ve cılız kalması durumunda at sahipleri ve görevlilerin ganimet payından düşürüleceğini de emretmiştir.⁸⁴⁸

⁸⁴⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, ss. 155-156.

⁸⁴⁸ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısri el-Kureşî (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, (thk. belirtilmemiş), Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire h. 1415, ss. 165-167.

4. ALTINCI – DOKUZUNCU YÜZYILLAR ARASINDA YAZILAN İLM-İ HAYEVÂN VE VETERİNER HEKİMLİĞE DAİR ESERLER

İslam medeniyetinin temellerinin atılması ilmi çalışmaların artmasına ve bilimin İslam medeniyetinde gelişerek büyümesine vesile olmuştur. 9. ve 10. yüzyıllarda İslam medeniyeti bilim çalışmalarında altın çağına girmiş, felsefe, mantık, matematik, tıp, zooloji, botanik, kimya ve edebiyata dair eserler İslâm kültürüne kazandırılmıştır.⁸⁴⁹ Bu ilmî çalışmalar arasında veteriner hekimliğin önemli bir yeri vardır. Batı medeniyetinde önemini kaybeden baytarlık mesleği, toplumun hayvan sevgisi, onlara olan düşkünlüğü, fetihler esnasında duyduğu ihtiyaç ve besicilik faaliyetlerindeki uzmanlığı sayesinde 5. ve 12. yüzyıllar arasında kendini geliştirmeye devam eden mesleklerden biri olmuştur.⁸⁵⁰

Müslümanların fetihlerle ele geçirmiş olduğu kadim şehirlerle beraber bu şehirlerde yer alan bilim okullarını geliştirmesi ile birlikte ilm-i hayevân ve veteriner hekimlikle ilgili eserlerin tercüme edilmesini teşvik etmesi sayesinde bu türden yeni eserlerin yazılmasını sağlamıştır. Tercümeler ve ilmi çalışmalar daha sonraları gelişerek devam etmiş, böylece yüzyıllar boyu örnek alınan ve dünyaya mal olmuş büyük bir ilim ve kültür birikimi meydana gelmiştir. Ancak İslam Medeniyetinde hayvanlarla ve veteriner hekimlikle ilgili eserlerin yazılma sebebini sadece tercüme faaliyetleri ile sınırlandırmamak gerekmektedir. Çünkü İslam Medeniyetinin önemli bir kültürel ve coğrafik altyapıya sahip olmasının da eserlerin yazımındaki rolü oldukça büyüktür.

4.1. İlm-i Hayevân ve Veteriner Hekimlik Konulu Eserlerin Yazılma Sebepleri

Araplar hem İslam öncesinde hem de İslam sonrasında hayvanlarla iç içeydiler. Hayatın her alanında gerek şehirli olsun gerekse göçebe olsun, toplumun bütün kesimi hayvanlara ihtiyaç duymaktaydı. Bulundukları coğrafya evcil ve vahşi hayvan türlerinin çeşitliliği açısından da zengindi. Yiyeceğini, giyeceğini, ulaşımını, geçimini, vb. hayatını idame ettirecek her türlü gereksinimi hayvanlardan elde etmekteydiler. Bu yüzden de hayvanlara olan ilgi ve düşkünlükleri oldukça büyüktü. Hatta bazı kabilelere

⁸⁴⁹ Abdülkerim Özaydın, “Bağdat”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 437.

⁸⁵⁰ Hilmi Dilgimen, *Veteriner Tarihi*, ss. 72-73; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 87.

hayvan isimleri verilmekteydi.⁸⁵¹ Câhiz, uğur getirsin diye çocuklara dahi hayvan adları verildiğini ifade etmiştir.⁸⁵² İslam öncesi dönemde dini ritüellerin başrolünde yine hayvanlar yer almaktaydı.

Hayvanlara olan ilgi İslam'ın gelişiyle daha da artmıştır. Allah'ın emrettiği kurban, zekât gibi ibadetlerde, hayvanî ürünler ve avcılık için koyduğu hükümlerde hayvanlara geniş yer vermesi, ayrıca Kur'an'da ve hadislerde daha başka sebeplerle hayvanlardan ve haklarından sıkça bahsedilmesi onlara dair konuların araştırılıp kaleme alınması ihtiyacını doğurmuştur. Ayrıca İslâm coğrafyasının Endülüs'ten Hindistan'a kadar genişlemesi sonucunda birbirinden farklı Mezopotamya, Grek, Mısır ve Hint kültürlerindeki hayvanlar âlemine ait yazılı ve sözlü bilgilerin İslâm kültürüne aktarılması vesilesiyle bu kadar farklı kaynaktan gelen bilgileri daha sonra kendi özel araştırmalarıyla geliştiren Müslümanlar, zooloji ve veteriner tıbbı alanlarında tarihe damga vuran eserler ortaya çıkarmışlardır.

Hayvanlara dair yazılan eserlerde hayvanlar için söylenen şiirler ve deyimler, halk arasında anlatılan hayvanlarla ilgi menkıbeler, masal ve efsaneler gibi edebiyat alanının yanı sıra hayvanların anatomileri, güzel ve kusurlu özellikleri, hastalıkları, hayvanlardan faydalanarak yapılan ilaçlar, eczacılık ve attarlık, vb. gibi bilimsel konulara yer verilmiştir. Ayrıca hayvanların varoluş nedenleri, Allah'ın yaratma delilleri, hayvanların yaratılışlarındaki hikmetler, hayvanların hukuki hakları, hayvanlarla ilgili helaller ve haramlar gibi hususlar, bu eserlerde ele alınan konular arasındadır.

4.1.1. Kur'an'da Geçen Doğa ve Hayvanlarla İlgili Ayetlerle Beraber Zoolojik Araştırmalara Olan İlginin Artması

Zooloji günümüzde hayvanların yaşam tarzlarını, davranışlarını, beslenmelerini, üremelerini, yaşadıkları çevre ile olan ilişkilerini, vb. her yönüyle inceleyen bilim dalı olarak bilinmektedir. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ise kendi döneminde zoolojiyi şöyle

⁸⁵¹ Bu kabilelerden Esedoğulları ismini "aslan"dan, Kureyş "köpekbalığı"ndan, Kilâboğulları ise "köpekler"den almıştır.

⁸⁵² Kişinin, erkek çocuğu olduğunda kuşlarla kehanette bulunmak ve gördükleriyle çocuğunun geleceği hakkında yorum yapmak için dışarı çıkardı. Birisinin kurt (نئب) dediğini duyarsa veya kurt görürse, bunda "zekilik, kurnazlık ve kazanç sağlama"; eşek (حمار) denildiğini duyarsa veya eşek görürse, bunu, "uzun ömürlülüğe, utangaç olmamaya, güçlü olmaya, sabırlılık ve dayanıklılığa"; birisinin köpek (كلب) dediğini duyar veya köpek görürse, bunu da "bekçilik, koruyuculuk, uyanıklık, sesin uzaklara ulaşması ve kazanç sağlama vb." şeylere yorardı. Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 324; Taceddin Uzun, "el-Câhiz ve İlmu'l-Luğadaki (Dilbilimdeki) Yeri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10, 2000, s.114.

tarif etmiştir “Hayvan türlerinin ayırıcı özelliklerini, onların karakteristik davranışlarını, fayda ve zararlarını inceleyen bir bilimdir. Konusu karada ve suda yürüyen, yüzen, sürünen, uçan ve benzeri hayvan cinsleridir. Bu bilimin gayesi hayvanların tedavi edilmesi ve onlardan faydalanılması, zararlarından kaçınılması, hal ve davranışlarının bilinmesidir.”⁸⁵³ Her iki açıklamaya bakıldığında, zooloji bilimi hakkında verilen tanımların benzer şekilde olduğu görülmektedir. Ancak Kâtip Çelebi kendi döneminde zoolojinin sadece hayvan incelemekle sınırlı kalmayıp hayvanların tedavisiyle de ilgili olduğunu belirtmiştir. Bu bilgi, tarihte zoolojik çalışmaların aynı zamanda veteriner hekimlikle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Müslüman bilginler, kendi hayvanlarına olan ilgilerinin yanında Kur'an'daki ayetlerde hayvanlarla ilgili bilgileri anlamaya çalışarak onları doğada gözlemleye başlaması, bilgi sahibi olma merakını daha da artırmıştır. Örneğin Nahl suresi 66. ayette “Sizin için hayvanlarda da elbette ibretler vardır, size onların karınlarındaki fers (yarı sindirilmiş gıdalar) ile kan arasından, içenlerin boğazından kolaylıkla kayan dupduru bir süt içirmektedir.” buyurularak hayvanlarda sütün meydana nasıl geldiğine; Müminun suresi, 21. ayette “Gerçekten hayvanlarda da sizin için bir ders (ibret) vardır; karınlarının içinde olanlardan size içirmektedir ve onlarda sizin için daha birçok yararlar var. Sizler onlardan yemektesiniz” buyurularak hayvanların biyolojik sistemlerine dikkat çekilerek ders alınması gerektiğine; Fatır suresi, 28. ayette “İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da renkleri böyle değişik olanlar vardır...” buyurularak hayvanlarda tür, cins, familya gibi taksonomik sınıflandırmaların olduğuna; Yasin suresi, 71. ayette “Ellerimizin yaptıklarından kendileri için nice hayvanları yarattığımızı görmüyorlar mı? Böylece bunlara malik oluyorlar.” buyurularak hayvanların bazılarının içgüdüleri ile sahiplerine hizmet etmelerine; Nahl suresi, 68. ayette “Rabbin bal arısına şöyle ilham etti: “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan (kovanlardan) kendine evler edin.” buyurularak arıların Allah'ın kendilerine verdiği içgüdü ile kusursuz bir şekilde bal üretebildiklerine dikkat çekilmektedir. Bu ve benzeri ayetler, daha iyi anlaşılıp ve yorumlanması için zoolojik bilgilere sahip olunmasını gerektirdiğinden bu alanda çalışmaların başlamasına vesile olmuştur.

⁸⁵³ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya ve Rifat Bilge, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 695; Bayraktar, *Hayvan*, C. 17, s. 88.

4.1.2. Arapçada Hayvanlarla İlgili Kelimelerin Zenginliği

Arapçadaki kelimelerin üçte birine yakını hayvan isimleri ve onlarla ilgili kelime ve deyimlerden oluşur. Arap dili hayvan türlerinin isimleri açısından zengin bir kelime hazinesine sahiptir. Bunun nedeni ise eskiden beri çeşitli lehçelerde bir hayvan türü için verilen isimlerin farklı olması ve Arapçanın gramer yapısı itibarıyla tekil-çoğul ve dişil-eril isimlerin her biri için farklı kelimeler kullanılmasıdır.⁸⁵⁴ Sadece bununla da kalmayıp hayvanların hamileliğinden başlayarak yavrunun doğduğu döneme, yavrunun gelişimine, diş sayısına, annenin yavru sayısına, vb. göre isimler aldığı gibi hayvanın türlerine, rengine, fiziksel olarak güzel ve kusurlu özelliklerine, ürün verimine, huylarına, sürü sayılarına ve bakıcılarına kadar her biri için farklı isimler kullanılmaktadır.

Hayvanlar için çok çeşitli kelimelerin kullanılmasının en güzel örneğini “deve” ye verilen isimlerde görmekteyiz. Bu isimlerden bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Genel kullanım olarak cemel (جمل) kelimesi Akadça ve Sümerceden gelmektedir.
- Cinsiyet ayırt etmeksizin tek deve için ibil (إبل) ve ba‘îr (بعير),
- Dişi deveye nâka (ناقة),
- Çift hörgüçlü Horasan devesine buht (بُحْتٌ) veya fâlic (فالج)
- Hızlı koşan soylu develere hecin (هجين),
- Yazın doğan yavruya hube’ (هبع), baharda doğana ise rube’ (ربع),
- Anne hayvanın ilk yavrusuna tâlia’ (الطالعة),
- Yavrusundan başkasına süt vermeyen deveye zecûr (زُجُور), meme deliği tıkanmış deveye refkâa (رَفْقَاء), hiç doğurmamış deveye difkiyy (دِفْقِيّ),
- Sütü az olan deveye harûr (حَرُود) ya da bekiyye (بَكِيَّة), sütü bol olan deveye derûr (دُرُور) ya da hırhır (خُرْخُر),
- İki dişi çıkan yavruya seniyy (ثني), dördüncü dişleri çıkana reba’ (رباع), altıncı dişleri çıkana sedîs ya da sedes (سدس/سدیس)⁸⁵⁵, nâb (ناب) adı verilen azı dişi çıkmış dokuz yaşına yeni giren develere ise bezel ya da bâzil (بازل/بزل),
- 8 ila 9 aylık develere efîl (أفيل), bir ile üç yaşları arasında olan genç develere bekr (بكر),

⁸⁵⁴ Bayraktar, *Hayvan*, C. 17, s. 86.

⁸⁵⁵ Buradaki isimlerin aynı zamanda dişil formları da bulunmaktadır.

- Kırmızı develere hamrâa (حَمْرَاء), doru develere kümeýt (كُمَيْت), boz renkli develere cü've (جُوْوة), siyaha dönük koyu renkli develere cevne (جَوْنَة),
- Sayısı üç ile on arasında olan deve sürüsüne zevd (ذَوْد), sayısı ondan biraz fazla olan sürüye sırme (صِرْمَة), yirmi ila kırk dokuz arası subbe (صَبَّة), yüz develik sürüye hecme (حِجْمَة), beş yüz ila bin arası ise 'arc (عَرَج),
- Semiz deveye esûs (أَصْوَص), bâik (بَائِك) veya delih (دَلِيح), zayıf deveye hafad (خَفَض) veya hâli' (خَالَع), kısa boylu develere burkü' (بُرْكُوع),
- Neşeli develere müşmei'l (مُشْمَعِل), ahmak develere ra'bûb (رَغُوب), hızlı develere rebîd (الرَّبِيد), kuvvetli fişi develere mibzem (مِبْذَم),
- Az su içen deveye rağrağa (رَغْرَغَة), çok su içen deveye ğıbb (غَب), her sabah ve akşam su içen deveye 'ureyca (عَرِيْجَاء), her gün nehir kenarında su içen deveye ise zâhira (ظَاهِرَة)

Bu listeye eklenecek develerin gebe ve doğum durumları, sesleri, yavrularıyla ilişkileri, hörgüç boyutları, sağılmaları, sürüşleri, vücudunun farklı bölgelerinde ortaya çıkan hastalıklar, dini ritüel ve bayramlardaki durumları... gibi daha binlerce tanım bulunmaktadır. Hayvanlar için bu kadar zengin bir kelime haznesine sahip toplumda, hayvanlarla ilgili özgün kitapların kaleme alınmış olması kaçınılmaz bir durumdur.

4.1.3. Şairlerin Beyitlerinde Hayvanlara Sıkça Yer Vermesi

Hayvan kitaplarının en önemli kaynaklarından birisi şiirlerdir. Hayvanlarla ilgili kitapları incelediğinizde büyük bir şiir külliyatına şahit olmaktadır. Toplumun tabiatla içli dışlı olması, uzun çöl yolculukları, avcılık, bedevilerin yaşamını idame ettirdiği çölde kendilerini kuşatan ve onlar için yaşamsal bir önem taşıyan vahşi veya evcil hayvanlarla birlikte olması, onların düşünce dünyasının teşekkülünü oluşturmuş ve şiirlerini bu yönde şekillendirmiştir. Bu yüzden şiirlerinde duygusal tasvirlerden ziyade çevresinde gördükleri somut olayları ve doğa güzellikleri ile beraber hayvanları da tasvir etmişlerdir.⁸⁵⁶

Cahiliye şairleri şiirlerinde deve, at, yaban eşiği, yaban öküzü, kurt, kartal, doğan, bağırtlak kuşu ve diğer birçok kuş türü ile yılanlar ve bunlardan başka birçok canlının tasvirini yapmışlardır. Ancak şiirlerde daha çok at ve deve gibi evcil

⁸⁵⁶ Şiirlerinde duygusal tasvire yer vermemelerinin sebebi zihindeki olguları ve anlamları soyutlamayı, değiştirmeyi ve eşyanın ötesini araştırmayı gerektirir. Bu bakımdan Cahiliye şiirinde teşbihler daha ağır basmakta ve bazen neredeyse diğer ifadelerle hiç başvurulmadan yalnızca teşbihlerle yetinmişlerdir. Ceviz, *Muallaka Şairlerinin Şiirlerinde At Tasviri*, s. 266.

hayvanlara yer vermişler ve onları tasvir ederken de başka türden hayvanlarla örnek vererek benzetmeler yapmışlardır. Örneğin şiirde bir deve tasvir edildiğinde deve kuşu, yaban öküzü, yaban eşeği gibi hayvanlara benzetilirdi. Bazı Cahiliye şairleri de atın tasvirini yaparken onu, pençesi ve uzun tırnakları ile meşhur olan yırtıcı hayvanlara ve diğer çöl hayvanlarına benzetirlerdi. Cahiliye şairlerinden Bişr b. Ebî Hâzim, bir kasidesinde atını övdüğü beyit sayısı 23'ü bulmuştur.⁸⁵⁷ Yine Muallaka şairlerinden Tarafe b. Abd (ö. 564 [?])'in en meşhur şiiri olarak kabul edilen 103 beyitlik muallakasının otuz beytinde devesinin tasvirini yapmıştır.⁸⁵⁸ Tarafe, çok iyi deve tasviri yaptığından dolayı edebiyat tarihçileri tarafından, “deve şairi” diye adlandırılmıştır.⁸⁵⁹

Âlimler eserlerinde hayvanlarla ilgili verdikleri her bir tanım için ispat olarak döneminin bu meşhur şairlerinden beyitlere yer vermişlerdir. Bu onların eserlerinin bir nevi kaynakçası gibiydi. Asmaî'nin hayvanlarla ilgili kitaplarını kaleme alırken otuz bir şairin beyitlerinden yararlanmıştır.⁸⁶⁰ Ma'mer b. Müsennâ ise *Kitâbü'l-Hayl* adlı eserinde sadece Cahiliye döneminin meşhur şairi İmru'ülkays'tan verdiği beyit sayısı otuz ikidir. Daha bunlar gibi birçok eserde şairlerden onlarca şiire yer verilmiştir. Bu durum ilm-i hayevân kitaplarında şiirlerden ne kadar çok faydalandığını gözler önüne sermektedir.

4.1.4. Avcılığa Olan Merakın Artması

Arapların ava olan ilgisi, ilm-i hayevân ve veteriner hekimliğe dair kitapların yazımında etkisi olmuştur. Avcılık Cahiliye çağından itibaren yapılan bir faaliyetti. Eğlenme amacıyla yapılan avlarda ok, yay ve kapan kullanarak ceylan, kuş gibi zararsız hayvanlar avlanırdı. Fakat göçebe kültürünü benimseyen bedeviler yaşadıkları ortamda yabani hayvanlarla iç içe olmaları ve temel ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olmaları sebebiyle avcılık becerilerini geliştirmek zorundaydılar.⁸⁶¹

İslam toplumunun yedinci ve sekizinci yüzyıllarında Bizans, Sâsânî ve Türklerle daha çok etkileşime girmeleri sonucunda onlardan daha farklı avlanma teknikleri öğrenmişlerdir. Bu kadim medeniyetler av için doğan, şahin, atmaca ve köpek gibi

⁸⁵⁷ Nurettin Ceviz, *Muallaka Şairlerinin Şiirlerinde At Tasviri*, s. 267-268.

⁸⁵⁸ Emrullah İşler, “Tarafe b. Abd”, *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 14.

⁸⁵⁹ Nurettin Ceviz, “Arap Şiirinde Deve Motifi”, *38. Uluslararası ICANAS Kongresi*, Ankara, 10-15 Eylül 2007, s. 58.

⁸⁶⁰ Asmaî, *el-İbil*, ss. 20-21; Asmaî, *el-Hayl*, s. 17-18; İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 382-389.

⁸⁶¹ Yılmaz, *Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı*, ss. 249-250.

avcı hayvanlar kullanmaktaydı. Av için vahşi kuşları ehlileştirmek ve yetiştirmek, özellikle halife ve diğer devlet adamları arasında özel bir hobi halini almasından ötürü onların evcilleştirilmesi, yetiştirilmesi ve tedavi edilmesine dair kitaplar yazılmaya başlanmıştır.

4.1.5. İlm-i Hayevân ve Veteriner Hekimlik Konulu Kitapların Tercüme Edilmeye Başlanması

Müslüman devlet adamları, fethettikleri şehirlerde bulunan bilim okullarını desteklemiş ve bunu devlet politikası getirmişlerdir. Bu sayede bilim okullarında ilm-i hayevân ve veteriner hekimlik de dahil birçok alanda eserin Arapçaya tercüme edilerek İslam medeniyetine kazandırılmasını sağlamışlardır. Tercüme faaliyetleriyle edinilen yeni bilgilerin yanında ilmî çalışmalar yapan âlimler, gelişen bilgi birikimi ile yeni eserler kaleme almışlardır. Bu yüzden tercüme faaliyetlerinin nasıl başladığı ve bilim okullarının bu faaliyetlerin gelişimine nasıl katkı sağladığını anlamak için tarihi süreci tanımak gerekmektedir. Nitekim veteriner tıbbına dair eserlerin tanınması ve tercüme edilmesi, bu okullarda yetişen âlimlerin katkısı sayesinde olmuştur.

Müslümanların ilmî faaliyetlere ilgisinin çok çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bu nedenlerin birincisi İslam dininin ilim ve bilgiye verdiği önemdir. Müslümanların ilim öğrenmelerinin elzem olduğu Kur'an ve sünnette pek çok kez vurgulanmıştır.⁸⁶² Müslümanları ilmi faaliyetlere ilgisinin diğer bir sebebi de fütuhlarla genişleyen İslam topraklarının devlet müesseselerine ihtiyaç duymasıdır. Çünkü Cahiliye dönemi ve yeni kurulan İslam Devletinin ilk yıllarında kurumsallaşmış bir devlet müessesesi bulunmamaktaydı. Fakat Müslümanlar, Bizans ve Sâsânî gibi köklü imparatorlukların şehirlerini topraklarına katınca artık sistemli bir devlet kurumu ihtiyacı hissedilmiş, bu yüzden de fethettikleri bölgelerdeki kurum ve bilim merkezlerinin faaliyetlerini devam ettirmelerini sağlamışlardır. Bununla beraber Kur'an'da geçen "...tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık..."⁸⁶³ şeklindeki tavsiye ve teşvikle hareket eden Müslümanlar, kendilerine yabancı olan karşılaştıkları bu medeniyetlerin bilim mirasını

⁸⁶² Tâhâ suresinde Allah'ın Hz. Peygamber'e "Rabbim! İlmimi arttır" diye dua etmesini istemesi, Zümer suresinde "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" buyrulması, Mücadele suresinde Allah'ın iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltileceğinin müjdelenmesi Müslümanların ilme daha çok değer vermesine ve ilim elde edebilmek için çaba sarf etmelerine vesile olmuştur. Yine Hz. Peygamber'in "Bilgi, hikmet müminin yitik malıdır. Onu nerede bulursa alır. Bilgiye en layık olan kimse de mümindir." hadisinde bilginin nerede olursa olsun alınması ve müminin bilgili olması gerektiğini vurgulaması da bu yönde Müslümanları teşvik etmiştir.

⁸⁶³ Hucurât, 49/13.

devam ettirmeleriyle bilimin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır.⁸⁶⁴ Kur'an'ın bu teşvikiyle topraklarına kattıkları şehirlerdeki insanlarla çabuk kaynaşmış ve bu sayede kültürel bir etkileşim ortaya çıkmıştır. Olgunlaşarak büyüyen bu kültürel etkileşim tercüme hareketlerine vesile olmuştur.

“Tercüme hareketleri” genel olarak medeniyetlerin ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşp temas kurmaları sırasında bilgi birikimi olan eserlerin karşılıklı nakledilmesi anlamına gelir. Medeniyetlerin birbirleriyle karşılaşmasıyla kültür ve medeniyetlerin sahip olduğu birikimler başka dillere aktararak tercüme hareketlerinin ortaya çıkmasını sağlar. İnsanlık tarihindeki üç önemli tercüme hareketlerinden⁸⁶⁵ biri yukarıda değindiğimiz 8.-10. yüzyıllar arasında İslam dünyasında Pehlevice, Süryanice ve Grekçeden Arapçaya yapılan tercümelerdir. Aslında bu kültürel etkileşim Arapların komşu olduğu diğer eski medeniyetlerle münasebetlerinden ötürü İslam öncesi döneme kadar dayanmaktadır. Mekke’de geçimleri büyük ölçüde ticarete dayanan Araplar, ticari ilişkiler içinde oldukları komşu ülkelerin dillerine az çok aşina idiler.⁸⁶⁶ Ayrıca Arabistan, doğuda İran-Hint ve kuzeyde Yunan-Roma ile de ilişkiler içerisindeydi. Hatta doğu-batı medeniyetlerinin karışımı olan “Helenistik” akımın merkezleri Bizans ve İran, Arabistan’a yakın bölgelerde bulunmaktaydı. İslam öncesi döneme ait çevirilerin dini alanda yapıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü Araplar arasında Yahudilik ve Hristiyanlık yayıldığından, İncil ve Tevrat’ı okuyan ve onu

⁸⁶⁴ Fuat Sezgin’in, Alman oryantalist Julius Ruska’dan aktardığı şu ifadeler, Müslümanların fethettikleri topraklardaki toplumlara olumlu yaklaşımlarını, ilme olan ihtiyaçlarını ve yabancı kültür mirasını doğru şekilde kullanmalarını anlamak açısından önemlidir “Önemle ve ısrarla ifade edilmelidir ki İran ve Roma’nın taşra vilayetlerine taşan Araplar ne hukuk bilimini ne de devlet yönetimi sanatını hazır ve oluşmuş bir şekilde beraberlerinde getirmişlerdi, bilakis fethedilen ülkelerin yönetim metotlarını ve hukuk formlarını büyük ölçüde değiştirmeden aynen almak zorunda kalmışlardı. Onların şaşırtıcı bir hızla daha kapsamlı ilişkilere uyum sağlayabilmeleri ve sadece devlet idaresiyle ilgili kurumları değil, aynı zamanda eski ve olgun bir kültürün diğer bütün meyvelerini alarak özümsemeleri anlamında bilinen bir olgudur.” Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, C. 5, ss. 2-3.

⁸⁶⁵ İnsanlık tarihinde yaşanan en önemli tercüme hareketleri üç aşamada gerçekleşmiştir: Birinci aşama, milâttan önce 600’lerde başlayan, 400’lü yıllarda Sümerler, Fenikeliler ve Mısırlılar gibi kültür ve medeniyetlerden Grekçeye çevirilerin yapıldığı dönemdir. Bu aşamadaki tercüme faaliyetleri, dönemin genel anlayışı olan Grek düşüncesinin yalnızca o aklının ürünü olan Grek mucizesi olduğu fikrinden ziyade kendinden önceki antik düşüncelerin birleşimi olduğu görüşü üzerinden yapılan çalışmalardır. İkinci aşama yukarıda belirtilen Arapçaya yapılan tercüme faaliyetleridir. Üçüncü aşama ise 12. yüzyılda Avrupalıların Arapça kitapları başta Latince ve İbranice olmak üzere Batı dillerine aktardıkları tercümelerdir. Muhittin Macit, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 498-499.

⁸⁶⁶ Hicazlıların Nebat ülkesi üzerinden Suriye ile devamlı ticari münasebetleri bulunmaktaydı. Şam ve Filistin Bölgesinde Arapçanın yanı sıra İbranice, Latince (Roman), Süryanice, Aramice gibi diller de konuşulmaktaydı. Bu sebeple ticaretle uğraşan bir kavmin en azından bazı tüccarının ticaret için gittikleri yerin dillerini belli ölçüde öğrenmiş olması tabiidir. İbrahim Kutluay, "Hz. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'e Yahudi Yazısını/Dilini Öğrenme Talimatı Vermesi ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi" *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7/2, 2010, s. 134.

anlayarak Araplar arasında yayılmasını sağlayan mütercimler bulunmaktaydı.⁸⁶⁷ Lakin kutsal kitapların Arapçaya çevrildiğine dair herhangi bir yazılı kaynak bulunmamakla birlikte çevirilerin sözlü aktarım yoluyla olduğu ihtimali yüksektir.

Arabistan'ın eski medeniyetlerin ortasında bulunması, onlarla etkileşim ve iletişim içerisinde olmasına vesile olmaktaydı. Nitekim Araplar arasında ticaretle ilgilenenlerin önde gidenleri, farklı şehir ve ülkelerde mal satmak için ticaret yolculukları yapmaktaydılar. Orada duyduklarını ve gördüklerini kendi memleketlerine geldiklerinde anlatmakta ve ilginç olduğunu düşündükleri farklı şeyleri götürmekteydiler. Bu örneklerden bir tanesi Kureyş'in zenginlerinden olup ticaret için Hîre'ye ve İran'a yolculukları yapan Nadr b. Haris (ö. 2/624)'tir. Nadr b. Haris İran kültürü ve sanatlarıyla ilgilenmiş ve Hz. Peygamber'e Mekke'deyken gelen ayetlerin müşrikleri etkilememesi için İran'dan, hikâye ve efsaneler anlatan kitaplar getirmiştir.⁸⁶⁸ Nadr'ın getirdiği Fars dilindeki bu kitaplarda yazılanların Araplar arasında anlaşılması, bu kitapların Arapçaya çevrilmiş olması ihtimalini artırmaktadır.

İslam'ın, Mekke ve Medine dışında yayılması ile beraber farklı dillerdeki toplumlarla iletişime geçilmeye başlanmıştır. Yavaş yavaş temelleri atılan yeni İslam devletinin artık bürokratik bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Bu yüzden İslam devletinde ilk tercümelerin diplomatik faaliyetlerin yaşandığı Hz. Peygamber döneminde başladığı söylenebilir. Hz. Peygamber hem kendi yaşadıkları bölgedeki hem de diğer devletlerdeki Yahudi ve Hristiyanlarla iletişime geçebilmek için İbranice ve Süryanice bilen sahabelere ihtiyaç duymuş ve bu görevi ilk olarak okuma-yazma konusunda oldukça yetenekli ve bilgi sahibi olan genç sahabe Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665 [?]) vererek kendisinden İbranice ve Süryanice öğrenmesini istemiştir.⁸⁶⁹ Zeyd

⁸⁶⁷ Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış (Başlangıçtan h.4/m.10. asrın sonlarına kadar)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/3-4, 1979, ss. 4,6.

⁸⁶⁸ Lokman suresi 6. ayetinde "İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlence vesilesi kılmak için eğlendirici sözleri alıp kullanırlar; işte bunları alçaltıcı bir azap bekliyor." buyurulan "eğlendirici sözler" in Nadr. b. Haris'in getirdiği kitaplara işaret edildiği belirtilir. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, çev. Hüseyin Yıldız, C. 11, Ocak yayıncılık, İstanbul 2012, s. 586; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 268; Ramazan Şeşen, *İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetleri*, s. 6; İrfan Aycan, "Nadr b. Hâris", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 280.

⁸⁶⁹ Tirmizî, *İsti'zan*, 22; İbn Sa'd, *Tabakât*, C. 2, ss. 363-364; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, C. 5, ss. 155-156. Hz. Peygamber çevirilerin güvenilirliği konusunda hasasiyet göstermiştir. Çünkü oldukça hassas olan diplomatik ilişkilerin ve dinin zarar görmemesi için güvenilir kişilere ihtiyaç duyulmaktaydı.

b. Sâbit bu dilleri öğrenmesi sayesinde Hz. Peygamber'e gelen mektupların okunması ve güvenilir bir kişi tarafından cevap yazılması sağlanmıştır.

Yazılı olarak yapılan çeviriler ise fetihlerin genişlemesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Şam'ın 15/636, Humus ve Halep'in 16/637, Antakya'nın 17/638 ve İskenderiye'nin 21/642 yıllarında fethedilmesiyle Müslümanlar, bu şehirlerde bulunan önemli ilim merkezlerine sahip oldukları gibi bu okullarda alanlarında uzman olan âlimlere çok yakın ilgi ve alaka göstermişlerdir.⁸⁷⁰ Özellikle İslam devletinin çeviri faaliyetlerinin temelini oluşturan bu okulların oluşumları ve eğitimleri şu şekildeydi:

• İskenderiye okulu: Makedonyalı İskender'in milattan önce üç yüzlü yıllarda fethettiği ülkelerde kendi adına inşa ettiği on altı şehrin en büyüğü olan İskenderiye'dir.⁸⁷¹ İskender bu şehirlerde Eski Yunan kültürü ve doğu kültürünün sentezi olan Helenistik akımın oluşmasına vesile olmuştur. İskender'in ölümünün ardından Batlamyus ailesinin ve özellikle II. Batlamyus'un (Ptolemaios Philadelphos) gayretleriyle bir üniversite şehri durumuna gelen İskenderiye Yahudi felsefesi, Hristiyan felsefesi ve Eflâtuncu, Aristocu, Epikurosçu, Stoacı ve Yeni Eflâtuncu öğretilerin merkezlerinden biri olarak kabul edilmiş ve Atina Okulunun kapanmasından sonra ilmi faaliyetlerini sürdürme açısından onun yerine geçen Greko-Romen çağındaki ikinci okul olmuştur. İskenderiye okulunda tıp ve mantık dersleri bir arada verilmekteydi. Tıp ile mantık arasındaki bağlantı kendisi İskenderiye Okulunun üyelerinden biri olmamasına rağmen, bu okulla devamlı bir ilişki içerisinde olan Galen, tıbbî-mantıkî gelenekten bahsetmesi sebebiyle İskenderiye Okulunun bir parçası sayılmıştır.⁸⁷² Bu okulda ayrıca Grekçeden Süryaniceye tercümeler yapılmıştır.⁸⁷³

• Antakya okulu: İskenderiye okulunun devamıdır. Müslümanların Mısır'ı fethinden sonra İskenderiye okulu Antakya'ya nakledilmiştir. Bu nakil, Ömer b. Abdülaziz'in İskenderiye okulundaki hocalarla alakadar olması ve buradaki hocalardan Abdülmelik Ebcer ile dostluk kurması vesilesiyle olmuştur.⁸⁷⁴

⁸⁷⁰ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. 1, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara-2015, s. 3; Aycan vd., *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 72.

⁸⁷¹ Mahmut Kaya, "İskender", *DİA*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 555.

⁸⁷² Ahmet Kayacık, "İskenderiye Okulu ve Tıbbî Mantıkî Gelenek", *Bilimnâme*, S. 36, 2018, ss. 94, 101.

⁸⁷³ Macit, *Tercüme Hareketleri*, C. 40, s. 499.

⁸⁷⁴ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. 2, İstanbul, 1980, s. 399; Aycan vd., *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 66.

•Urfa ve Nusaybin okulları: Bu okullar birbirini izleyecek şekilde 363'te Hristiyanlaşmış İranlılar'a Yunanca öğretmek amacıyla Sâsânî/Pers kralları tarafından kurulmuştur. II. Urfa okulu olarak bilinen⁸⁷⁵ ve Süryani ilim adamlarının ders verdiği okul, Grek kültür ve felsefesinin Mezopotamya'ya yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. 363 yılında Pers ve Roma devletleri arasında yapılan bir antlaşmaya göre Nusaybin kenti Pers yönetimine geçince Süryani bilginler de Mar Afrem başkanlığında Urfa'ya taşınmış ve burada bir okul kurmuşlardır. Bu sebeple Nusaybin'den gelen Pers uyruğuna ait bilginler tarafından kurulduğu veya Perslilere Grekçe öğrettiği için Urfa okuluna "Persliler Okulu" adı da verilmiştir.⁸⁷⁶ Urfa okulunda Grekçeden Süryaniceye tercümeler yapılmıştır. Özellikle Aristoteles'in eserleri üzerinde yoğun tercüme faaliyetleri yapılmıştır.⁸⁷⁷

Süryanilerin en önemli okullarından biri olan Nusaybin okulu ise MS. 325 yılında düzenlenen İznik konsiline öğrencisi Mar Afreim ile katılan Mar Yakub'un bu konsilin sona ermesinden sonra kendisinin piskoposluk bölgesi olduğundan 326 yılında burada akademi kurmuştur. Nusaybin okulunda din ilimlerinin yanında Hipokrat ve Galen'in tıp kitaplarıyla Aristo mantığının bazı bölümleri okutulurdu.⁸⁷⁸ Daha sonraları okuldan ayrı olarak bir hastane kurulmuş ve burada tıp dersleri de verilmiştir.⁸⁷⁹

•Cündişâpûr (Gundi-Şapur) okulu: Mezhep anlaşmazlıkları yüzünden 489'da Edessa'dan (Urfa) sürülen Nestûrîler ile putperest kabul edildikleri için 529'da Atina'dan sürgün edilen Yeni Eflâtuncu sekiz felsefeci Cündişâpûr'a yerleşmiş, bunun üzerine I. Hüsrev (531-579) felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu bir mektep kurmuştur. Bu okulda Hristiyan Suriyeli, Hintli, Yunanlı ve İranlı bilim adamları görev yapmıştır. Aristo ve Eflâtun'un bazı eserleriyle *Kelîle ve Dimne* bu devirde Farsçaya

⁸⁷⁵ I. Urfa okulu M.S. 2. ve 4. yüzyıllarda eğitim vererek dönem en görkemli zamanlarını yaşamış ve adı ilk defa Süryanice felsefe eseri vermekle duyulan Bardaysan, bu okulda yetişmiş olan önemli isimlerden olmuştur.

⁸⁷⁶ E.R. Hayes, *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Güneç, Yaba Yayınları, İstanbul 2002, s. 155.

⁸⁷⁷ M. Nesim Doru, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, C. 5, İnsan yayınları, İstanbul 2015, s. 278.

⁸⁷⁸ Münir Aykut, "Güneydoğu Anadolu'nun Medeniyet Tarihi Açısından Önemi", *Köprü Dergisi*, S. 98, 2007, <http://avrupabirligigazetesi.com.tr/2016/10/25/guneydogu-anadolunun-medeniyet-tarihi-acisindan-onemi/> (13.01.2021); Aslan, Fatma Betül "İslam Öncesi Dönemden Emevî Döneminin Sonuna Kadar Tercüme Faaliyetleri", *Eskişeni*, S. 27, 2013, s. 167.

⁸⁷⁹ Murat Tural, 'Mezopotamya ve Suriye'nin Fethi'nin Abbasilerdeki Tercüme Devrine Katkısı', *Studies International Journal of Social Science*, 5/3, 2012, s. 246.

çevrilmiştir. Hz. Peygamber döneminde Arapların tabibi olarak bilinen Haris b. Kelede'nin (ö. 13/634) Cündişâpûr'da eğitim aldığı bilinmektedir.⁸⁸⁰

Ârâmîce öğretim yapan bu okul Hint ve Yunan kültüründen etkilenmiş, daha sonra Müslüman tıp kültürünün oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.⁸⁸¹ Cündişâpûr okulu, Hz. Ömer zamanında Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından barış yoluyla alındıktan sonra (17/638) kurum korunarak ilmi faaliyetlerine devam ettirilmiş, zamanla tıp okulu, akademi ve rasathanesiyle büyük ün kazanmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (661-680) halifeliği döneminde doktorluğunu yapan Rum kökenli Hıristiyan İbn Asâl en-Nasrânî (ö. 46/666) de Cündişâpûr'da eğitim almıştır. İbn Asâl'ın, Yunanca ve Süryaniceden pek çok eseri kullanarak *Müfred ve Mürekep İlaçlar ve Kuvvetleri* isimli eserini kaleme aldığı ve Muaviye'nin, kendisinden, kaynak olarak kullandığı eserlerin birkaçını Arapçaya tercüme etmesini istediği bildirilmiştir.⁸⁸²

Şehrin Bağdat'a yakın olması ve özellikle İranlıların Abbâsi hilâfetiyle yakın ilişkiler kurması sayesinde İslâm coğrafyasının her yerine yayılan ilmi ve felsefi gelişmelerde Cündişâpûr'daki okulun büyük rolü olmuştur. Bunun önemli bir göstergesi, 148 (765) yılında Cündişâpûr'da hastane yöneticiliği yapan Curcîs b. Cibrâil b. Buhtîşû'nun Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un tedavisi için Bağdat'a çağırılması ve Buhtîşû' ailesinin Mâseveyh ve Tayfûrî aileleriyle birlikte uzun yıllar halifelere hekimlik görevi yapmış olmasıdır.⁸⁸³

• Harran Okulu: Sabîîlerin kurmuş olduğu okuldur. Kendilerini Manderler (ârifler, bilenler), ya da Nasuralar (kutsal öğretileri koruyup gözetenler) olarak adlandırmaktaydılar.⁸⁸⁴ İskender devrinden İslâm döneminin başlarına kadar burada Hermetik-Helenik kültür⁸⁸⁵ egemenlik olmuştur. Harran'da yetişen matematikçiler, filozoflar, tabipler, astronomlar, Abbâsîler'in ilk döneminde tercüme ve telif

⁸⁸⁰ Öztürk, *İslam Tıp Tarihi*, s. 43.

⁸⁸¹ Recep Uslu, "Cündişâpûr", *DİA*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 118.

⁸⁸² Fazıl Halil İbrahim, "Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmi Gelişmelerin Öncü Hareketleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2001, s. 186; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, 2019, s. 53.

⁸⁸³ Macit, *Tercüme Hareketleri*, C. 40, s. 499.

⁸⁸⁴ H. Tefvik Marulcu, *Mu'tezile Ekolünün Tanrı-Alem-İnsan Görüşlerinin Oluşumunda İlkçağ Felsefesinin Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2002, s. 13.

⁸⁸⁵ İskender'in Doğu seferine katılan gruplardan bir bölümünün Belh ve çevresinde kaldıkları ve buralarda koloniler oluşturdukları ve bu kolonilerin özellikle Hint Kültürü ile Helenistik kültürü mezcederek meydana getirdikleri yeni kültür akımı. Bekir Karlığa, "İslam'da Tercüme Hareketleri", *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul İstanbul, 25-27 Nisan 1997, s. 89.

alışmalarında önemli rol oynamıştır. Bunlardan biri tercüme tarihinde öne çıkan Sâbit b. Kurre'dir.

Bu okulların dışında dolaylı yolla da olsa Hindistan'daki ilim faaliyetleri, İslam düşünce ve ilim dünyasına katkıda bulunmuştur. Hindistan'da Raca Chandra Gupta yeni bir krallık kurarak Pataliputra kentini merkez edinmiş ve bu hanedanlık Budizme karşı Brahmanizm'i destekleyerek Sanskritçenin canlandırılması için büyük çaba harcamıştır. Bu dönemde krallığın başkenti Pataliputra Astronomi ve Matematik çalışmalarının merkezi haline gelmişti. Aryabhata (ö. 499) başta olmak üzere Pance-Siddhanta isimli beş metnin yazar Varahamihisa (ö. 587), İslam dünyasında "Sind-Hind" adıyla bilinen Brahma-Siddhanta isimli eserin yazar Brahma-Gupta (ö. 628[?]) gibi bilginler bu alanlarda önemli eserler kaleme almışlardı. Halife Mansûr zamanında Hintli bir kişi olan Kenkeh el-Hindî bazı metinleri Hintçe açıklamış, bir mütercim bu açıklamaları Farsçaya çevirmiş, bir başka mütercim de Farsçadan Arapçaya aktarmıştır.⁸⁸⁶

Arapça olarak günümüze kadar ulaşan ilk el yazmasının, Yunan simyacı Zosimos'un (350-420) bir risalesinin 38/658 yılında gerçekleştirilmiş bir Arapça tercümesi olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihe göre Yunanca eserlerin Arapça çevirisine yönelik ilginin Emevîlerin ilk halifesi olacak Muaviye'nin henüz valilik döneminde başladığı söylenebilir.⁸⁸⁷ Halife olamadığı için kendisini ilme ve ilgi duyduğu kimya bilimine adayan Muaviye'nin oğlu Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704), Mısır şehrine yerleşerek Arapça bilen Yunanlı filozoflardan Grekçe ve Kıptîce yazılmış eserlerin tercüme edilmesini istemiştir. Bu tercümeleri yapan kişilerden biri de İstefan el-Kâdim'dir.⁸⁸⁸ Hâlid b. Yezîd'in tıp ve astronomi alanlarında da bazı kitapların tercümesini yaptırmıştır.

Divanlarda tutulan defterler de tercüme faaliyetleri içerisine dahil edilmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) döneminde Suriye ve İran'daki divanlar Arapçaya çevrilmiştir. Çünkü onun dönemine kadar divanlardaki defterler

⁸⁸⁶ Bekir Karlığa, *İslam'da Tercüme Hareketleri*, s. 89.

⁸⁸⁷ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. 5, s. 3.

⁸⁸⁸ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 619,623.

Suriye’de Rumca, İran’da ise Farsça olarak kaydedilmiştir. Arapça devlet tarafından resmi dil ilan edilince artık divanlardaki kayıtlar Arapça yazılmaya başlamıştır.⁸⁸⁹

Tercüme hareketleri Emevîler döneminde başlamasına rağmen bu dönemdeki tercümelemler daha çok devletin ihtiyacına ya da kişisel ilgilere bağlı olarak yapıldığı bilinmektedir. Abbâsîler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri ise daha sistemli ve kurumsal şekilde gerçekleştirilmiştir. Özellikle Mansûr (754-775) döneminde ilim ve kültür faaliyetleri yoğunluk kazanarak Sanskritçe, Süryanice, Kıptîce ve Yunanca eserler tercüme edilmiştir.⁸⁹⁰ Mansûr’dan sonra diğer halifeler de devlet politikası gereği tercüme faaliyetlerine büyük destek sağlamış ve bu sayede Bağdat’ta önemli ilim merkezlerinden “Beytülhikme (Bağdat Okulu)” nin kurulmasına vesile olmuştur.

Cündîşâpûr okulundaki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nebatîler, Hârûn Reşîd (786-809) ve Bermekîler’in teşvikiyle Bağdat’a gelerek buradaki tercüme faaliyetine katılmışlardır. Bu bilginler Bağdat’ta İran ve Hint asıllı bilginlerle bir araya gelerek yeni bir ilim hareketi başlatmışlardır. Yunanca, Pehlevîce, Latince, Sanskritçe, Nebatîce ve Süryânîce yazılmış birçok eser burada Arapçaya çevrilmiştir. Beytülhikme’nin gelişmesine en çok katkı sağlayan halife ise Me’mûn’dur (813-833). 830’da Bizanslılara karşı başarıyla sonuçlandırdığı seferden dönerken oralardan toplattığı kitapları beraberinde Bağdat’a getirmiş ve kütüphaneyi zenginleştirmek için büyük bir bütçe ayırtmıştır.⁸⁹¹

Abbâsîler döneminde farklı dillerden tercüme faaliyetleri yapan ilim adamlarının isimleri şöyledir:⁸⁹²

•Grekçeden tercüme yapanlar: el-Bitrîk ve oğlu Ebû Zekerîyyâ (Yahyâ b. Bitrîk), Hasan b. Sehl, Haccâc b. Matar, Abdülmesîh b. Abdullah b. Nâime el-Hımsî, Selâm el-Ebraş, Habîb b. Behrîz, Zurba b. Mâcûveh, Hilâl b. Ebû Hilâl el-Hımsî, Tuzârî, Fusyûn, Ebû Nasr Avi b. Eyyûb, Besil b. el-Mitrân, Ebû Nûh b. Salt, Astas, Ceyrûn, İstefan b. Basil, İbn Râbita, Siyûfilî, Şemlî, Îsâ b. Nûh, Ebû İshak el-Kuveyrî, Todros es-Sinkâl, Dari’ er-Râhib, Hyabsiyon, Salîba, Eyyûb er-Ruhâvî, Sâbit b. Kuma’, Eyyûb, Sem’ân, Bâsil, İbn Şehdî el-Kerhî, Ebû Amr Yuhannâ b. Yûsuf, Eyyûb

⁸⁸⁹ Fatih Erkoçoğlu, *Emevilerin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 368.

⁸⁹⁰ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2020, ss. 38-43.

⁸⁹¹ Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *DİA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 89.

⁸⁹² İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 623-628.

b. Kâsım er-Rakkî, İbnü'd-Dehkî, Darîşû, Kustâ b. Lûkâ, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sâbit, Hubeyş, İsâ b. Yahyâ ed-Dımaşkî, İbrâhim b. Salt, İbrâhim b. Abdullah, Yahyâ b. Adî, en-Nefisî

• Farsçadan tercüme yapanlar: İbn Mukaffâ', Nevbaht ailesi, Mûsâ b. Hâlid, Yûsuf b. Hâlid, Ebü'l-Hasan Ali b. Ziyâd, Hasan b. Sehl, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, Cebele b. Sâlim, İshak b. Yezîd, Muhammed b. Cehm el-Bermekî, Hişâm b. Kâsım, Mûsâ b. İsâ, Zâdeveyh b. Şâheveyh, Muhammed b. Behrâm el-İsfahânî, Behram b. Merdânşah, Ömer b. Ferruhân et-Taberî.

• Hintçe ve Nebatîceden tercüme yapanlar: Münakkih el-Hindî, İbn Dehn el-Hindî, İbn Vahşiyye.

Eski medeniyetlere ait edebiyat, felsefe, tıp, mantık, metafizik, aritmetik, geometri, botanik, farmakoloji, etik, fizik, siyaset, vb. eserlerle beraber hayvanları konu alan masallar, ilm-i hayevân ve veteriner hekimlik alanındaki eserler tercüme edilmiştir. Bu alanla ilgili ilk tercüme edilen eser, kahramanları hayvanlardan oluşan ve Hint kökenli bir masal kitabı olan *Kelile ve Dimne*'dir. İbn Mukaffâ' (ö. 142/759)'nın tercüme ettiği nüsha Sâsânî Kısrasî Hüsrev I. Enûşîrvân zamanında (531-579) tabip Bürzûye'nin (Berzûye), Pañçatantra ile birkaç Sanskritçe kaynaktan daha yararlanarak Pehlevî dilinde tercüme ve telif ettiği eserdir. Bu tercüme İbnü'l-Mukaffâ'yı kendi döneminde üne kavuşturmuştur. Hatta belli başlı dünya dillerine yapılan *Kelile ve Dimne* çevirilerinin neredeyse tamamı İbnü'l-Mukaffâ'nın çevirisinden yapılmıştır.⁸⁹³ Bu eserde her ne kadar zoolojik bilgiler sunulmasa da hayvanlarla ilgili fabl ve anekdotlar ilerleyen zamanlarda kaleme alınan hayvanlarla ilgili kitaplara ilham olmuştur.

İlm-i hayevân (zooloji) konularını ele alan tercümeler ise Aristo'nun hayvanlarla ilgili eserlerinin tercümeleriydi. Aristo'nun eserleri Muaviye döneminde tercüme edilmeye başlamıştır. Aristo'nun zoolojiyi konu alan temel eserlerinden *Historia Animalium* (*Hayvanların Tarihi*), Gassânîler döneminde yaşamış iki dile sahip Araplardan bir grup mütercim tarafından tercüme edilmiştir.⁸⁹⁴ Aynı eser daha sonra

⁸⁹³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C.1, s. 8; Adnan Karaismailoğlu, "Kelile ve Dimne", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 210; İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 37.

⁸⁹⁴ Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009, ss. 240-241; Samet Şenel, *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*

Aristo'nun *De Partibus Animalium* (Hayvanların Organları) ve *De Generatione Animalium* (Hayvanların Oluşumu) eserleri ile birlikte Yahyâ (Yuhanna) b. el-Bitrîk (ö. 200/815 [?]) tarafından on dokuz makalelik tek kitap halinde *Kitâbü'l-Hayevân* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.⁸⁹⁵ Bu tercümenin hayvan kitaplarının yazımında önemli bir çıkış açtığı söylenebilir. Çünkü birçok Müslüman âlim, eserlerini kaleme alırken Aristo'nun sistematüğinden yararlanmış, ondan alıntılar yapmış, hatta dinle bağdaşmayan bazı yerlerini kendi kitaplarında eleştirmişlerdir. Aristo'nun bu alanındaki ilmine saygıdan ötürü ilerleyen yüzyıllarda hayvanlarla ve veteriner hekimlikle ilgili konularda yazılan kitapların bazıları Aristo'ya atfedilerek kaleme alınmıştır.

Abbâsîler döneminde yazarı belli olsun olmasın her türden eser Arapçaya çevrilmiştir. Bunlar arasında yazarı veya derleyeni belli olmayan ya da yazarı sözde eserde belirtilen yazara aitmiş gibi (pseudo) kabul edilen ilm-i hayevân konulu eserler de bulunmaktaydı. Bu eserlerden tercüme edilenlerin bazıları şunlardır:

- Hipokrat'a atfedilen *Kitâbü Menâfi'i'l-Hayevân* ve *Kitâbü Tabâ'i'i'l-Hayevân*:⁸⁹⁶ İlm-i hayevân türündeki bu çevirilerin asılları günümüze kadar ulaşamamakla birlikte *Kitâbü Menâfi'i'l-Hayevân*'nın Arapça çevirisini Palermolu Musa'nın 1277 yılında Latince'ye çevirdiği tespit edilmiştir.⁸⁹⁷ 3./9. yy'da yaşamış olan İsa b. Ali'nin (isminin Ali b. İsa olduğu da söylenir) *Kitâbü Menâfi'i A'dâ'l-Hayevân* ve *Kitâbü al-Havâs min A'dâ'l-Hayevân* eserlerinde Demokritos, Hipokrat ve Hermes'ten alıntılar içerdiğini bilinmektedir.⁸⁹⁸

- Aristo'ya atfedilen *Kitâbü Nu'ûti'l-Hayevân*: Kitabın Arapça çevirisinde Aristo'ya atıfta bulunulsa da bazı araştırmacılar bu eserin Timotheus⁸⁹⁹ a ait olan *Timotheus of Gaza* adlı eser olduğunu iddia etmişlerdir.⁹⁰⁰

(661-750), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2018, s. 38.

⁸⁹⁵ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 642; McDonald, M. V., "Bir Tür Olarak Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar", çev. Şener Şahin, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, 2007, s. 395.

⁸⁹⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 56; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 349.

⁸⁹⁷ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 349.

⁸⁹⁸ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 377.

⁸⁹⁹ Bizans İmparatoru I. Anastasios (491-516) döneminde yaşamış olan dil bilginlerinden bir tanesidir. Hindistan ve Mısır'ın dört ayaklıları, egzotik ve ürkütücü kuşlar ve yılanlar üzerine efsane şiiirlerinden bahseden dört kitap yazdığı bilinmektedir. Kruk, Remke, "Timotheus of Gaza's on Animals in The Arabic Tradition", *Le Muséon*, 114/3, 2001, s. 355.

⁹⁰⁰ 1100'lü yıllarda yaşamış olan Şerefüz-Zamân Tâhir el-Mervezi'ye kadar Timotheus'un adı herhangi bir eserde geçmemiştir. Mervezi *Tabâ'i'u'l-Hayevân* adlı eserinde Timotheus'in adını "Timûtiyûs,

•Tyanalı Apollonios’a atfedilen *Kitâbü Sırrı’l-Halika*⁹⁰¹

Sekizinci yüzyıldan itibaren hayvanlarla ilgili pek çok eser tercüme edilmiş ve bundan sonrasında âlimler tarafından özgün eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Tercüme faaliyetleri ile birlikte Müslüman âlimler, mensup oldukları milletlerin hayvanlar hakkındaki birikimlerini çeşitli kültürlerden elde ettikleri bilgilerle birleştirerek Orta Çağ’da ilm-i hayevân ve veteriner hekimliğin öncüsü olmuşlardır.

4.2. Hayvanlarla İlgili Monografik Eserlerin Yazılması

Hayvanları monografik açıdan inceleyen eserleri kaleme alan âlimlerin çoğu dilbilimci olması sebebiyle hayvanlarla ilgili eserlerin başlangıç noktasının dilbilimine dayandığını söyleyebiliriz. Dilbilimi ile ilgili ilk çalışmalar Kur’an’da mânaları bilinmeyen *garîb* kelimeler hakkında sahabelerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber’in verdiği cevaplarla başlamıştır. Daha sonraları ise Kur’an’da anlamı bilinmeyen kelimelerin hangi kabilelere ait olduğunun ve ne anlama geldiğinin anlaşılması için bu *garîb* kelimelerle ilgili Arap şiirinden örnekler verilerek açıklama yapılmıştır.⁹⁰² Bununla birlikte ticarî münasebetler ve fetihler sebebiyle yabancı unsurların Araplarla karışması neticesinde Arap diline yeni kelimeler de eklenmiştir.⁹⁰³ Fakat dildeki bu *karışma* (pidginizasyon) hatalı konuşma ve kullanımların yaygınlaşmasına sebep olmuş, bunun üzerine başta Halîl b. Ahmed, Halef el-Ahmer, Kisâî, Nadr b. Şümeyl, Asmaî, Ebû Zeyd el-Ensârî, İbn Düreyd, Ezherî ve Cevherî gibi dilciler olmak üzere doğru ve yanlış olan sözlük malzemesini derlemeye başlamışlardır.

Farklı dil ve kültürlerle etkileşimlerinin sonucunda, Arap dilinde hayvanlar için kullanılan kelimeler ve terimler için karışma söz konusu olmuştur. Dildeki *karışma* sonucunda hayvanlarla ilgili bilinmeyen ya da yanlış yazılıp kullanılan kelimeler ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bu türden eserlerde hayvanlar türlerinin isimleri, yaşayışları, doğuştan gelen özellikleri, karakterleri, kusurları, morfolojik özellikleri, vb. ile ilgili *garîb* kelimelerin açıklamaları yapılarak onlarla ilgili şiirler, âdet ve inançlar, hikâyeler, atasözleri, vb. derlenip dil bilgisi açısından incelenmiştir.

Tîmûsûs, Atmûniyûs, Atmînûs” şeklinde vererek ondan alıntılar yapmıştır. Kruk, *Timotheus of Gaza's on Animals*, s. 358; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 349.

⁹⁰¹ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 354.

⁹⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed Derviş, C. 1, Dârü’l-Y’agrib, Dımaşk 2004, s. 546; Kees Versteegh, *Pidginization and Creolization: The Case of Arabic*, John Benjamin Publishing Company, Amsterdam 1984, s. 14.

⁹⁰³ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *DİA*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 399.

Hayvanlarla ilgili monografik çalışmalar ilm-i hayevân türünden eserler olarak değil, dil bilimi türünden eserler olarak kabul edilmektedir.⁹⁰⁴ Fakat şunu vurgulamak gerekir ki bu çalışmalar hayvanlarla ilgili kelimelerin doğru şekilde anlaşılması ve kullanılması açısından önemli birer kaynak teşkil etmişlerdir. Monografik eserler, ileriki yüzyıllarda zooloji ve veteriner hekimlik ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalar ve yazılan eserlerde kaynak olarak gösterilmiş hatta bu eserlerin içerikleri ilgili kitaplar için örnek olmuştur.

4.2.1. İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819 [?])

Tam adı Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr olan İbnü'l-Kelbî, Kûfe'de 120/738 yılında dünyaya geldiği tespit edilmiştir. Kûfe'de hadis, nesep ve tefsir âlimi olan babası Muhammed b. Sâib ve diğer bazı âlimlerden ders aldıktan sonra Bağdat'a giderek ilmini geliştirmiş ve bu sayede Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh (775-785)'dan övgü almıştır.⁹⁰⁵ Nesep ve tarih alanında çok sayıda eseri bulunan⁹⁰⁶ İbnü'l-Kelbî'den İbn Sa'd, Muhammed b. Habîb, Câhiz, Belâzürî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Düreyd, Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Yâkut el-Hamevî, Abdülkâdir el-Bağdâdî, Halîfe b. Hayyât ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi âlimler alıntılarda bulunmuştur.

İbnü'l-Kelbî'nin hayvanlarla ilgili bilinen ve atları konu alan iki kitabında biri *Kitâbü'l-Hayl*'dir.⁹⁰⁷ Bu eserin aslı bilinmemekle birlikte ismini sadece kaynaklardan öğrenmekteyiz.

İbnü'l-Kelbî'nin diğer eseri ise *Nesebü Fuhûli'l-Hayl*'dir.⁹⁰⁸ Eser *Ensâbü'l-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve Ahbâruhâ* ya da *Nesebü Fuhûli'l-Hayl fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm* isimleriyle günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserin en önemli özelliği atların nesepleri hakkında bilgi vermesi açısından türünün ilk örneği olmasıdır.

Nesebü'l-Hayl fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm: Eserin asıl nüshası El Escorial Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin aslını himaye eden kişi Ebû Abbas b. Muhammed b. el-Abbas b. el-Ferât (ö. h. 384), başka yazma eserlerle birlikte

⁹⁰⁴ McDonald, *Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar*, s. 395.

⁹⁰⁵ Süleyman Tülücü, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 204.

⁹⁰⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 265-268.

⁹⁰⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 266; Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 7, s. 3375.

⁹⁰⁸ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 266.

derleyerek yazan kişi ise Ebû Mansûr el-Cevâlîkî (ö. h. 540)'dir.⁹⁰⁹ Bu yazma eser Carl Heinrich Becker tarafından istinsah edilmiş⁹¹⁰, daha sonra Giorgio Levi della Vida tarafından *Kitâbü Nesebü 'l-Hayl fi 'l-Cahiliyye ve 'l-İslâm ve Ahbâruhâ* (Les Livres des Chevaux) adı altında Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî'nin *Kitâbü Esmâ'i Hayli 'l-Arab ve Fûrsânihâ* adlı eseriyle birlikte neşredilmiştir. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Atıf Efendi Koleksiyonu'nda *Fuhûli 'l-Hayl fi 'l-Cahiliyye* (34 Atf 2003/3) adıyla kayıtlı eserin de bu nüshadan neşredildiği tahmin edilmektedir.⁹¹¹ Eserin diğer el yazmalarından ikisi Irak Ulusal Müzesi'nde,⁹¹² bir diğeri ise Gotha Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁹¹³

Eser her ne kadar şiir ve tarih kitabı olarak gözüke de at soylarının korunması, at yetiştirilmesi ve bakımı (*dâveyü 'l-feres*), at hastalıkları ve folklorik tedaviler bakımından bilgiler sunmaktadır.⁹¹⁴ Ayrıca İbnü'l-Kelbî, nesep âlimi olması dolayısıyla eserinde Cahiliye ve İslam devrindeki atların soyunun hangi atlardan geldiği ve bu atların hangi kabilelere dağıldığını sebep ve olaylarıyla beraber açıklamaktadır.

4.2.2. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?])

Asıl adı Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî'dir. Künyesinden anlaşıldığı gibi Basra'da dünyaya gelen âlimin doğum yılı 110/728 olarak tespit edilmiştir. Kaynakların çoğunda adı *Ebû Ubeyde* olarak geçmektedir. Ma'mer, Halef el-Ahmer, Ebû Zeyd el-Ensârî, Asmaî, Ebû Amr b. Alâ, İsa b. Ömer es-Sekafî, Yûnus b. Habîb, Ahfeş el-Ekber gibi önemli şahıslardan ders almıştır. Tefsir, ahbâr ve nesep âlimi olan Ma'mer 'in Arap dili ilminde de önemli bir yeri vardır. Abbâsî veziri Fazl

⁹⁰⁹ Eserde toplanmış olan diğer yazma eserler şöyledir: İbnü'l-A'râbî- *Esmâü Hayli 'l-Arab ve Fûrsânihâ*, Asmaî- *Kitâbü 'l-İbîl/Kitâbü 'ş Şa*, Ebû İkrime ed-Dabî- *Kitâbü 'l-Emsâl, el-Mibred, Kitâbü Neseb Adnân ve Kahtân*, Ebû Musâ el-Hâmid- *Kitâbü mâ Yezkürü mine 'l İnsâni ve 'l Libâs*, Ebû Feyd Müerriç es-Sedûsî- *Kitâbü 'l-Emsâl*. Bknz. İbnü'l-Kelbî, *Nesebü 'l-Hayl*, (neşreden in mukaddimesi), s. 13

⁹¹⁰ Carl Heinrich Becker, "Die Ibn el-Kelbi-Handschriften im Escorial", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, S. 56, 1902, ss. 796-799.

⁹¹¹ Süleyman Tülücü, *Kelbî*, C. 25, s. 205.

⁹¹² İbnü'l-Kelbî, *Nesebü 'l-Hayl*, s. 14.

⁹¹³ Ms. Orient. A 2078.

⁹¹⁴ Tezimizin önceki bölümlerinde söz konusu durumlara yer verdiğimiz için burada tekrar zikretmiyoruz.

b. Rebî'in davetiyle Bağdat'a gidip Asmaî ile birlikte Hârûn Reşîd'in huzuruna çıkmış ve oradaki ilmi ve edebi sohbetlere katılmıştır.⁹¹⁵

Ma'mer'in hayvanlarla ilgili sekiz adet eserinden bahsedilmektedir ki bunlar, *Kitâbü'l-Hayevân*, yılanlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayyât*, güvercinlerle ilgili *Kitâbü'l-Hamâm*, doğanlarla ilgili *Kitâbü'l-Bâzîy*, develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil*, atların toynakları ile ilgili *Kitâbü'l-Hâfirül (Hasrû'l)*⁹¹⁶ *Hayl*, atların isimleri ile ilgili *Kitâbü'l-Esmâü'l-Hayl*, atlarla ilgili genel bilgi veren *Kitâbü'l-Hayl*'dir. Bu eserlerden yalnızca *Kitâbü'l-Hayl* günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁹¹⁷ Ayrıca Câhiz ve Demîrî de hayvanlarla ilgili eserlerinde Ma'mer b. Müsennâ'dan alıntılar yapmışlardır.⁹¹⁸

Kitâbü'l-Hayl: Eserin el yazmalarını tam olarak tespit edememekle birlikte *Kitâbü'l-Hayl*'i Fritz Krenkow'un Medîne'deki bir el yazması üzerinden 1939 yılında Haydarabat'ta neşrettiği bilgisine ulaştık.⁹¹⁹ *Kitâbü'l-Hayl* atlarla ilgili oldukça geniş bilgiye sahip eserlerden bir tanesidir. Kendi döneminde yazılan at kitaplarına göre oldukça zengin bir içeriği bulunmaktadır. Ma'mer eserde, at yetiştirme kültüründen başlayarak atlarla ilgili hadisler, atların özellikleri, sıfatları, kusurları, vb. pek çok konuda bilgi vermiş ve verdiği bilgileri şiirlerle desteklemiştir.

4.2.3. Asmaî (ö. 216/831)

122/740 yılında Basra'da doğmuştur. Tam adı Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhili'dir. Ebû Ubeyde ve Ebû Zeyd gibi tanınmış dil âlimlerinden, Îsâ b. Ömer es-Sekafi, Halîl b. Ahmed ve Halef el-Ahmer gibi önemli âlimlerden ve Basra dil okulunun en önde gelen temsilcisi Ebû Amr b. Alâ'dan eğitim almıştır. İmam Şâfiî'nin de öğrencisi olan Asmaî, genç yaşta döneminin en önemli şiir ve ahbâr râvilerinden olmuştur. Şiir dinlemek, gramer ve lügat konusunda bilgi toplamak için hocası Ebû Amr gibi bedevîlerin arasında dolaşmış ve bu konuda kendini geliştirerek Basra dil mektebinin önde gelen simalarından olmuştur. Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd

⁹¹⁵ Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *DİA*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 551.

⁹¹⁶ Eserin asıl nüshasında bu isimle bulunmaktadır. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 174.

⁹¹⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 174-175; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 6, s. 2708; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 3, ss. 285-287.

⁹¹⁸ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 364.

⁹¹⁹ Beatrice Gruendler, *The Rise of the Arabic Book*, Harvard University Press, Cambridge 2020, s. 185.

(786-809) zamanında Bağdat'a giderek halifenin yakın ilgisi ve övgüsünü kazanmıştır.⁹²⁰

Atlarla ilgili iki önemli eseri bulunan Ma'mer ve Asmaî'nin birlikte ilim sohbetlerine katıldığı bilinmektedir. Bunlardan birisi Abbâsî veziri Fazl b. Rebî'nin ilim sohbetinde gerçekleşmiştir. Vezirin, Ma'mer ve Asmaî'nin atlarla ilgili bilgi seviyelerini merak edip ilim sohbeti sırasında onları sınıadığına dair kaynaklarda geçen bir rivayet şöyle aktarılmıştır: Fazl b. Rebî önce Asmaî'ye atlarla ilgili kaç kitabının olduğunu sormuş ve Asmaî tek cilt kitap yazdığını söylemiştir. Daha sonra aynı soruyu Ma'mer'e yöneltmiş ve Ma'mer elli cilt kitabının olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Fazl b. Rebî' bulundukları yere bir at getirmelerini emretmiştir. En çok kitabı olan Ma'mer'e atın yanına gitmesini atın bütün uzuvlarına dokunarak her birinin adını söylemesini istemiştir. Ancak Ma'mer kendisinin baytar olmadığını, kitabındaki bilgileri Araplardan öğrendiğini açıklamıştır. Fazl b. Rebî, aynı isteği Asmaî'ye de emredince Asmaî atın yanına giderek kulaklarından başlayıp toynaklarına kadar her bir uzvuna elini koyarak isimlerini sıralamıştır.⁹²¹

Asmaî'nin hayvanlarla ilgili dört adet eserinin olduğu bilinmektedir.⁹²² *Kitâbü'l-Halku'l-Feres*, *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü's-Şâ'* ve *Kitâbü'l-Vühûş*. Bu eserlerden *Kitâbü'l-Halku'l-Feres*'in adı diğer eski kaynaklarda geçmekte olup aslı bulunmamaktadır. Ayrıca Asmaî *Kitâbü'l-Fark* adlı eserinde ise insan ve hayvan arasındaki farklardan da bahsetmiştir.⁹²³

Kitâbü'l-Hayl: Eserin üç adet el yazması bulunmaktadır. Eserin asıl nüshası Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi'nin Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda 1360 numarasıyla kayıtlıdır. 47 sayfadan oluşan yazma eser diğer yazmalardan daha temiz ve düzgün şekilde yazılmıştır. Eserin hicri beş yüzlü yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu yazma eseri ilk olarak August Haffner 1895 yılında Viyana'da yayınlamıştır. *Kitâbü'l-Hayl*'in diğer iki el yazması ise Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır. 3323 numaralı nüsha eserin en eski nüshasıdır ve hicri dört yüzlü

⁹²⁰ Süleyman Tülüçü, "Asmaî", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 499.

⁹²¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, C. 10, s. 225; İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, C. 37, s. 74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 3, s. 172; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. 1, s. 289; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 8, s. 324.

⁹²² İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 177; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 3, s. 176; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C.22, ss. 78-79.

⁹²³ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 365.

yıllarda yazılmıştır. 3761 rakamlı nüshada ise bazı eksikler bulunmaktadır.⁹²⁴ *Kitâbü'l-Hayl*'in günümüzde birçok neşri bulunmaktadır.

Kitâbü'l-Hayl'in el yazmasında atların çiftleşme ve yavrulamasından başlayarak gelişim dönemleri, özellikleri kusurları, sıfatları, renkleri, vb. konularda şiirlerden alıntılar yaparak bilgiler verilmiştir.

Kitâbü'l-İbil: Eserin iki adet el yazması bulunmaktadır. Eserin asıl nüshası Avusturya Milli Kütüphanesi (Österreichische Nationalbibliothek)'de bulunmaktadır. Diğer el yazması ise 1705 numarasıyla El Escorial Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunmaktadır. Her iki yazmada da tarih bulunmamasıyla birlikte El Escorial'deki nüshada el yazmasını okuyup kontrol eden şahsın hicri beş yüz kırk senesinde vefat ettiği kaydedilmiştir. Eserin ilk neşri August Haffner tarafından 1903 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁹²⁵

Kitâbü'l-İbil, *el-Hayl*'de olduğu gibi develerin çiftleşme ve yavrularından başlayarak süt verimleri, hastalıkları, su içmeleri, renkleri, sesleri, sıfatları, vb. gibi pek çok konuda geniş bilgi sunmuş, bu konularda kullanılan terimleri sıralayarak şiirlerden alıntılarla eserini desteklemiştir. Asmaî'nin *el-İbil*'de sunduğu bilgiler, *el-Hayl*'den daha fazla ve ayrıntılıdır. Bunda Arapların develere olan ihtiyacı, develerle çok haşır neşir ve onlardan diğer hayvanlara göre daha fazla yararlandığı hususu göz önünde bulundurulmalıdır.

Kitâbü's-Şâ: Tespit ettiğimiz kadarıyla eserin dört adet el yazması bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi'nde 34 Atf 2003/5 numarasıyla kayıtlı olarak bulunmaktadır.⁹²⁶ Diğer ikisi Mısır'da Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye bulunmaktadır. Bunlardan Mecâmi'/2 numarasıyla kayıtlı olanı sadece *Kitâbü's-Şâ* olarak, diğer ise Luga Tîmûr/331 numarasıyla Asmaî'nin diğer eserlerinin de içinde bulunduğu el yazmasında yer almaktadır. Yale Üniversitesi Kütüphanesi'nin el yazmalar bölümünde 740-ca.828 numarasıyla kayıtlı olan *Kitâbü's-Şâ*'nın ise Mısır'daki el yazmasından çoğaltıldığı belirtilmiştir.⁹²⁷ Eser ilk olarak August Haffner tarafından 1895 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.⁹²⁸

⁹²⁴ Asmaî, *el-Hayl*, ss. 32-33; <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hayl/176726>

⁹²⁵ Asmaî, *el-İbil*, ss. 24, 33-34.

⁹²⁶ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kitab-sah/159010>

⁹²⁷ <https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444424>

⁹²⁸ Asmaî, *eş-Şâ*, s. 31.

Asmaî, önceki iki eserinde olduğu gibi koyunları da aynı şekilde ele almıştır. Koyunların gebelik dönemleri ve yavrularından başlayarak koyunlardaki kusurlar, hastalıklar, davranış ve huylar, beslenme, vb. konuları şiirlerden alıntılarla açıklamıştır.

Kitâbü'l-Vühûş: Eserin tespit edebildiğimiz tek el yazması Paris Milli Kütüphanesi Yazma Eserler bölümünde bulunan nüshasıdır.⁹²⁹ Eser ilk olarak Rudolf Geyer tarafından 1888 yılında Viyana'da neşredilmiştir. Asmaî *Kitâbü'l-Vühûş*'ta doğada yaşayan evcil olmayan hayvanlardan bahsetmiştir.⁹³⁰ Bu yüzden daha önceki üç eserden farklı formatta kaleme almıştır. Eserde ele alınan vahşi hayvanlar sırasıyla şunlardır: eşek, öküz, ceylan, dağ keçisi, devekuşu, aslan, kurt, çakal, tilki ve tavşan. Eserde halkın bu hayvanlar için kullandıkları isimlere ve sıfatlara yer vermiştir.

4.2.4. İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846)

150 (767) yılında Kûfe'de doğan İbnü'l-A'râbî'nin tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî el-Kûfî'dir. Babası ve annesinin Arap olmadığı bilinmektedir. İbnü'l-A'râbî, küçük yaşta babasının vefatı üzerine annesiyle evlenen şiir râvisi Mufaddal ed-Dabbî'nin himayesinde büyümüştür. Başta üvey babası olmak üzere Ali b. Hamza el-Kisâî, Ebû Muâviye ed-Darîr, Kâsım b. Ma'n, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ziyâd el-Kilâbî, Heysem b. Adî, Ebü'l-Mucîb er-Rebeî, İbnü'l-Kelbî gibi birçok âlimden şiir, ensâb ve lügat dersleri almıştır. Sa'leb, Câhiz, İbnü's-Sikkât, İbrâhim el-Harbî, Ebû İkrime ed-Dabbî, Muhammed b. Habîb, Belâzürî, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Mufaddal b. Seleme gibi ünlü âlimler ise kendisinden ders almıştır. İbnü'l-A'râbî'nin çok iyi bir şiir ve lügat âlimi olduğu, ilim meclislerinin çok kalabalık olduğu, şiir ilminde sayılı âlimler arasından sayıldığı ve develer yükünce eserler yazdığı bilinmektedir.⁹³¹

İbnü'l-A'râbî'nin yazmış olduğu eserinin veteriner hekimlik alanına en büyük katkısı atların soyları, yetiştirilmesi, bakımı (*daveytü'l-feres*) ve süvarilerin bu alandaki maharetleri ile ilgili sunmuş olduğu bilgilerdir. Ayrıca Câhiz ve Demirî hayvanlarla ilgili eserlerinde İbnü'l-A'râbî'den alıntılar yapmışlardır.⁹³²

⁹²⁹ <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc31696x/>

⁹³⁰ Asmaî, *Kitâbü'l-Vühûş*, thk. Celîl 'Atiye, Dârü'n-Neşr Câmîatü'l-Katar, Doha 1407/1987.

⁹³¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 209-210; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 6, ss. 2530, 2533; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 3, s. 66; İsmail Durmuş, "İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah", *DİA*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 487.

⁹³² Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 366.

İbnü'l-A'râbî'nin hayvanlarla ilgili üç adet eserinin olduğu bilinmektedir: Sinekleri konu alan eseri *Kitâbü'z-Zübâb*, atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* ve atları ile meşhur kabilelerden ve süvarilerinden bahseden *Nesebü'l-Hayl*. Bu eserlerin ilk ikisi günümüze kadar ulaşmamıştır.⁹³³ *Nesebü'l-Hayl* ise *Esmâü Hayli'l-Arab* ve *Fürsânihâ* isimyle günümüze kadar ulaşmıştır.

Esmâü Hayli'l-Arab ve Fürsânihâ: Eserin dört adet el yazması bulunmaktadır. En eski nüsha El Escorial Kütüphanesi'nde 1705 numarası ile kayıtlıdır. Daha önce İbnü'l-Kelbî'de isimlerini zikrettiğimiz üzere eserin aslını himaye eden kişi Ebû Abbas b. Muhammed b. Abbas b. el-Ferât (ö. h. 384), İbnü'l-Kelbî ve diğer âlimlerin eserleriyle birlikte derleyen kişi ise Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö. h. 540)'dir.⁹³⁴ İki nüshası ise Irak Ulusal Müzesi'nde bulunmaktadır. *Kitâbü'l-Hayl* ve *Fevârihâ mine'l-Arabî* isimyle kayıtlı olan nüshaların biri Mecâmi' 527 diğeri Mecâmi' 151 numarası ile kayıtlıdır. Bu nüshaların metinlerinde bazı tahrifler bulunmaktadır. Başka bir nüshası ise Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde *Kitâbü'l-Esmâü Hayli'l-Arab* ve *Efrâsihâ* ismi ve 956 numarası ile kayıtlıdır. Bu nüshada da bazı tahrifler bulunmakla birlikte eserin bazı bölümleri eksiktir.⁹³⁵

Eserin ilk neşrini İtalyan doğu bilimci Giorgio Levi Della Vida tarafından *Kitâbü Nesebi'l-Hayl fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm ve Ahbâruhâ* (Les Livres des Chevaux) adı altında İbnü'l-Kelbî'nin *Ensâbü'l-Hayl* adlı eseriyle birlikte 1928 yılında Roma'da neşredilmiştir. Eser ayrıca yine Nûrî Hammûdî el-Kaysî ve Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından İbnü'l-Kelbî'nin *Nesebü'l-Hayl*'i ile birlikte *Kitâbân fi'l-Hayl* isimyle 1987 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁹³⁶

İbnü'l-A'râbî eserin giriş kısmında İbnü'l-Kelbî de olduğu gibi ilk ata binen kişinin Hz Süleyman olduğuna ve Araplardan ilk ata binenin ise Hz. İsmail olduğuna dair rivayetlere yer vermiştir. Eserin devamında ise Arap kabilelerinin özel isimlerle anılan meşhur atlarına, binicilerine, onlarla ilgili şiirlere ve eyyâmü'l-Arab'a dair bilgilere yer vermiştir.

⁹³³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 210; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 6, s. 2533; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 3, s. 66.

⁹³⁴ İbnü'l-A'râbî, *Esmâü Hayli'l-Arab*, Neşredenin mukaddimesi, s. 16.

⁹³⁵ İbnü'l-A'râbî, *Esmâü Hayli'l-Arab*, Neşredenin mukaddimesi, ss. 16-17.

⁹³⁶ İsmail Durmuş, "İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah", *DİA*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 487.

4.2.5. Günümüze Ulaşamayan Monografik Çalışmalar

8. ve 9. yüzyıllar hayvanlarla ilgili kitap yazmanın popüler olduğu dönemlerdir. Özellikle dilbilimcilerin kendini göstermek ve devlet adamlarına karşı tanınırlığını sağlamak amacıyla adeta yarışarcasına hayvanlarla ilgili çok sayıda kitap yazmışlardır. Fakat hayvanlarla ilgilenen ve onlar hakkında eserleri bulunan bazı âlimlerin kitapları günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu kitapların varlığına dair bilgiye İbn Nedîm, İbnü'l-Kıftî ve Yâkût el-Hamevî'nin yazdıkları sayesinde ulaşmaktayız. İbn Nedîm, *Fihrist* isimli çalışmasında bu kitapların isimlerini belirtirken bazılarını bizzat gördüğünü bazılarını ise başkalarından duyduğunu ifade ederek kaydetmiştir.

Tespit edebildiğimiz günümüze kadar ulaşamayan monografik çalışmalar ve yazarları şu şekildedir:

- **Ebû Hayre (ö. 150/767):** *Kitâbü'l-Haşerât* ⁹³⁷

- **Ebû Ziyâd el-Kilâbî:** Halife Mehdî (775-785) döneminde yaşamış olan Ebû Ziyâd'ın tam adı Yezîd b. Abdullah b. el-Hurr'dur. Fasih şairlerden olan Ebû Ziyâd'ın develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil* adlı kitabının olduğu bilinmektedir. ⁹³⁸

- **Nusayr b. Yusuf (ö. 200/816 [?]):** Hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte yedi kıraat imamından biri olan Kisâî (ö. 189/805)'nin en yakın dostu ve arkadaşı olduğu bilinmektedir. Develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil* adlı kitabının olduğu bilinmektedir. ⁹³⁹

- **Amr b. Ebû Amr (ö. 206/ 821-822):** Atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* adlı kitabının olduğu bilinmektedir. ⁹⁴⁰

- **Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828 [?]):** Kûfe dil mektebi âlimlerinin önde gelenlerindendir. Atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* adında bir kitabının olduğu bilinmektedir. ⁹⁴¹

- **Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830):** 119 (737) yılında Basra'da doğan Ebû Zeyd Basra mektebine mensup dil âlimiydi. Dil bilgisi çok iyi seviyede olduğundan Ebû

⁹³⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 158; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 2, s. 2761; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 4, s. 117; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, C. 8, s. 43.

⁹³⁸ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 156; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 4, s. 127; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 28, s. 51; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, C. 8, s. 60.

⁹³⁹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 203; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 7, s. 3374; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, C. 8, s. 153.

⁹⁴⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 208; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 2, s. 3313.

⁹⁴¹ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 365.

Ubeyd'e onun hata (lahn) yapmayan iki kişiden biri olduğunu söylemiştir.⁹⁴² Câhiz bazı zoolojik konularda Ebû Zeyd'den alıntılar yapmıştır.⁹⁴³ Ebû Zeyd'in develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil*, vahşi hayvanlarla ilgili *Kitâbü'l-Vühûş* ve küçükbaş hayvanlarla ilgili *Kitâbü'n-Na'tü'l-Ganem* isimli kitaplarının olduğu bilinmektedir.⁹⁴⁴ Ayrıca ağız (yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü) ve sütle ilgili kelime ve tabirleri içeren *Kitâbü'l-Libe'* ve *l-Leben* adlı kitabı Luvîs Şeyho'nun *el-Bulga fî Şüzûri'l-Luğa* adlı eserinin içinde yayımlamıştır.⁹⁴⁵ Ayrıca Câhiz eserinin bazı yerinde ondan hayvanlarla ilgili alıntı yapmıştır.⁹⁴⁶

- **Medâinî (ö. 228/843):** Aslen tarih âlimi olan Medâinî, Arap tarihi, ensâb ve şiir alanlarında da otorite olarak kabul edilmiştir. Hayvanlarla ilgili derlemiş olduğu anekdotlarının bazı hayvan kitaplarında yer aldığı bilinmektedir. Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân* ve *Kitâbü'l-Bigâl* eserlerinde Medâinî'den alıntılar yapmıştır.⁹⁴⁷ Fakat Eş'arî kelimcilerinden İsferyânî (ö. 471/1078) Mutezile ekolünden olduğu için muhalif düştüğü Câhiz için *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinde Aristo'nun *Kitâbü Tabâ'i'l-Hayevân* ve Medâinî'nin *Menâfi'u'l-Esnefi'l-Hayevân* adlı eserlerinden intihaller yaptığını ileri sürmüştür.⁹⁴⁸ İbn Nedim Medâinî'nin atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl*, atlar ve yarışlar hakkında *Kitâbü'l-Hayl ve'r-Rihân* ve çekirgeler ile ilgili *Kitâbü'l-Merâi ve'l-Cerâd* adlı eserlerinin olduğunu bildirmiştir.

- **'Utbi (ö. 228/842-43):** Basralı olup asıl adı Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ubeydullah b. Amr b. Muaviye b. Amr. Ebû Süfyân'dır. Babası ve kendisi fasih konuşan soylu ediplerdendir. Aynı zamanda şair olan el-'Utbi'nin atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.⁹⁴⁹ Câhiz ve Demîrî eserlerinde 'Utbi'den alıntılar yapmıştır.⁹⁵⁰

⁹⁴² Hüseyin Elmalı, "Ebû Zeyd El-Ensârî", *DİA*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 271.

⁹⁴³ Câhiz, *Hayevân*, C. 6, s. 395, C. 6, s. 520; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 364.

⁹⁴⁴ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 176; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 2, s. 35.

⁹⁴⁵ Elmalı, *Ebû Zeyd El-Ensârî*, C. 10, s. 271.

⁹⁴⁶ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 364.

⁹⁴⁷ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, ss. 226, 355; Câhiz, *Hayevân*, C. 2, ss. 334, 396, C. 3, s. 253, C. 5, s. 240, C. 6, s. 451, C. 7, ss. 13, 140.

⁹⁴⁸ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 367.

⁹⁴⁹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 313; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 366.

⁹⁵⁰ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 366.

- **Tevezzi (ö.230/844)**⁹⁵¹: Asıl adı Abdullah b. Muhammed b. Hârûn'dur. At yetiştiriciliği ile ilgili *Kitâbü'l-Hayl ve Esnanihâ ve 'Uyûbihâ ve İdmâruhâ ve min-Nesebi ilâ Feresih ve Subkuhâ* adlı kitabının olduğu bilinmektedir⁹⁵²

- **Ahmed b. Hâtım el-Bâhilî (ö. 231/846)**: Basra dil mektebine mensup dil âlimlerinden olan Ahmed b. Hâtım'ın develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil*, atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl*'i ve kuşlarla ilgili *Kitâbü't-Tayr* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.⁹⁵³

- **Muhammed b. Sa'dân b. el-Mübârek (ö. 231/846)**: Görme engellinden ötürü el-Mekfûf olarak da bilinen İbn Sa'dân Kûfe dilcileri arasında kabul edilir. İbn Nedîm, İbn Sa'dân'a ait vahşi hayvanlarla ilgili *Kitâbü'l-Vühûş* isimli eserinin olduğunu nakletmiştir.⁹⁵⁴ Câhiz de eserinde İbn Sa'dân'ın vahşi develer,⁹⁵⁵ koyunlar ve keçiler ile ilgili deyişlerinden alıntılar⁹⁵⁶ yapmıştır.

- **İbrahim b. Muhammed b. Sa'dân**: İbn Sa'dân'ın oğlu olan İbrahim'in atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* adlı kitabının olduğu bilinmektedir. İbn Nedîm bu kitabı gördüğünü, onun ince ve hoş bir kitap olduğunu belirtmiştir.⁹⁵⁷

- **İbnü's-Sikkît (ö. 244/858)**: 186 (802) yılı civarında Bağdat'ta doğan âlimin babası dilci Ali b. Hamza el-Kisâî'nin arkadaşı olmakla birlikte kendisi de bir dil âlimiydi. Çok sayıda şiir derleyerek bunları rivayet etmiş ve açıklamış olan İbnü's Sikkît'in günümüze ulaşan eserleri olmasına rağmen haşeratla ilgili *el-Haşerât*, develerle ilgili *el-İbil* ve vahşi hayvanlarla ilgili *el-Vühûş* isimli eserlerinin varlığını *Selâsetü Kütüb fi'l-Ezdâd*⁹⁵⁸ adlı eserin neşredilen⁹⁵⁹ *el-Hurûf* bölümünden öğrenmekteyiz.

⁹⁵¹ Bazı rivayetlerde vefat tarihi 233/847 olarak belirtilmiştir.

⁹⁵² İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 178; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 2, s. 126; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, C. 8, s. 153.

⁹⁵³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 178.

⁹⁵⁴ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 213-214; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 366, C. 8, s. 220.

⁹⁵⁵ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 102.

⁹⁵⁶ Câhiz, *Hayevân*, C. 5, s. 255.

⁹⁵⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, C. 7, s.3375; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 1, s. 185.

⁹⁵⁸ Ezdâd (zıt anlam taşıyan kelimeler) olarak sayılan kelimelerin tespitinde kapsamlı ve güvenilir dört eseri ihtiva eden bir kitap olan "Selâsetü Kütüb fi'l-Ezdâd" Innsbruck Üniversitesi'nden Dr. August Haffner tarafından tahkik edilmiştir. Eserde Asmaî, Ebû Hatim Sicistânî, İbnü's-Sikkît ve es-Sâgânî'nin ezdâd ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Süleyman Recep Çıbıklı, "Ezdâddan Kabul Edilen Bazı Kelimeler ve Bunların Bazı Tefsir ve Meallere Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, 2014, ss. 255-256.

⁹⁵⁹ İbnü's-Sikkît, *Selâsetü Kütüb "el-Hurûf"*, thk. Ramazan Abdüttetvâb, Kahire, 1402/1982, (s. 49-113), ss. 66-77; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü's-Sikkît", *DİA*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 210.

- **Muhammed b. Habîb (ö. 245/860):** Basra dilcilerinden olan İbn Habîb ensab ilmi alanının en iyilerindendi.⁹⁶⁰ İbn Habîb'in Cahiliye ve İslam devirlerindeki atların isimlerini içeren *Tesmiyyatü'l-Huyul fi'l-Cahiliyye ve İslamiyye* adlı bir eserinin var olduğu bildirilmiştir.⁹⁶¹

- **Ebû Muhallim eş-Şeybani (ö. 248/862[?]):** Asıl adı Muhammed b. Sa'd'dır ve atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.⁹⁶²

- **Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 255/869):** Kıraat ve hadis âlimi olan Sicistânî aynı zamanda lügat ve şiir âlimiydi.⁹⁶³ Kuşlarla ilgili *Kitâbü't-Tayr*, vahşi hayvanlarla ilgili *Kitâbü'l-Vühûş*, böceklerle ilgili *Kitâbü'l-Haşerât* ve develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil* adı eserleri olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁴ Ayrıca Demîrî *Hayâtü'l-Hayevân*, Küşâcım (ö. 360/971 [?]) *el-Mesâyid ve'l-Metârid* ve Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) *Hizânetü'l-Edeb* adlı eserlerinde Sicistânî'nin hayvanlarla ilgili alıntılarına yer vermişlerdir.⁹⁶⁵

- **Riyâşî (ö. 257/871):** Asıl adı Ebû'l-Fazl el-Abbâs b. el-Ferec olan 177 (793) yılında Basra'da doğmuştur. Riyâşî, Basra mektebine mensup dilcilerden olup lügat, nahiv, şiir ve ahbâr alanlarında da önemli âlimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Develerle ilgili *Kitâbü'l-İbil* ve atlarla ilgili *Kitâbü'l-Hayl* adlı kitaplarının olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁶

- **Sükkerî (ö. 275/888):** Şiir, ahbâr, neseb ve eyyâm konusunda hatırı sayılır bilgi sahibi olan Sükkerî aynı zamanda Basralı dil âlimleri arasındadır. Vahşi hayvanlarla ilgili *Kitâbü'l-Vühûş* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁷

⁹⁶⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 280; Mehmet Sami Benli, "Muhammed b. Habîb", *DİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 533.

⁹⁶¹ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 367.

⁹⁶² İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 159-160; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, C. 8, s. 65.

⁹⁶³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 185.

⁹⁶⁴ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 185; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, C. 3, s. 1407; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 2, s. 62; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 2, s. 432; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 16, s. 10.

⁹⁶⁵ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 368.

⁹⁶⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 183-184; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 2, s. 371.

⁹⁶⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940), *Nüzhetü'l-Elibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerâ'î, *Mektebetü'l-Menâr*, Zerka 1405/1985, s. 211; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, C. 7, s. 3492; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 1, ss. 291-293.

- **Ebû Mâlik b. ‘Amr b. Kirkire:** Basra ekolüne mensup dilcilerden olup aynı zamanda verrâklık da yapmıştır.⁹⁶⁸ 8.-9. yüzyıllarda yaşadığı bilinen⁹⁶⁹ İbn Kirkire’nin atlarla ilgili *Kitâbü’l-Hayl* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.⁹⁷⁰

- **Ebû Şemh:** Arabî bir bedeviydi ve insanların çoğu fesahati ondan öğrenirlerdi. Ebû Muhammed b. Sa’îd’in Ebû Şemh’e ait develerle ilgili *Kitâbü’l-İbil*’i olduğunu söylemiştir.⁹⁷¹

- **Ebû Servân el-‘Uklî:** 8.-9. Yüzyıllarda yaşamış olan dil âliminin⁹⁷² atların yaratılışıyla ilgili *Kitâbü’l-Halku’l-Feres* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.⁹⁷³

- **Sâbit b. Ebû Sâbit (ö. 3./9. yüzyılın sonları):** Atların yaratılışı ile ilgili *Halku’l-Feres* ve vahşi hayvanlarla ilgili *Kitâbü’l-Vühûş* adlı kitaplarının olduğu bilinmektedir.⁹⁷⁴

- **Rabî’atu’l-Basrî:** Develerle ilgili *Hanînü’l-İbil ile’l-Evtân* adlı kitabının olduğu bilinmektedir.

- **Kernebâi el-Ensârî:** Vahşi hayvanlarla ilgili *Kitâbü’l-Vühûş*, atların yaratılışı ile ilgili *Halku’l-Feres* ve *Kitâbü’l-Haşerât* adında kitaplarının olduğu bilinmektedir.⁹⁷⁵

4.2.6. Monografik Eserlerde İncelenen Konular

4.2.6.1. Atların Soy ve Nesepleri

Atlar, yetiştirilen diğer hayvanlara göre pahalı olması ve düşmanlarla verilen mücadelelerin kazanılmasında etkin rol oynaması, Cahiliye ve İslamiyet dönemlerinde atlara ve at yetiştiriciliğine olan ilgiyi artırmıştır. Ayrıca Kur’an ve hadislerde Müslümanların, müşriklerin saldırılarına karşı savaşmak için at yetiştirenlerin övüldüğüne dair ifadeler yer almaktadır.⁹⁷⁶ Bu sebepler başta olmak üzere nitelikli ve

⁹⁶⁸ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 156.

⁹⁶⁹ Sezgin, *Târîhu’t-Türâsi’l-Arabî*, C. 8, s. 57.

⁹⁷⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 156; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ’*, C. 7, s. 3375; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, C. 2, s. 361.

⁹⁷¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 158; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, C. 4, s. 130.

⁹⁷² Sezgin, *Târîhu’t-Türâsi’l-Arabî*, C. 8, s. 55.

⁹⁷³ İbnü’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-Elibbâ’*, s. 235; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 161; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ’*, C. 7, s. 3374; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, C. 4, s. 105.

⁹⁷⁴ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 211; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ’*, C. 7, s. 3374; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, C. 1, s. 261.

⁹⁷⁵ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 213.

⁹⁷⁶ “Allah’ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah’ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları

soylu hayvanların sayısının arttırılması için neseplerinin iyi bilinmesi gerektiğinden dil ve nesepl âlimleri bu alanda eserler kaleme almışlardır.

Atların soy ve nesepleri konusunda tespit edilen ilk eser İbnü'l-Kelbî tarafından kaleme alınmıştır. Eserinde öncelikle atlarla ilgili temel ve tarihi konulara yer vermiştir. Atların faziletleri, at yetiştirme'nin önemi ve zorluklarından söz ederek at yetiştirenlerin sabırla bunlara göğüs gerdiğinden, atlara olan bağlılık ve sevgilerinden, hatta ailelerinden daha fazla atlarıyla ilgilendiklerinden bahsetmiştir. Daha sonrasında atlarla ilgili ayetlere ve Hz. Peygamber'in atlarla ilgili, atları ve at yetiştiricileri öven hadislerine yer vermiştir. Hz. Peygamber'den önce ata binen peygamberlerden bahsetmiş, ata ilk binen kişinin Hz. İbrahim oğlu Hz. İsmail olduğuna ve onun zamanında atların henüz vahşi olduğuna dair rivayetlere yer vermiştir. Hz. Davud'un at sevgisinden ötürü binlerce at topladığı, bunları oğlu Hz. Süleyman'a miras bıraktığı, Hz. Süleyman'ın da atlara olan büyük ilgisini de anlatmıştır.⁹⁷⁷

Eserde yukarıda bahsedilen konular ve bunların ele alınış şekli, bu dönemde yazılan atlar, ilm-i hayevân ve veteriner hekimlik ile ilgili kitapların çoğunda görülmüştür. Ma'mer b. Müsennâ, Asmaî, İbnü'l-A'râbî ve İbn Ahî Hizâm da eserlerinde benzer konuları takip ederek ele almışlardır. İbnü'l-A'râbî eserinde İbnü'l-Kelbî ile benzer şekilde ilk ata binen kişinin Hz Süleyman olduğuna ve Araplardan ilk ata binenin ise Hz. İsmail olduğuna dair rivayetlere yer vermiştir.⁹⁷⁸ Ma'mer b. Müsennâ da aynı usulü takip ederek eserinde Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in atlarla ilgili ifadelerine, at yetiştirme'nin önemi ve faziletlerine, at yetiştirme kültürü ve toplumun at yetiştirenlere bakış açısına, Cahiliye ve İslamiyet döneminde at yetiştirme'nin önemi ve süvari şairlerinin atlarına ailelerinden daha fazla ilgi ve harcama yapmalarına ve ashabın Hz. Peygamber'in hadislerine bağlı olarak atlarına verdiği değerle ilgili ifade ve şiirlerine yer vermiştir.⁹⁷⁹

hazırlayın." Enfâl 88/60; "Yemin olsun nefes nefese koşanlara, sonra çakarak kıvılcım saçanlara, sabahleyin ansızın baskın yapanlara; derken o sırada tozu dumana katanlara" Âdiyât 100/1-4; "Atın alnına Kıyamet gününe kadar hayır bağlanmıştır. Bu hayır sevap ve ganimettir." Müslim, İmaret, 97; Nesâî, Hayl, 7.

⁹⁷⁷ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, ss. 23-26.

⁹⁷⁸ İbnü'l-A'râbî, *Esmâü Hayli'l-Arab*, ss. 25-26.

⁹⁷⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 2-15.

İbnü'l-Kelbî, eserinde ilk binilen atlara ve onların isimlerine yer vermiştir.⁹⁸⁰ Atların en iyisi olarak bilinen *A'vec'in* soyu ve onun atalarını isimleriyle beraber sunmuştur. Bu soydan olan atların başı olan “A'vec” isimli atın, anne ve babalarının soyu vahşi ve ehil durumlarıyla sunmuştur. Daha sonrasında A'vec'in yavrularının isimleri ve onların kabilelere dağılımını isimleriyle beraber zikredilmiştir. İbn Abbas'tan gelen rivayette A'vec'in atların aslanı ve en meşhurlarından olduğunu, Beni Süleym'in, Kindeliler ile savaşında onları bozguna uğratarak emirlerinin elinde olan A'vec'i aldıklarını nakletmiştir. Daha sonra *A'vec* atlarını yetiştirmekle ün salan Beni Hilâl kabilesine bu atların geçişi ve Beni Hilâl'in *A'vec* atlarının soylarını çoğaltarak Araplar arasında yayılmasını anlatmıştır.⁹⁸¹ Atların satış, miras, yarış, düello gibi sebeplerle el değiştirmesini ve bunların anlatıldığı şiirleri aktarmıştır. Örneğin, Uyeyne b. Hısn'ın (ö. 30/650[?]) Zeydül-Hayl (Hayr) (ö. 9/630) ile girdiği düelloda onu yendiğini ve “Süllem” ismindeki atını aldığını, fakat Uyeyne'yi kıskanan Zebbân b. Seyyâr (ö. 10/613[?]) onun atı bağlamadığı bir gün fırsattan yararlanarak atı elinden fidye almaksızın ele geçirdiğini aktarmıştır.⁹⁸² Ayrıca Hz. Peygamber'in, Cahiliye ve İslam dönemindeki atların isimlerini ve neseplerini sunmuştur. Kureyş'ten Hz. Hamza'nın “Verd” isimli atının A'vec'in soyundan gelen “Zî 'Ukkâl”ın torunlarından olduğunu söylediği şiiri, bu örneklerden bir tanesidir.⁹⁸³

Asmaî de eserinde atların neseplerine yer verirken *A'vec'in* soyu, ondan devam eden soydaki atlar, atların en meşhurlarının isimlerini ve sahiplerini sıralamış, ayrıca bunların yarışlarda kullanılanları ve kimlere satıldığına dair bilgileri paylaşmıştır.⁹⁸⁴ Ma'mer b. Müsennâ ise atların nesepleri hakkında çok fazla bilgi vermemiştir. Sadece A'vec'ten ve onun safkan soyundan kısaca bahsetmiş, A'vec'i ilk sahiplenenin Kinde kabilesi olduğunu ve bu atı almak için kabileler arasında savaşlar yapıldığını belirtmiştir.⁹⁸⁵

⁹⁸⁰ Arapların yetiştirdiği atların nesebinin Ezd kabilesine ait “Zâdü'l-Râkib” (زاد الراكب) isimli attan geldiğine, sonra Benî Tağlib kabilesi Zâdü'l-Râkib'den “el-Hüceys” (الهجيس) isimli yavru elde ettiklerini ve onun Zâdü'l-Râkib'den daha iyi bir at olduğuna, daha sonra Bekir b. Vâil kabilesinin de el-Hüceys'den “ed-Dinâriyy” (الديناري) isimli yavru elde ettiklerini ve onun el-Hüceys'den daha iyi bir at olduğuna dair rivayetlere yer verilmiştir. Ayrıca Benî Âmir'in Bekir b. Vâil'den “Sebel” (سبل) isimli bir at elde ettiklerini, bu atın yetiştirilen atların en iyisi olduğunu, Sebel'in babası “Kayyâd” ve annesinin annesi “Kasâme”nin Beni Cağd kabilesine ait olduğundan ve Kayyâd'ın babasının “Hûşiyeti Vebâr”ın nesebinden olduğundan bahsetmiştir. İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, ss. 27-28.

⁹⁸¹ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, ss. 29-32.

⁹⁸² İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, s. 49.

⁹⁸³ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Hayl*, s. 37.

⁹⁸⁴ Asmaî, *el-Hayl*, ss. 76-88.

⁹⁸⁵ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 66-67.

İbnü'l-A'râbî ise İbnü'l-Kelbî'yle benzer şekilde atların nesepleri sıralarken sürücülerinin isimlerini de belirtmiş ve onları kabilelerine göre ayırmıştır. İbnü'l-A'râbî'nin, başta Hz. Peygamber'in atları olmak üzere eserinde atlara ve sürücülerine yer verdiği kabilelerin isimleri sırasıyla şöyledir: Benî Hişâm , Kureyş, Ensâr, Benî Esed, Benî Dabbe, Benî Sa'd b. Zeyd b. Menât b. Temîm, Benî Hanzale, Benî Bâhile, Benî Ganiyye b. E'sar, Benî Gatafân b. Sa'd, Benî Süleym, Benî Hevâzin, Benî Rebîa b. Nizâr, Benî Dubî'a b. Nizâr, Benî Anze b. Esed, Ben Benî Abdülkays b. Efsâ, Beni Nemre b. Kâsıt, Benî Vâil ve kolları Benî Şeybân-Benî Kays b. Sa'leb-Benî Zühl b. Sa'leb-Benî İcl b. Lüceym. İbnü'l-A'râbî ayrıca eserinin son bölümünde Yemen ve Hemedan'daki atları ve binicilerinin isimlerini vermiştir.

4.2.6.2. Hayvanlarda Morfolojik Özellikler ve Genetikle İlgili Konular

Cahiliye ve İslam dönemlerinde hayvanların güzel ve kusursuz görüntülerine önem verilmesi ve hayvan sahiplerinin bunu gurur vesilesi olarak görmesi nedeniyle hayvanlarla ilgili yazılan ilk eserlerde onların fiziksel özelliklerine dair bilgiler açıklanmıştır. Alım-satımlarda ve damızlık seçiminde iyi bir hayvan elde edebilmek için bazı özelliklerin iyi bilinmesi gerekmektedir. Hayvanlara olan ilgi sebebiyle nitelikli hayvan yetiştirmek isteyen kişiler onlardan iyi anlayan baytarlardan ve diğer uzman kişilerden bilgi almaktaydılar. Ma'mer b. Müsennâ'nın eserini yazarken öğrendiği bilgileri Araplardan edindiğini söylemesi bu konuya ışık tutmaktadır.⁹⁸⁶

Asmaî yazmış olduğu eserlerinde hayvanların morfolojik özelliklerinden sıklıkla bahsetmiştir. Atlardan bahsettiği eserinde hayvanların uzuvlarına verilen isimleri tek tek açıklamıştır.⁹⁸⁷ Koyunlarda ise sağlıklı meme özelliklerini sıralamış ve boynuz yapılarına göre verilen sıfatları sıralamıştır.⁹⁸⁸

Asmaî ve Ma'mer'in önemle üzerinde durduğu konulardan biri atlardaki sevilen özelliklerdir. Asmai ve Ma'mer, boyun, sırt, bacak, kemik yapıları, kulak, burun, ense, cinsel organ, kakül ve kuyrukta sevilen ve sevilmeyen özellikleri en ince ayrıntısına kadar sıralamışlardır. Örneğin, iyi bir atın boyun ve kulaklarının dik, burun deliklerinin geniş, gözlerinin belirgin, uyluklarının uzun, belinin ince ve yüksek, sırt ve yanlarının

⁹⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. 1, s. 289; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. 37, s. 74; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, C. 10, s. 225; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 3, s. 172; Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 8, s. 324.

⁹⁸⁷ Asmaî, *el-Hayl*, ss. 51-63.

⁹⁸⁸ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 70-71, 89.

geniş olması ilk bakışta hayvanlarda olması gereken özelliklerdir. Sürüşü rahat veya iyi olmayan hayvanların beden yapılarına dair örnekler de vermişlerdir. Bu özellikleri sıralarken kusursuz hayvanların uzuvlarının ölçüleri ve bunlara verilen isimleri birlikte sunmuşlardır. Ayrıca hayvanların niteliklerini ortaya koyan bu isimlerin geçtiği şiirlerden pasajlar aktarmışlardır.⁹⁸⁹

Ma‘mer, atların beden yapıları ve iyi nitelikleri hakkında Asmaî’ye nazaran daha fazla bilgi sunmuştur. Atın soylu ve nitelikli (جودة الفرس – *cûdetü’l-feres*) olduğunu gösteren emarelerine değinmiştir. Atların doğuştan kaliteli olduğunu gösteren özellikleri, soylu atların atik olduklarını ve güvenilir sürüş sağladıklarını gösteren özellikleri, soylu atlarda görülen sıçramalar ve sıçrama ölçülerine dair verilen sıfatları açıklamıştır. Dişi ve erkek atlarda bulunan farklı karakteristik özelliklerden bahsetmiştir. Ayrıca atların bedeninin farklı yerlerinde görülen kıvrıcık kıllar hakkında da bilgi vermiştir.⁹⁹⁰ Asmaî ise develerle ilgili eserinde onların morfolojik ve psikolojik özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Sürüş, taşıma ve damızlık için kullanılacak develerin beden yapısının ve zihinsel özelliklerinin nasıl olması gerektiğini açıklamıştır.⁹⁹¹

Hayvanların genetik faktörlerden ötürü doğuştan kusurları bulunmaktaydı. Bu kusurlar hayvanın göz, kulak, ağız, boyun, sırt, karın, meme, saç, tüy, bacak ve tırnaklarında görülen yerlere göre belirli isimlerle açıklanmıştır. Ayrıca hayvanların beden yapılarında genetik soylarından getirdikleri sevilmeyen özellikleri de bulunmaktaydı. Kusurlu hayvan elde etmemek amacıyla hayvan soylarının korunması için bu türden özellikleri olanların tespit edilmesi gerekmektedir.

Ma‘mer genetik faktörlerden kaynaklanan tüylerde aklık (vitilligo), tüysüzlük, şaşılık, gözlerde beyazlık (glokom veya katarakt), bileklerde eğrilik, kalça zayıflığı, eklem sertleşmesi, boyun eğriliği, toynaklarda bozukluk, vb. 30’dan fazla kusurdan bahsetmiştir.⁹⁹² Asmaî de atlar için benzer kusurlardan bahsederken onların beden yapılarındaki eksik yönlerine daha fazla yer vermiştir. Atların kulak hareketlerinde düzensizlik olması, kaburga kemiklerinin kısa olması, kemiklerinde eğrilikler olması, tüylerin uzun olması, etlerinin sert, kalçalarının zayıf olması, zayıf veya şişman

⁹⁸⁹ Ma‘mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, ss. 16-17; Asmaî, *el-Hayl*, ss. 63-66.

⁹⁹⁰ Ma‘mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, ss. 52-64, 114-115.

⁹⁹¹ Asmaî, *el-İbil*, ss. 94-95.

⁹⁹² Ma‘mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, ss. 47-49.

olması, boynun önde ve geride olması vb. 40'a yakın kusur sıralamıştır.⁹⁹³ Asmaî, deve ve koyunlarla ilgili de kusurlardan bahsetmiş, istenmeyen özelliklere yer vermiştir. Söz konusu dönem içerisinde sütçülük ve besicilik faaliyetlerinin yaygın olmasından ötürü olmalı ki özellikle tıkanıklık, şişme, sarkma gibi meme kusurları konusunda detaylı bilgiler sunmuştur.⁹⁹⁴

Cahiliye ve İslamiyet dönemlerinde atların renklerine çok önem verilmiştir. At sahipleri, onların renklerinin güzelliğini övünç kaynağı olarak görmüşlerdir. Soylu atlarda olması gereken renkler hem yönetici ve hem de halkın tarafından ilgiyle takip edildiği için eserlerde atların renklerine mutlaka yer verilmiştir. Ma'mer ve Asmaî, atları renklerine göre verilen isimleri sıralamışlardır. Bunlar; hudme (دهم) siyah, hudra (خضر) yeşilimsi (gri), huvâ (حوى) kırmızı, kümte (كمت) kırmızımsı kahverengi, şukre (شقر) koyu kırmızı, sufre (صفر) - koyu sarı, vürde (وردة) gül kırmızısı, şuhbe (شهب) boz ve bürşe (بُرْشَة) benekli atlardır.⁹⁹⁵ Atların nişaneleri, yani vücutlarındaki beyaz kıllara göre de isimlendirmeler yapmışlardır. Benzer şekilde ayaklarda, kuyrukta ve kuyruk bölgesine yakın yerlerdeki beyazlıklara göre verilen isimlendirmelere de yer vermiştir. İsimler hayvanın bedenindeki beyazlıkların yerlerine ve büyüklüklerine göre değişmekteydi.⁹⁹⁶ Asmaî develerle ilgili eserinde deve renklerinden bahsetmiştir. Bu konuda renk tonlarına kadar detay vermiştir. Kırmızı, boz, sarı ve beyaz renkli develeri ve bunların tonlarına göre verilen isimleri sıralamış, hatta bu develeri kalitelerine göre açıklamıştır. Örneğin koyu renkli boz develerin etinin çok lezzetli olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁷

4.2.6.3. Çiftleşme, Gebelik, Doğum ve Yavruların Gelişim Dönemleri

Besicilik ve yetiştiricilik faaliyetleri için iyi hayvanlar elde edebilmek amacıyla çiftleşme ve gebelik dönemlerine önem verilmekteydi. Gebelik döneminin ve yavru gelişiminin doğru şekilde takip edilmesi için bu tür konularda bilgi ve tecrübe sahibi olmak gerekmektedir. Bu nedenle Asmaî at, deve ve koyun ile ilgili yazdığı eserlerinde bu konulara ehemmiyet göstermiştir. Öncelikle hayvanların gebe kalma yaşları hakkında bilgiler vererek kaç yavru verdikleri, hangi sıklıkla gebe kalabilecekleri ve gebelik süresince hayvanda meydana gelen değişiklikleri

⁹⁹³ Asmaî, *el-Hayl*, ss. 66-67.

⁹⁹⁴ Asmaî, *el-İbil*, ss. 90-120; *Şâ*, ss. 69-72.

⁹⁹⁵ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 103-108.

⁹⁹⁶ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 108-114.

⁹⁹⁷ Asmaî, *el-İbil*, ss. 145-147.

belirtmiştir. Özellikle develerle ilgili eserinde bu alanda çok daha fazla bilgi sunmuştur. Arapların deve yetiştiriciliğine önem vermeleri ve çok sayıda deveye sahip olmaları bu bölümün zengin bir muhteva içermesine vesile olduğu tahmin edilmektedir. Bölümde ilk olarak en iyi özelliklere sahip damızlık dişi ve erkek develerle ilgili bilgilerden başlayarak çiftleşme dönemlerine, çiftleşme sorun ve kusurlara terimlerle beraber yer vermiştir. Develerin soyunun korunması için çiftleşecek develerin özelliklerine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Gebelik dönemleri, doğum zamanları, doğumun gerçekleşmesi, doğum esnasında yaşanan olumsuz durumlar ile ilgili verilen terimler ve bilgilerden⁹⁹⁸ sonra doğum sonrası deveye ve yavrularına yapılması gerekenlerden bahsetmiştir. Ayrıca yavrunun doğduğu mevsimlere, kaç aylık olduğuna, çıkan diş sayısına, vb. göre aldığı isimlere yer verip annenin gebelik sayısına bağlı olarak yavruya verilen isimleri de belirtmiştir.⁹⁹⁹ Asmaî'nin erken doğum, geç doğum, yavrunun ters gelmesi gibi konular hakkında eserinde bilgiler sunması onun çalışmasını diğerlerinden önemli kılmaktadır.

Asmaî, koyunlarla ilgili eserinde de tıpkı develerde olduğu gibi koyun ve keçilerin gebelik yaşı, gebelik dönemleri, gebelik döneminde koyunlarda görülen değişimler, çok yavru veren koyunların özellikleri, doğum ve yavrulama sayısı hakkında bilgiler vermiştir. Koyun ve keçi yavrularının dişlerin çıkması, sütten kesilme, ilk kez otlama, vb. durumlarına göre (*kârim*, *fatme*, *ceze*', vb.) yılca gelişimlerini açıklamıştır.¹⁰⁰⁰ Asmaî diğer eserlerinden farklı olarak koyunların yaşlılık dönemlerinden bahsetmiş, hatta bu konuyu ele alırken koyunlarla beraber

⁹⁹⁸ Asmaî bu bölümde doğum sancıları, erken doğum, geç doğum, ters doğum hakkında açıklamalar yapar. Deve yavruyu tüylenmeden doğurmuş ise *memâlit* (مماليط) ya da *memâlis* (مماليص) denilmekteydi. Yavru anne karnında gelişmeden erken doğum yaparsa *hâdic* (خادج), yavru gelişmiş olduğu halde erken doğum gerçekleşirse *ma'cel* (معجل), deve tam vaktinde doğum yapmasına rağmen yavru gelişmemişse erkek yavruya da dişi yavruya da *muhdec* (مخدج) denilir. Doğum vakti geçmesine gelmesine rağmen deve doğurmamış ise *midrâc* (مدرج) denir. Asmaî devenin sancıları geldiği zaman doğum için diğerlerinin yanından ayrılıp başka bir yere gitmesine *fârik* (فارق) denildiğini ve bu durumun eşek ve koyunlarda da aynı olduğunu belirtmiştir. Hatta Hashâs (ö. h.35/m. 655-656) isimli şair bir şiirinde koyunun doğum için sürüden ayrılmasını bulut kümesinden ayrılan bir buluta benzetmiştir. Bknz. Asmaî, *el-İbil*, s. 51; Sehîm Abdîbeni el-Hashâs, *Dîvân*, thk. Abdulaziz Mîmeni, Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye, Kahire 1369/1950, s. 33. Doğum eğer normal gerçekleşirse herhangi bir müdahalede bulunulmaması gerektiği, fakat yavru ters gelirse acil müdahalede bulunulması gerektiğini, hatta Emevi devri şairlerinden Zürrümme (ö. 117/735)'nin de şiirinde yavrunun ters geldiği durumda ayaklarını tutmada acele edilmesini öğütlemiştir. Bknz. Asmaî, *el-İbil*, s. 52; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, s. 406.

⁹⁹⁹ Asmaî, *el-İbil*, ss. 43-89.

¹⁰⁰⁰ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 47-63.

develer için de yaşlılık dönemlerinde bedenlerinde meydana gelen değişiklikleri ve dişlerinin dökülme durumlarına göre verilen isimleri aktarmıştır.¹⁰⁰¹

Asmaî atlarla ilgili eserinde bu hususları daha az ele almıştır. Sadece atların gebelik yaşı, süresi, gebe kalan hayvanların fiziksel görünümündeki değişimleri ve yavru doğduktan sonraki süreçte diş gelişimlerine göre verilen isimleri sıralamıştır.¹⁰⁰² Ancak Ma'mer, atlar için bu konuda daha fazla bilgi sunmaktadır. Ma'mer öncelikle atların üreme verimlerine göre yedi isimle adlandırıldığını belirterek bunları sırayla açıklamıştır. Örneğin kendisinden en çok yavru elde edilen atların *sâbiğ* (سَابِغٌ) ve kısır olanların ise *kemeş* (كَمَشٌ) isimleri ile anıldığını belirtmiştir. Bundan sonrasında ise atların çiftleşme dönemleri, çiftleşme sorun ve kusurlarından bahsetmiştir. Atların gebelik ve doğum süreçlerinden bahsederken erken doğum, geç doğum ve bu şekilde dünyaya gelen yavruların fiziksel özellikleri hakkında bilgiler sunmuştur. Ayrıca yavruların gelişimine göre diş sayıları hakkında bilgi vermiştir.¹⁰⁰³

4.2.6.4. Süt Verimi

Besicilik faaliyetlerinde hayvanlardan elde edilecek sütün verimli ve kaliteli olması önemli bir yere sahiptir. Besicilik sektörüne oldukça önem veren İslam toplumunda hayvanlar süt verimleri ve kalitelerine göre özellikleri sınıflandırılmaktaydı. Süt verimi konusunda Asmaî, elde edilen süt potansiyeline göre koyun ve develer için verilen sıfatları sıralamıştır. Süt verimi yüksek develerin (*gazâratü'l-ibil* – غَزَاةُ الْإِبِلِ) terimlerini (*habr*, *bir'is*, *saftıyy*, *lehmûm*, *huncûr*) verdikten sonra süt verimi az ve niteliksiz develerin (*bekûn* – بَكِيٌّ) özelliklerini sıralamıştır. Süt verimi az olan develer için daha kapsayıcı açıklamalarda bulunmuştur. Sütün renklerine göre kalitelerini anlatmıştır. Ayrıca süt sağımı sırasında olumsuz davranışlar gösteren develerin özellikleri ve onlara verilen isimleri sıralamıştır. Örneğin sağılırken ısırma davranışı gösteren develere *darûs* (دَارُوسٌ), memelerinde şişlik olan develere ise *mihzâb* (مِخْزَابٌ) denilmekteydi.¹⁰⁰⁴ Koyunlarla ilgili eserinde de sütü çok veya az olanlardan bahseden Asmaî, doğum sonrası koyunlardaki süt veriminden de (ağız sütü) bahsetmiştir.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 75-76

¹⁰⁰² Asmaî, *el-Hayl*, ss. 48-50.

¹⁰⁰³ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 38-45.

¹⁰⁰⁴ Asmaî, *el-İbil*, ss. 90-91.

¹⁰⁰⁵ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 70, 73.

4.2.6.5. Hastalıklar ve Belirtileri

Dil âlimleri hayvanlara dair yazmış oldukları eserlerde yaygın olarak görülen hastalıkların isimleri ve belirtileri hakkında bilgiler sunmaktadır. Kendileri birer dil âlimi olmaları sebebiyle hastalıkların tedavilerine dair bilgi vermemektedirler. Fakat bazı hastalıkları açıklarken için baytarların uyguladıkları tedavilere ve bunlara dair halk arasında söylenen şiirlere yer vermişlerdir.

Atlardaki hastalıklar “sonradan ortaya çıkan beden kusurları” olarak tanımlamıştır. Çünkü hastalık sebebiyle ortaya çıkan belirtilerin, yaraların veya hastalıklar için uygulanan kesme, delme, dağlama gibi tedaviler sebebiyle kalıcı hasara sebep olan iz ve nasırların, doğuştan gelen kusurlarla ayırt edilebilmesi amacıyla bunlara açıklık getirilmiştir. Ma’mer eserinde bu hastalıklar *intişâr* (انتشار), *şazâ*’nın hareketi sonucu ortaya çıkan şişlik (تحرك شظاة), *dahs* (دخس), *zevâid* (زوائد), ‘*aran* (عرن), *şikâk* (شقاق), *cered* (جَرَد), *mecel* (مَجَل), müşeş (مشش), *seretân* (سرطان), ‘*azel* (عَزَل), *hukâk* (حُكَاك), *fi’l-ünsî* (فِي الْأُنْثَى), *irti’âş* (ارتعاش), *becer* (بجر) ve *nemle* (نملة)dir.¹⁰⁰⁶ Ayrıca Ma’mer, eserinde baytarların kullanmış olduğu *minkâb* aletinden¹⁰⁰⁷ ve baytarların hayvanları tedavi ederken yaşadıkları güçlüklerden bahseden şiirleri aktarmıştır.¹⁰⁰⁸

Asmaî, atlarla ilgili hastalıklar konusunda daha çok toynak ve bacaklarda (alt ekstremité) görülenlere yer vermiştir. Asmaî yaygın görülen belirti ve hastalıklar için söylenen farklı terimlere de yer vermiştir. Örneğin rahsa (رهصة) için *vegra* (وَقْرَة), meleh (ملح) olarak bilinen *eğrice* hastalığına *cerz* (جَرْد), *verem* (وَرَم) denilen topuk rahatsızlığına ise *beyâd* (بَيَاض) denildiğini belirtmiştir. Ayrıca Asmaî, Ma’mer ile benzer olarak *zevâid* ve *müşeş* hastalıklarına da yer vermiştir.¹⁰⁰⁹

Asmaî atlardaki hastalıkları alt ekstremité’lerle sınırlamasına rağmen, deve ve koyun hastalıkları konusunda daha geniş bilgi sunmuştur. Örneğin devenin bedenindeki şişkinlik veya yumrular anlamına gelen *ğudde* (غدة), şişlik hacamat yapılan bölgede oluşmuşsa ve buraya hacamat yapılmışsa *der*’ (الدرء), şişlik omuz kısmına yakınsa *nekfe* (النكفة) denildiğini belirtmiştir. Şiddetli susuzluktan kaynaklanan hastalığın *tanâ* (الطنى), şiddetli öksürüğe sebep olan hastalığın *nühâz* (النحاز), hummaya benzer vücudun yüksek ateşten dolayı sürekli su içme isteği ve bundan ötürü hayvanın

¹⁰⁰⁶ Ma’mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, ss. 50-53.

¹⁰⁰⁷ Ma’mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, ss. 33-34.

¹⁰⁰⁸ Ma’mer b. Müsennâ, *Kitâbü’l-Hayl*, ss. 87, 143, 154.

¹⁰⁰⁹ Asmaî, *el-Hayl*, s. 68.

zayıflamasına neden olan hastalığın *hüyâm* (الهيمام), nefes darlığına neden olan hastalığın ise *haşyân* (حشيان) ismiyle bilindiğini belirtmiştir. Yine eserinde günümüzde cidago fistülü adı verilen ve semer kullanımından ötürü hayvanların vücutlarında oluşan yara izlerine bağlı *debere* (دبر) ve develerde çok görülen uyuz hastalığı *cerb* (جرب) ten geniş olarak bahsetmiştir. Develerin yanlış beslenme ve otlatmadan kaynaklanan hastalıklarından (*mağle, hakla*, vb.) ve belirtilerinden bahsetmiş, ayrıca baş, boyun, ayak ve eklem ağrılarına da yer vermiştir.¹⁰¹⁰

Asmaî koyun ve keçi hastalıklarını sunarken ağız yarası, öksürük, burun akıntısı, aşırı su içme isteği, yanlış otlatmadan dolayı ortaya çıkan rahatsızlıklar, vücutta ve ağızda ortaya çıkan sivilce ve şişlikler, hastalığa bağlı davranış bozuklukları, meme rahatsızlıkları¹⁰¹¹ gibi hastalık belirtilerini isimleriyle beraber açıklamıştır. Örneğin, hayvanların bedenlerinde görülen sivilce türünde kızarıklıklara *cüdere* (جذرة), daha büyük urlara düvât (ضوأة), çiçek hastalığına yakalanan hayvanlara *müemme* (مؤمة), karaciğer ağrısına *kübâd* (كباد), şiddetli burun akıntısı olan hayvana *ra'ûm* (رعم), hayvanların beyinlerinde ortaya çıkan bir rahatsızlıktan ötürü sürüyü takip edememeleri ve sersem halde dolaşmasına sebep olan hastalığa ise *sevel* (ثول) denilmekteydi.¹⁰¹² Yine hayvanlara musallat olan kene parazitlerine *heleme* (حلمة)¹⁰¹³ adı verilmekteydi. Meme hastalıkları konusunda ise koyun ve keçiler için kullanılan kelimelerin develerle aynı olduğunu belirterek memelerde kanla karışık süt gelmesi, sütün bozulması veya sarı suya benzer şeyin akmasından bahsetmiştir.¹⁰¹⁴

4.2.6.6. Diğer Konular

Monografik çalışmalarda hayvanlarla ilgili pek çok farklı konular ele alınmıştır. Asmaî özellikle toplumun hayvanlarla ilgili alışkanlıklarına, adetlerine ve onlar için kullandıkları kelimeler üzerinde durmuştur. Deve ve koyun sürülerinin, sürüdeki hayvan sayılarına göre isimlendirilmesine, develere vurulan damgalara ve takılan takılara, develerin su içme miktarına göre almış oldukları sıfatlara, duygularına göre çıkardıkları seslere ve süratli develere verilen isimlere yer vermiştir.¹⁰¹⁵ Ma'mer ise daha çok binicilik ile ilgili konulara önem vermiştir. Atların koşu stilleri,

¹⁰¹⁰ Asmaî, *el-İbil*, ss. 127-138.

¹⁰¹¹ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 70, 73

¹⁰¹² Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 77-80.

¹⁰¹³ Asmaî, *eş-Şâ'*, s. 83.

¹⁰¹⁴ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 72-73.

¹⁰¹⁵ Asmaî, *el-İbil*, ss. 125, 138-144, 156-163.

antrenmanlarının yapılması, ayakta duruş, yürüyüş ve oturuş şekilleri, yürürken ve koşarken yaptığı kusurlar, kişneme sesleri ve atlara seslenirken kullanılan ifadeler çalışmalarında yer verdiği diğer önemli konulardır.¹⁰¹⁶

Ma'mer ve Asmaî, hayvanların huy ve özellikleri için de açıklamalarda bulunmuşlardır. Ma'mer hareketli ve canlı atların gösterdikleri davranışlardan ve onlara verilen sıfatlardan¹⁰¹⁷ Asmaî ise evcil küçükbaşlar ve inatçı küçükbaşların özelliklerinden kısaca bahsetmiştir.¹⁰¹⁸

4.3. Hayvanlarla İlgili Sözlük Çalışmaları

4.3.1.1. Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820)

Basralı Arapça sözlük yazarı ve hadis âlimi olan İbn Şümeyl Arap gramerinde Halîl b. Ahmed'in önde gelen dört öğrencisinden biridir. Uzun süre bedevîler arasında yaşayarak fasih bedevîlerden lügat malzemesi, özellikle nadir kelimelerle şiir ve emsale dair bilgiler toplaması¹⁰¹⁹ onun hayvanlarla ilgili bilgi haznesini genişletmiştir.

İbn Şümeyl'in hayvanlarla ilgili müstakil bir eseri olmasa da *Kitâbü's-Sıfât fi'l-Luğa* adlı eserinde hayvanlarla ilgili *gârib* kelimelere ve onların sıfatlarına yer vermiştir. Ebü'l-Hasan b. el-Kûfi, İbn Şümeyl'in *Kitâbü's-Sıfât*'ındaki içindekiler listesi hakkında verdiği bilgilere göre eserin üçüncü cüzü sadece develeri içermektedir. Dördüncü cüzünde ise farklı nesne ve varlıklarla beraber koyun ve kuşların sıfatlarına yer vermiştir. Ayrıca eserde atlarla ilgili *Halku'l-Feres* bölümü de bulunmaktadır.¹⁰²⁰

İbn Şümeyl'in bu eserin aslı günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat Öğrencisi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm *Gâribu'l-Musannef* adlı eserinde İbn Şümeyl'den pek çok alıntı yaptığı bilinmektedir.¹⁰²¹ Ayrıca İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muhkemü'l-Muhît* adlı eserinde¹⁰²² ve Demîrî (ö. 808/1405)'nin *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinde İbn Şümeyl'den hayvanlarla ilgili alıntılar da yaptığı bilinmektedir.¹⁰²³

¹⁰¹⁶ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 42, 124-135.

¹⁰¹⁷ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-Hayl*, ss. 133-134.

¹⁰¹⁸ Asmaî, *eş-Şâ'*, ss. 91,93.

¹⁰¹⁹ İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 579.

¹⁰²⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 171; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, C. 3, s. 352; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C.22, ss. 78-79.

¹⁰²¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 171; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 363.

¹⁰²² İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhît*, C. 1, s. 398.

¹⁰²³ Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân*, C.1, s. 308, C. 2, ss. 83, 132.

4.3.1.2. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)

Fıkıh, hadis ve tefsir âlimi olan Ebû Ubeyd, aynı zamanda Arap dili alanında önemli isimlerden bir tanesiydi. Ali b. Hamza el-Kisâî, İbnü'l-Kelbî, Ebû Amr eş-Şeybânî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Asmaî gibi meşhur dil âlimlerden dersler alması,¹⁰²⁴ hayvanlarla ilgili bilgilerini eserinde sunmasına yardımcı olmuştur. Çünkü el-Ferrâ haricinde ders aldığı dil âlimlerinin hepsi hayvanlarla ilgili eserler kaleme almışlardır.

Ebû Ubeyd'in *Gâribu'l-Musannef* adlı eserinde en çok alıntı yaptığı âlim Nadr b. Şümeyl'dir. Ayrıca Ebû Zeyd el-Ensârî'den de alıntıları bulunan eserinde at, deve, kuş, küçükbaş ve vahşi hayvanlarla ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹⁰²⁵

4.4. Hayvanları Zoolojik (İlm-i Hayevân) Açından İnceleyen Âlimler

İlm-i hayevân olarak bilinen zoolojik konular hakkında âlimler doğada araştırmalar yaparak gözlem ve deneylerde bulunmuşlar ve hayvanları biyolojik, morfolojik, anatomik, fizyolojik yapılarını incelemişlerdir. Bu incelemeler sonucunda hayvanların sınıflandırmaları (taksonomi), yaşayış tarzları, davranış özellikleri ve insanlara karşı gösterdikleri tepkileri, anatomik ve fizyolojik özellikleri, vb. konularda bilgi edinmişlerdir. İlk araştırma ve incelemelerden itibaren âlimlerin elde ettiği bilgiler bir sonraki âlimler için kaynak ve rehber olmuş, ilm-i hayevân bu şekilde gelişerek devam etmiştir.

4.4.1. Câbir b. Hayyân (ö. 200/815)

Tabiat filozofu olarak kabul edilen Câbir b. Hayyân'ın hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Tam künyesi hakkındaki bilgiler de belirsizdir. İbn Nedîm, onun künyesini Ebû Abdullah Câbir b. Hayyân b. Abdullah el-Kûfî olarak belirtmiş, ancak daha sonra Ebû Bekir er-Râzî'den aktardığı "Hocamız Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân der ki" ifadesinden künyesi için "Ebû Mûsâ"nın kullanıldığı ve kendisi de eserlerinde bu künyeyi kullandığı tespit edilmiştir. Babasının Yemen'in Ezd kabilesinden olduğu ve Kûfe'de aktarlık yaptığı, 8. yüzyılda Emevîlerin yıkılması için Abbâsi hareketine destek verdiği bilinmektedir. Babasının Horasan bölgesinde bulunduğu sıralarda Tus'ta olduğuna dair görüşlerin ortak olması sebebiyle burada

¹⁰²⁴ Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 244.

¹⁰²⁵ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 363.

doğmuş olabileceği görüşü kabul görmüştür. Hayatının önemli bir kısmını Kûfe’de geçirdiği için burada Cafer es-Sâdık’tan faydalandığı bilinmektedir.¹⁰²⁶

Câbir, tıp, astronomi, matematik, felsefe vb. birçok ilim dalıyla ilgilenmiş, özellikle kimya alanının en ileri bilim adamlarından biri olarak tarihe geçmiştir. Orta çağ’da yaşayan kimyacıların çoğu Câbir’in etkisinde kalmış, Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ gibi filozof ve bilginler onu üstat olarak tanımışlardır. Câbir Latin dünyasında “Geber” adıyla tanınmış, 13. yüzyıl bilim insanlarından Roger Bacon onun için “üstatların üstadı” diyerek söz etmiştir.¹⁰²⁷

Câbir’in farklı topraklarda ve ülkelerdeki hayvan türleri hakkında bilgiler toplamış ve hayvanlardan elde edilebilecek ilaçlar (*menafi’u’l-hayevân*) hakkında araştırmalar yapmıştır.¹⁰²⁸ Onun zoolojik konuları ele aldığı eseri *Kitâbü’l-Havâs’tır*. Bu eserinde Câbir, köpek, çakal, kurt, akrep, kertenkele, yılan, baykuş vb. hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹⁰²⁹ İbn Nedîm, Câbir’in eserleri arasında hayvanlarla ilgili *Kitâbü’l-Hayevân* adlı kitabının var olduğunu hatta iki ciltten oluştuğunu,¹⁰³⁰ ayrıca kuşlarla ilgili *Kitâbü’t-Tayr*¹⁰³¹ isimli bir eserin daha olduğunu bildirmiştir. Fakat bu eserler günümüze kadar ulaşamamıştır. Câbir’in hayvanlarla ilgili görüşlerine Paul Kraus’un neşrettiği *Muhtâru Resâ’ili Câbir b. Hayyân* adlı eserinden ve Câbir’den alıntılar yapan diğer âlimlerin eserlerinden ulaşılmaktadır.

4.4.2. Nazzâm (ö. 231/845)

Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî’ en-Nazzâm olan âlim Basra doğumludur. Doğum tarihinin 143/760 ile 195/811 yılları arasında farklı tarihler ileri sürülmüştür. Basra Mu‘tezile ekolünün ileri gelen kelimcilerinden olmakla birlikte önemli bir tabiat filozofudur. Dayısı Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf’ın öğrencisi olmuş, onunla beraber birçok ilmî toplantı ve tartışmaya katılmıştır. Ayrıca Halife Me’mûn’un (813-833) daveti üzerine 818 yılında Bağdat’a gitmiş ve orada kelam, hadis ve fıkıh âlimleriyle ilmi tartışmalara girmiştir. Nazzâm, dönemindeki şahısları ve fikir akımlarını eleştirmekle birlikte onlardan etkilenmiş, başta öğrencileri Câhiz, Ali el-

¹⁰²⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 889-891; Mahmut Kaya, “Câbir b. Hayyân”, *DİA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 535.

¹⁰²⁷ Celal Saraç, “Câbir İbni Hayyan Üzerine”, *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 1963, s. 6.

¹⁰²⁸ Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 358-359.

¹⁰²⁹ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 359.

¹⁰³⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 891.

¹⁰³¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 892.

Esvârî, Ca'fer b. Mübeşşir, Ebû Affân er-Rakkî ve Hayyât olmak üzere Basra ve Bağdat Mu'tezilîleri'nden birçok kişiye tesir etmiştir. Bu yüzden de kendi ismiyle kurulan "Nazzâmîye" ekolünün öncüsü olmuştur.¹⁰³²

Nazzâm kelim ilminin yanı sıra şiir ve belagat ile de ilgilenmiş ve belagatinin oldukça güzel ve açık olduğu kaydedilmiştir. Şiirlerinde ise felsefi kelim metodunu benimsemiştir.¹⁰³³ Doğayı gözlemlemeye meraklı olan Nazzâm, Aristo ve diğer Yunan filozoflarının eserlerini okumuş hatta Aristo'nun bazı görüşlerine reddiyeler yazmıştır.¹⁰³⁴ İbn Nedîm, Nazzâm'a ait yaklaşık kırk kadar eserinin ismine yer vermiştir.¹⁰³⁵ Fakat bu eserlerden hiçbirini günümüze ulaşamamıştır. Nazzâm'ın doğa ve hayvanlarla ilgili görüşlerini, öğrencisi Câhiz'in ondan yaptığı alıntılar sayesinde öğrenmekteyiz. Nazzâm'ın ilim ve teorilerine ilgi duyan Câhiz, eseri *Kitâbü'l-Hayevân*'da onun hayvanlar üzerine yaptığı araştırmalarını ve hayvanların yaratılış özellikleri, ekosistem, vb. hakkındaki pek çok görüş ve tecrübelerini aktarmıştır.¹⁰³⁶

4.4.3. Câhiz (ö. 255/869)

Mutezile âlimlerinden ve Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından olan Câhiz'in tam adı Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub b. Fezare el-Câhiz el-Kinânî'dir. 150-160 (767-777) yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Gözlerinin dışarı doğru duruşundan dolayı, çıkık gözlü anlamına gelen Câhiz lakabıyla anılmıştır.¹⁰³⁷ Câhiz'in dedesinin Amr b. el-Kinânî'nin develerini güden Fezare isminde bir siyahi olduğunu ve Kinâne kabilesine köle olarak geldiği bilinmektedir.¹⁰³⁸

Câhiz'in çocukluğunda maddi sıkıntılar çektiği, geçimini sağlamak amacıyla ticaretle uğraştığı bilinmektedir. Daha genç yaşlarda iken ilme olan sevgisi ve merakı sayesinde, Câhiz'in sıkıntılı bir hayatı olmasına rağmen ilimle uğraşmaktan ve

¹⁰³² İlyas Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 466.

¹⁰³³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 442.

¹⁰³⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 5, s. 28; Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 266

¹⁰³⁵ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 443.

¹⁰³⁶ Örneğin yılanların vücudunda bulunan zehrin yapısı hakkında C. 5, s.10, ekosistem içinde birbirinden beslenen canlılar ve bunların sınıflandırılması hakkında C. 2, s. 332, hayvanların yaratılışları hakkında C. 5, s. 5 ve C.7, s. 128'de görüşleri bulunmaktadır. Nazzâm'ın hayvanlarla ilgili araştırma ve görüşleri hakkında Câhiz'in yer verdiği alıntılar Fuat Sezgin tarafından derlenmiştir. Bknz. Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 361.

¹⁰³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, C. 5, s. 2101; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 3, s. 470; Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 20.

¹⁰³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. 45, s. 433; Mehmet Baktır, "Cahiz'in Varlık ve Tabiat Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2, 2006, s. 237.

okumaktan geri durmamış Bağdat'a giderek zamanın ünlü hocalarından ders almıştır. Câhiz, Ma'mer b. Müsennâ'dan tarih, rivayet ve tabii ilimler, Asmaî'den Arap edebiyatı, Ebû Zeyd Ensari'den nesep ve ahval, Ahfeş'den gramer, en-Nazzâm'dan ise kelam, fıkıh, felsefe ve tabii ilimler dersleri almıştır. Arapçasını ilerletmek için Basra panayırının kurulduğu, çölde yaşayan Arapların geldiği, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları Merbed'e¹⁰³⁹ gitmeyi sıklıkla devam ettirmiştir.¹⁰⁴⁰ Câhiz, kırk beş elli yaşlarından sonra refaha kavuşmuş, Abbâsî sarayında halife ve devlet erkanından övgüler almış, çeşitli eserler yazıp onlara takdim ederek oldukça büyük meblağda mükâfat almıştır. Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*, *Kitâbü'l-Beyân*, *Kitâbü'z-Zer'* ve *'n-Nahl* adlı eserlerinin her biri için 5000 dinar mükâfat aldığı rivayet edilmiştir.¹⁰⁴¹

Câhiz yaşlılığında felç olmuş ve son günlerini ağır bir hastalıkla geçirmiştir.¹⁰⁴² Başta edebiyat, kelam ve tabiat olmak üzere birçok konuda eserler yazmıştır. İbnü'l-Cevzî, onun 360 eseri olduğunu ve bunların çoğunu Bağdat'ta Ebû Hanîfe Türbesi Kütüphanesi'nde gördüğünü söylemiştir. 869 yılında doksan beş yaşlarında iken Basra'da vefat etmiştir.¹⁰⁴³

Kitâbü'l-Hayevân: Câhiz'in bu eseri ilm-i hâyevan alanındaki en önemli ve en geniş içerikli eserdir. Kendisi bir dil âlimi olmasına rağmen varlık ve doğaya olan ilgisi sebebiyle zoolojik konular hakkında araştırmalar yapmıştır. Bunda hocası Nazzâm'ın etkisi büyüktür. Bilgiye ulaşmada hocası Nazzâm gibi duyu ve aklı esas alan Câhiz, duyularla elde edilen bilgilerin akıl aracılığıyla değerlendirildikten sonra ancak bilgi oluşturabileceğini söylemiştir.¹⁰⁴⁴ Bu yüzden eski bilgileri olduğu gibi kabul etmek yerine doğayı inceleyerek deneyimlemek ve yeni keşifler yapmak Câhiz'in bilgiye ulaşma yöntemleri arasında olmuştur.

¹⁰³⁹ Emeviler döneminde Merbed'de şiir şölenlerinin, edebiyat ve sanat yarışmalarının yapıldığı aynı zamanda dönemin şairlerinin şiirlerini sunduğu özel bir mekânı ve etrafında kendini dinleyen taraftarları, ravîleri ve talebeleri vardı. Şairler burada Arap cahiliye günleri (eyyamü'l-arab) ve İslam'ın önemli olaylarını şiirlerinde canlı bir şekilde aktarır, böylece tarih yeniden hatırlanır, öğrenilir ve yeni nesillere aktarılırdı. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 5, s. 98.

¹⁰⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, C. 5, s. 2101; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 3, s. 470; Ziriklî, *el-A'lâm*, C. 5, s. 74; Baktır, *Câhiz'in Varlık ve Tabiat Anlayışı*, s. 238.

¹⁰⁴¹ Şeşen, *Câhiz*, C. 7, s. 20.

¹⁰⁴² Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, s. 207.

¹⁰⁴³ Şeşen, *Câhiz*, C. 7, s. 20.

¹⁰⁴⁴ Cabirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, ss. 33-34; Ahmet Erkol, "İslam Kültür Mirasının İnşasında Erken Dönem Mu'tezile Kelamcılarının Cahiz'in Kelami Değerlendirmeleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/3, 2010, s. 5.

Câhiz'in eserini yazmasındaki amaçlarından en önemlisi, Allah'ın varlığını ve kusursuzluğunu yaratmış olduğu varlıklarda görmek ve ispat etmektir. Bu yüzden hayvanların yaşamlarına sık sık atıflar yaparak karınca ve arı gibi en aciz olanların bile ilahi hikmeti temsil ettiğini, eğer dikkatle incelenecek olursa bir sivrisineğin kanadında dahi pek çok ilahi hikmetin görüleceğini belirtmiştir.¹⁰⁴⁵ Câhiz hayvanlar hakkında bilgi verirken onlar için yararlı zararlı ayrımı yapmanın yanlış olduğunu, en büyük memelilerden en küçük böceklere kadar hepsinin bir faydasının olduğunu savunmuştur.¹⁰⁴⁶

Kitap özelde hayvanları konu alan zoolojik bir eser olmasına rağmen içeriğinde pek çok ilim dalına ait bilgiler de yer almaktadır. Zooloji dışında mantık, felsefe ve kelim, tabiat, fizik ve kimya bilimleri, dinler, mezhepler ve tarikatlarla ilgili konular, dil ve edebiyat alanlarına ait pek çok konu yer almıştır. Câhiz'in eserinde en çok alınıp olduğu eleştirilerden bir tanesi bilgiyi sunarken sürekli konudan konuya atlayarak farklı alanlardaki bilgileri bir arada vermesidir. Mesela eserinde bir hayvanın yaşam alanı ile ilgili bilgiyi sunarken bir anda o hayvanla ilgili bir anekdot veya deyişlerden bahsetmeye başlar. Bu yöntem aslında Câhiz'in *el-Beyan ve't-Tebyin* ve *Kitâbü'l-Hayevân* eserlerinde takip ettiği bir usuldür. Câhiz'in kullandığı beyani-pedagojik bu yöntem ile eserlerinde okuyucunun psikolojik durumunu göz önüne alarak böyle bir usul izlemiştir. Câhiz, okuyucunun uzayan bir konudan çıkıp başka bir konuyla alakalı bilgiyle karşılaşmasının rahatlatıcı ve dikkat yenileyici olduğunu belirtmektedir. Fakat bunu yaparken konunun bütünlüğünü bozmadan ve kitabın konusu olan ilmi branşın

¹⁰⁴⁵ McDonald, *Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar*, s. 398.

¹⁰⁴⁶ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 373. Câhiz insanın hayvanların yaratılışında Allah'ın kudretini görmesi gerektiğini şöyle açıklamıştır "Düşünen insan, akrebin yaratılmasına hizmet edilen amacı ve yılanın yaratılışındaki İlâhi Çalışmanın değerini anlar. Bu nedenle sivrisineği, kelebeği, karıncaları ve sinekleri hor görmesin, bunlar üzerinde düşünsün" Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s.144. Câhiz çeşitli hayvan türlerinin bazı yeteneklerinin insanlardan daha üstün olduğunu şöyle ifade etmiştir "Allah, onlara bilgi ve yeteneklerinde olağanüstü bir kolaylık sağlamış, onlara gagaları ve pençeleri bahşetmiş, onlara bu araçlarıyla birlikte içgüdülerini vermiştir. Onların pek çok türünde önceden herhangi bir hazırlık, eğitim, öğretim ya da çıraklık eğitimi almamış olmalarına rağmen sanat eserlerini sürekli olarak icra etmeye muktedir kılan son derece gelişmiş duyu organları var ki eserlerini doğaçlama ile yapabiliyor ve uygulayabiliyorlar. En bilgili düşünürler ve filozoflar, yetenekli ellere veya aletlere sahip olsalar bile bunları başaramazlar". Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 30. Ayrıca Câhiz, hayvanların insanlara sunabileceği "ahlaki dersler" türünün bir örneği olarak, sinek tarafından rahatsız edilirken soğukkanlılığını korumaya çalışan son derece saygın bir kâdının hikayesini sunmaktadır. Hikâyede mahkeme odasında kâdının elinden defalarca kaçan ve aynı hızla tekrar burnuna konan sinekten bir türlü kurtulmayı başaramayan kâdının en sonunda "Allah beni bağışlasın! İnsanlar arasında böylesine saygı ve haysiyete sahip olmama rağmen, Allah'ın yarattığının en alçak olanı tarafından alay edilerek mağlup edildiğimi anladım" demiştir. Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 164.

tümüyle dışına çıkılmaması gerektiğini de vurgulamaktadır. Câhiz, kullandığı bu yöntemle bir bilim disiplini oluşturma çabası içerisinde olmuştur.¹⁰⁴⁷

Câhiz'den sonra kaleme alınan eserlerde de ondan pek çok alıntı yapılmıştır. İhvânü's- Safâ ve İbn Miskeveyh bu âlimlerin başında yer alırken, Zekeriyya el-Kazvinî *Acaibü'l-Mahlukât*, Hamdullah el-Müstevfî *Nüzhetü'l-Kulûb* ve Demirî ise *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserlerinde Câhiz'den pek çok alıntı nakletmişlerdir.¹⁰⁴⁸

Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ı yedi cüzden oluşmaktadır:

Birinci cüz: Câhiz bu bölümde dil bilimi, yazmanın fazileti ve sosyolojik konulara yer vererek Kelâm ile ilgili meselelerden bahsetmiştir. Canlı ve cansız varlıkların özelliklerinden bahseden Câhiz canlı varlıkları hareket kabiliyetlerine ve akıl sahibi olmalarına göre sınıflandırmıştır. Hayvanların kısırlaştırılmasına dair geniş bilgiler aktardıktan sonra köpek ve horozlar hakkında söylenmiş iyi ve kötü sözlere yer vermiştir.

İkinci cüz: Bu bölümü hemen hemen tamamı köpeklerle ilgilidir. Geçmişten kendi dönemine kadar köpeklerle ilgili bilgileri ve deyişleri aktaran Câhiz, ayrıca köpeklerin insanlara sunduğu birçok hizmetlerden, özel yeteneklerinden, onların nasıl beslenip eğitileceğinden ve hasta olduklarında onlara nasıl bakılacağından, vb. bahsetmiştir.

Üçüncü cüz: Kuşlara, özelde güvercinlere ayrılmıştır. Güvercinin fazileti ve uyumundan bahsederek, güvercin yetiştiriciliği hakkında güvercinlerin üremesi, yumurtaları, yavru güvercinlerin bakımı, güvercin hastalıkları ve tedavileri hakkında bilgiler aktarmıştır. Ayrıca bu ciltte sinek, karga, pislik böceği, papuçtartan böceği, hüdhüd, Mısır akbabası ve yarasayı hayvanlarını anlatmıştır.

Dördüncü cüz: Daha çok böcekler ve yılan gibi sürüngenlerle birlikte karınca, maymun, domuz, devekuşu hayvanlarından bahsetmiştir.

Beşinci cüz: Kuşların uzuvlarından, fareden, tarla farelerinden, kedilerden, akrepten, tahtakurusu ve benzerlerinden, arılardan, keçilerden, koyunlardan, kurbağalardan bahsetmiştir. İnsan ve hayvanlar arasındaki farkları açıkladıktan sonra

¹⁰⁴⁷ Cabirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, ss. 33-34; Erkol, *Câhiz'in Kelami Değerlendirmeleri*, s. 6.

¹⁰⁴⁸ Mehmet Bayraktar, "Câhiz ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", çev. Mehmet Vural, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, 10/1, 2012, s. 119.

hadis ve şiirlerden örnekler vermiştir. Ayrıca ceylan, koyun, sansar hayvanlarına da yer vermiştir.

Altıncı cüz: Bu bölümde kertenkelelerden bahsederek el-Behrânî'nin hayvanlar hakkındaki kasidesini tefsir etmiştir. Ayrıca kertenkele, geyik, timsah, kokarca, sırtlan, kirpi ve tavşan hayvanlarına yer vermiş ve yırtıcılar, vahşi hayvanlar ve haşerat hakkında şiirler de aktarmıştır.

Yedinci cüz: Câhiz bu bölümde hayvanların sahip oldukları garip hikmetlerden, ince duygulardan, hoş özelliklerden, Allah'ın onlara ilham ettiği bilgiden ve onlara yerleştirdiği korku ve cesareten ve Allah'ın onlara verdiği düşmanlarına karşı korunma yeteneklerinden bahsetmiştir. Câhiz, bütün bunları Allah'ın yaratmasındaki güzelliğe, hükümlerinin ve nizamının yüceliğine birer delil olarak görmüştür. Bu ciltte fil, sığır ve koyun türünden hayvanlar, zürafa, aslan hayvanlarına ve deniz memelilerine yer vermiştir.¹⁰⁴⁹

Câhiz, ayrıca Aristo'nun Arapça'ya çevrilen "Historia Animalium" adlı eserindeki alıntılara kitabında yer vermiştir. Câhiz Aristo'dan bahsederken eserlerine atıfta bulunarak onu *sâhibü'l-mantık* olarak anmıştır.¹⁰⁵⁰ *Kitâbü'l-Hayevân*'da otuzdan fazla Aristo ile ilgili alıntılar bulunur. Aristo'nun fikirlerini kimi zaman katılmakla birlikte bazı görüşlerine eleştirilerde bulunmuştur. Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*'da sadece Aristo'dan değil, diğer Yunanlı bilginlerden de alıntılar yapmıştır. Eserinin yedi yerinde Galen'den alıntılar yapmış, Polemon'dan ise üç yerde fizyognomi çalışmasından ve güvercin yetiştiriciliği ve tedavilerinden bahsetmiştir.¹⁰⁵¹

Çeşitli kütüphanelerde çok sayıda el yazması bulunan eserin Türkiye'de Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi'nin Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda sekiz adet el yazması bulunmaktadır.¹⁰⁵² Eserin ilk neşrini Abdüsselâm Muhammed Hârûn

¹⁰⁴⁹ Aydın, *Câhiz ve Edebi Görüşleri*, ss. 24-25; Tahsin Görgün, "Kitâbü'l-Hayevân", *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 107.

¹⁰⁵⁰ Câhiz, *Hayevân*, C. 4, s. 405; Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 370, 373. Aristo, mantık ilminin kurucusu kabul edilip bu alanda eserlerinden ötürü *sâhibü'l-mantık* adıyla anılmıştır. Endülüsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 84.

¹⁰⁵¹ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 373.

¹⁰⁵² <http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/2?q=cahiz;>
<http://www.yazmalar.gov.tr/basitarama/sayfa/3?q=cahiz.>

gerçekleştirmiştir.¹⁰⁵³ Zooloji yönünden *Kitâbü'l-Hayevân*'ı inceleyen ilk çalışma ise Gerlof van Vloten'e aittir.¹⁰⁵⁴

Kitâbü'l-Bigâl: Câhiz'in katırları ilgili yazmış olduğu eseridir. Cahiz, bu eserini *Kitâbü'l-Hayevân*'a ek olarak yazmıştır. *Kitâbü'l-Hayevân*'da toynaklı hayvanların hepsi hakkında bilgilere yer vermek amacıyla *Kitâbü'l-Bigâl*'i kaleme almış ve ona ek olarak hazırlamıştır. Ancak ömrünün sonuna doğru felç geçirmesi ve hastalığının ağırlaşması sebebiyle maksadına hasıl olamamış ve bu eser ek bir bölüm olarak yarım kalmıştır.¹⁰⁵⁵

Kitâbü'l-Bigâl'i ilk olarak Fransız doğu bilimci Charles Pellat neşrederek 1955 yılında Kahire'de yayınlamıştır. Daha sonra Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1964 yılında *Kitâbü'l-Bigâl*'i tahkik ederek *Resâ'ilü'l-Câhiz* içerisinde Kahire'de yayınlamıştır. Her iki yazar da eseri neşri için eskiden Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi'nde bulunan 949 numarasıyla ve *Fezâ'ilü'l-Etrâk* adıyla kayıtlı olan nüshasından yararlanmışlardır.¹⁰⁵⁶ Bu yazma eser günümüzde *Fezâ'ilü'l-Etrâk ismi ve* 8703 numarasıyla Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda kayıtlıdır. Ayrıca her iki yazar da yine eserin asıl nüshalarından birinin daha Musul Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde 265 numarasıyla kayıtlı olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁵⁷

Câhiz'in eserinde zoolojik konuların yanı sıra çok farklı konulara değinmiştir. Eserinin ilk bölümünde katırlara merakı olan (*revvâdî'l-bigâl* - رَوَّاضُ الْبِغَالِ) ve katıra binmeyi seven şahıslardan bahsetmiştir. Soylu ve zenginlerin katırlara olan düşkünlüğünden bahsederek, katırların daha yumuşak huylu olmasından ötürü sürüş ve yolculuklarda onları kullandığını ve Hz. Peygamber'in Huneyn Savaşı'nda gri renkli (*şehbâî*) bir katır kullandığını belirtmiştir. Katır kullanan soylulardan Halid b. Abdullah el-Kasri, Ruh b. Abdülmelik b. Mervan, Mesleme b. Abdülmelik b. Mervan ve Abdurrahman b. Abbas b. Rebi'a b. al-Muttalib'e; ayrıca Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Aişe gibi sahabenin katır sürdüğüne dair bilgiler vermiştir. Bunun dışında katırlarla ilgili komik olaylara ve rüyada katır görmenin yorumlarına da yer vermiştir.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵³ Tahsin Görgün, *Kitâbü'l-Hayevân*, C. 26, s. 107.

¹⁰⁵⁴ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 368.

¹⁰⁵⁵ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, s. 207

¹⁰⁵⁶ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, s. 213.

¹⁰⁵⁷ <http://ar.lib.eshia.ir/40887/1/6> (4.11.2020).

¹⁰⁵⁸ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C. 2, ss. 216-224, 235-243, 278-280.

4.4.4. İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)

213 (828) yılında Kûfe’de doğan İbn Kuteybe’nin tam adı Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî’dir. İlk derslerini babasından aldıktan sonra Bağdat’ta Câhiz’in öğrencisi olmuş ve onun bazı kitaplarını huzurunda okuyarak icâzet almıştır. er-Riyâşî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İshak b. Râhûye, Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî gibi döneminin en seçkin âlimlerinden dersler almış ve dil, edebiyat, Kur’an ilimleri, hadis ve tarih alanlarında ilim sahibi olmuştur. İbn Kuteybe hem Basra mektebinin hem de Kûfe dilcilerinden yararlanarak bu iki mektep arasında uzlaştıran bir yol izlemiş ve Bağdat dil mektebinin öncülerinden olmuştur. Hayatının büyük bir kısmını Abbâsîler’in en parlak döneminde Bağdat’ta geçiren İbn Kuteybe, bir süre Basra’da Dîvân-ı Mezâlim başkanlığı görevinde de bulunmuştur. İbn Kuteybe, hadis, tefsir, fıkıh, tarih, kelâm, dil ve edebiyat ilimleriyle ilgilenmiş ve bu alanlarda pek çok eser kaleme almıştır.¹⁰⁵⁹

İbn Kuteybe’nin ilim edinme sürecine ve ders almış olduğu âlimlere bakıldığında onun hayvanlarla ilgili oldukça zengin bir bilgi birikimine sahip olduğunu görebilmek mümkündür. Bu yüzden hayvanlara yönelik bilgilere yer verirken onları familya ve cinslerine göre ayırmıştır.

İbn Nedîm, İbn Kuteybe’nin atlarla ilgili *Kitâbü’l-Hayl* isimli kitabının olduğunu söylemiştir. Ancak bu kitap ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ayrıca İbn Nedîm, onun şiirlerden derlemiş olduğu ve on iki bölümden oluşan *Me’âni’ş-Şiiri’l-Kebîr* adlı eserinde hayvanlarla ilgili şiirlere ayrı birer başlık altında yer vermiştir. Eserinde yer verdiği hayvanlar sırasıyla şöyledir: atlar (hayl), develer (ibîl), yırtıcı kuş ve hayvanlar (sibâ’ ve’l vühûş) ve zehirli böcekler (hevâm).¹⁰⁶⁰

İbn Kuteybe’nin hayvanlara dair bilgilere yer verdiği en önemli eseri *Uyûnü’l-Ahbâr*’dır. Ansiklopedik bir çalışma olan eser dil, edebiyat, tarih ve genel kültürle ilgili pek çok bilgiyi barındırmakla beraber eserde, başta İbnü’l-Mukaffa’ın kitapları olmak üzere Asmaî, Medâinî, Câhiz, Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi âlimlerin eserleriyle adı geçen yabancı kültürlerle ait bazı kaynaklardan faydalanılmıştır. Eserde hayvanlar

¹⁰⁵⁹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 228; Hâtib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâdî*, C. 10, s. 168; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, C. 2, ss. 143-147; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, C. 2, s. 432; Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, *DİA*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 145; Hüseyin Varol, “İbn Kuteybe ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1986, s. 141

¹⁰⁶⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 228-229.

hakkında yer alan bilgiler, hayvan psikolojisi ve sosyolojisi bakımından da önem arz etmektedir.

Eserin *Kitâbü'l-Harb* bölümünde hayvanlara yer verdiği konular şöyledir: Âdâbü'l-fürusiyye, atlar, katır ve eşekler, develer. Âdâbü'l-fürusiyye bölümünde binicilikle ilgili bazı kısa bilgiler vermiştir. Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin binicilikle ilgili bazı nasihatlerinden ve çevgâna benzeyen bir oyundan bahsetmiş, atlarla ilgili bahsinde ise monografik eserlerdeki konulara yer vererek Hz. Peygamber'in at yetiştirme ve atlarda olması gereken özellikler ile ilgili hadislerine, atların güzel ve kötü özelliklerine ve atların savaş durumunda kullanılmasına dair bilgiler sunmuştur. Katır ve eşeklerle ilgili bahis ise daha çok binicilikle alakalıdır. Deve bahsinde ise bir devede olması gereken güzel ve kötü özelliklerden bahsederek deve sürmede maharetli kişilerden bazı olaylar aktarmıştır.¹⁰⁶¹

4.4.5. Zoolojik (İlm-i Hayevân) Çalışmalarda İncelenen Konular

4.4.5.1. Canlıların sınıflandırılması (Taksonomi) ve Morfolojik Özellikler

Canlıların sınıflandırılması bilimi olan taksonomi İslam âlimleri tarafından ele alınan konular arasındadır. Kur'an'da hayvanların özelliklerine dair ifadelerden hareketle hayvanları inceleyen âlimler, onları beden yapıları, morfolojik ve davranış özellikleri, yaşam alanları gibi özelliklerine bağlı olarak sınıflandırmalarda bulunmuşlardır.

Câhiz canlıları taksonomi gruplarına ayırırken Kur'an'ı temel almıştır.¹⁰⁶² Câhiz'e göre alemdeki varlıklar üç türdür: Bunlardan bir kısmı muhtelif, bir kısmı zıt, diğer bir kısmı ise müttefiktir. Bunların hepsi ise çoğalanlar (canlılar) ve çoğalmayanlar (cansızlar) diye iki kısma ayrılmıştır. Çoğalanlar da hayvanlar ve bitkiler olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁰⁶³ Câhiz daha sonra taksonomisini genişleterek hayvanları dört sınıfa ayırmıştır.¹⁰⁶⁴

1) Yürüyenler: Bu kategoride yer alanlar insanlar, etçil olmayan dört ayaklılar (behâim), etçil canlılar (sibâ') ve yürüyen böcekler (haşerât)'dir. Câhiz,

¹⁰⁶¹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 1, ss. 132-134, 153-155, 160-163.

¹⁰⁶² Richard C. Foltz, *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, Oneworld Publication, England, 2006, s. 56.

¹⁰⁶³ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 24; Baktır, *Cahiz'in Varlık ve Tabiat Anlayışı*, s. 249.

¹⁰⁶⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, ss. 24-27.

hayvan kelimesinin tüm canlılar için geçerli olduğunu düşündüğünden insanları da bu gruba dahil etmiştir.

2) Uçanlar: Yırtıcı kuşlar (özgür ve avcı olanlar), evcil kuşlar ve daha az yırtıcı kuşlar, uçan böcekler.

3) Yüzenler: Câhiz bu sınıftakileri sadece balıklarla sınırlandırmamıştır. Balıklar, kunduz, kaplumbağa, kurbağa, ördek, yengeç, timsah gibi karada yaşayıp suda yüzebilen canlıları da bu sınıfa dahil etmiştir.

4) Sürünenler (bedeni üzerinde yürüyener, yılan gibi).

Câhiz'in sınıflandırma şemasında memelilerin, kuşların, sürünenlerin, amfibilerin ve omurgasızların aynı kategoride karıştırılmasının sebebi, hayvanların yeme ve hareket etme alışkanlıklarına bağlı olarak düzenlenmesinden kaynaklanmaktadır.

Câhiz'in eserinde en az ilgi gösterdiği hayvanlar balıklardır. Bunun sebebi Câhiz'in balıklarla ilgili çok az bilgiye sahip olmasından ve onun görüşüne göre suda yaşayan hayvanlarla ilgili çoğu bilginin "konuştuklarının sonuçlarını düşünmeyen ve davranışlarının ahlakını dikkate almayan insanlar olan" denizcilerden gelmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü denizcilerin ve balıkçıların deniz canlıları hakkındaki fantastik hikayelerini abartmaya eğilimli olmaları onlar hakkında yanlış bilgilerin yayılmasına sebep olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶⁵

İbn Kuteybe ise *Uyûnü'l-Ahbâr* adlı eserinin *Kitâbü't-Taba'i ve'l-Ahlâk ve'l-Mezmûme* bölümünde hayvanların ortak ve birbirlerinden farklı özelliklerine kısaca yer vermiştir. Bazı hayvanların birbirlerine olan düşmanlıklarından ve saldırganlıklarından, hayvanların diğerlerini yiyerek beslendikleri için birbirlerine düşman olduklarından bahsetmiştir.¹⁰⁶⁶ Hayvanları evcil ve vahşi hayvanlar olarak ele alan İbn Kuteybe, *en'âm* isimli başlıkta koyun, keçi ve deve gibi evcil hayvanlar için ilgili rivayetlere yer vermiş, sonrasında ise sırasıyla yırtıcı hayvanlar (*sibâ'*) ve tabiatları, kurt, fil, pars, tavşan, maymun, ayı, devekuşu, kuşlar, yarasa, kırlangıç, sığırcık kuşu, kartal, çaylak kuşu, karga, bağırtlak kuşu ve böceklere yer vererek bu

¹⁰⁶⁵ Foltz, *Animals in Islamic Tradition*, ss. 56-57.

¹⁰⁶⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 2, ss. 69-71.

hayvanların morfolojik özellikleri hakkında kısa bilgiler vermiştir.¹⁰⁶⁷ Ayrıca yumurtanın kuluçka evreleri hakkında açıklamalar da yapmıştır.

Monografik eserlerde yer alan hayvanların morfolojik özelliklerine dair bilgiler, zoolojik türdeki eserlerde de ele alınmıştır. Câhiz, katırların melez bir hayvan olmaları sebebiyle üreme organları ve kısır olmalarından bahsederek onları insan ve diğer hayvanlar ile kıyaslamıştır. Ayrıca katırların yaşlarından bahsederek yaşam sürelerini yine insanlarla ve diğer binek hayvanlarla kıyaslayarak açıklamıştır. Câhiz, katırların renklerine, huy ve mizaçlarına yer vererek onların kötü huylarından bahsetmiş, inatçı ve hırçın katırların sahiplerine saldırmasından örnekler vermiştir.¹⁰⁶⁸

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*’da hayvanların morfolojik özellikleri ile ilgili bilgiler sunarken Aristo’nun bu konudaki görüşleri hakkında eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin onun fillerle ilgili bilgilerde eksiklikleri olduğunu belirtmiştir. Câhiz, Aristo’nun fil tanımını okuduğunda çok şaşırdığını, fillerin başının ve boynunun çok kısa olduğundan bahsetmesine rağmen en şaşırtıcı özelliği olan dilinin içe dönebilmesinden bahsetmediğini ifade etmiştir. Ayrıca fillerin gebelik süresi, fildişlerinin ulaşabileceği ağırlık miktarı ve yavru fillerin dişleri ile doğmuş olmaları gibi önemli bilgileri de yer vermediği konusunda eleştirilerde bulunmuştur. Ancak bunun sebebinin Câhiz’in elindeki Aristo metinlerinin eksik olmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Çünkü Aristo’nun fillerin bazı özellikleri ile ilgili bilgiler içeren metinlerinin olduğu bilinmektedir.¹⁰⁶⁹

4.4.5.2. Yeni Tür ve Cinslerin Üretilmesi

Yeni tür ve cinslerin üretme çalışmaları Emevî döneminde Basra kadılığı yapan İyas b. Muâviye’ye (ö. 122/740 [?]) kadar dayanmaktadır. İyas b. Muâviye’nin balıklar üzerinde araştırmalarda onları çiftleştirerek melez ırklar üretme çalışmaları yaptığını bilinmektedir.¹⁰⁷⁰ Hayvanların üreme ve gebelik dönemleri hakkında geniş bilgiye sahip olmaları bu alana merakı artırmış, yeni fikir ve teorilerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

¹⁰⁶⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 2, ss. 73-104.

¹⁰⁶⁸ Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, ss. 255-262, 296-307, 314-322.

¹⁰⁶⁹ Câhiz, *Hayevân*, C. 7, s. 134; Foltz, *Animals in Islamic Tradition*, s. 56.

¹⁰⁷⁰ Câhiz, *Hayevân*, C. 6, s. 327; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 357; Tâmer Mendür, “el-Baytaratü ‘inde’l-Müslimîn fi’l-‘Asrîn el-Emevî ve’l-Abbâsî”, *Dâru Nâşiri li’l-Neşri el-Elektrûnî*, 2016, <https://www.nashiri.net/index.php/articles/medicine-and-science/5881>, (08. 01. 2021).

Yeni tür ve cinslerin üretilmesine dair teoriler ortaya koyan âlimlerden biri Câbir'dir. Kimya ve tabiata olan ilgisi onu doğa ilimleri başka açılardan anlamlandırmasına vesile olmuş ve *mîzan* ve *havas* teorilerini ortaya koymuştur. Câbir, ileri sürmüş olduğu *mîzan* ve *havas* teorilerine dayanarak hayvan türlerine müdahale edilebileceğini savunmuştur. *Mîzan*, her cismin klasik fizikte kabul edilen kuruluk, yaşlık, sıcaklık ve soğukluk unsurlarının oranlarını tespit ederek bu cismin bileşimini (terkip) yenilemeyi amaçlayan bir teoridir. *Mîzan* teorisine göre nefis farklı tabiat ve nicelikteki cisme yahut unsurlara dönme arzusu içerisindedir. Bu teoriden hareketle cisimde ortaya çıkan bütün değişimler yönlendirilerek madenleri, bitkileri, hatta hayvanları oluşturan unsurlara ve onların keyfiyetleri arasındaki ilişkilere müdahale edilebildiğini savunmuştur. Örneğin güçlü zayıflayabilir, zayıf güçlenebilir, bozuk olan düzeltilir ve düzgün olan bozulabilir. Ayrıca Câbir, *mîzan* teorisinden hareketle *havas* teorisini de kurmuş ve hayvanlar dahil olmak üzere maden ve bitkilerin özelliklerini (*havas*), aralarındaki benzerlik ve farklılıkları, bunların pratik ve tıbbî bakımdan taşıdıkları önemi araştırmıştır. Câbir, *havas*ın ve onların illetlerinin doğru olarak bilinmesi halinde tabiatın taklit edilebileceğini ileri sürmüş ve tabiatı iyileştirmenin, hatta tabiatta bulunmayan canlılar türetmenin mümkün olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁷¹

Câbir'in *havas* teorisinden etkilenen İslâm âlimleri, Allah'ın varlıkları farklı şekillerde ve bir hikmet üzere yarattığı gerçeğinden hareketle onlardaki ilâhî sırları keşfedebilmek için türlerini araştırmaya çalışmışlardır. Câhiz, Gazzâlî, Demîrî, Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Dâvûd, Hârûn Şah es-Simâvî gibi âlimler de tabiattaki varlıkları ve sahip oldukları özellikleri keşfetmek üzere çalışmalar yapmışlardır.¹⁰⁷²

Yeni tür ve cinslerin üretilmesi konusuyla en çok ilgilenen âlimlerden biri de Câhiz'dir, Melez türlerin oluşumunu kabul eden Câhiz, farklı canlıların birleşmelerinden yeni bir cinsin ortaya çıkması tezini kabul etmemiştir. Çünkü bir cinsin başka bir cinsle normal şartlarda birleşmesi çok zor olmasına rağmen, bir şekilde birleşseler bile ya bu yeni tür yaşamaya elverişli olmamakta ya da yaşasalar bile müstakil bir nesil olamayacağını belirtmiştir.¹⁰⁷³ Fakat cansız varlık başka bir

¹⁰⁷¹ Kaya, *Câbir b. Hayyân*, C. 6, s. 535.

¹⁰⁷² İlyas Çelebi, "Havas İlmi", *DİA*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 517.

¹⁰⁷³ Baktır, *Câhiz'in Varlık ve Tabiat Anlayışı*, s. 251.

cansız varlıkla birleşince veya değişik şartlar içerisinde olursa yeni bir çeşit madde üretilebileceği ve bu durumun susam tanesinin öğütüldüğünde yağ ortaya çıkmasına ya da topraktan belli işlemler sonucu çömlek yapılmasına benzediğini ileri sürmüştür. Câhiz'in canlı ve cansız varlıklar için böyle düşünmesinin nedeni, cansız varlıkların kendi benzerlerini üretemeyip, canlı varlıkların kendi benzerlerini üretebilmeleridir.¹⁰⁷⁴

Câhiz, balıkları çiftleştirerek melez türler üretme çalışmaları yapan İyâs b. Muaviye'ye (ö. 122/740 [?]) yer vererek onun tezleri üzerinde araştırmalar yapmıştır. Farklı balık türlerinin melezlenmesi ve yeni türlerin geliştirilmesi konusunda İyâs'ın *şabut* (*barbus grypus*) adı verilen bir balık türünün iki tür melezleme yoluyla üretildiği iddiasını kabul edenlere katılmamıştır. Bunun, eşek ile atın melezlenmesinden katırın üretilmesi ile benzer olduğu fikrini reddetmiştir. Câhiz, bizzat araştırma yaparak *şabut* balığının karnında hiç yumurta bulunmadığını söyleyenlerin iddiasını reddederek, konuyu bizzat incelediğini ve *şabut* balığının karnında yumurta bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Câhiz bu iddiasının değişmez olmadığını ve bu türden balıklarda yumurta bulamadığını eklemiştir.¹⁰⁷⁵

Câhiz farklı cinslerin ortaya çıkışı hakkında bilinen yanlışları da düzeltme yoluna gitmiştir. Kûfeli Beni Temîm kabilesinden bir adamın dişi bir köpeği doğaya bıraktığında kurtla çiftleşeceği ve ondan yeni melezler çıkacağı iddiasının yanlış olduğunu belirtmiştir. Daha önce Aristo'nun buna benzer bir görüş öne sürdüğünü duyduğunu fakat bu tezi doğrulayacak herhangi bir deney ve sonuç bulunmadığı için doğruluğunun kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü köpeği gören yırtıcı hayvanın içgüdüsel olarak ona saldırma eğiliminde olacağını ve çiftleşmenin mümkün olmayacağını ileri sürmüştür.¹⁰⁷⁶

Benzer şekilde Câhiz, zürafanın farklı bir cins olarak deve ve sırtlanın melezi olduğu iddiasının da yanlış olduğunu eserinde açıklamıştır.¹⁰⁷⁷ Çünkü sırtlan pençeli, deve ise toynaklı hayvandır. Dişi deve ve erkek sırtlandan zürafanın olduğunu söyleseler belki iddialarına yakın olabileceğini söyledikten sonra her erkek hayvanın her dişi hayvanı dölleyemeyeceğini eklemiştir. O zaman iddiaya göre zürafa burnunu

¹⁰⁷⁴ Baktır, *Câhiz'in Varlık ve Tabiat Anlayışı*, s. 250.

¹⁰⁷⁵ Câhiz, *Hayevân*, C. 6, s. 327; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 114.

¹⁰⁷⁶ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, ss. 120-121.

¹⁰⁷⁷ Câhiz, *Hayevân*, C. 7, s. 143; Foltz, *Animals in Islamic Tradition*, s. 55.

deveden, derisini sırtlandan aldıysa, toynak ve boynuzlarını dağ keçisinden, kuyruğunu geyikten, dişlerini sığırdan aldığını da söylemek gerekir ki bu durumun insanı cehalete sürükleyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁷⁸

Câhiz'in bu konudaki çıkarımları oldukça önemlidir, çünkü o döneminin en büyük zooloji yazarı olarak kendinden önceki âlimler gibi duyduğu ve öğrendiği bilgileri eserlerine olduğu gibi aktarmak yerine bizzat bilgileri deneyimleyerek hayvanların fiziksel incelemesine dayanan yeni bir öğrenme tarzını ortaya koymuştur.

4.4.5.3. Ekosistem ve Tabii Seleksiyon

Çevrenin hayvanlara etkisinin büyük rol oynadığını ve hayvan türlerin çevresel şartlara karşı hayatta kalma çabası içerisinde olduğuna dair Câhiz, oldukça önemli görüşlerde bulunmuştur. Cahiz, türler üzerinde yiyecek, iklim, sığınak vb. biyolojik ve psikolojik faktörlerin etkisinin olduğunu ve bu faktörlerin hayvanların davranışlarında, ahlakında, renklerinde ve bedenlerinde farklılaşmaya sebep olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷⁹ Çünkü bu faktörler hayatta kalabilmek için türlerin zorlu yaşam mücadelesine etki etmekteydi.¹⁰⁸⁰

Câhiz, hayvanların bazılarının diğerleri için yem olmalarını Allah'ın koymuş olduğu bir kanun olduğunu ifade etmiştir. Çünkü bazılarının ölümü bazılarının hayatının sebebi olmaktadır. Cahiz'in Büyük hayvanlar kendilerinden küçükleri yiyerek hayatta kalmaya çalışır. Her hayvanın da kendine ait savunma mekanizması vardır. Tarla faresi kendinden küçük hayvanları yer, yavrularını toprağın altındaki yuvalarında yılan ve kuşların saldırılarından korur. Yılanlar da kendinden daha güçlü kirpi ve tilki gibi hayvanların saldırılarından korur.¹⁰⁸¹

Câhiz, türler arasında hayatta kalabilmek için verilen mücadelenin yaratılıştan geldiğini, bu mücadele esnasında ancak kuvvetli ve güçlü türlerin yaşamda kalabildiklerini ve sonuçta da doğal bir seleksiyon söz konusu olduğunu ortaya koymuştur.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁸ Câhiz, *Hayevân*, C. 7, s. 143.

¹⁰⁷⁹ Câhiz, *Hayevân*, C. 7, s. 61; Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, s. 313.

¹⁰⁸⁰ Bayraktar, *Câhiz ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu*, s. 122.

¹⁰⁸¹ Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, ss. 237, 240; Câhiz, *Hayevân*, C. 4, s. 339.

¹⁰⁸² Bayraktar, *Câhiz ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu*, s. 120.

4.4.5.4. Hayvanlar Üzerinde Yapılan Deneyler

Hayvanların yapılarını merak eden âlimlerden biri Nazzâm'dır. Bilgi edinme teorisini akıl ve tecrübe üzerine dayandırması, onu canlılar üzerinde birtakım deneylerde bulunma isteğine vesile olmuştur. Çünkü Nazzâm, insanın doğayı keşfetmesi gerektiğini, duyu organları ile doğayı inceleyip Allah'ın kendisine lütfettiği akıl vasıtasıyla O'nun varlığına ulaşabildiğini savunmuştur.¹⁰⁸³ Onun hayvanlar üzerinde bazı deneyler yaptığı hatta deneylerinde, etki ve sonuçlarını görmek için değişik hayvanlara içki içirdiği bildirilmiştir.¹⁰⁸⁴

Nazzâm'ın zooloji alanında hayvan fizyolojisine dair yapmış olduğu deneylerden birisi devekuşlarının sindirim sistemi ile ilgilidir. Nazzâm, devekuşlarının midelerinin sağlam olduğu çok iyi bilmekteydi. Bir gün devekuşlarına ateşte ısıtılmış kömür yutturmaya çalışan bir grubu fark eden Nazzâm, onlara devekuşlarının midelerinin çok sağlam olduğunu ve devekuşunun midesinde kömürü hemen söndüren bir etken olduğunu belirtmiştir. Sonra onlara kömür değil de ateşte ısıtılmış taşlar yutturacağını, çünkü taşların ısıyı daha fazla tuttuğunu ve daha ağır olduğunu, devekuşunun midesinin bu taşları da sindirebileceğini öne sürmüştür. Planladığı deneyi yapmaya başlayan Nazzâm, kullanacağı taşları ateşte ısıtarak devekuşuna yutturmuştur. Nazzâm deneyini daha da ilginç hale getirerek ateşte ısıttığı demir parçalarını da devekuşuna yutturmuştur. Nazzâm'ın deneyinin sonucunu öğrenmek için birkaç gün beklemeyi ve devekuşunu keserek midedeki faktörün taşları mı yoksa demirleri mi daha çabuk öğüttüğünü keşfetmeyi planlamıştır. Fakat maalesef orada bulunanlardan birisi büyük bir hata yaparak ateşte ısıttığı bıçağı devekuşuna yutturmaya çalışmış fakat hayvancağız bıçağı yutmaya çalışırken boğazına saplandığı için ölmüştür. Nazzâm bu düşüncesiz davranışı yapan kişiye çok hayıflanmış, deneyinin yarım kalmasına ve araştırmak istediği şeyi öğrenemediğine çok üzülmüştür.¹⁰⁸⁵

Bu deney Nazzâm'ın hayvanları oldukça iyi gözlemlediğini ve devekuşlarının midelerindeki enzimlerle ilgili bilgisinin ileri seviyede olduğunu göstermektedir. 13.

¹⁰⁸³ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 360; Josef van Ess ve Mehmet Bulgen, "Ebû İshâk en-Nazzâm Örneği Üzerinden Kelâm-Bilim İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 46, 2015, s. 286; Özcan Taşçı, *Takiyyüddin Negrâni'nin Mu'tezile Bilgi Teorisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, ss. 91-92.

¹⁰⁸⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 2, s. 371; Çelebi, *Nazzâm*, C. 32, s. 467.

¹⁰⁸⁵ Câhiz, *Hayevân*, C.4, s. 416.

yüzyıl Alman düşünürü Albertus Magnus'un da devekuşları üzerinde benzer deneyler yapmasına rağmen Nazzâm'ın deneyinin daha disiplinler arası bir çalışma olduğu kabul edilmektedir. Çünkü Nazzâm, sadece devekuşlarının midesindeki enzimleri değil aynı zamanda doğadaki kömür, taş ve demir gibi maddelerin özkütle (yoğunluk) ve sıcaklıklarını da deneyine dahil ederek nesnelerin doğasını açıklayan fizik bilimiyle ilgili bilgiler ortaya koymuştur.¹⁰⁸⁶

4.4.5.5. Baytarlık

Kâtip Çelebi'nin yapmış olduğu zooloji ilminin tanımında tarihte yapılan ilm-i hayevân çalışmaları arasında hayvanların tedavi edilmesi ve onlardan faydalanılmasının yer aldığını daha önce belirtmiştik.¹⁰⁸⁷ Bu yüzden baytarlıkla ilgili bilgiler, zoolojik çalışmalarda yer almıştır. Özellikle Câhiz ve İbn Kuteybe, eserlerinde bazı hayvan hastalıkları, tedavileri ve baytarların çalışma alanlarından bahsetmişleridir. Bu konudaki tespit ve örnekler “Miladi Altıncı – Dokuzuncu Yüzyıllar Arasında Veteriner Hekimlik Faaliyetleri” bölümünde yer verdiğimiz için tekrar yinelemiyoruz.

4.4.5.6. Zoolojik Araştırmalar Yapan Diğer Âlimlere Dair Bilgiler

İslam medeniyetinde zoolojik araştırmalara 8. yüzyılda başlanmıştır. 9. yüzyılda yazılan eserlerin bazılarında bu çalışmaların bir kısmı kaleme alınmıştır. Kaynaklarda tespit edilen zoolojik çalışmalar yapan âlimler ve yapmış oldukları çalışmalar şu şekildedir:

- **İyâs b. Muâviye (ö. 122/740 [?]):** Emevî döneminde Basra kadılığı yapan İyâs b. Muâviye iyi bir muhaddis ve iyi bir fakih âlimiydi. Özellikle sezgisi ve zekâsının iyi olması sebebiyle “İyâs'ın ferâseti” ve “İyâs gibi zeki” gibi deyimlere konu olmuştur.¹⁰⁸⁸ İyâs'ın bu sezgi ve zekasını zoolojik araştırmalarda kullanıldığı bilinmektedir. Câhiz onun balıklar üzerinde araştırmalar yaptığını

¹⁰⁸⁶ Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 360-361.

¹⁰⁸⁷ “Kur'an'da Geçen Doğa ve Hayvanlarla İlgili Ayetlerle Beraber Zoolojik Araştırmalara Olan İlginin Artması” adlı başlıkta yer verilmiştir.

¹⁰⁸⁸ Câhiz, *Hayevân*, C. 2, s. 292; Ahmet Ağırakça, “İyâs b. Muâviye”, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 498.

hatta balıkları çiftleştirerek melez türler üretme çalışmaları yaptığını bildirmiştir.¹⁰⁸⁹

- **Şarkî b. Kutâmî (ö. 155/762 [?]):** Câhiz hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte Şarkî'nin ve İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819 [?])'nin zoolojik sorunları ele aldıklarını ve eşekarılarının varlığını bildiğini aktarmıştır.¹⁰⁹⁰

- **Yahya b. Mansûr Ad-Duhlî (2/8. Yüzyılın ikinci yarısı):** İlk Abbâsî şairlerinden olan Yahya b. Mansûr'un şiirlerinde kertenkelelere yer vermesinden bu hayvanları gözlemlediği anlaşılmaktadır. Yahya şiirlerinde kertenkelelerin bilgeliği ve kurnazlığı hakkında beyitler söylemiştir.¹⁰⁹¹

- **Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825):** Mutezilenin Bağdat ekolünün kurucusu ve iyi bir şair olan Bişr, aynı zamanda zoolojiye ilgisi olan şahıslardan bir tanesidir. Câhiz onun didaktik şiirlerinde sürüngenlerden ve haşeratlardan bahsettiğine yer vermiştir.¹⁰⁹²

- **Muhammed b. Harb:** Cahiz'in çağdaşlarından olan Muhammed b. Harb, sinekler üzerinde araştırmalar yapmış, yaşam alanları, zehirli türleri olup olmadığını ve kaşıntıya sebep olan sinek ısırıklarına karşı yapılması gereken ilaçları araştırmıştır.¹⁰⁹³

- **Müsennâ b. Züheyr:** Cahiz'in eserinde en çok alıntı yaptığı şahıslardandır. Onun Basra'da güvercin yetiştirdiği ve tıbbi ferasetinin çok iyi olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹⁴ Güvercinlerle ilgili bahsinde Müsennâ'nın güvercin yetiştiriciliği tecrübesinden önemli bilgiler aktarmıştır. Câhiz onun ehil ve yabani güvercinlerin yumurtlaması, yumurta sayıları, kuluçka dönemleri ve bu dönemdeki davranışları, vb. hakkında bilgilerini aktarmıştır.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸⁹ Câhiz, *Hayevân*, C. 6, s. 327; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 357; Tâmer Mendûr, "el-Baytaratü 'inde'l-Müslimîn fi'l-'Asrîn el-Emevî ve'l-Abbâsî", *Dâru Nâşiri li'l-Neşri el-Elektrûnî*, 2016, <https://www.nashiri.net/index.php/articles/medicine-and-science/5881>, (08. 01. 2021).

¹⁰⁹⁰ Câhiz, *Hayevân*, C. 7, s. 18; Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 346-347.

¹⁰⁹¹ Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 346, 357.

¹⁰⁹² Câhiz, *Hayevân*, C. 6, ss. 363-364; Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 359-360.

¹⁰⁹³ Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 159; Sezgin, *GAS*, C.3, s.359.

¹⁰⁹⁴ Câhiz, *Hayevân*, C. 1, s. 79.

¹⁰⁹⁵ Câhiz, *Hayevân*, C. 3, ss. 85-86, 88-89; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 362.

• **Muhammed b. Cehm el-Bermekî:** Me'mun döneminde Farsça'dan Arapçaya tercüme yapan âlimlerden bir tanesidir.¹⁰⁹⁶ Tıp, edebiyat ve doğa ilimleri alanında bilgi sahibi filozof bir âlimdi. Câhiz onun bazı hayvanların davranışlarını gözlemlediğini¹⁰⁹⁷ ve sivrisinekleri inceleyerek onların zararları hakkında bilgiler sunduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹⁸

• **İbn Ebî Kerîme:** Cahiz'in çağdaşı olan İbn Ebî Kerîme de Câhiz'in eserinde en çok alıntı yaptığı şahıslardandır. Köpeklerin ve çitaların vasıflarıyla beraber av kabiliyetlerini öven 33 beyitlik şiiri¹⁰⁹⁹ ile fare ve kediden bahseden şiiri¹¹⁰⁰ bulunmaktadır. Ayrıca böcekler hakkında da ilgisi olan İbn Ebî Kerime'nin böcek türlerinden hangilerinin yenilip yenilmediğini de araştırmıştır.¹¹⁰¹

• **Kindî (ö. 252/866 [?]):** Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Kindî Kûfe doğumludur. Tam adı Ebû Yusuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'dir. Güney Arabistan'ın en köklü kabilesi olan Kahtân soyundan gelen Kindî'nin beşinci göbekten dedesi Eş'as b. Kays, Kinde meliki iken 10/631 yılında altmış kişilik bir heyetle Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'in huzurunda İslâm'ı kabul etmiş ve onun ashabı arasına katılmıştır. Kindî'nin ailesi hem İslâm öncesinde hem de Müslüman olduktan sonra Emevî ve Abbâsî hilâfetinde önemli devlet görevlerinde bulunmuş, babası İshak b. Sabbâh, Halife Mehdî ve Hârûn Reşîd zamanlarında yıllarca Kûfe valiliği yapmıştır.¹¹⁰²

Kindî'nin üst düzey yönetici bir ailede yetişmesi ve gençlik dönemini Kûfe, Basra ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde geçirmesi sayesinde tahsilini tamamlamış ve Beytülhikme'ye girerek ismini önemli âlimler arasına yazdırtmıştır. Yaşadığı asrın tüm kadim ilimlerini bilmekle beraber bütün bu ilimler hakkında eserler kaleme almıştır. Kindî'yi asıl şöhreti getiren ilim ise felsefe olduğundan "Arap filozofu" olarak anılmıştır.¹¹⁰³ İbn Cülcül (ö. 384/994

¹⁰⁹⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 627. Muhammed b. Cehm el-Bermekî hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 2, ss. 41, 73, 120, 223; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 1, s. 82.

¹⁰⁹⁷ Câhiz, *Hayevân*, C. 4, s. 317.

¹⁰⁹⁸ Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 154; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, C. 2, s. 120; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 362.

¹⁰⁹⁹ Câhiz, *Hayevân*, C. 2, ss. 444-447, C. 6, s. 573; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 363.

¹¹⁰⁰ Câhiz, *Hayevân*, C. 5, s. 179-180.

¹¹⁰¹ Câhiz, *Hayevân*, C. 3, s. 256, C. 6, s. 520.

¹¹⁰² Endülüsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, ss. 142, 144; Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 41.

¹¹⁰³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 652.

[?]) onun için “İslâm toplumunda Aristo düzeyinde eser yazan ondan başka filozof yoktur” demiştir.¹¹⁰⁴

Kindî'nin başta mantık ve felsefe olmak üzere matematik, geometri, aritmetik, astronomi, tıp, musiki, siyaset, vb. birçok alanda 277'i aşan risaleleri bulunmaktadır. Hayvanlarla ilgili risaleleri maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır, ancak bu risalelerin isimleri bazı kaynaklarda yer almaktadır. Kindî'nin zoolojik konulara dair risalelerinin isimleri şöyledir.¹¹⁰⁵

- *Kitâbü Risâletü fî Ecsâdi'l-Hayevân izâ Fesâdet*: Hayvanların cesetlerinin bozulması hakkındadır.
- *Kitâbü Risâletuh fî't-Tâir el-İnsî*: Evcil kuşlar hakkındadır.
- *Kitâbü Risâletuh fî Temrîh el-Hamâm*: Güvercinlere iyi gelmesi için yağ sürülmesi hakkındadır.
- *Kitâbü Risâletuh fî't-Tarh alâ el-Beyd*: Yumurtaların evreleri hakkındadır.
- *Kitâbü Risâletuh fî Envâ'i'n-Nahl ve Kerâimih*: Arı çeşitleri ve onların hikmetli özellikleri hakkındadır.
- *Kitâbü Risâletuh fî'l Haşerât Musavver 'Utâridîy*¹¹⁰⁶: Böcekler hakkındadır.

4.5. Veteriner Hekimlik ile İlgili Eserler (Kitâbü'l-Baytara)

Dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru monografik ve zoolojik içerikli bilgiler sunan eserlerin yanında, tercüme faaliyetleriyle birlikte olarak hayvan hastalıkları ve tedavileri alanında yazılan eserlere bırakmaya başlamıştır. Bu türden kitaplara *kitâbü'l-baytara* denilmekteydi. Bu terim adından da anlaşılacağı üzere Arapça'da hayvan tedavileri ile ilgilenen *baytar* kelimesinden gelmektedir. Hayvanların beslenmesi, bakımı, hastalıkları ve tedavileri konularını ele alarak yazılan *kitâbü'l-baytaralar* daha sonraları *baytarnâme* ismiyle anılmış; çoğunlukla atlar üzerine yazılmış eserler olduklarından *kitâbü'l-hayl*, *esb-nâme*, *hayl-nâme*, *feresnâme* gibi isimlerle de adlandırılmıştır.¹¹⁰⁷ Daha önce bilgi verdiğimiz ilm-i hayevân kitaplarının birçoğunun içeriğinde deve, at, katır gibi hayvanların biniciliği ve sürüş teknikleri

¹¹⁰⁴ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ*, s. 73.

¹¹⁰⁵ İbn Nedîm, *Fihrist*, ss. 661, 664, 667; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ*, C.1, ss. 291- 293; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 28, ss. 80-84; Sezgin, *GAS*, C. 3, ss. 375-376.

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'Ulemâ*, C. 1, s.277.

¹¹⁰⁷ Şen, *Baytarnâmeler*. s. 177; Kırbıyık, *Baytarlık*, C. 5, s. 278.

hakkında bilgiler içerdiğinden bahsetmiştik. Arapların binicilik ve süvarilik gibi konulara önem vermesi sebebiyle de *baytarnâmelere* ek olarak *fürûsiyye* alanında eserler de yazılmıştır.

Veteriner hekimlikle ilgili bu eserlerin genelinde atlarla ilgili bilgiler sunulurken at hastalıkları ve tedavileri hakkında bilgi verilirken çok az da olsa küçükbaş ve diğer evcil hayvanların sağlık, beslenme, hastalık ve tedavileri hakkında bilgi içermektedir. Bunun yanında yazıldıkları döneme ait genel tarih, bilim tarihi, folklor vb. bilgilerle beraber, ayrıca yaratılış konusunda Doğu ve Batı felsefesini birleştirici bilgiler sunan eserler de bulunmaktadır.¹¹⁰⁸

Dokuzuncu yüzyılda veteriner hekimlikle ilgili ilk çeviriler Grekçe ve Sanskritçeden Arapçaya yapılmıştır. Hintçeden tercüme edilen eser Bermekîler dönemindeki Hintli Hekimlerden Çanakya (Şânâk)'ya ait *Kitâbü'l-Baytara*'dır. Bu çevirinin aslı günümüze kadar ulaşamadığından eserin varlığını İbn Ebi Usaybia'nın, Abbâsîler döneminde yapılan Sanskritçe çevirilere yer verdiği bölümden öğrenmekteyiz.¹¹⁰⁹ Grekçeden ilk çevirileri yapan âlimler ise Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurre'dir. Ayrıca Aristo'ya ait olduğu düşünülen bir baytarnâme de Arapçaya tercüme edilmiştir. Aristo'ya ithaf edilen baytarnâme, daha sonraki yüzyıllarda Farsça ve Türkçeye tercüme edilmiş, ancak Türkçe baytarnâmeler ilerleyen yıllarda giderek anonimleşmiştir.¹¹¹⁰ Dokuzuncu yüzyılda veteriner hekimlikle ilgili ilk özgün eserin yazarı ise İbn Ahî Hizâm'dır. İbn Ahî Hizâm'ın yazmış olduğu eser, ilerleyen yıllarda bu alanda kitap yazan birçok kişiye örnek olmuş ve bu sayede baytarlıkla ilgili eserlerin yazımı 12. yüzyıla kadar en parlak dönemini yaşamıştır.¹¹¹¹

4.5.1. Huneyn b. İshak (ö. 260/873)

810/194 yılında Kûfe'nin eski bir Ârâmî şehri olan Hîre'de doğan Huneyn b. İshak'ın tam adı Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî'dir. Babası İshak eczacılıkla ilgilendiği için Huneyn'i tıp ilmine yönlendirmiş, bu yüzden daha küçük yaşlarda Bağdat'ta Cündişâpûrlu hekim İbn Mâseveyh (ö. 243/857)'den tıp ilmi öğrenmeye

¹¹⁰⁸ Erk ve Dinçer, *XV'nci ya da XVI'ncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarnâme*, s. 121; Yaşar, *İlm-i Fürûsiyet*, s. 5.

¹¹⁰⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 474; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 197; Şeşen, *İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetleri*, s. 23.

¹¹¹⁰ Şen, *Baytarnâmeler*, s. 178.

¹¹¹¹ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 87.

başlamıştır.¹¹¹² Daha sonra Yunanca öğrenmiş ve Arapçasını ilerletmek için Basra'ya gitmiştir. Kendini iyi yetiştirmiş bir âlim ve tabip olarak Bağdat'a dönen Huneyn, Galen'in eserlerinden yaptığı iki başarılı tercümeyle Beytülhikme'ye mütercim olarak kabul edilmiştir. Beytülhikme'de çok sayıda eseri Grekçeden Süryaniceye ve Arapçaya çevirmiştir.¹¹¹³

Huneyn b. İshak döneminin en gözde çevirmenlerinden biri olmuştur. Onun çevirideki başarılarını ödüllendirmek isteyen Abbâsî halifesi Me'mûn (813-833), çevirdiği kitaplar ağırlığınca kendisine altınla ödeme yaptığı bilinmektedir. Bu nedenle Huneyn'in eserlerini, aşırı derecede hacimli, büyük ve kûfî harflerle ve satır aralarında büyük boşluklarla yazmış olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu durum yazmalarının yüzyıllar boyunca tam ve okunabilir kalmasını sağlamıştır.¹¹¹⁴

Huneyn'in hayvanlarla ilgili yapmış olduğu tercüme, Yunanlı hekim ve farmakoloji bilgini Dioskorides'in *Perihylesiatrikes* adlı hayvanlar ve bitkiler üzerine kaleme aldığı eski Yunanca eserdir. Süryaniceye tercüme ettiği bu eserin birinci ve yedinci makaleleri *Kitâbü'l-Haşâ'îş ve'l-Hayvân* adıyla Mihrân b. Mansûr b. Mihrân tarafından Süryaniceden Arapçaya, Ali b. Şerif el-Hüseynî tarafından da Arapçadan Farsçaya çevrilmiştir.¹¹¹⁵ Veteriner hekimlikle ilgili olarak ise Huneyn, *Hipiatrı* isimli Yunanca eseri *Kitâbü'l-Baytara* adıyla Arapçaya tercüme etmiştir.

Kitâbü'l-Baytara: Huneyn b. İshak tarafından veteriner hekimlikle ilgili tercüme edilen eserdir. Kitabın aslı milattan sonra 4. yüzyılda yaşamış Nicopolis ehlinde Bizanslı veteriner Theomnestus'a ait olduğu iddia edilen *Hipiatrı* yani at hekimliğine dair eserdir. Theomnestus'un, 308'den 324 yılına kadar hüküm süren Roma İmparatoru Licinius'a yolculuğunda eşlik ettiği bilinmekte, bu yüzden de 4. yüzyılda yaşadığı ve krallık ordusunda askeri at doktoru (*hippiater*) olarak görev yaptığı tahmin edilmektedir. Onun hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak at tıbbı üzerine yazılmış eserler incelendiğinde Theomnestus'un bu alanda oldukça tanınan bir karakter olduğu, geleneksel yöntemlerle birlikte kendine ait tedavi

¹¹¹² Hasan Katipoğlu ve İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *DİA*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 377.

¹¹¹³ Endülüsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, 108; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 257.

¹¹¹⁴ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 257; McDonald, *Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar*, s. 332.

¹¹¹⁵ Şen, *Baytarnâmeler*, s. 178.

yöntemleri geliştirdiği görülmüştür.¹¹¹⁶ İslam medeniyetinde kaleme alınan eserlerin bazılarında Theomnestus'un at hekimliğine dair eserinden alıntılar yapıldığı tespit edilmiştir. İbn Ahî Hizâm, İbnü'l-Avvâm ve İbnü'l-Münzir el-Baytâr gibi veteriner hekimlik üzerine eserler kaleme alan önemli isimler Theomnestus'un bazı tedavi yöntemlerine eserlerinde yer vermişlerdir.¹¹¹⁷

Huneyn'in tercüme ettiği bu eserde Theomnestus'un çağdaşı olan Apsyrtus'tan pek çok alıntıya yer verilmiştir. Apsyrtus, Roma İmparatoru I. Konstantin (306-337) döneminde yaşamış çağının en önemli veteriner hekimiydi. Apsyrtus'un kendine ait baytarlık eseri bulunmamasına rağmen veteriner hekimlik üzerine kendisine ait tedavi yöntemlerine ve tecrübelerine *Hippiatri* adlı eserde yer verilmiştir.¹¹¹⁸ Eserde, Apsyrtus'un deneyimlerine yer verilmesi ve eserin Arapçaya tercüme edilmesi sayesinde onun İslam medeniyetinde tanınmasına ve baytarlık alanında kaleme alınan eserlerde isminin geçmesine vesile olmuştur. Eserde Apsyrtus'un dışında ayrıca Cassius, Nephon ve Agathotychus isimli hipiatri uzmanlarının tedavi yöntemlerine de yer verilmiştir.

Yunanca ve Arapça metinler arasında karşılaştırma yapan araştırmacılar eserin aslının kime ait olduğu konusunda ikiye bölünmüştür. Büyük çoğunluk *Hippiatri* isimli eserin yukarıda adları geçen at hekimlerinden alıntılar şeklinde derlendiğini ileri sürmüşlerdir. Bunun nedeni eserde Theomnestus'un sunduğu ilaçlarda adının alıntılar şeklinde sunulmasıdır.¹¹¹⁹ Yine akciğer rahatsızlıkları ile ilgili belirtiler Absyrtus, Cassius, Nephon ve Agathotychus'tan alıntılarla açıklanmıştır.¹¹²⁰ Ayrıca eserin bazı bölümlerinde "Absyrtus'a göre" ifadesinin kullanılmasından sonra, tekrar Theomnestus'un adının zikredilmesi, Arapçaya çevrilen Yunanca metnin aslında derleme bir kaynak olabileceğini düşündürmektedir.¹¹²¹

¹¹¹⁶ McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, ss. 125, 181; Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, ss. 153-154; Shehada, *Mamluks and Animals*, ss. 85-86.

¹¹¹⁷ McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, s. 184; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 164

¹¹¹⁸ Sezgin, *GAS*, C.3, s. 353; Dunlop and Williams, *Veterinary Medicine*, s. 189; Smithcors, *Evolution of the Veterinary Art*, ss. 119-120; Smith, *The Early History of Veterinary Literature*, ss. 38-39; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 85; Goebel and Heide, *Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature*, s. 297.

¹¹¹⁹ McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, s. 183; Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, s. 158; Goebel ve Heide, *Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature*, ss. 297-298.

¹¹²⁰ *Kitâbü'l-Baytara*, nr. 959, vr. 19, 21-23.

¹¹²¹ Susanne Saker, *Theomnest von Nikopolis in Arabischer Übersetzung*, ss. 161-162; Goebel ve Heide, *Transmission of Greek and Arabic veterinary literature*, s. 298.

Yunanca metinler ile Arapça metinleri karşılaştıran araştırmacılaran Hoyland ise Huneyn'in tercüme ettiği *Hippiatrica*'nın derleme değil Theomnestus'a ait eser olduğunu savunmuştur. Çünkü söz konusu dönemin otoriteleri birbirlerinden alıntılar yaparak eserlerini oluşturduklarından Theomnestus da yukarıda adı geçen Yunan otoritelerden alıntılar yaptığını belirtmiştir. Ayrıca Yunanca metin ile Arapça metin arasındaki bölümlerdeki içerik, semptom ve kürler her iki eserde de aynı şekilde eşleşmiştir. Ayrıca Hoyland, Arapça metinde Theomnestus'un çağdaşı olan Absyrtus'dan yapmış olduğu alıntılarda ona istinaden Absyrtus'un yazmış olduğu deneyimlerini açıklayacağını söylediği ifadeler yine eserin bir derleme olmadığını göstergesi olduğunu belirtmiştir.¹¹²²

Huneyn b. İshak'ın Theomnestus'un eseri *Hippiatrica*'dan çevirdiği Arapça tercümesi *Kitâbü'l-Baytara*'nın iki adet el yazması günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan bir tanesi İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesinin Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonunda 959/1 numarasıyla kayıtlıdır.¹¹²³ Diğer el yazması ise Paris'teki Fransa Milli kütüphanesinin (Bibliothèque nationale de France) el yazmaları bölümünde 2810 numarasıyla kayıtlıdır.¹¹²⁴

Her iki kütüphanede bulunan Arapça el yazmaları 96 bölümden oluşmaktadır. Kısa bir giriş ile başlayan eserde ruam, baş ağrısı, ateş, öksürük, tüm temel organlardaki ağrılar, tetanos, yılan ve diğer zehirli hayvanların ısırıkları gibi ciddi hastalıkların belirtilerini açıklamaktadır. Eserde her hastalığın tanımı ve belirtileri açıklandıktan sonra tedavi bilgileri verilmektedir.¹¹²⁵

4.5.2. İbn Ahî Hizâm el-Huttelî (ö. 3./9. Yüzyıl)

İbn Ahî Hizâm el-Huttelî'nin hayatına daha önce değinmiştik. Bu başlıkta veteriner hekimlik ile ilgili eseri hakkında bilgiler sunacağız.

İbn Ahî Hizâm, yaşadığı dönem içerisinde veteriner tıbbı alanında müstakil ve özgün olarak ilk Arapça eseri kaleme alması sebebiyle oldukça önemli bir yere

¹¹²² Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, s. 158-159.

¹¹²³ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tercemetu-kitabual-baytara/173038>

¹¹²⁴ <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc5656k/cd0e3691>

¹¹²⁵ *Kitâbü'l-Baytara*, nr. 959, vr. 1b-50a.

sahiptir. İbn Ahî Hizâm'ın veteriner tıbbındaki önemi, Galen'in tarihteki insan tıbbı alanındaki çalışmalarının önemi ile aynı kabul edilmiştir.¹¹²⁶

İbn Ahî Hizâm'ın eserinin başta Türkiye'deki kütüphaneler olmak üzere dünya çapında birçok kütüphanede farklı isimlerle kayıtlı el yazmaları bulunmaktadır. Türkiye'de bulunan el yazmalarının bir kısmı Arapçadır. Bazı el yazmaları ise eserin aslından Türkçeye tercüme edilmiş el yazmalarıdır. Yurtdışında bulunan bazı el yazmalarının İbn Ahî Hizâm'a ait olup olmadığı bilinmemekte, ancak eserler arasındaki benzerliklerden ötürü ona atfedilmektedir.

Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan el yazmaları:¹¹²⁷

a. Arapça El Yazmaları

1) *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*– Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Koleksiyonu, nr. 257.

2) *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara* – Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih Koleksiyonu, nr. 3510.¹¹²⁸

3) *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye*– Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2899/1.

4) *Kitâbü'l-Fürûsiyye* – Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2899/2.

5) *Kitâbü Câmi' fi 'İlmi'l-Baytara* – Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3607.

6) *Kitâbü'l-Fürûsiyye* – Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 1362/1.

7) *Faide* – Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 1362/2.

8) *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l Baytara* – Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. 3174/1, 3174/2.

¹¹²⁶ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 375; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam*, ed. Bertold Spuler, Brill, Leiden 1970, ss. 219-220; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 118.

¹¹²⁷ Carl Brockelmann, *History of the Arabic Written Tradition Supplement*, trans. Joep Lameer, Brill, Leiden 2017, C. 1, ss. 440-441; Şen, *Baytarnâmeler*, Kırbıyık, *Baytarlık*, C. 5, s. 279; Ali Yiğit, *İlm-i Fûrusiyyet*, s. 178.

¹¹²⁸ Eserin muhtasarıdır.

9) *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara* – Bursa İl Halk Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, nr. 833.

b. Eserin Türkçe el yazmaları

1) *Tercüme-i Eşref* – Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 5333/2.¹¹²⁹

2) *Kitâbü Baytarnâme* – Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, nr. 3535.¹¹³⁰

c. Yurt dışındaki kütüphanelerde İbn Ahî Hizâm'a atfedilen el yazmalarının bulunduğu kütüphaneler:¹¹³¹

1) *Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*, Şam, Suriye: nr. 71.

2) *Methafu'l-İrâkî*, Bağdat, Irak: nr. 7-8.

3) Bibliothèque Nationale, Paris, Fransa: nr. 2815, 2823 ve 5017.¹¹³²

4) British Museum, London, İngiltere: Add MS 23416.¹¹³³

5) Bodleian Library, Oxford, İngiltere: Pocock. 360.

6) Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, Hindistan: nr. 114.

7) Universitaire Bibliotheken Leiden, Leiden, Hollanda: nr. 1407/9¹¹³⁴, nr. 1412.¹¹³⁵

8) Chester Beatty Library, Dublin, İrlanda: nr. 3073¹¹³⁶ ve 4161¹¹³⁷

9) Österreichische Nationalbibliothek, Viyana, Avusturya: nr. 1478/9.

¹¹²⁹ Veliyyüddin Efendi koleksiyonundan tercüme edilmiştir. Bknz. Şen, *Baytarnâmeler*, s. 260.

¹¹³⁰ Eser, Mahmud b. Muhammed b. Haşan el-Ezherî tarafından tercüme edilmiştir. Şen, *Baytarnâmeler*, s. 180.

¹¹³¹ Brockelmann, *History of the Arabic Written Tradition*, C. 1, ss. 440-441; Martin Heide, *Das Buch der Hippatrie-Kitab al-Baytara Von Muhammad ibn Ya'qub ibn ahi Hizam al-Huttali*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008, s. 51-64; Kırbıyık, *Baytarlık*, C. 5, s. 279, Goebel ve Heide, *Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature*, s. 293.

¹¹³² Bunların dışında İbn Ahî Hizâm'a atfedilen sadece binicilik ve savaş sanatı üzerine yazılmış *Kitâbü'l-Mahzûn Câmi'u'l-Fünûn* adlı eser Bibliothèque Nationale'de 2824 ve 2826 numaralarıyla kayıtlıdır.

¹¹³³ https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100022599339.0x000001

¹¹³⁴ Petrus Voorhoeve, *Codices Manuscripti: Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands*, C. 7, Leiden University Press, Leiden, 1980, s. 115.

¹¹³⁵ Eserin Farsça tercümesidir. Şen, *Baytarnâmeler*, s. 180.

¹¹³⁶ Arthur J. Arberry, *The Chester Beatty Library A Handlist Of The Arabic Manuscripts*, C. 5, Hodges, Figgis & Co. Ltd Dublin, 1962, s. 53.

¹¹³⁷ Arberry, *The Chester Beatty Library A Handlist Of The Arabic Manuscripts*, C. 7, s. 122.

10) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapeşte, Macaristan: Arab. O. 13.

İbn Ahî Hizâm eserini kaleme alırken kendi tecrübelerinin yanında eski ve yeni bu alanda eserler yazmış sabık ulemeden istifade etmiştir. Ayaklardaki rahatsızlık konusunda Asmaî ve Ebû Yusuf b. Yakub el-Kindî'den faydalanmış, şişlikler ile ilgili bölümde Kindî'den "Ebû Yusuf" olarak bahsetmiştir.¹¹³⁸ Başta bulunan hastalıkların birinde Apsrytus'tan, bazı göz hastalıkları ve tetanosun tedavisinde Aristo'dan, bağır ağrılarında Basis (Amasis) ve Aytahas (Antonios veya Anatolios)'dan faydalandığı tespit edilmiştir.¹¹³⁹ İbn Ahî Hizâm eserinde faydalandığı kaynaklardan bir tanesinde göz ve iç hastalıklardaki ilaçların benzerliğinden ötürü Huneyn b. İshak'ın Theomnestus'tan tercüme ettiği *Kitâbü'l-Baytara* olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁴⁰

İbn Ahî Hizâm, öğrendiği ve tecrübe ettiği at hastalıkları ile ilgili tedavilerden, ilm-i hayevân kitaplarından ve tercüme edilmiş kadim eserlerden faydalanarak döneminin en önemli veteriner hekimlik eserini kaleme almıştır. Eserin içeriğine bakıldığında İbn Ahî Hizâm'ın, hem kendine özgün yeni hastalık semptomları ve tedavileri bulunduğu hem de çağdaşları gibi hayvanlarla ilgili yazılan eserlerin formatına benzer biçimde eserini kaleme aldığı görülmektedir. Çünkü İbnü'l-Kelbî, Ma'mer b. Müsennâ, Asmaî ve İbnü'l-A'râbî gibi o da eserinin giriş kısımlarında atlarla ve at yetiştirmenin faziletleriyle ilgili ayet, hadis ve şiirleri aktarmıştır. Cihat için hayvan yetiştirilmesine önem verildiğinden, savaşta en çok faydalanılan hayvanlardan at, katır, eşek ve deve ile ilgili hastalık ve tedavilerine ele almıştır. Ayrıca sığır ve koyunların en çok besiciliği yapılan hayvanlar olması sebebiyle hastalık ve tedavilerine yer verdiğini belirtmiştir.¹¹⁴¹

Bazı araştırmacılar, İbn Ahî Hizâm 9. yüzyılda yazmış olduğu bu eserle veteriner tıbbına dair yenilikçi bir hareket başlattığını kabul etmektedirler. *İntişâr* ve *ruam* hastalıklarından yola çıkarak yapılan incelemelerin sonunda İbn Ahî Hizâm ile başlayan veteriner tıbbına dair ilerlemenin kendisinden sonra devam ettiği, veteriner tıbbı ile ilgilenen bilginler sayesinde bu alanda çalışanların devlet ve toplum içinde

¹¹³⁸ İbn Ahi Hizâm, *Kitabu Baytarnâme*, nr. 3535, vr. 11b; Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 97, *Kitab al-Hayl val-Baytara* s. 381.

¹¹³⁹ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 91-92, 95, *Kitab al-Hayl val-Baytara*, ss. 374-375, 378-379.

¹¹⁴⁰ Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, ss. 161-162.

¹¹⁴¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 1a-11b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 1b-15a, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 1b-6b.

önemli bir yere sahip oldukları tespit edilmiştir. Buna karşılık orta çağ Avrupası bu etkiden çok uzak kaldığı, 12. yüzyılda insan tıbbıyla ilgilenmelerine ve Yunan ve Arapça metinleri kendi dillerine tercüme etmelerine rağmen veteriner tıbbıyla ilgilenmedikleri görülmektedir.¹¹⁴²

4.5.3. Sâbit b. Kurre (ö. 288/901)

221 (836) yılında Harran'da doğan Sâbit'in tam ismi Ebü'l-Hasen Sâbit b. Kurre b. Zehrûn (Mervân) es-Sâbî el-Harrânî'dir. Matematik ve geometri başta olmak üzere astronomi, felsefe ve tıp sahalarında ilim sahibiydi.¹¹⁴³ Gençliğinde Harran'da kuyumculuk yaptığı bilinmektedir. 9. yüzyılda Abbâsîler döneminin en önemli geometri ve astronomi âlimlerinden Muhammed b. Musa b. Şâkir, Anadolu'ya gittiğinde Sâbit b. Kurre ile tanışmış ve Sâbit'in matematik ve dilbilgisindeki yeteneklerini fark edince onu Bağdat'a getirmiştir. Sâbit, burada dersler alarak ilmini artırmış, bunun üzerine Muhammed b. Musa b. Şâkir onu Abbâsî halifesi Mu'tazîd'a (892-902) tavsiye etmek üzere huzuruna getirmiştir. Böylece Sâbit, halife tarafından kabul edilerek Beytülhikme'deki önemli âlimler arasında yerini almıştır.¹¹⁴⁴

Sâbit b. Kurre felsefe, matematik, astronomi, tıp ve tabii bilimler alanında tercüme ve telif eserleri bulunmaktadır. Süryanice ve Grekçe bildiği için tercüme faaliyetlerine önemli katkıları olmuştur. Benî Musa¹¹⁴⁵, Bizans'a bazı kişiler göndererek çok büyük meblağlar karşılığında getirttikleri ilmî kitapları Huneyn b. İshak ile Sâbit b. Kurre'ye tercüme ettirmişlerdir. Ayrıca Sâbit b. Kurre, Muhammed b. Musa b. Şâkir'in telif ettiği eserleri de gözden geçirerek gerekli düzeltmeleri yapmıştır. Ayrıca Benî Musa'nın Huneyn, Hubeyş ve Sâbit'e çeviri yapmaları için ayda 500 dinar ödediği bilinmektedir. Sâbit b. Kurre, Huneyn b. İshak ile beraber en büyük iki mütercimden biri olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴⁶ Kâtib Çelebi, Sâbit b. Kurre'nin tercümeleri olmasaydı hiç kimsenin felsefeye dair Yunanca kitaplardan

¹¹⁴² Weidenhöfer vd., *Hippiatrika Arabica: Kontinuität und Innovation*, ss. 55-56.

¹¹⁴³ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ*, s. 75; Endülüsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 110.

¹¹⁴⁴ İbnü'l-Kıftî, *Ahbârü'l-Hükemâ*, C. 1, s. 93; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 1, s. 313; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 290; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. 10, s. 288.

¹¹⁴⁵ Mûsâ b. Şâkir'in, 9. yüzyılda geometri ve astronomi alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan isimli üç oğlu için bu isim kullanılmaktadır.

¹¹⁴⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 621-622; İbnü'l-Kıftî, *Ahbârü'l-Ulemâ*, C. 1, s. 30; İhsan Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurre", *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 353; Kazım Çeçen ve Atilla Bir, "Benî Mûsâ", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 451; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, ss. 130-131.

faidalanamayacağını söylemiş ve Sâbit öldükten sonra onun tercüme etmediği kitapların öylece kaldığını belirtmiştir.¹¹⁴⁷

Kitâbü'l-Baytara: Eserin asıl nüshası Köprülü Kütüphanesi'nin Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu'nda 959/3 numarasıyla kayıtlıdır. Sâbit b. Kurre tarafından Farsçadan Arapçaya çevrildiği kaydedilmiştir.¹¹⁴⁸ Baytarlık alanında tercüme edilen ilk eserlerdendir. Ayrıca bu eserin Tyanalı Apollonios'a izâfe edildiği, Bibliothèque Nationale¹¹⁴⁹ ve Gotha Kütüphanesi'nde¹¹⁵⁰ isimsiz olarak kayıtlı eserlerin, incelediğimiz eser ile aynı içerikte olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁵¹

Üzerinde incelemeler yaptığımız eser iki bölümden oluşmaktadır. Sâbit b. Kurre, eserin Arapça çevirisinden önce bir mukaddime kaleme almıştır. Bu mukaddimenin giriş kısmında öncelikle çevrili yapılan eser hakkında bilgiler sunmuştur. Bu kısımda tercüme edilen eserin at ve deve gibi binek hayvanlarında görülen hastalıklara, koyun ve keçi gibi sürü hayvanlarının niteliklerine yer verildiğini açıklamıştır. Hayvanlarda görülen rahatsızlıklar ve hastalıkların isimleri zikredilerek bu durumlarda izlenecek tedaviye ve hazırlanacak ilaçlara yer verildiğini belirtmiştir. Ayrıca hastalık ve tedavilerin *fünûn-i erbaa* yani Dört Humor Teorisine göre açıklandığını belirtmiştir.¹¹⁵² Eserin hastalıklar, semptomlar, tedavi yöntemleri ve hazırlanacak ilaçlardan bahseden ikinci bölümü 90 bölümden oluşmaktadır. Ayrıca Sâbit son bölüme koyun ve deve rahatsızlıkları ile ilgili ek olarak beş başlık daha eklemiştir.¹¹⁵³

4.5.4. Yazarları Belli Olmayan ve Farklı Kişilere İthaf Edilen Eserler

Yukarıda yer verdiğimiz baytarlıkla ilgili eserler dışında altı ve dokuzuncu yüzyıllarda yaşamış kişilere ithaf edilen eserler bulunmaktadır. Her ne kadar bu eserler altıncı ve dokuzuncu yüzyıllarda yazılmamış olsalar da konunun kapsamı dahilinde ithaf edildikleri kişiler bakımından isimlerine yer vermek gerekmektedir:

- Aristo – *Baytârname*: Eserin İslam medeniyetinde tercüme faaliyetleri döneminde Arapçaya çevrildiği tahmin edilmektedir. Arapça çevirisi günümüze ulaşmamakla birlikte Farsça ve Türkçe çevirileri Türkiye dahil olmak üzere dünya

¹¹⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. 2, s. 1594; Fazlıoğlu, *Sâbit b. Kurre*, C. 35, s. 353.

¹¹⁴⁸ *Kitabü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. nr. 959/2, vr. 50b.

¹¹⁴⁹ Arabe 2810, vr. 46v-170r.

¹¹⁵⁰ Ms. orient. A 2073; Ms. orient. A 2077.

¹¹⁵¹ Kırbıyık, *Baytarlık*, C. 5, s. 278.

¹¹⁵² *Kitabü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. nr. 959/3, vr. 50b-51a.

¹¹⁵³ *Kitabü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. nr. 959/3, vr. 86b-167b.

çapındaki birçok el yazmaları kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.¹¹⁵⁴ Türkçe nüshalarında dikkat çeken en önemli nokta ise ilerleyen yüzyıllarda *Baytarnâme*'lerin yazarlarının anonim olması ve bu yüzden eserlerin Aristo'ya ithaf edilmesidir. Yani tercüme edilen eserlerin Aristo'ya ait olmaması ihtimali yüksektir. Ancak eserlerin muhtevası daha önce bahsettiğimiz baytarlıkla ilgili eserlerle benzerlik göstermektedir.¹¹⁵⁵

- Ali b. Ebû Tâlib – *Kitâbü'l-Siyâse fî 'İlm el-Ferâse ve İşâir el-Hayl ve Emâirhâ*: Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve dördüncü halife Hz. Ali'ye ithaf edilen sahte bir eserdir. Eser Berlin Eyalet Kütüphanesi'nde Hs.or.10179 numarası ile kayıtlıdır.¹¹⁵⁶

- Vehb b. Münebbih – *Kitâbü fî'l-İlm Siyasü'l-Hayl*: Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan eser Ms. Arabe 2817 numarasıyla kayıtlıdır. Başlığı bulunmayan eser, Yemenli tabiin Vehb b. Münebbih'e (ö. 114/732) ithaf edilmiştir. Ancak eserin içeriğinde Eyyûbilerin kurucusu Selahattin Eyyûbî dönemi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Eser, daha önce ismi geçen at kitaplarında olduğu gibi Hz. Peygamber'in atlarla ilgili hadisleri ile başlar. İlerleyen bölümlerde ise ismi belirtilmeyen bir şairin Selahattin Eyyûbî'ye okuduğu uzun bir kasideye yer verilmiştir. Şairin kasidede atların özelliklerine, kusurlarına, hastalıklarına ve tedavilerine yer vermiş, ayrıca binicilik, süvarilik, savaş ve savunma tekniklerinden de bahsetmiştir. Eserin içeriğinde aynı zamanda farklı renklerde at resimleri de bulunmaktadır.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁴ Şen, *Baytarnâmeler*, s. 178; Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 352.

¹¹⁵⁵ Türkiye'de bulunan ve Aristo'ya ithaf edilen bu eserler üzerinde birçok çalışma ve yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Nilay Geyikoğlu, *Hacı Ali Bin Hacı Muhammed Aksarayi'nin Kitabı Baytarnâme Tercümesi (İnceleme - Metin - Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Banzaroğlu, *Kitabu Baytarnâme I, vr. 1b-42a*; Esma Küçük, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabı Baytarnâme II (Vr. 42b-94b) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014; Nesim Aslan, *Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015; Esra Malçok, *Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnâme (Vr. 48b-105b)(Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015; Beste Dağdelen, *Kitabu Baytarnâme (Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Kütüphanesi) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

¹¹⁵⁶ [http://orient-digital.staatsbibliothek-](http://orient-digital.staatsbibliothek-berlin.de/servlets/solr/select?q=%2BobjectType%3A%22islamhs%22+%2B%28allMeta%3AAsiyasa+mymss_allmeta_diacr%3AAsiyasa%29&XSL.lastPage.SES)

[berlin.de/servlets/solr/select?q=%2BobjectType%3A%22islamhs%22+%2B%28allMeta%3AAsiyasa+mymss_allmeta_diacr%3AAsiyasa%29&XSL.lastPage.SES](http://orient-digital.staatsbibliothek-berlin.de/servlets/solr/select?q=%2BobjectType%3A%22islamhs%22+%2B%28allMeta%3AAsiyasa+mymss_allmeta_diacr%3AAsiyasa%29&XSL.lastPage.SES)

¹¹⁵⁷ Vehb b. Münebbih, *Kitâbü fî'l-İlm Siyasü'l-Hayl*, fol. 1r- 100v.

4.5.5. Veteriner Hekimlik ile İlgili Eserlerde (Kitâbü'l-Baytara) Ele Alınan Konular

4.5.5.1. Monografik Eserlerdeki Konulara Yer Verilmesi

Daha önce ele aldığımız monografik çalışmalar içerisinde yer alan hususlar, İslam medeniyetinde hayvanlarla ilgili çalışmaların en önemli konularından olmuştur. Çünkü en başından beri İslam medeniyetinde kaleme alınan monografik ve ilm-i hayevân çalışmalarında hayvanların soyları, fiziksel özellikleri, doğuştan ve sonradan meydana gelen kusurları, vb. en popüler konular arasında olmuştur. Hatta Sâbit b. Kurre, tercüme ettiği esere bir mukaddime ekleyerek monografik eserlerde ele alınan konulara yer vermiştir. Ayrıca eserin tercüme kısmından sonrasına yine çeviriden bağımsız olarak monografik çalışmalarda geçen konulara geçiş yaparak sürü hayvanlarından deve, koyun ve keçilerin nitelikleri ve fiziksel yapıları hakkında açıklamalar yapmıştır.¹¹⁵⁸

İbn Ahî Hizâm da eserinin hastalıklarla ilgili kısmına kadar monografik eserlerde geçen konulara yer vermiş, farklı olarak ise şu konular hakkında bilgiler sunmuştur: Müslümanların kendilerini korumak için cihat etmelerine dair ayetler ve biniciliğin faziletleri, Hz. Peygamber'in atlarla ilgili hadisleri, Nijer (حزري), Mağrip, Horasan ve Ermeniyye atlarının karakteristik özellikleri, at yarışları ve yarış atlarının en iyileri, melez atların özellikleri, Atların üzgün ve kavgacı hallerine göre davranış özellikleri, atlarda beslenme, atların nallanması.¹¹⁵⁹

Gerek Sâbit b. Kurre gerekse İbn Ahî Hizâm'ın ele aldığı konular Ma'mer b. Müsennâ ve Asmaî'nin eserlerinde yer alan konularla aynıdır. Nitekim, İbn Ahî Hizâm atlarda olması gereken en güzel özellikleri sıralarken Asmaî'den alıntılar yapmıştır.¹¹⁶⁰ Ayrıca Hintli bilginlerin atların fiziksel özellikleri ve sıfatları hakkında söylemiş olduğu bilgilere de yer vermiştir.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁸ Sâbit b. Kurre, *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/2, vr. 50b-86b; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 158a-165b.

¹¹⁵⁹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 1b-65a, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 1b-54a.

¹¹⁶⁰ İbn Ahî Hizâm, *Kitabu Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 11b.

¹¹⁶¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 27a-28b.

4.5.5.2. Hastalıklar, Semptomlar ve Tedavi Yöntemleri

Kitâbü'l-baytaralarda ele alınan asıl konu hastalık ve tedavi uygulamalarıdır. Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurre'nin tercümeleri ile İbn Ahî Hizâm'ın yazmış olduğu eserde, hayvanlarda yaygın olarak görülen çok sayıda hastalık ve belirtileri açıklanmış, uygulanacak tedavi yöntemi ve hazırlanacak ilaçlar hakkında detaylı bilgiler yer almıştır. Huneyn b. İshak'ın tercümesinde 70'den fazla, Sâbit b. Kurre'nin tercüme ettiği eserde 80'den fazla at hastalığı ve ayrıca Sâbit'in esere ilavesinde koyun ve develerle ilgili 5 ayrı hastalık yer almaktadır. İbn Ahî Hizâm'ın Arapça el yazmalarında yaklaşık 200'den fazla hastalık yer alırken, Türkçe el yazmasında ayrıca koyun ve develerle ilgili 6 ayrı hastalık ilave edilmiştir. İç hastalıklardan, bulaşıcı hastalıklara, göz hastalıklarından zihinsel rahatsızlıklara kadar çok sayıda hastalık çeşidi ve tedavi yöntemleri detaylı şekilde ele alınmıştır.

Hunân olarak bilinen ruam hastalığı tarihte, atlarda yaygın olarak görülen hastalıklardan olması sebebiyle eserlerde yer verilen önemli hastalıklardan başında gelmektedir. Tercüme eserlerde bu hastalığın akıntılı ruam (خنان الرطب - *hunânü'l-ratbe*) ve kuru ruam (*hunânü'l-yâbis* - خنان اليابس) ve eklemelerde görülen (*Hunân fi'l-müfasıl* - خنان في المفاصل) çeşitleri bulunmaktadır. Huneyn b. İshak'ın Theomnestus'tan tercüme ettiği *Kitâbü'l-Baytara* adlı eserinde bu hastalık için geniş yer ayrılmıştır.¹¹⁶² Bu bölümlerde başta Apsyrtus ve Theomnestus olmak üzere Cassius, Nephon, Agathotychus gibi at hekimliği (*hippiatri*) ile ilgilenmiş önemli şahısların tedavi yöntemlerine yer verilmiştir. İbn Ahî Hizâm ise solunum sistemini tahrip eden kuru, yaş (*akciğer ruamları*) ve eklem ruamının teşhis ve tedavisi için bilgiler sunmuştur. Bunlara ek olarak *hunân* hastalığına dair yeni bulgular ortaya koyarak deride iyileşmeyen çibanlar için ruamın deri formunu da teşhis etmiş,¹¹⁶³ deri ruamının çibanlar şeklinde yayıldığından bahsederek tedavisine dair bilgiler sunmuştur.¹¹⁶⁴

Eserlerde en çok yer verilen hastalıklar iç hastalıklarıdır. Başta karaciğer, kalp, dalak, böbrek ve akciğer rahatsızlıkları olmak üzere, öksürük, nefes darlığı, yüksek ateş, baş, boğaz ve karın ağrıları, kusma, ishal, karnın şişmesi gibi pek çok hastalığın belirti ve tedavisine yer verilmiştir. Huneyn'in tercümesinde hastalıklar birbiri ile

¹¹⁶² *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 7a-11a.

¹¹⁶³ Şule Sanal ve Berfin Melikoğlu, "Türkiye'de Ruam Hastalığı Eradikasyon Çalışmalarına Tarihsel Bir Bakış Açısı", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 15 /3, 2009, s. 332.

¹¹⁶⁴ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 92b-94b; *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 64b-67a.

ilişkili şekilde sunulmuştur. Örneğin öksürme konusundan sonraki bölüme zatürre konusunu eklenmiş, çünkü bunların birbiri ile ilişkili olduğu belirtilmiştir. Theomnestus'un hastalık tanısı ve tedavi yöntemleri dışında yüksek ateş için Agathotychus ve Apsyrtus, zatürre için Cassius ve Apsyrtus, karaciğer rahatsızlıkları için Cassius, Apsyrtus, Agathotychus, göğüs ağrısı için Cassius, dalak ve böbrek rahatsızlıkları, karın ağrısı, kusma ve ishal için Apsyrtus'un teşhis ve tedavilerine yer verilmiştir.¹¹⁶⁵ Sâbit b. Kurre'nin tercüme ettiği eserde de benzer şekilde akciğer, dalak ve karaciğer rahatsızlıkları, öksürük, boğaz, karın ve göğüs ağrıları, ishal gibi iç hastalıklarına yer verilmiştir.¹¹⁶⁶

İbn Ahî Hizâm eserini kaleme alırken aynı hastalık ve belirtilere yer vermiştir. Bazı araştırmacılar, İbn Ahî Hizâm çalışmasını hazırlarken eski kaynaklardan faydalandığını, bunlardan birinin de Huneyn b. İshak'ın Theomnestus'tan tercüme ettiği *Kitâbü'l-Baytara* olduğunu belirtmişlerdir. Bunun nedeni ise İbn Ahî Hizâm'ın sunduğu baş ağrıları, karaciğer, kalp, dalak, böbrek ve akciğer rahatsızlıklarındaki semptom ve ilaçların¹¹⁶⁷ ve kum sancısı için kullandığı ilaçların Theomnestus'unkilerle benzer olmasıdır.¹¹⁶⁸

İbn Ahî Hizâm'ın iç hastalıkları konusunda diğer eserlerden faydalanması onun yetersiz olduğu görüşünü akla getirmemesi gerekir. Çünkü İbn Ahî Hizâm'ın eseri üzerinde yapılan çalışmalarda onun hayvan hastalıkları için koymuş olduğu teşhis ve uyguladığı tedavilerin günümüz modern veteriner tıbbına yakın olduğu tespit edilmiştir. Atın boynunda olan büyük şişliklerle ortaya çıkan *hanâzîr* (خنزير) hastalığı için tecrit uygulamasının yapılmasını uygun görmesi¹¹⁶⁹ onun alanında oldukça uzman bir veteriner olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. 19. yüzyılda Londra Veteriner Okulunda müdürlük ve hocalık yapan Coleman'ın, bulaşıcı hastalıkları zehirlenme olarak kabul etmesine ve bu görüşü birçok kişi tarafından kabul görmesine rağmen İbn Ahî Hizâm ondan yüzyıllar önce doğru teşhis ve tedaviyi koymayı başarmıştır. Kısırlaştırma operasyonlarında da oldukça başarılı olduğu, kullandığı

¹¹⁶⁵ Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, ss. 158-159.

¹¹⁶⁶ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 10a-33b, 39a, 45a-46b; *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 101a, 106a, 109a.

¹¹⁶⁷ Hoyland, *Theomnestus of Nicopolis*, ss. 161-162.

¹¹⁶⁸ Erk, *Veteriner Tarihi*, s. 95, *Kitab al-Hayl val-Baytara*, s. 378.

¹¹⁶⁹ İbn Ahî Hizâm, *Kitabu Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 80b.

yöntemler ve sonrasında yapılması gereken perhiz ve tedavilerin günümüzde kullanılan kısırlaştırma operasyonlarına benzediği tespit edilmiştir.¹¹⁷⁰

Kitâbü'l-baytaralarda deri hastalıklarına fazlaca değinilmiştir. Özellikle dış parazitler yaşayabilmek için hayvanların bedenlerine yerleşerek onların kanından ve derisinden beslendiklerinden sıklıkla bu türden hastalıkların semptom ve tedavileri açıklanmıştır. Çeviri *kitâbü'l-baytaralarda* dış parazitlerden bitlenme ve deride kurtçukların görülmesine yer verilirken,¹¹⁷¹ İbn Ahî Hizâm bunların yanında koyunlarda görülen dış parazitlerden bahsetmiştir. Günümüz veteriner tıbbında ismi piyeten olarak bilinen koyunların tırnak aralarına karınca düşmesi ve bitlenme tedavileri hakkında da bilgiler sunmuştur. Bu türden hastalığı olan hayvanların sağlıklı hayvanlardan ayrılması gerektiğine dair karantina tedbirlerinden bahsetmesi de önemlidir.¹¹⁷² İbn Ahî Hizâm deri hastalıklar için kullanmış olduğu terimleri olabildiğince detaylandırmış, her semptom için farklı tanımlamalarda bulunmuştur. Örneğin iltihaplı çıbanları *bevâsîr* (بواسير), normal çıbanları *demâmîl* (دمامل), açık yaraları *kurûh* (قروح) veya *cirâh* (جراح), hafif şişlikleri *verem* (ورم), küçük sivilceleri *sülâk* (سلاق) ve yumru şeklinde yağ bezelerini ise *ğuded* (غدد) olarak aktarmıştır. Bunların yanında deri hastalıklarına kendine özgü isimlendirmelerde bulunmuştur. Bunlardan biri de *tûte* (توت) adını verdiği oluşumlardır. *Tûte* böğürtlen, dut gibi meyvelere verilen isimlerdir. Deride ortaya çıkan bu hastalık böğürtlen türü meyvelere benzediği için bu ismi kullanmıştır.

Omuz kayması, boyun ağrıları, kas ve sinir zedelenmeleri, ayak burkulmaları üç eserde de ortak olarak bulunan hastalıklardır. Ancak toynak, ayak ve bacak (alt ve üst ekstremiteler) bölgesindeki hastalıklar ve tedavileri konusunda İbn Ahî Hizâm'ın çok daha fazla bilgi verildiği tespit edilmiştir. Özellikle bu türden rahatsızlıkların müslüman müelliflerin eserlerinde daha çok üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Daha önce atlarla ilgili yazılan kitaplarda geçen ve “sonradan ortaya çıkan kusurlar” olarak ele alınan bu hastalıkları İbn Ahî Hizâm da ele alarak tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermiştir. *Müşeş, İntişâr, ‘Aran, Şazâ’nın* (شظا) *hareketi sonucu ortaya çıkan şişlik, Zevâyîd, Dahs, Seretân, Fesha, Cered, Şükâk, Ku‘âb, Nefha, ‘ukâl, Zem‘a, Milh, Kam‘a, Miktâf, Hazel, ‘Azal, Kesrü’l-‘aşîb, Nemle*, toynakta çatlaklar ve toynağın

¹¹⁷⁰ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 93, 96; *Kitab al-Hayl val-Baytara*, ss. 376, 379.

¹¹⁷¹ *Kitâbü'l-Baytara*, nr. 959/1, vr. 43a-b; *Kitâbü'l-Baytara*, nr. 959/3, vr. 108b.

¹¹⁷² İbn Ahî Hizâm, *Kitabu Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 157a-b.

dibinden ayrılması (*futûk*) bu hastalıklar arasındadır. İbn Ahî Hizâm'ın atların tendonlarında ortaya çıkan hastalıklar için uyguladığı tedavilerin modern tıbbıya yakın tedavi yöntemleri olduğunu tespit edilmiştir.¹¹⁷³

İbn Ahi Hizâm'ın eseri üzerinde incelemelerde bulunan araştırmacılar onun, atın hareketliliğine engel olan hastalıklar için vermiş olduğu bilgilerin özgünlüğünü tespit etmek amacıyla çalışmalar yapmışlardır. Alman araştırmacılarından Martin Heide, İbn Ahî Hizâm'ın eseri üzerinde dilbilimci ve veteriner hekimlerle beraber disiplinler arası bir çalışma yaparak İbn Ahî Hizâm'ın eserinde yer alan atın hareketliliğine engel olan *müşeş*, *intişâr*, *'aran*, *şazî*, *zevâid*, *dahs*, *seratân* isimli yedi hastalığın Almanca çevirilerini yaparak Arapça metinleriyle beraber yayınlamıştır.¹¹⁷⁴ Martin Heide daha sonra Veronica Weidenhöfer ve Joris Peters ile birlikte önceki araştırmada İbn Ahî Hizâm'ın, eserinde atın hareketliliğine engel olan yedi hastalık için verdiği bilgilerde Yunan, Roma ve Bizans veteriner hekimlik kaynaklarının etkisinin ne ölçüde olduğu ve bu kaynaklardan ne kadar terim aktarıldığı veya türetildiğini tespit etmeyi amaçlayarak yeni bir çalışma daha yapmışlardır. Çalışmanın sonunda Yunan ve Roma veteriner kaynaklarının İbn Ahî Hizâm'ın eseri üzerinde çok önemli bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. İbn Ahî Hizâm kadim eserleri kaynak olarak kullanmış olsa da tamamen onlara bağımlı kalmamış, Araplardan öğrendiği, Arapça kaynaklardan aldığı bilgileri kendi deneyimleriyle birlikte harmanlayarak özgün ve yeni bir eser meydana getirmiştir. Sonraki yüzyıllarda yazılan veteriner tıbbı alanındaki Arapça eserler için de önemli bir kaynak olmuş ve İbn Ahî Hizâm'ın deneyimleri pek çok eserde yer almıştır.¹¹⁷⁵

¹¹⁷³ Erk, *Veteriner Tarihi*, ss. 93, 96; Erk, *Kitab al-Hayl val-Baytara*, ss. 376, 379.

¹¹⁷⁴ Martin Heide, "Beschreibung und Behandlung einiger Erkrankungen, die die Extremitäten der Pferd betreffen aus dem Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara des Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī, *Die Welt Des Orients*, Vol. 34, 2004, ss. 105-152; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 16.

¹¹⁷⁵ Veronica Weidenhöfer, Martin Heide and Joris Peters, "Zur Frage der Kontinuität des hippiatrischen Erbes der Antike: Die Behandlung von Erkrankungen des Bewegungsapparates im Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara von Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī," *Sudhoffs Archiv*, vol. 89, 2005, ss. 92-95.

Huneyn b. İshâk'ın tercüme ettiği *Kitâbü'l-Baytara*'da bulunan hastalıkların başlıklarının listesi ¹¹⁷⁶

1. Başlık	Nikopolis ehlerinden Theomnestus'un at tedavisine dair söylenenlerle ilgili giriş
2. Başlık	Theomnestus'un <i>hunân</i> (Ruam) olarak isimlendirilen hastalığın özelliklerine dair açıklamaları
3. Başlık	Hayvanlarda ruamı temizlemek için burundan çektilen ilaç
4. Başlık	Theomnestus'un hayvanlarda akıntılı ve kötü kokulu ruam hastalığının özelliklerine dair açıklamaları
5. Başlık	Tekrar eden ruam hastalığına dair tedavi
6. Başlık	Teb şehri ehlerinden Cassius'un ruamın belirtilerine dair açıklamaları
7. Başlık	Agathotychus'un aynı hastalık için tarif ettiği ilaç
8. Başlık	Onun (Theomnestus) akıntılı ruam için tarif ettiği ağızdan verilen ve hayvana faydalı gelen ilaç
9. Başlık	Ruam için tarif ettiği hayvanlara faydalı gelen ilaç (Theomnestus)
10. Başlık	Ruam hastalığına yakalanmasından endişe edilen hayvanlar için tarif ettiği gün aşırı üç defa verilen ve oldukça faydalı olan tablet ilaçlar (Theomnestus)
11. Başlık	Hayvanlarda görülen baş ağrısı hakkında verdiği açıklama (Theomnestus)
12. Başlık	Hayvanların baş ağrısına iyi gelmesi için üzerine dökülen şey (ilaç) hakkındaki açıklama (Theomnestus)
13. Başlık	Hayvanlarda görülen yüksek ateş hakkında verdiği açıklama (Theomnestus)
14. Başlık	Agathotychus'un ateşi yüksek hayvanlar için tarif ettiği ilaç
15. Başlık	Apsyrtus'un hayvanlarda görülen yüksek ateş hakkında verdiği açıklama
16. Başlık	Theomnestus'un öksürük hakkında verdiği açıklama
17. Başlık	Hayvanlarda boğaz ağrısı sebebiyle oluşan öksürük hakkında verdiği bilgiler (Theomnestus)
18. Başlık	İyileşme ümidi olmayan öksürüğün tanımı ve uzun süredir öksürük problemi yaşayan hayvanlara faydası olan ilaç
19. Başlık	Soğuk havadan kaynaklanan öksürük hakkında verdiği açıklama (Theomnestus)
20. Başlık	Aşırı sıcak ve tozlu havanın sebep olduğu öksürük hakkında verdiği açıklama (Theomnestus)
21. Başlık	Theomnestus'un zatürre hakkında verdiği açıklama
22. Başlık	Akciğerlerde hasarların olması sonucu ortaya çıkan akciğer iltihaplanmalarının belirtileri

¹¹⁷⁶ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/1, vr. 1b-50a.

23. Başlık	Cassius'un zatürre hakkında verdiği açıklama
24. Başlık	Apsyrtus'un akciğer hasarları hakkında verdiği açıklama
25. Başlık	Yolculuk ve koşu sonrasında ortaya çıkan nefes darlığı hakkında verdiği açıklama
26. Başlık	Theomnestus'un nefes darlığı hakkında verdiği açıklama
27. Başlık	Karında şişkinlik hakkında verdiği açıklama
28. Başlık	Apsyrtus'un karaciğer ağrısı hakkında verdiği açıklama
29. Başlık	Aynı hastalık hakkında verdiği başka bir açıklama
30. Başlık	Cassius'un karaciğer ağrısı hakkında verdiği açıklama
31. Başlık	Agathotychus'un karaciğer ağrısı hakkında verdiği açıklama
32. Başlık	Cassius'un göğüs ağrısı hakkında verdiği açıklama
33. Başlık	Theomnestus'un göğüs ağrısı hakkında verdiği açıklama
34. Başlık	Apsyrtus'un dalak rahatsızlığı olan hayvan için verdiği açıklama
35. Başlık	Apsyrtus'un böbrek ağrısı hakkında verdiği açıklama
36. Başlık	Theomnestus'un dağlama hakkında verdiği açıklama
37. Başlık	<i>Hamer (arpalama)</i> hakkında verdiği açıklama
38. Başlık	<i>Hanâzîr (sıraca)</i> tedavisi hakkında verdiği açıklama
39. Başlık	Aşırı yemlemeden kaynaklanan şişkinliğin tedavisi hakkında verdiği açıklama
40. Başlık	Karın ağrısı hakkında verdiği açıklama
41. Başlık	İdrar güçlüğü hakkında verdiği açıklama
42. Başlık	Kalın bağırsak sarkması (rektal prolapsus) hakkında verdiği açıklama
43. Başlık	Erkeklik organının sarkması hakkında verdiği açıklama
44. Başlık	Rahim düşmesi hakkında verdiği açıklama
45. Başlık	<i>İstiskâ (استسقاء)</i> hakkında verdiği açıklama
46. Başlık	Hayvanın omurgasında ortaya çıkan ve dışarıdan görülen tetanos hakkında Apsyrtus'un verdiği açıklama
47. Başlık	Burun içine dökülen ilacın tanımı
48. Başlık	Theomnestus'un hayvanın omurgasında ortaya çıkan, görülebilen ve görülemeyen tetanos hakkında verdiği açıklama
49. Başlık	Uyuz hastalığı hakkında verdiği açıklama
50. Başlık	Omuz kayması hakkında verdiği açıklama
51. Başlık	Gözde ortaya çıkan yaralanma hakkında verdiği açıklama
52. Başlık	Gözlerde ortaya çıkan beyaz noktaları iyileştiren göz damlası hakkında verdiği açıklama

53. Başlık	Gözlerde kalıcı olan beyaz noktalar hakkında verdiği açıklama
54. Başlık	Göze su düşmesine (katarakt) iyi gelen göz damlası
55. Başlık	Gözü kaplayan zar (zafire-göz eti hastalığı/pterjium)
56. Başlık	Theomnestus'un aşırı kanama hakkında verdiği açıklama
57. Başlık	İshal hakkında verdiği açıklama
58. Başlık	Hayvanlarda gut hastalığı hakkında verdiği açıklama
59. Başlık	Kusmayla birlikte görülen ishal hakkında verdiği açıklama
60. Başlık	Boyun eğriliği hakkında verdiği açıklama
61. Bölüm	Toynak yaralanmaları hakkında verdiği açıklama
62. Başlık	Hayvanların boğazına yapışan şey (sülük) hakkında verdiği açıklama
63. Başlık	Boğaz ağrısı hakkında verdiği açıklama
64. Başlık	Kas zedelenmeleri hakkında verdiği açıklama
65. Başlık	Sinir zedelenmeleri (spazm) hakkında verdiği açıklama
66. Başlık	Yılan ısırıkları hakkında verdiği açıklama
67. Başlık	Akrep sokmaları hakkında verdiği açıklama
68. Başlık	Zehirli böcek sokmaları hakkında verdiği açıklama
69. Başlık	Kıl dökülmesi olan hayvanlarda kıl çıkarma hakkında verdiği açıklama
70. Başlık	Hayvanların bedenlerinde üreyen bitler hakkında verdiği açıklama
71. Başlık	Hayvanların karnında üreyen solucanlar hakkında verdiği açıklama
72. Başlık	Yabani lahana yiyen hayvan hakkında verdiği açıklama
73. Başlık	Kılların incelmesi hakkında verdiği açıklama
74. Başlık	Ağır çalıştırılma sonucu hayvanın zayıflaması hakkında verdiği açıklama
75. Başlık	Hayvanın çukur veya kazılmış araziye düşmesi sonucu ortaya çıkan rahatsızlık belirtileri
76. Başlık	Hayvanların bağırsaklarını temizleyen müshil hakkında verdiği açıklama
77. Başlık	Hayvanların karınlarında ortaya çıkan hastalık için yapılan tedavi hakkında verdiği açıklama
78. Başlık	Hayvanlardaki (karın) sertliği için müshil tedavisi hakkında verdiği açıklama
79. Başlık	Ağızda ve vücudun geri kalanında ortaya çıkan inatçı yaralar ve ülserler için faydalı bir ilaç hakkında verdiği açıklama
80. Başlık	Yara şişliklerine iyi gelen toz ilaç hakkında verdiği açıklama

81. Başlık	Hayvanların anüsünü (rektum) temizlemeye yarayan ilaçlar hakkında verdiği açıklama
82. Başlık	Bağırsak solucanlarını temizlemeye yarayan ilaçlar hakkında verdiği açıklama
83. Başlık	Anüsün dağlanarak tedavi edilmesi hakkında verdiği açıklama
84. Başlık	Hafif şişlikler için yapılan pansuman hakkında verdiği açıklama
85. Başlık	Dağlama tedavisi üzerine verdiği açıklama
86. Başlık	Eklemi gevşetmeye yarayan ve iyileştiren çarelerin tanımı hakkında verdiği açıklama
87. Başlık	Hayvanın ayak bileğindeki şişliklerin inmesine faydalı gelen tedavi hakkında verdiği açıklama
88. Başlık	Bazı durumlarda yapılan pansumanlar hakkında verdiği açıklama
89. Başlık	Anüsü temizleyen bir ilaç hakkında verdiği açıklama
90. Başlık	Yahudi hurması ile yapılan müshil ilacı hakkında verdiği açıklama
91. Başlık	Hastalıklı maddelerin ve şişliklerin akıtılarak temizlendiği bölgelerde iyileşme sağlayan merhem hakkında verdiği açıklama
92. Başlık	İnatçı ve kötü huylu yaralara faydalı olan tedavi hakkında verdiği açıklama
93. Başlık	Hayvanların ayak burkulmalarına iyi gelen tedavi hakkında verdiği açıklama
94. Başlık	Gelincik ve fareye benzeyen vahşi bir hayvanın ısırması hakkında verdiği açıklama
95. Başlık	Hastalıklı maddelerin aktığı anüs hakkında verdiği açıklama
96. Başlık	Yemini ağzından ve burnundan kusan hayvanlar hakkında verdiği açıklama

Sâbit b. Kurre'nin tercüme ettiği Kitâbü'l-Baytara'da geçen hastalık isimlerinin listesi¹¹⁷⁷

1. bölüm	Zayıf ve sıska hayvanların beslenmesi
2. bölüm	Yemin fayda vermediği zayıf hayvanları besili hale getiren ilaçlar
3. bölüm	Hayvanlarda akciğer rahatsızlıkları sonucu oluşan şikayetler ve tedavileri
4. bölüm	Ateşlenen hayvanlar için hazırlanan ilaç
5. bölüm	<i>Nefha</i> (نَفْح), <i>verem</i> (وَرَم) ve <i>rîh</i> (رِيح)
6. bölüm	Hayvanın zayıflamasına sebep olan fakat sebebi bilinmeyen durumlarda ve bağırsak solucanları olduğu durumlarda yapılan tedavi
7. bölüm	Derisinde beyazlıklar oluşan hayvanların tedavisi
8. bölüm	Hayvanlarda ahmaklığın gelişmesi ve tedavisi
9. bölüm	Aşırı arpa yemekten hazımsızlık çeken (<i>hamer</i> - حَمَر) hayvanlar için tedavi
10. bölüm	Binek hayvanların ve koyunların gözünde beyazlık olması ve bunun tedavisi
11. bölüm	Öksürüğü olan hayvanın tedavisi
12. bölüm	İdrarını yapamayan hayvanların tedavisi
13. bölüm	Otlatmadan kaynaklanan <i>mağla</i> hastalığının tedavisi
14. bölüm	Yolculuktan kaynaklanan beden yorgunluğu için tedavi
15. bölüm	İdrar zorluğu için ilaç
16. bölüm	Yellenemeyen hayvan için tedavi
17. bölüm	Karın ağrısı için tedavi
18. bölüm	Soğuk havadan ötürü hastalanan hayvanın tedavisi
19. bölüm	Hayvanın kâkül ve kulak bölgesinde uyuz ve kaşıntının tedavisi
20. bölüm	Bitlenen hayvanlarda kaşıntı ve tedavisi
21. bölüm	Hayvanın yediği yiyecekler sebebiyle ortaya çıkan yaralar ve tedavisi
22. ve 23. bölümler	Safradan kaynaklanan huzursuzluk belirtileri ve tedavisi
24. bölüm	Kara safra ve iltihaplanmalar görülen hayvanın ihtiyacı olan ilaç
25. ve 26. Bölümler	Burun akıntısı ve iltihaplı akıntılar görülen hastalıkların tedavisi
27. bölüm	Gözleri kararan hayvanlardaki hastalığının tedavisi
28 ve 29. Bölümler	Hayvanın eyer ve semer yaralanmalarından kaynaklanan yaralar ve çibanların tedavisi

¹¹⁷⁷ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 86b- 93a.

30. bölüm	Toynakta meydana gelen yaralar ve kaşıntıların tedavisi
31. bölüm	Hayvanın ayaklarında oluşan şişlikler ve <i>müşeş</i> hastalığının tedavisi
32. bölüm	Hayvanın <i>hamer</i> (arpalama) hastalığı nedeniyle ayaklarında oluşan yaralar ve bunun tedavisi
33. bölüm	Siğilin tedavisi
34. bölüm	Erbezlerinde zayıflık olan hayvanların tedavisi
35. bölüm	Yellenmeye sebep olan durumlar için tedavi
36. bölüm	Delirmenin (<i>mecnûn</i> - مجنون) tedavisi
37. bölüm	Kuyruğunu aynı yöne eğrilten hayvanların tedavisi
38. bölüm	Boğaz ve göğüs bölgesindeki şişkinliklerin tedavisi
39. bölüm	<i>Fe'ru</i> (فأر) isimli hastalığın tedavisi
40. bölüm	Durumu kötüleşen hayvanların tedavisi
41. bölüm	Hayvanın bedeninde ğudde (عُذَّة) ortaya çıkması ve bunun tedavisi
42. bölüm	Ölümçül (zehirli) otlar yiyen hayvanın tedavisi
43. bölüm	Zakkum ve yeşil sater otu yiyen hayvanın tedavisi
44. bölüm	<i>Devâşet</i> (دواشت) isimli hastalığın tedavisi
45. Bölüm	Hayvanının hasta olmasını istemeyenlerin yapması gereken (koruyucu) tedaviler
46. bölüm	Binek, davar ve küçükbaş hayvanları ölümçül hastalıklardan koruyan tütsüleme, <i>'aran</i> (عَرَن), <i>şükâk</i> (شَقَاق) ve <i>'adad</i> (عَضْد) hastalıklarının tanımı ve tedavileri
47. Bölüm	Hayvanın besili olmasını sağlamada ve sudâm (صدآم) isimli hastalığı iyileştirmede çok iyi olduğu bilinen tedavi
48. Bölüm	Hayvanlara iyi gelen ve zayıflamasına sebep olan hastalıklardan koruyan yiyecekler
49. Bölüm	Hayvanları iyileştiren ve besili hale getiren tedavi
50. bölüm	Hayvanları sağlıklı ve kusursuz olmasını sağlayan ilaç
51. bölüm	Yavrusunu düşürme tehlikesi bulunan kısırak için yapılması gerekenler
52. bölüm	<i>Şerniyk</i> (شَرْنِيَق) olmuş yerin tedavisi
53. bölüm	<i>Şükâk</i> (شَقَاق) ve <i>'adad</i> (عَضْد) hastalıklarının tedavileri
54. bölüm	Sırtında eyer olmasını istemeyen hayvanlar
55. bölüm	Üzerine binilmesini reddeden hayvanı ıslah etmek
56. bölüm	Kaçmaya meyilli olan hayvanların durumu
57. bölüm	Ceylan derisine yazılarak atların boğazına takılan muska
58. bölüm	<i>Rahsa</i> (رَهْص) hastalığı olan hayvanın durumu ve tedavisi

59. bölüm	Atların kuyruklarının uzun olmasını sağlayan ilaç
60. bölüm	Dizlerinde ağrı olan atların tedavisi
61. bölüm	İshal olan atların tedavisi
62. bölüm	Atlarda kramp ağrısının tedavisi
63. bölüm	Hayvanlarda baş dönmesi sonucu oluşan görme bozukluğu
64. bölüm	Dalak ağrısı olan hayvanların tedavisi
65. bölüm	Hayvanların vücutlarında oluşan ırların tedavisi
66. bölüm	Atların pislik böceği yutması
67. bölüm	Akrep ve ona benzer zehirli hayvanların sebep olduğu illetler ve tedavileri
68. bölüm	Kanlı idrarın tedavisi
69. bölüm	Dağlama ve <i>tebziğ</i> tedavisinin yapıldığı durum
70. bölüm	Hayvanlara iyi gelen yabani ve yetiştirilen bitkilerden yapılan yemler
71. bölüm	Hayvanlara lavman uygulanması
72. bölüm	Hayvanlara faydası olan burundan çektilen ilaç
73. bölüm	Hayvanlara burundan verilen ilaç
74. bölüm	Hayvanların damarlarındaki şişliklerin (<i>milh</i> -ملح) tedavisi
75. bölüm	Hayvanın arka ayağını tekmelemesi sonucu oluşan yaraların (nefh-نَفْح) tedavisi
76. bölüm	Hayvanlara hacamat yapılacak zamanlar
77. bölüm	Hayvanlarda gözlerin farklı olması
78. bölüm	Güçten düşmüş hayvanlara uygulanacak tedavi
79. bölüm	Hayvanların kulak çevresindeki çıbanların tedavisi
80. bölüm	Boğaz yaraları ve tedavileri
81. bölüm	<i>Hınazeyn</i> (خَنَازِين) ve <i>tûs</i> (تَوْتُ) görüldüğünde yapılan tedavi yöntemleri
82. bölüm	<i>İntişar</i> (الْإِنْتِشَار) isimli hastalığın belirtileri
83. bölüm	Hayvanların kısırlaştırılması
84. bölüm	Hayvanların karın bölgesindeki yaraların tedavisi
85. bölüm	Hayvanların vücudunun su toplaması sonucu şişmesine sebep olan (<i>istiskâ</i> -اِسْتِسْقَى) hastalığının tedavisi
86. bölüm	Vücuttaki diğer ırlar ve şişlikler
87. bölüm	Tetanosun tedavisi
88. bölüm	Hayvanlarda karın ağrısı

89. bölüm	Karaciğer ağrısının tedavisi
90. bölüm	Koltuk altında ortaya çıkan şiş yaralar ve onu iyi edecek olan şeyler

Sâbit b. Kurre'nin tercüme ettiği Kitâbü'l-Baytara'ya eklediği bölümdeki hastalık isimlerinin listesi¹¹⁷⁸

Ek Başlık-1	Kan almak için damarı açılan hayvanın tedavisi
Ek Başlık-2	Hastalıktan ötürü acı çeken hayvana iyi gelen (tedavi)
Ek Başlık-3	Eklem ağrısı için tedavi
Ek Başlık-4	Koyunlarda uyuz hastalığının tedavisi
Ek başlık-5	Hayvanlarda <i>deber</i> (الدبر) hastalığının bilinen tedavisi
Ek başlık-6	Hayvanlarda topallama ve bunun tedavisi

¹¹⁷⁸ *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Ktp. 959/3, vr. 165b-167b.

İbn Ahî Hizâm'ın Arapça el yazmalarında geçen hastalık isimleri

SONRADAN ORTAYA ÇIKAN KUSURLAR¹¹⁷⁹
Körlük
Bir gözü olmayan عَوْر
Dil ve kulağın kesilmesi
Dişlerin çıkması
Üzerine bindirmeyen at جَمَاح
Neşesiz, hareketsiz at حزان
Isırma huyu olan عضاض
Yolunu sürekli değiştiren رَوَّغان
Üzerine binilmesini engelleme
Sırtına eyer konulmasını engelleme
Çifte atma
Yüksek sesle kişneme رَعَق
Sırtında yük istemeyen شِمَاس
Nal vurdurmaktan kaçmak
Sürekli tökezleme عَثَّر
Müşşüş مَشْشُش
İntişar انتِشَار
'Aran عرن
Şazâ'nın (شظا) hareketi sonucu ortaya çıkan şişlik
Zevâid زوائد
Dahs دَخَس
Seretân سرطان
Fesha فَسْح
Cered جَرَد
Şükâk شَقَاق
Ku'âb كَعَاب

¹¹⁷⁹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü 'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 64b-65a, *Kitâbü 'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 54a.

Nefha نفح
'Ukâl عقال
Zem'a زمع
Milh ملح
Kam'a قمع
Miktâf (مكتاف)
Hazel هزل
'Azel عزّل
Çillenme نمش
Kesrû'l-aşîb كسر العشيب
Nemle نملة
Toynakta çatlaklar
Toynağın dibinden ayrılması (futûk)
Sırttaki eyer yaraları
'Asm عسم
Tırnak çürütmesi

HAYVANLARDAKİ RAHATSIZLIKLAR VE HASTALIKLAR ¹¹⁸⁰				
Hunânü'l-yâbis (Kuru ruam)	Hunânü'l-ratbe (Yaş ruam)	Hunân fi'l-mefasil (eklem ruamı)	Gaz sancısı (القطيع)	Hunânü ğayr metn (Deri ruamı)
Hamer (Aşırı arpa yeme sonucu oluşan hastalık)	<i>Nefha</i> (نَفْح), <i>verem</i> (وَرَم) ve <i>rih</i> (رِيح)	Mürretü'l-hâyice (مرة الهايجه)	Kerk (كرك)	Karın bölgesindeki rahatsızlıklar
Yaz ve kış aylarında zihinsel bozukluklar	Erkeklik organında iltihaplı yaralar	Göğüs bölgesinde sertlik	Mecnûn/ (Delirme) (مجنون)	Bakar (بَقَر) hastalığı
Bitlenme	Şabeştî (شَابِشْتِي) hastalığı	Rîhu'l-hâyice (ريح الهايجه)	Hatmi çiçeği yiyenlerin zehirlenmesi	Mide yanması ve sancısı (الحام و المغل)
Fe'r (فَار) hastalığı	Bâdahnâm (البَادَخْنَام)	Ekle (اكله)	Ku'âs (قَعَاص) hastalığı	Çıbanlar (دَمَامِيل)
Helilece (هَلِيلَجَة)	Gem yarası	Rîku'l-kadam (ريق القضم)	Yorgunluktan nefesin kesilmesi (انقطاع)	At yaraları (قرحة الخيل)
Baş ağrısı	Dalak ağrısı	Karaciğer ağrısı	Ateşlenme	Rîhu'l-cimâl (ريح الجمال)
Rîhu's Sûs (ريح السوس)	Kalp ağrısı	Mürretü'l-yâbise (مرة اليابس)	Karın fitıkları	Vece'u'l-eşrân (وجع الاشران)
İdrar yaparken ortaya çıkan ağrı	Karın ağrısı (مبطون)	Raşitizm sancısı (وجع الكساح)	Gut (نقرس) hastalığı	Rahsa (رهصة)

¹¹⁸⁰ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye*, Beyazıt Ktp. 3174/1, vr. 65a-b, *Kitâbü'l-Hayl*, Süleymaniye Ktp. 257, vr. 54a-55b.

Su içerken sülük yutma	Ma'd (معض)	Yılan ısırması	Akrep sokması	Yemini yerken örümcek yutan hayvanın durumu
Debha (دبح)	Karın boşluğunda yırtılma	Ihtilâc (اختلاج)	Yabani lahana yiyen hayvanın hastalanması	Bağırsak kurtları
Öldürücü (zehirli) otlar yiyen hayvanların hastalanması	Mide ağrısı	Tavuk pisliği yiyen hayvanın hastalanması	Akciğer hastalıkları	Burunda iltihaplı yara
Karında şişlik	Hanâzîr/ (Sıraca) (خنزير)	Bağırsak yaraları	Bağırsağın yerinden çıkması	Karında sarı su birikmesi
İshal (هيسه)	Hunâkıyye/ (Difteri) (خُنَاقِيَّة)	Süll/(Verem) (سُل)	Tevsüf (توسف) hastalığı	Lezak (لِزَق)
Omuz eklemlerinde kanama (نكبة)	Kırık ve çıkıklar (الخلع و الكسر)	Kabızlık (حصر)	Teşbîk (تشبيك)	Vece'u'l-eklîl (وجع لاكليل)
Toynak aşınması	Toynakta tûte (توت) (duta benzeyen deri hastalığı)	Kemne (كمن)	Gözlerde beyaz sivilceler	Erbezlerinde şişme
Anüs rahatsızlıkları	Yırtıcı hayvanların saldırısı sonucu oluşan yaralar	Demir (kılıç?) yaraları ve aşırı kanamalar	Aşırı kanamalar	Ayakların şişmesi

Erkeklik organının sarkması	Ağzın kötü kokması	İç yaralar ve boğaz yaraları	Kuyruk kıllarında dökülmeler	Gözlerde beyazlıklar
Gözlerde yaralar	Göze su inmesi (katarakt)	Tüy yutan hayvanda ortaya çıkan öksürük	Sudâm (صُدَام) isimli hastalık	Derinin soyulması (قَشَار)
Ağızda beyaz sivilceler/ pamukçuk	Boyun eğriliği	Atın ön ve arka bacaklarında ortaya çıkan yumru şeklinde şişlikler	Havadan ve diğer sebeplerden kaynaklanan öksürük	Kulaklardaki yaralar
Göz kırpma (طَرْف)	Soğuktan kaynaklanan öksürük	Toz ve aşırı sıcaktan kaynaklanan öksürük	Sürekli tekrarlayan öksürük	Gözü kaplayan zar (zafire - ظَفِرَة)
Gözde tüte (ثُوت)/ duta benzeyen deri hastalığı	Rîhu's-sebl (ريح السبل)	Sarılık (يرقان)	Hayvanın dışkılamasını zorlaştıran kalın bağırsak iltihabı (فُولْنَج - kûlenc)	Kuru ve yaş çıbanlar (sa'fe - سَعْفَة)
Böbrek ağrıları	Zakkum yiyen hayvanın hastalanması	Rahim düşmesi	Burun akıntısı	Gözlerde kararma
Eklem kayması	Gözlerde kızarma	Ateş yanığı	Burun kaşıntısı	Siğiller (ثَالِيل)
Kulaklarda kaşıntı	Yediği ot sebebiyle hayvanın gözünde ortaya çıkan beyazlık	Çarpma sonucu oluşan körlük	Bir anda ortaya çıkan gece körlüğü (Şebkûrû'l-Ğışâ' - شَبْكُورُ الْغَشَا -)	Uyuz hastalığı

İdrar güçlüğü	Aşırı yorgunluk hali	Hayvanın yemini reddetmesi	Hayvanın dışkısında arpanın görülmesi (sindirilmemesinden kaynaklı?)	Hayvanda kılların çokluğu sebebiyle yara oluşması (kıl dönmesi?)
Düşük yapmasından korkulan kısrak için tedavi	Ağızdan başlayıp bütün bedene yayılan yaralar	Hayvanların karın bölgesindeki yağ bezeleri (Ğuded – غُدَّة)	Burundan şiddetli kan gelmesi	Dişlerin sallanması
Genizden (حَيَاشِيم) kan gelmesi	Dil altında görülen hastalık (Dafda' – ضفدع)	Su içerken yeşil kurbağa yutan hayvanın durumu	Gelinciğe benzeyen hayvan tarafından ısırılması	Hayvanın çivi veya ona benzer büyük şeyleri yutması
Göz çevresindeki çatlaklar	Kırpık köklerinde ki şişlikler	Güneş ışığına maruz kalan hayvanlarda ateşlenme	Dişlerini birbirine sürtme	Diş etlerinde şişlik
Gözde ve bedenin her yerinde ortaya çıkan fistüller	Uyluk bölgesinde <i>seretân</i>	Hayvanın anüs ve idrarından kan gelmesi	Hayvanların toynaklarında kaşınma	Hayvanların gözüne ve dizginlerine çalı girmesi
Aşırı yorgunluktan hayvanın zayıflaması	Hayvanın kuyruğunda domuz kılına benzeyen kısa kılların olması	Kanlı idrar	Gözde çapak ve iltihap (رَمَد – رَمَص)	Burun ucunun eksik olması
İletü Şehdiyye (علة شهيدية)	Bağırsak dönmesi	Buruna örümcek girmesi	Atların birbirini vurması sonucu çıkan yaralar	Atın dikkatsizliğinden kaynaklanan yaralanmalar
Şiddetli açlık	İnce kemik hastalığı	Hayvanın bedenindeki ezik(çürük)-ler	Ayağına diken ve kamış batan hayvanların durumu	Sinirlerde ortaya çıkan hastalıklar

İBN AHİ HİZÂM'IN TÜRKÇE'YE ÇEVİRİLMİŞ EL YAZMASINDA GEÇEN BÖLÜMLERİN LİSTESİ ¹¹⁸¹	
1. Bölüm	Atların doğduktan sonra ay ve yaşlarına göre çıkan dişleri, bunlara verilen isimleri
2. Bölüm	Atta bulunması gereken en iyi fiziksel özellikler, at, katır ve eşeklerin donları
3. Bölüm	Atların beden yapıları ve uzuvları
4. Bölüm	Atların huyları
5. Bölüm	Yarış atlarının yetiştirilmesi
6. Bölüm	Atlarda doğuştan gelen veya sonradan ortaya çıkan kusurlar
7. Bölüm	Atlarda bulunan uğurlu ve uğursuz nişaneler
8. Bölüm	Atlarda gebelik ve doğum
9. Bölüm	Atın kafa bölgesinde ortaya çıkan hastalıklar ve tedavi yöntemleri
10. Bölüm	Atın boğaz ve boyun bölgesindeki hastalıklar ve tedavi yöntemleri
11. Bölüm	Atın göğüs bölgesindeki hastalıklar ve tedavi yöntemleri
12. Bölüm	Atın arka ve yan bölgelerinde ortaya çıkan hastalıklar
13. Bölüm	Atın karın içi, kasık bölgelerinde, boşaltım sistemi ve üreme organlarında ortaya çıkan hastalıklar
14. Bölüm	Atın kuyruk bölgesindeki hastalıkları ve tedavi yöntemleri
15. Bölüm	Atın bacaklarında görülen hastalıklar ve tedavi yöntemleri
16. Bölüm	Atın incik ve incik sinirinde ortaya çıkan hastalıklar ve tedavi yöntemleri
17.-19. Bölümler	Atın topuk, toynak ve toynağından yukarıda görülen hastalıklar ve tedavi yöntemleri
20. Bölüm	Atın ayaklarındaki şişlikler
21. ve 22. Bölümler	Atın bukağılık bölgesindeki yaralar, atların eklemlerindeki çıkıklar
23. Bölüm	Atlarda sıtma hastalığı
24. Bölüm	Atlarda uyuz, siğil ve <i>baras</i> hastalıkları ve tedavi yöntemleri
25. Bölüm	Atın ağzından sular gelmesi, beyninin azması, deli olması ve bunların tedavileri
26. Bölüm	Aşırı çalıştırılan veya savaşlarda yorulan atlar için yapılması gerekenler
27. Bölüm	Aşırı zayıf atların semirtilmesi
28. Bölüm	Zehirlenmelere karşı uygulanması gereken tedavi yöntemleri
29. Bölüm	Arı, akrep ve yılan sokmalarına karşı uygulanacak tedavi yöntemleri
30. Bölüm	Deve, sığır ve koyun hastalıkları

¹¹⁸¹ İbn Ahî Hizâm, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Ktp. 3535, vr. 7a-8b.

4.6. Yırtıcı Kuşların Yetiştirilmesi ve Tedavisi Üzerine Yazılmış Eserler

Araştırdığımız dönem içerisinde avcılık için kullanılan hayvanlar köpekler, yırtıcı kuşlar (doğan, şahin, kartal) ve pars, kaplan, aslan vb. gibi diğer yırtıcılardır. Özellikle yırtıcı kuşlar en temel avlanma araçlarından birisiydi. Ava çıkmadan önce kuşlar ve diğer avcı yırtıcılar hazırlanır, bunları taşımak ve kontrol altında tutmak için at veya deve sırtına özel bölümler yapılır, hangi avcı hayvanın ne zaman kim tarafından kullanılacağı daha önceden belirlenir, halifenin sağında ve solunda hayvanları taşıyıp ona takdim için görev yapacak kişiler tayin edilirdi.¹¹⁸²

Hem savaş taktiklerini geliştirme hem de eğlence amacıyla yapılan av faaliyetlerinde kullanılan yırtıcı kuşların yetiştirilmesi, eğitimi ve sağlığı ile ilgilenmek önemli bir görevdi. Bu sahada görev yapanlar tecrübelerini kendinden sonrakilerle paylaşarak *bâzdârlığın* gelişimini sağlamıştır. Sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda ise bu türden eserler kaleme alınmaya başlamış ve sonraki yüzyıllarda yazılan eserler için önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Arapçada leş yiyen yırtıcı hayvanlara *kevâsir* veya *davârî*, av kuşlarına ise *cevârih* denilmektedir.¹¹⁸³ Kuş kelimesinin çoğuluna ise *tuyûr* (طيور) denilmektedir. Bu nedenle yırtıcı kuşların yetiştirilmesi ve tedavileri ile ilgili kitaplara *Kitâbu'd-Davarî* veya *Tıbbi't-Tuyur* gibi isimler verilmiştir. Bu alanda yazılan çalışmalar daha sonraki yüzyıllarda *bâzname*, *kitâbü'l-beyzere*, *kitâbü menâfi'i't-tayr* gibi isimlerle de anılmıştır.

Avcılık etkinliklerine merakın ilk tezahürleri Emevîler döneminde başlaması sebebiyle yırtıcı kuşlar ile ilgili eserler Emevîler dönemine dayanmaktadır. Bu alanda tertip edilen ilk eserin yazarları Edhem b. Muhriz ve Gıtrîf b. Kutâme'dir. Edhem ve Gıtrîf'e isnat edilen eserler ise *Kitâbu'd-Davarî't Tayr/Kitâbi't-Tuyûr*'dur (*Tıbbi't-Tuyûr* olarak bilinir). Bu eserlerin av hayvanları ile ilgili eserlerin yazımına çok büyük katkısı olmuş, özellikle on üçüncü yüzyıldan sonra yazılan yırtıcı kuşlar ve avcılık ile ilgili eserlerde Edhem ve Gıtrîf'ten pek çok alıntı yapılmıştır.

¹¹⁸² Metin Yılmaz, "İlk İslâm Fetihlerindeki Savaş Stratejileri ile Avlanma Taktikleri Arasındaki Benzerlik", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2008, 8/2, 2008, s. 13.

¹¹⁸³ Özeydin, *Av*, C. 4, s. 102.

Bu alandaki uzmanlardan Gıtrîf b. Kutâme'nin Emevîler döneminde Hişâm b. Abdülmelik (724-743)'in sarayında av hayvanlarından sorumlu olarak atanan ve *sâhibu'd davari* (yırtıcı kuşlardan sorumlu kişi) unvanı alan ilk kişi olduğu bilinmektedir. Bu alandaki yetkinliği ve becerisi sayesinde onun, 750 yılında Abbâsîlerin başa gelmesine rağmen görevine devam ettiği ve Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd (786-809) zamanına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir.¹¹⁸⁴

4.6.1.1. Kitâbü't-Tuyûr /Tıbbi't-Tuyûr

Yırtıcı kuşların yetiştirilmesi ve tedavileri ile ilgili yazılan eserin bir nüshası *Kitâbü't-Tuyûr/Tıbbi't-Tuyûr* ismiyle Türkiye'de Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesinde 2099 numarası ile kayıtlıdır.¹¹⁸⁵ Yazarı konusunda bazı belirsizlikler bulunan eser hakkında yapılan araştırmaların sonucunda iki görüş ortaya çıkmaktadır. Birinci görüşe göre eserin Edhem b. Muhriz el-Bâhilî tarafından yazılmıştır. İkinci görüşe göre ise hem Emevî hem Abbâsî döneminde yaşamış yırtıcı kuşlardan sorumlu Gıtrîf b. Kutâme, Edhem'den alıntılarla bu eseri kaleme almıştır.

Kitâbü't-Tuyûr ya da *Tıbbi't-Tuyûr* adlı eserin Topkapı Sarayında bulunan el yazmasında bir isim daha geçmektedir ki o da Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd (786-809) zamanında yaşamış olan Haccâc b. Heyseme'dir. Eserin mukaddimesinde Haccâc'ın, yırtıcı kuşlar ile ilgili eserin tarihi hakkında bilgiler sunmuştur. Mukaddimede yer alan açıklamalara göre Haccâc, Hârûn Reşîd'in kütüphanesinde av hayvanları ile ilgili bir kitap bulmuş ve bu kitabın nereden geldiğini öğrenmek için sarayın yırtıcı kuşlardan sorumlu Gıtrîf'e gitmiştir. Haccâc, kitabı Gıtrîf'e gösterince onu tanımış ve bu kitabın nereden geldiğini açıklamıştır. Gıtrîf'in açıklamasına göre, bu eserde Muaz b. Müslim'in (ö. 187/803) Bizans ve İran hükümdarlarından topladığı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Bizanslı bir soylunun, kendi ataları tarafından yazılan yırtıcı kuşlar ile ilgili bir kitabını Abbâsî halifesi Mehdi'ye (775-785) hediye edince Mehdi'nin yırtıcı kuşlara olan merakı artmış ve bu alanda bir kitap yazılmasını istemiştir. Bunun için de yırtıcı kuşları yetiştirmede ve kuşla avlanma yapmada hünerli olan (beyzera)

¹¹⁸⁴ Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 112.

¹¹⁸⁵ Rifat Bilge, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Baznameler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 8, 2011, ss. 169-182, s. 176. Bu yazma eserin başka bir sürümü ise Manisa İl Kütüphanesi'nde *Tıbbi't-Tuyûr* ismi ve 1804/2 numarasıyla kayıtlıdır.

Edhem b. Muhriz'i görevlendirmiştir. Mehdi, Edhem'e yırtıcı kuşlar ile ilgili İran, Türk ve Bizanslı bilginlerin tıbbi bilgilerini ve Müslüman uzmanların deneyimlerini içeren bir kitap yazmasını emretmiş, bunun üzerine Edhem de *Kitâbü't-Tuyûr*'u yazmıştır.¹¹⁸⁶

Yukarıda aktarılan rivayete göre *Kitâbü't-Tuyûr*'un yazarı Edhem gibi görünse de kronolojik olarak bazı hataların olduğu tespit edilmiştir. Çünkü Edhem b. Muhriz'in kaynaklarda geçen ölüm tarihi 718 yılıdır. Ayrıca onun Humus'un 637 fethedilmesinden sonra burada doğan ilk Müslüman çocuk olduğu, Muaviye b. Süfyân'ı gördüğü ve Emevîler döneminde Haccâc b. Yusuf'un komutanlarından biri olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁸⁷ Fakat rivayette anlatılan dönemle Edhem'in yaşadığı dönem kıyaslandığında arada neredeyse yüz elli yıl kadar uzun bir aralığın olduğu görülmektedir.

Edhem'in rivayetteki döneme kadar yaşaması mümkün gözükmediğinden kaynaktaki bilgiyi mantıklı bir dayanağa oturtmak için eseri yazan kişinin Edhem b. Mahruz ile aynı adı taşıyan torunu olabileceği ihtimalini ileri sürenler de olmuştur.¹¹⁸⁸ Yukarıdaki açıklanan kronoloji hatasını dikkate alarak bu eserin Edhem b. Mahruz'un değil, eserin giriş kısmında detaylı bilgiler veren Gıtrîf b. Kutâme'nin yazdığını, Edhem ile ilgili bilgiyi verdikten sonra eseri yazdığını belirten fakat ismi verilmeyen şahsın Gıtrîf olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Çünkü Edhem kendi döneminde yırtıcı kuşlar ile ilgili bilgiler toplayıp bunları derlemiş, zaten Emevîler döneminde *sâhibu'd-davari* olan Gıtrîf de bu metinlerle beraber Mehdi'nin yırtıcı kuşlar ile ilgili bir eser yazmasını emretmesi üzerine bunları kullanmış olabileceği ihtimalinin daha yüksek olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁸⁹

Mehdi'ye yırtıcı kuşlar ile ilgili hediye edilen kitap, İmparator Trianus (98-117) ve Galen'den önce yaşamış Yunan bir hekim olan Bilge Archigenis'in tecrübelerini içermektedir. Bu nedenle Edhem ve Gıtrîf'in çalışmasında Archigenis'ten alıntılar

¹¹⁸⁶ Anna Akasoy, "Falconry in Arabic Literature: from Its Beginnings to the Mid-9th Century", *Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism Throughout the Millennia on Global Scale*, eds. Karl-Heinz Gersmann and Oliver Grimm, Kiel 2018, s. 1785-1786.

¹¹⁸⁷ Zirikî, *A'lâm*, C. 1, s. 282.

¹¹⁸⁸ Ursula Sezgin, *Abû Mihnaf: Ein Beitrag zur Historiographie der Umayyadischen Zeit*, Brill, Leiden 1971, ss. 196-197; Anna Akasoy, *Falconry in Arabic Literature*, s. 1786.

¹¹⁸⁹ Anna Akasoy, *Falconry in Arabic Literature*, s. 1786.

bulunmaktadır.¹¹⁹⁰ Ayrıca eserde Araplar arasında “Balinus” olarak bilinen Tyana’lı Apollonius ve ilk yırtıcı kuşlarla avlanan Bizans kralının (*meliku’l-Rûm*) tecrübeleri de yer alır.¹¹⁹¹ Bunların dışında “Kağan” isimli (eserde başlık olarak geçmektedir) bir Türk hükümdardan ve ismi bilinmeyen İranlı bir bilginden alıntılar da içermektedir.¹¹⁹²

Eser yüz elli üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden zooloji ve veteriner hekimlik üzerine ele alınan konular ise şu şekildedir:¹¹⁹³

- Yırtıcı kuşların cinsleri ve türleri,
- Erkek ve dişi yırtıcı kuşlar hakkında bilgiler,
- Doğanların türlere ve ülkelere göre bilgisi,
- Hangi doğanlar büyük kuşları öldürür,
- Küçük kuşların avı için kullanılacak doğan türü,
- Alaca doğan tanımı ve genel özellikleri,
- Alaca doğanların renkleri ve anavatanları,
- Ulu doğanın tanımı,
- Ulu doğanların renkleri ve anavatanları,
- Kartalın tanımı,
- Satın alırken doğanın sağlığını kontrol etme,
- Doğan ve kartallarda ağaca tüneme alışkanlığına karşı yapılması gerekenler,
- Havada çok fazla dönen şahin hakkında,
- Yırtıcı kuşlarda tüy dökümü (değişimi) ve tüy dökümü döneminde kaldıkları yuvalar hakkında,
- Tüy dökmenin hızlanması,
- Sağlık belirtileri,
- Hastalık belirtileri,
- Doğanların hastalıkları hakkında genel açıklamalar,
- Dış şekil değişikliğine neden olan hastalık belirtileri,

¹¹⁹⁰ 13. yüzyılda yırtıcı kuşlar ile ilgili *el-Kanunü'l-vazih fi mualecati'l-cevarih* eseri yazan Türk asıllı Buğdi b. Ali b. Kuştımur da kendi eserinde Mehdi’ye hediye edilen kitapta Archigenis’in bilgilerini olduğunu kaydetmiştir. Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 89.

¹¹⁹¹ Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 89-90.

¹¹⁹² Anna Akasoy, *Falconry in Arabic Literature*, s. 1781.

¹¹⁹³ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 358.

- Doğanın doğal davranışını değiştiren hastalık belirtileri,
- Vücuttan herhangi bir atılımla ilişkili hastalık belirtileri,
- Göz hastalığının tedavisi, gözlerde iltihaplanma,
- Baş bölgesindeki akıntılar, sağrıda akıntı, burun akıntısı,
- Kabızlık, pamukçuk, karın kanseri, tüy kanseri, astım, sırt ağrısı,
- Burun deliklerinden mukus sızdığında,
- *İştârim* adlı hastalık,
- Gözdeki su akıntısı,
- Karaciğer ağrısı,
- İç organlarda bir hastalık olduğunda dışkıda irin ortaya çıkması,
- Pençelerde çatlaklar, hemoroitler, gut,
- Pençelerde kırık ve çıkıklar, kırık ve çıkıklar için Bizans merhemi,
- Kış aylarında doğanlara saldıran bitlere karşı Bizans tedavisi,
- Tüylerin köklerinde kurt oluşumu,
- Tuzlu yiyeceklerden ötürü tüylerin kopması,
- Ağız kenarlarında yaralar,
- Müshil ile tedavi,
- Tüm iç hastalıklar için bir ilaç,
- Sindirim bozukluğu, kabızlık,
- Sırt bölgesindeki yaralar,
- Doğanların nefes alımının zayıflaması,
- Bir hastalık ortaya çıkmadan önce fark edilmesi,
- Ölüm belirtileri,
- Sindirim destekleyici ilaç

4.6.1.2. Kitâbü'l-Mütevekkil

Abbâsî Halifesi Mütevekil (847-861) için avcı kuşlar, köpekler ve parslar kullanılarak yapılan avlanma yöntemleri ve avcı kuşların tedavileri hakkında yazılan eserdir.¹¹⁹⁴ Bu eserin varlığı, on üçüncü yüzyılda İmparator II. Friedrich (1194–1250)'in isteği üzerine Sicilya sarayında Arapçadan Latinceye çevrilerek Moamin'e

¹¹⁹⁴ Sezgin, *GAS*, C. 3, s. 377.

atfedilen eserde yer alan iki temel kaynaktan biri olarak kaydedilmesi sayesinde bilinmektedir. Moamin’de yer alan ve Latinceye çevrilen diğer bir eser ise Gıtrîf’e aittir. Ayrıca eser Kastilya Kralı X. Alfonso döneminde Kastilya diline (İspanyolca) de çevrilmiştir. Bu sayede eser Avrupa’da popüler bir kitap haline gelmiştir.¹¹⁹⁵

Mütevekkil’e atfedilen bu kitabın asıl nüshası bulunmamaktadır. Akasoy ve Georges eserin İbn Nedîm’de geçen Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Bâzyâr’ın yazmış olduğu *Kitâbü’l-Cevârih* ile aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim İbn Nedîm, Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Bâzyâr’ın eserini kaleme alırken Fars, Bizans, Türk ve Arapların av kitaplarından (*Kitâbü’l-Buzât*) yararlandığını belirtmiştir.¹¹⁹⁶ Katalanca ve Latince metinleri üzerinde yapılan araştırmalarda Gotha Kütüphanesi’nde 2092 numarasıyla kayıtlı yazarı belli olmayan *Kitâbü’s-Sayd* isimli eserin, Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Bâzyâr’ın eseri *Kitâbü’l-Cevârih* olduğunu tespit edilmiştir. Ayrıca İbn Nedîm’in Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Bâzyâr’ın eserini yazarken faydalandığından bahsettiği Araplara ait av kitabının, Gıtrîf’in yazmış olduğu eser olabileceği tahmin edilmektedir.¹¹⁹⁷

Eserde yırtıcı kuşların bakım ve tedavileri ile ilgili konular ise şu şekildedir:

- İç kanamalarının tedavisi, zayıf veya huysuz şahinler için yapılması gerekenler,
- Vücutta oluşan aşırı mukus, iç pnömatozun (şişlik?) tedavisi,
- Nezle türleri ve tedavileri,
- Çürük et yemesinden kaynaklanan sindirim bozukluğuna bağlı hastalığın tedavisi,
- Duman ve tozun neden olduğu nezle tedavisi,

¹¹⁹⁵ Akasoy ve Georges, Muhammad ibn ‘Abdallâh al-Bâzyâr Das Falken- und Hundebuch des Kalifen al-Mutawakkil (Wissenskultur Und Gesellschaftlicher Wandel), Akademie Verlag, 2005, Berlin, s. 9; Möller, *Studien*, ss. 118-120; Anna Akasoy “The Influence of Arabic Tradition of Falconry and Hunting on Western Europe,” *Islamic Crosspollinations: Interactions in the Medieval Middle East*, eds. Anna Akasoy, James E. Montgomery and Peter E. Pormann, Gibb Memorial Trust, Exter 2007, s. 54-57; Emilie Savage-Smith, “Das Falken- und Hundebuch des Kalifen al-Mutawakkil”, *Bulletin of the History of Medicine Johns Hopkins University Press*, 82/2, 2008 ss. 434-436, ss. 434-435; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 8; Muhammad ibn ‘Abd Allâh ibn ‘Umar al-Bâzyâr, *Libro de los Animales que cazan (Kitâb al-ÿawârih)*, ed. J.M. Fradejas Rueda, Editorial Casariego, Madrid 1987.

¹¹⁹⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 802.

¹¹⁹⁷ Akasoy ve Georges, *Das Falken- und Hundebuch des Kalifen al-Mutawakkil*, s. 11; Anna Akasoy, *Falconry in Arabic Literature*, s. 1785; Shehada, *Mamluks and Animals*, s. 8.

- Vücuttaki eziklerin tedavisi,
- Baş ağrısı tedavisi,
- Titreme belirtilerinin görüldüğü *er-rah* isimli hastalığın tedavisi,
- Kafa bölgesindeki pnömatozlerin(?) tedavisi,
- Kafa ve kanatlarda görülen bitlenmelerin tedavisi,
- Gözlerdeki beyazlığın tedavi edilmesi, gözlerde aşırı sulanmanın tedavisi, göz kapaklarının daralması ve kapanması, katarakt tedavisi, gözlerdeki şişkinliğin tedavisi,
- *Turfa* ve *sûzank* isimli hastalıkların tedavisi,
- Kulak ağrısı ve sağırılığın tedavisi,
- Uyuşukluk ve uykusuzluk durumlarının tedavisi,
- Tıkalı burun deliklerinin tedavisi,
- Kırık veya çıkık gagaların tedavisi,
- Akıntılı ve kuru rinitlerde (nezle) tedavi, nefes almadan burun deliklerinden çıkan havanın tedavisi,
- Ağızdaki çürüklüğün tedavisi,
- Boğazdaki hırıltı, balgam ve ülserin tedavisi,
- İç hastalıkların tedavisi, *sanak* hastalığı, hazımsızlık, bulantı ve kusmanın belirtileri, nedenleri ve tedavileri,
- Susuzluğun tedavisi,
- Karaciğer ve akciğerlerin tedavisi,
- Aşırı zayıflama durumunda tedavi,
- Astım tedavisi ve şiddetli solunum güçlüğü,
- Sindirim bozukluğu ve ishalin tedavisi,
- Bağırsak kurtlarının tedavisi, alt karın bölgesinden gelen sesler ve bu rahatsızlığın tedavisi,
- *el-Ğiss* ve *iştârim* isimli hastalıkların tedavisi,
- Kuşlarda halsizlikten ötürü çarpma ve darbe kazalarının yaşanması ve bunların sonucunda ortaya çıkan *dâmsak* isimli hastalığın tedavisi, av yorgunluğunun tedavisi,

- İç yaralanmalar, iç organlarda ortaya çıkan *dabîla* ve *kürûh* isimli ülserlerin ve dışkıdaki görülen kan pıhtılarının tedavisi,
- Dış yaralanmaların tedavisi,
- Kırık ve çıkık uzuvların tedavisi,
- Soğuktan kaynaklanan hastalıkların tedavisi,
- Tek taraflı felcin tedavisi,
- Sırt ve kanat köklerindeki ağrıların tedavisi, sağrılarda ortağa çıkan *zimmikâ* ve 'uğz şikayetlerin tedavisi,
- Uyuzun tedavisi, bit, kene ve haşeratların tedavisi, yapışkan tüylerin tedavisi, yanmış tüylerin tedavisi, tüylerini yiyen kuşların tedavisi, kırık tüylerin onarılması,
- Ayak tabanlarında ortaya çıkan siğil, hemoroit, gut ve *şîznîk* isimli hastalığın tedavileri,
- Pençelerde ülser ve irinin, pençe kaybı, ayaklarda kırık ve şişliklerin, ayak tabanlarının iç kısımlarındaki sıyrıkların, ayaklarda fistüle benzer delinmelerin ve tırnaklardaki hastalıkların tedavisi.

SONUÇ

İnsanoğlunun başaramadığı, eksik olduğu veya gücünün yetmediği durumlarda en büyük yardımcısı hayvanlar olmuştur. Allah, insanoğlunun bu dünyada güçlü bir şekilde var olabilmesi için hayvanları hizmetine sunmuştur. Bununla beraber hayvanlarla ilgili sorumlulukları da insanlara vermiştir. Hayvanların tıpkı insanlar gibi can taşımaları ve biyolojik sistemlere sahip olmaları sebebiyle sağlık, beslenme, tedavi, vb. ihtiyaçları bulunmaktadır ve bu ihtiyaçlarını karşılamak insanın görevleri arasındadır.

Veteriner hekimliğin araştırma konuları kapsamında olması bakımından tezimizde incelediğimiz 6. ila 9. yüzyıllar arasında hayvan hakları ve refahına ne derece dikkat edildiğini tespit etmeye çalıştık. Hayvan hakları Avrupa'da 19. yüzyılda ortaya çıkan çok yeni bir kavram olmasına karşın İslam'ın gönderildiği 7. yüzyılda hayvanların haklarının Kur'an ve sünnetle belirlendiği ve korunduğu görülmektedir. Cahiliye döneminde hayvanların toplum tarafından çok sevilmesine ve onlara olan bağlılıklarına rağmen bilinçsiz ve taassup içeren uygulamalarına şahit olmaktadır. Kendi geleneksel ritüellerini de buna ilave ettiğimizde hayvanlara karşı zulme varan hak ihlalleri söz konusu olmuştur. Bu gelenek ve ritüellerin bazıları Allah tarafından Kur'an ayetleriyle, bazıları ise Hz. Peygamber'in uyarıları ile ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber, bizzat kendisinin hayvanlara olan yumuşak ve hassasiyet dolu davranışlarıyla ashabına örnek olmuştur. Hz. Peygamber, hayvanlara yapılan dikkatsiz tutum ve yaklaşımlar karşısında uyarılarda bulunmuş, hayvanların yaşam kalitesini artıracak ve haklarını koruyacak önemli hükümler getirmiştir. Bundan hareketle hayvanların sağlığının korunmasının ve tedavi masraflarının sahibinin sorumluluğunda olduğu ve buna riayet etmesi gerektiği esas olarak kabul edilmiştir.

Tezimizde ulaştığımız temel sonuçlardan bir tanesi, 6. ila 9. yüzyıllar arasında hayvan sağlığının korunması, veteriner tıbbı ve bu alandaki faaliyetlerin ne derece etkin olduğunun tespitiydi. Çünkü incelediğimiz dönem ile ilgili veteriner hekimlik faaliyetleri hususunda yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu alanda en çok yapılan araştırmalar eser tespit çalışmaları ve bunların gün yüzüne çıkarılarak günümüz veteriner tıbbı ile karşılaştırmaları şeklindedir. Bu türden yapılan

Çalışmaların veteriner hekimlik tarihine katkısı oldukça büyüktür. Ancak biz araştırmamızı sadece eser incelemeleri ile sınırlandırmayarak Cahiliye dönemi, İslam tarihinin ilk dönemleri ve İslam devletinde kurumsallaşmanın olgunlaşıp geliştiği dönem olan 6. ila 9. yüzyıllarda veteriner hekimliğin durumu ve gelişimini ortaya koymaya çalıştık. Veteriner hekim olarak bilinen baytarların hayvanlarla i içe olan toplumda her an ihtiyaı hissedilen etkin mesleklerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Arapların mutluluklarını, hüzünlerini, hastalıklarını, aşkları, kahramanlıklarını kısaca hayatının her anını tıpkı bir film gibi sundukları şiirlerinde, baytarlara ve maharetlerine yer vermeleri bunun en önemli delili olmuştur.

Gücünden, hızından, etinden, sütünden, derisinden faydalandıkları at, deve, katır ve eşekler baytarların tedavi ettikleri hayvanların başındadır. Ancak kaynaklarda baytarların atları tedavi etmeleriyle ilgili bilgilerin sıklıkla yer alması uzmanlık alanlarının özellikle atlarla ilgili olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni ise atların maliyetinin yüksek olması, beslenme ve antrenmanı için özel program uygulanması, ulaşım ve savaş gibi önemli alanlarda etkin rolünün olmasından kaynaklanmaktadır. Savaşların kazanılması, orduda yer alan atların sayısı ve bu atların güçlü ve sağlıklı olmasına bağlıydı. Cahiliye döneminde kabilelerin g göstergesi ve kabile savaşlarında üstünlük sağlaması, besili ve sağlıklı atların sayısı ile doğru orantılıydı. İslam'ın gelişi ve mşiklerle yapılan savaşlarda başarılı olmak amacıyla Hz. Peygamber'in at yetiştirilmesine dair teşviki ve hadisleri de atların Müslümanlar arasında önemini daha fazla artırmıştır. İlerleyen yıllarda fetihlerin yayılmasıyla beraber ordugh şehirleri kurulmuş ve at yetiştirilen tavlalar tesis edilmiştir. Ordunun atların beslenmesi, sağlığının korunması, antrenmanlarının yapılması (*tadmr*) ve hastalandıklarında tedavi edilmesi için orduda özel baytarlar görevlendirilmiştir. Baytarlar başlarda orduda sadece zanaatkar olarak yardımcı hizmetler sınıfında bulunurken daha sonra asker olarak da vazife yapmıştır. Bu sınıf daha sonra *el-Kudeydiyye* ismiyle askeri bir bölük haline getirilmiştir.

Baytarlar ordunun dışında diğer çalışma sahalarında da görev yapmışlardır. Bunlar arasında en çok sorumluluğa sahip olanlar saray ahırlarında (istabl) görev yapanlardı. Çünkü devlet adamlarına ait hayvanların kusursuz görünmesi gerekmektedir. Hayvanların kusursuzluğu hem devletin hem de yöneticilerin otorite

ve karizmatikliğinin göstergesiydi. Ayrıca devletler arasında atların, hediyeleşme unsuru olarak kullanılması sebebiyle, onların nitelikli ve güçlü olması aynı zamanda devletin gücünü ve zenginliğini kanıtlayacağından baytarların hayvanların sağlığına dikkat etmeleri hususunda sorumlulukları oldukça büyüktü. Bununla beraber hayvanların barındığı bu ahırlarda salgın hastalıkların ortaya çıkmaması, satın alınan veya hediye olarak getirilen hayvanların muayenelerinin dikkatle yapılması baytarların önemli görevlerindendi.

Veteriner hekimlik bilimi, tıbbın kollarından biri olması sebebiyle mesleğe özgü tedavi yöntemlerinin uygulanması için baytarlar muayenehanelere ihtiyaç duyarlardı. Araştırdığımız dönemde tespit ettiğimiz üzere baytarlar zanaatkar olmaları sebebiyle muayenehane olarak kullandıkları dükkanları bulunurdu. Baytarlar sabit dükkanlar yanında yolculuklarda ortaya çıkabilecek acil durumlar için yol güzergahlarında seyyar muayenehaneler kurarlardı. Muayenehanelerinin yolcular tarafından kolay bulunabilmesi için de dükkanlara bayrak asarlardı. Saray ahırlarında da hayvanların tedavi edildiği, yeni getirilen hayvanların bir nevi check up'ı yapıldığı klinik olarak ayrılan bölümler bulunurdu. Baytarlar çeşitli malzemelerle hayvanların tedavisi için özel ilaçlar hazırlarlardı. Baytarların uzmanlıklarını gösterdikleri tedaviler daha çok cerrahi operasyonlardı. *Minkab*, *mibdağ*, *mibzağ*, vb. gibi aletler kullanarak hayvanlara sirayet eden ciddi hastalıklar için yaptıkları cerrahi operasyonlar bugünkü veteriner tıbbında kullanılan bazı tedavi usulleri ile benzerlik göstermektedir.

Baytarlığın bu denli maharet ve uzmanlık isteyen bir meslek olmasına rağmen, kaynaklarda ismen yer verilen baytarlara rastlayamadık. Baytar olarak anılan ismine ulaştığımız tek şahıs Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) döneminde yaşamış olduğu belirtilen fakat kendisi hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Humuslu bir Hristiyan Gazvân el-Baytar'dır. Ayrıca küçük çaplı tedaviler yapan As b. Vâil, avlarını yakaladıktan sonra damgalayıp yeniden doğaya salan Emevî halifesi II. Velîd (ö. 126/744) ve aynı uygulamayı yaptığı tahmin edilen Emevî komutanlarından Ebû Muhammed es-Süfyânî baytar lakaplarıyla anılmıştır.

Araştırdığımız dönemin içerisinde baytarlıkla ün yapmış en önemli şahıs hiç şüphesiz İbn Ahî Hizâm el-Hutteli'dir. Komutanlık ve imrahorluk görevleri yapmış

olan İbn Ahî Hizâm hayvan yetiştirilmesindeki bilgisi, sağlıklarının korunması ve tedavi edilmesindeki başarısı sayesinde yaşadığı yüzyıla damgasını vurmuştur. Abbâsî halifesi Mûtevekkil (847-861)'in de kendisini teşvik etmesiyle beraber İslam medeniyetinde veteriner hekimlik üzerine yazılan ilk müstakil eseri kaleme almıştır. Sonraki yüzyıllarda baytarlıkla ilgili kaleme alınan çalışmalar için örnek teşkil eden eserden çok sayıda alıntılar yapılmıştır.

Av hayvanlarının sağlığı ve tedavisi ile ünlü Gıtrîf b. Kutâme de baytarlıkla anılan şahsiyetlerden olmamasına rağmen veteriner hekimliğe olan katkısından ötürü onu da anmak gerekmektedir. Gıtrîf, Emevî halifeleri Hişâm b. Abdülmelik (724-743) ve Velîd b. Yezîd (743-744) dönemlerinde avcılık ve av hayvanlarının sağlığıyla ilgilenen devlet görevlilerinden olduğu ve onun Hişâm'ın sarayında av hayvanlarından sorumlu olarak atanan ve *sâhibu'd-davari* (yırtıcı kuşlarından sorumlu kişi) unvanı alan ve yırtıcı kuşlar hakkında ilk kitap yazan kişi olduğu bilinmektedir.

Baytarlar dışında halkın vakıf olduğu tedavi usulleri ve veteriner hekimlik faaliyetleri, tezimizin konusu kapsamında tespit etmeye çalıştığımız problemlerden bir tanesiydi. Zira günümüz veteriner hekimliğin araştırma konuları arasında folklorik veteriner hekimlik faaliyetleri de yer almaktadır. Hayvanlarla beraber vakit geçiren, onlarda ortaya çıkabilecek fizyolojik değişiklikleri fark edebilecek seviyede tecrübe sahibi kişilerin hayvanlarını iyileştirmek için ya da sağlıklarını korumak için nesilden nesile aktarmış oldukları ya da baytarlardan öğrenmiş oldukları tedavi usullerini kullandıkları görülmektedir. Özellikle seyis, süvari, imrahor ve komutanların hayvan özelliklerini bilecek, sağlıklı ve hasta hayvanları tespit edebilecek, iyi hayvan soylarını tanıyabilecek seviyede olması, beslenme ve yetiştiricilik faaliyetlerinde bilgi sahibi olması, hatta bazı hayvan hastalıklarının semptomlarını tanıyarak bunlara uygun ilaç hazırlanması ve uygulanmasında tecrübe sahibi olması gerekmektedir. Ayrıca folklorik veteriner hekimlik faaliyetleri, ilm-i hayevân ve veteriner hekimliğe dair eserlere önemli katkıları olmuştur.

Veteriner hekimlik faaliyetleri kapsamında yırtıcı kuşlar ve av hayvanlarının yetiştiriciliği ve sağlığı ile ilgilenen bâzd(y)ârlar görevleri büyük önem arz etmekteydi. Fetihlerin genişlemesiyle Hint, Bizans, İran gibi medeniyetlerle karşılaşan Araplar, onlarda gördükleri yırtıcı hayvanları kullanarak yapılan av tekniklerini öğrenmişler ve

yırtıcı hayvan yetiştiriciliğine merak salmışlardır. Bu hayvanların en değerlileri yırtıcı kuşlardı. Yırtıcı kuşların yetiştirilmesi, üremeleri, gelişim dönemleri, hastalık ve tedavileri için sarayda görevli bâzd(y)ârlar bulunmaktaydı. Bâzd(y)ârlar kendilerinden sonra yırtıcı kuşların bakım ve sağlığını devam ettirecek kişiler için eserler kaleme almışlardır.

Veteriner hekimliğin, ortaya çıkışından günümüze kadar tanınması ve gelişiminin tespiti yazma eserler sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Milattan önce başlayan hayvanlar ve veteriner hekimlikle ilgili eserlerin yazımı, bu alanda yapılan tıbbi uygulamalar ve tecrübelerin bir sonraki nesile aktarılması, mesleğin gelişiminin ilerlemesini sağlamıştır. Başta Yunan ve Hint olmak üzere Bizans, İran ve Çin medeniyetlerinde yazılan eserler, İslam medeniyetinin genişlemesi ve ilme önem verilmesi sayesinde Müslümanların himayesine geçmiştir. Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri kapsamında ilm-i hayevân ve baytar kitapları Arapçaya çevrilmiştir. İslam medeniyetinde bu türden eserlerin kaleme alınması oldukça zengin bir ilim mirasının teşkilini sağlamıştır.

Veteriner tarihi araştırmacıları, İslam tarihinde ilm-i hayevân ve veteriner hekimlikle ilgili eserlerin yazıldığı ve bu alanda en parlak dönemin yaşandığı 9. yüzyıldan sonrası hakkında araştırmalar yapmışlardır. Ancak 8. ve 9. yüzyıllar arasında yazılan eserler yeterince tetkik edilmemiştir. Bunun nedeni ise hayvanlar âlemiyle ilgili eserlerin, dil ve lügat kitapları kapsamında kabul edilmiş olmalarıdır. Kitapların yazılma amacı ve içeriğine bakıldığında bu görüş doğru kabul edilebilir görülse de başta İbnü'l-Kelbî, Asmaî, Ma'mer b. Müsennâ olmak üzere at, deve, koyun gibi Arapların en çok değer verdiği ve yaşamına bel bağladığı hayvanlar hakkında yazdıkları kitaplar, sonraki yüzyıllarda kaleme alınan eserler için önemli başvuru kaynakları olmuştur. Kitaplarda yer alan sözcükler ve şiirlerin, baytar kitapları olarak bilinen *kitâbü'l-baytar*alara katkısının önemini tespit ettik. İbn Ahî Hizâm *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*'yı kaleme alırken ayak ve toynak kusurları ve hastalıkları konusunda sunduğu bilgilerde Asmaî'den faydalandığını belirtmiştir. Ayrıca söz konusu yüzyıllarda yazılan eserlerde, hayvanları zoolojik açıdan ele alan bilgileri de tespit etmeye çalıştık. Bu sayede hayvan fizyolojisi ve araştırmalarına olan ilginin bu dönemde ileri seviyede olduğu sonucuna ulaştık.

Huneyn b. İshak'ın Theomnestos'un *hippiatri* (at veterinerliği) üzerine yazdığı Yunanca çalışmayı Arapçaya tercüme etmesi ve Sâbit b. Kurre'nin, Tyanalı Apollonios'a izâfe edildiği tahmin edilen Yunanca eserin Farsçaya çevirisini Arapçaya tercüme etmesi araştırdığımız dönemin en önemli yazma eserleridir. Eserler konusundaki en büyük şansımız bu yazmaların Türkiye'de bulunmasıdır. Bu iki eserden Huneyn b. İshak'ın çeviri üzerinde çalışmalar yapılmasına rağmen Sâbit b. Kurre'nin çevirisi hakkında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan tezimizi özgün kılan ve sunmak istediğimiz konulardan bir tanesi budur. Bilim dalımızın İslam Tarihi olması nedeniyle her iki eserde de yer alan bilgileri veteriner hekim olarak değil, sadece içerik olarak sunduk. Takdir edilir ki sadece bir yazma eserin üzerinde yapılan çalışmalar sayfalar dolusu bir tezin yazılmasını sağlarken, her eseri bu şekilde tetkik etmek hem tezimizin araştırma amacından çıkmasına hem de veteriner hekimlik gibi uzmanlık isteyen bir alanda tezin güvenilirliğinin azalmasına sebep olacağından verdiğimiz bilgileri sınırlandırmaya çalıştık.

İncelediğimiz eserler arasında İbn Ahî Hizâm'ın günümüze kadar gelen ve Türkiye'de bulunan yazma eserleri de bulunmaktadır. İbn Ahî Hizâm eserini kaleme alırken oldukça titiz ve kapsamlı bir çalışma yapmış, kendi bilgi ve tecrübesinin yanında baytarlıkla ilgili farklı dillerden Arapçaya tercüme edilmiş eski kaynaklardan ve İslam âlimlerin çalışmalarından yararlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda baytarlıkla ilgili kaleme alınan çalışmalar için örnek teşkil eden eserden çok sayıda alıntılar yapılmıştır. Günümüzde İbn Ahî Hizâm'ın çalışması üzerinde halen daha araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırmalarda onun uyguladığı tedavi yöntemlerinin özgün olduğu ve veteriner hekimliğinde başarısının yaşadığı döneme kıyasla ileri seviyede olduğu kabul edilmektedir.

Tezimizde tespit ettiğimiz sonuçlardan biri de İslami dönemde ilm-i hayevân ve veteriner hekimlik üzerine yazılan eserlerin gelişerek özgünleşmesidir. Çünkü İslam âlimleri okudukları ve tercüme ettikleri eserlerden sadece birebir bilgi aktarımı yapmakla kalmamışlardır. Kendileri yapmış oldukları araştırmalarla ve baytarlardan veya halktan öğrendikleriyle birlikte bu bilgileri harmanlayarak eserlerinde yer vermişlerdir. Özellikle üreme, gebelik, doğum dönemleri ve ayak, eklem ve toynak kusurları ve hastalıkları söz konusu dönem içerisinde özgün olarak bütün eserlerde yer

verilen hususlar olmuş ve eserlerin özgün bir değer taşımasına vesile olmuştur. Ayrıca araştırdığımız dönemde veteriner hekimlik, diğer medeniyetlerde gerilemesine ve mesleğin önemini kaybetmesine rağmen, İslam medeniyetinde önem kazanmış ve veteriner tıbbının gelişmesini sağlamıştır.

Tezimiz Türkiye’de İslam Tarihi bilim dalında veteriner hekimliğe dair yapılan ilk çalışmadır. Yapmış olduğumuz araştırmalarda gördük ki arka plana bırakılan veteriner hekimlik konusu incelendikçe önemli bilgiler ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın bundan sonra yapılacak araştırma ve tezlere kaynak ve rehber olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

A. Yazma Eserler

Aristotales, *Baytarnâme*, Köprülü Kütüphanesi., nr. 361/2, vr. 14^b-19^a

İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü 'l-Hayl ve 'l-Fürûsiyye ve 'l-Baytara*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hafid Efendi Koleksiyonu, nr. 257, vr. 1-110^a, h. 759.

-----, *Kitâbü 'l-Fürûsiyye ve 'l-Baytara*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. 3174/1, vr. 1-135^a.

-----, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, nr. 3535.

Kitâbü 'l-Baytara, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/1, vr. 1^b-50^a, h. 674.

Kitâbü 'l-Baytara, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/2, vr. 50^b-86^b.

Kitâbü 'l-Baytara, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/3, vr. 86^b-167^b.

Vehb b. Münebbih, *Kitâb fi 'l-'İlm Siyasü 'l-Hayl*, Bibliothèque nationale de France, Ms. Arabe 2817, vr. 1v- 100r.

B. Temel Kaynaklar

Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannefî 'l-Hadîs*, thk. Habibü'r-Rahman el-A'zamî ve Ma'mer b. Râşid, C. 1-10, Tevzî' el-Mektebü'l- İslamî, Beyrut 1983

Accâc, Ebü'l-Cahhâf (Ebû Abdillâh) Rü'be b. Abdillâh b. Rü'be b. Lebîd (ö. 145/762), *Dîvân*, thk. Dâhî Abdülbakî Muhammed, C. 1, Mecm'aü'l-Luğati'l-Arabiyye, Kahire 1429/2008.

_____, *Dîvân*, thk. Abdülvehhab Avdallah, C. 2, Mecm'aü'l-Luğatil-Arabiyye, Kahire, 1432/2011.

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî (ö. 1162/1749), *Keşfu 'l-Hafâ ve Müzîlû 'l-İlbâs*, thk. Muhammed Abdu'l-Azîz el-Hâlidî, C. 1-2, Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh (ö. 241/855), *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnâvût, vd., C. 1-50, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut t.y.

Alkame b. Abede el-Fahl (ö. 3/625 [?]), *Dîvân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Mektebetü'l-Mahmûdiyyi'l-Ticâriyye, Kahire 1353/1935.

Âlûsî, Mahmûd Şükrî (1857-1924), *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet Eserî, C. 1-3, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire ty.

Amr b. Riggâ' (ö. 95/714) *Dîvân*, thk. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990.

Arcî, Abdullah b. Ömer (ö. 120/738 civarları), *Dîvân*, thk. Secî'i Cemil el-Cebyelî, Dâru Sâder, Beyrut 1998.

Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Nüzhetü'l-Elbâb fî'l-Elkâb*, thk. Abdülaziz b. Muhammed es-Sedidî, C. 1-2, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409/1989.

_____, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, çev. Naim Erdoğan, C. 1-5, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.

_____, *Fethu'l-Bârî*, C. 1-13, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut t.y.

Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl (ö. 400/1009'dan sonra), *Cemheretü'l-Emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Abdülmecid Katameş, C. 1-2, Kahire, 1964.

Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Bâhilî (ö. 216/831), *Kitâbü'ş-Şa'*, thk. Sabîh et-Temîmî, Dârü'l-Esâme, Beyrut 1407/1987.

_____, *Kitâbü'l-İbil*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk 1424/2003.

_____, *Kitâbü'l-Hayl*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk 1430/2009.

_____, *Kitâbü'l-Vühûş*, thk. Celîl 'Atiye, Dârü'n-Neşr Câmiatü'l-Katar, Doha 1407/1987.

Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd (ö. 1093/1682), *Hizânetü'l-Edeb*, thk. Abdüsselâm Hârûn, C. 1-13, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1418/1997.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî, C. 1-13, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1417/1997.

_____, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Becelî, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb b. Durays (ö. h. 460), *Fezailu'l-Kur'an*, thk. Gazve Bedîr, Dârü'l-Fikr, Dimaşk t.y.

Berkî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid (ö. 274/887), *el-Mehasin*, C. 1-2, thk. Seyyid Celaleddin Hüseyini, Mecma'u'l-Âlemî li Ehli Beyt, Kahire 1432/2011.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî (ö. 458/1066), *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülm'atî Kal'acî, C. 1-2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988.

_____, *Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, C. 1-11, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *el-Edebü'l-Müfred (Ahlâk Hadisleri)*, çev. A. Fikri Yavuz, C. 1-2, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1979.

Bursevî, İsmâîl Hakkı (ö. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*, çev. Kollektif, C. 10, Damla Yayınevi, İstanbul t.y.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (ö. 255/869), *Resâ'ilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, C. 1-2, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1964.

_____, *Kitâbü'l-Hayevân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Muhammed Bâsil, C. 1-4, 'Uyûnu's-Sûd, Beyrut 2011.

_____, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-Azdâd*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut h. 1423.

Cevherî, İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sıhah Tâcü'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğaffûr Attâr, C. 1-7, Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut 1979.

Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-Hayevân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C. 1-2, Beyrut h. 1424.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünen*, thk. Şuayb Arnavût, C. 1-6, Dârü'l-Risâleti'l-İlmiyye, Beyrut 1430/2009.

Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*, C. 1-10, Dârü'l-Fikr, Kahire, 1996.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Kitâbu't-Tahûr*, Mısır 1414/1993.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.

el-Endülüsi, Sâid (ö. 462/1070), *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-Luğa*, thk. Ahmed Abdulâlim el-Berdûnî, C. 1-16, Dârü'l-Mısriyye lil Te'lif vet-Terceme, Kahire 1967.

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, çev. Suat Yıldırım, vd., C. 1-23, Huzur Yayın Dağıtım, İstanbul 2002.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1987.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*, çev. yazı Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, C. 1-6, Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.

Al-Ghatrîf ibn Qudâma al-Ghassânî (ö. VIII. yüzyıl), *The Book on Birds of Prey-Kitâb Dawârî al-tayr*, Facsimile Editions, ed. Fuat Sezgin, Reproduced from MS Ahmad III No. 2099, Topkapı Saray Kütüphanesi, İstanbul, Frankfurt am Main: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Series C—Facsimile Editions, vol. 25, 1986.

Gundicânî, Ebû Muhammed el-A'râbiyyî el-Esved (ö. h. 430), *Esmâü Hayli'l-Arabi ve Ensâbihâ ve Zikrû Fûrsâhihâ*, thk. Muhammed Ali Sultânî, Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk t.y.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdülhamid Hendâvî, C. 1-4, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr 'Avâd Ma'rûf, C. 1-16, Dârü'l-Arabi'l-İslamî, Beyrut 1422/2002.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân (ö. 807/1405), *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*, thk. Hüsâmettîn Kuddûsî, C. 1-10, Mektebetü'l-Kuddûsî, Kahire t.y.

Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî (ö. 573/1178), *Şemsü'l-'Ulûm ve Devâ'ü Kelâmi'l-Arab mine'l-Kûlûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-'Amrî vd., C. 1-12, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1420/1999.

Hillî, Ebü'l-Kâsım Necmuddin Cafer b. Hasan (ö. 676/1277), *Şerâiu'l-İslâm fî Mesâili'l-Helâli ve'l-Harâm*, C. 1-4, Dârü'l-Edva, Beyrut 1983.

Hür el-Âmilî, Muhammed b. el-Hasen b. Alî el-Meşgarî (ö. 1104/1693), *Vesâilu's-Şîa ilâ Tahsili Mesâili's-Şerîa*, C. 1-20, İhyâu't-Türâsi'l-A'rabi, Beyrut ty.

İbn Abbâd, Ebü'l-Kâsım el-Abbâs et-Tâlekânî (ö. 385/995), *el-Muhît fî'l-Luğa*, thk. Muhammed Hasan el-Yâsîn, C. 1-11, İlmü'l-Kütüb, Beyrut 1414/1994.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'rîfeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, C. 1-4, Dârü'l-Ceyl, Beyrut 1412/1992.

İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Misrî el-Kureşî (ö. 257/870), *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, thk. Ahmet Abid, Âlimü'l-Kütüb, Lübnan, 1404/1984.

_____, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, (thk. belirtilmemiş), Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire h. 1415.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-'İkdü'l-Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, C. 1-9, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut h. 1404.

İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz es-Sülemî ed-Dimaşkî (ö. 660/1262), *Kavâidü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm*, thk. Mahmûd b. et-Telâmiz eş-Şenkâtî, C. 1-2, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut 1410/1990.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (thk. belirtilmemiş), C. 1-80, Dârü'l-Fikr, Beyrut t.y.

İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân el-Endelüsî (ö. 384/994 [?]), *Tabakâtü'l-Etubbâ' ve'l-Hükemâ*, thk. Fuâd Seyyid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. El-Hasan (ö. 321/933), *Cemheretü'l-Luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lbekî, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.

İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 279/892-93), *Târîhu'l-Kebîr*, C. 1-2, thk. Sâlih b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse li'l-Tabâ'ati ve'n-Neşr, Kahire 1427/2006.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed (ö. 235/849), *Musannefî fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Havt, C. 1-7, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad t.y.

İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus (ö. 668/1269), *'Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nezzâr Rıza, Dâru Mektebetü'l-Hayyât, Beyrut t.y.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *el-Muhabber*, thk. Eliza Lichten Stater, Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut ty.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâder, Beyrut 1978.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833), *Sîret-i İbn-i Hişâm*, çev. Hasan Ege, C. 1-4, Kahraman Yayınları, İstanbul 2006.

İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (thk. belirtilmemiş), Dâru Sâder, Beyrut 1889.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *Sîret-i İbn-i İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1398/1978.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö.774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, C. 1-4, Daru Taybe, Riyad 1420/1999.

_____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 1-20, thk. Ali Şîrî, Dârü'l-İhyâ'i et-Terâsü'l-Arabiyye, Beyrut t.y.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, C. 1-15, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1972.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Uyûnü'l-Ahbâr*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, C. 1-4, Beyrut 1343/1925.

_____, *el-Me'âni'l-Kebîr*, thk. Fritz Krenkow, C. 1-3, Dârü'l-Nehda'l-Hadîse, Beyrut, 1872/1953.

_____, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1978.

_____, *el-Ma'ârif*, thk. Servet 'Ukâşe, el-Heyetü'l-Mısriyye el-Âmmetü lil-Kitâb, Kahire 1992.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî (ö. 475/1082'den sonra), *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif mine'l-Esmâ' ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, (thk. belirtilmemiş), C. 1-7, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Afriki el-Mısri (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, C. 1-15, Dâru Sâder, Beyrut 2010.

İbn Ma'sûm, Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî el-Medenî (ö. 1120/1708), *Tirâzu'l-Evvel*, Müessesetü Âl-i Beyt, Kum h. 1426.

İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk (ö. 385/995 [?]), *Fihrist*, çev. ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayıncılık, İstanbul 2017.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî, C. 1-2, Mektebetü's-Sâdık, Tâif h. 1416.

_____, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, C. 1-11, çev. ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Seyyidünnas, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-Eser Fî Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâ'il ve's-Siyer*, C. 1-2, Müessesetü İzzeddîn li'l-Tab'âti ve'n-Neşr, Beyrut 1406/1986.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrahim Cefâl, C. 1-5, Dârü'l-İhyâ'i et-Terâsü'l-Arabiyye, Beyrut 1417/1996.

_____, *el-Muhkem ve'l-Muhît*, thk. Abdülhamid Hendâvî, C. 1-11, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Ahbâru'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, C. 1-4, Mekke 1399/1979.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/846), *Esmâü Hayli'l-Arab ve Fürsânihâ*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1430/2009.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdulkadir Âtâ, C. 1-4, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (ö. 597/1201), *Garîbü'l-Hadis*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, C. 1-2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/ 1985.

_____, *Ahbârü'l-Hamkâ' ve'l-Mugaffelîn*, thk. Abdülemîr Mehanna, Dârü'l-Fikr, Lübnan 1990.

_____, *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ ve Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, C. 1-19, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/ 1992.

_____, *Keşfü'n-Nikâb 'ani'l-Esmâ' ve'l-Elkâb*, thk. Abdülazîz b. Râcî es-Sâ'idî, Mektebetü Dârü's-Selâm, Kahire 1993.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed (ö. 328/940), *Nüzhetü'l-Elibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerâ'î, Mektebetü'l-Menâr, Zerka 1405/1985.

İbnü'l-Esîr İzzüddîn, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe*, C. 1-6, (thk. belirtilmemiş), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1409/1989.

_____, *el-Kâmil fî't-Târih*, çev. Komisyon, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İbnü'l-Esîr Mecdüddîn, Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâhî ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-İslamiyye, Kahire 1383/1963.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavût ve Mahmûd Arnavût, C. 1-11, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1406/1986.

İbnü'l-Kattâ' es-Sıkillî, Ebü'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî (ö. 515/1121), *Kitâbü'l-Ef'âl*, C. 1-3, 'Âlimü'l-Kütüb, Kahire 1403/1983.

İbnül-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kûfî (ö. 204/819 [?]), *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâcî Hasen, 'Âlimü'l-Küttâb, Kahire 1407/1986.

_____, *Kitâbü'l-Asnâm*, thk. Ahmet Zekî Pâşâ, Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye, Kâhire, 1995.

_____, *Nesebü'l-Hayl fî'l-Cahiliyye ve'l-İslâm ve Ahbârihâ*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk 1423/2003.

_____, *Mesâlibü'l-Arab*, thk. Neca'et-Tâî, Dârü'l-Hedyî'l-İhyâi et-Terâs, 2008.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 646/1248), *İnbâhü'r-Ruvât 'Alâ Enbâhi'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Müessesetü'l-Kütübî's-Sikâfiyye, Beyrut 1406/1982.

İyâdî, Ebû Duâd (ö. 240/854), *Dîvân*, thk. Envâr Mahmûd Sâlihî ve Ahmed Hâşim es-Sâmerrâî, Dârü'l-Asma'î, Dimaşk 1431/2010.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed (ö. 430/1038), *el-Eğânî*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1410/1994.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ*, C. 1-14, Dârü'l-Kütübî'l-Mısıryye, Kahire 1340/1922.

Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya ve Rifat Bilge, C. 1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesîlî (ö. 456/1064), *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'ri ve Adâbihi ve Nakdihi*, thk. M. Muhammed, Abdulhamid, Beyrut 1972.

Kelâî, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim (ö. 634/1237), *el-İktifâ' fi bimâ Tedammenehû min Megâzî Resûlillâh ve's-Selâseti'l-Hulefâ'*, (thk. belirtilmemiş), C. 1-2, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut h. 1420.

_____, *İhbârü'l-'Ulemâ' bi Ahbâri'l-Hükemâ'*, thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs et-Tücîbî (ö. 350/961), *Kitâbü'l-Vülât*, Matba'atü'l-Âbâ el-Yesû'ayn, Beyrut 1908.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. 1-20, Burcu Yayınları, İstanbul 2000.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *es-Sülûk li Marifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Âtâ, C. 1-7, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, C. 1-2, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1406/1985.

Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]), *Kitâbü'l-Hayl*, thk. Fritz Krenkow, Dârü'l-Me'ârifü'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1358/1939.

Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî (ö. 1110/1698-99 [?]), *Bihârü'l-Envâr*, C. 1-104, Müessesetü'l-Vefa', Sana t.y.

Medenî, Sadrüddîn Ali Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Ma'sûm el-Hüseynî, *Tirazu'l-Evvel*, Müessesetü Âl-i Beyt, Kum h. 1426.

Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 421/1030), *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Gureyd eş-Şeyh, C. 1-2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 345/956), *Mürûcû'z-Zeheb ve et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, th. Kemal Hasen Mer'î, C. 1-4, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1425/2005.

Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (ö. 518/1124), *Mecma'u'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, C. 1-2, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut 1972.

Moamin et Ghatrif, *Traité de Fauconnerie et des Chiens de Chasse*, Edition Princeps de la Version Franco-Italienne, par. Håkan Tjerneld, Stockholm-Paris: Editions C.E. Fritze and Librairie J. Thiébaud 1945.

Mufaddal ed-Dabbî, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ya'lâ el-Kûfi (ö. 178/794 [?]), *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir vd., Dârü'l-Me'ârif, Beyrut t.y.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *Teşîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, C. 1-3, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Mutarriżî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Ali el-Hârizmî (ö. 610/1213), *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut t.y.

Nisâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir (ö. 318/930 [?]), *el-Evsat fî Sünen ve'l-İcma ve'l-İhtilâf*, Sağîr b. Ahmed b. Muhammed Hanîf Ebû Hammâd, C. 1-6, Dâru Taybe, Riyad 1405/1985.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C.1-33, (thk. belirtilmemiş), Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, Kahire h. 1423.

Ömer b. Ebî Rebia el-Mahzûnî (ö. 93/711-12), *Dîvân*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdurrahîm, Matbaatü's-Saâdeti bi Mısır, Mısır 1956.

_____, *Divân*, thk. Fâyez Muhammed, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1996.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ' ve Muhâverâtü's-Şu'arâ' ve'l-Büleğâ*, C. 1-2, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut t.y.

Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (ö. 666/1268'den sonra), *Muhtâru's-Sihah*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1986.

Sâbî, Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl el-Harrânî (ö. 448/1056), *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc, Mektebetü'l-'Ayân, ty.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafa, Dâru İhyai' et-Türâs, Beyrut 1420/2000.

Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen (ö. 650/1252), *el-'Ubâbü'z-Zâhir ve'l-Lübâbü'l-Fâhir*, thk. Feyr Muhammed Hasen, C. 1-3, Matbaâtü'l-Mecm'a el-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1398/1978.

Sâhibî et-Tacî, Muhammed b. Ali b. Kemâl (ö. h. 677 sonrası), *Hilbe fî Esmâü'l-Hayl el-Meşhûra fî Câhiliyye ve'l-İslâm*, thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmen, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1430/2009

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebi Muhammed b. Aşûr, C. 1-10, Dârü İhyait-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 2002.

San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl (ö. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm*, C. 1-4, Dârü İhyait-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 1960.

Sarakustî, Ebü'l-Kâsım Sâbit b. Hazm b. Abdîrrahmân el-Endelüsî (ö. 313/925), *ed-Delâ'il fî Garîbi'l-Hadîs*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Kannâs, C. 1-3, Mektebetü Abîkân, Riyad 2001.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 429/1038), *Simârü'l-Kulûb fî'l-Muzâf ve'l-Mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Me'ârif, 1958.

_____, *Fıkhu'l-Luğa*, thk. Cemâl Tulbe, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.,

Sehîm, Abdîbeni el-Hashâs, *Dîvân*, thk. Abdulaziz Mîmeni, Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye, Kahire 1369/1950.

Selâme b. Cendel, Ebû Mâlik et-Temîmî el-Hârisî (ö. 608 [?]), *Dîvân*, thk. fahreddîn Kabâve, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.

Seleme b. Âsım, Ebû Tâlib el-Mufaddal (ö. 290/903'ten sonra), *Kitâbü'l-Melâhî ve Esmâ'ihâ min Kıbeli'l-Mûsîkâ*, thk. Gattâs Abdülmelik Habeşe, el-Heysetü's-Sariyye el-'Ammetü'l-Küttâb, Kahire 1984.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd., C. 1-13, Dârü'l-Me'ârifü'l-Osmaniyye, Haydarabat 1382/1962.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsût*, C. 1-29, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut 1978.

Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr (ö. 213/828 [?]), *Kitâbü'l-Cîm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî ve Muhammed Halef Ahmed, C. 1-3, el-Metâbi'u'l-Emiriyye, Kahire 1394/1974.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-Muhâdarât ve'l-Muâverât*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut h. 1424.

_____, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, çev. Hüseyin Yıldız, C. 1-16, Ocak yayıncılık, İstanbul 2012.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *Müsnedu's-Şâmiyyin*, thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1974.

_____, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdi'l-Mecîd, es-Silefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire t.y.

_____, *Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed ve Abdurraman b. İbrahim el-Hüseyni, C. 1-10, Kahire t.y.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, C. 1-11, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1387/1967.

_____, *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, C. 1-24, Dâru Hicr, Kahire 1422/2001.

Tebrîzî el-Hatîb, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed (ö. 502/1109), *Şerhu'l-Muallakâti'l-Aşri'l-Müzehhebât*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1998.

Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs (ö. 414/1023), *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*, thk. Vedâd Kâdî, C. 1-9, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1408/1988.

Tırmîhî, Ebû Nefr (Ebû Dubeybe) el-Hakem b. Hakîm b. el-Hakem b. Nefr (ö. 125/743 [?]), *Dîvân*, thk. İzzet Hasan, Dârü'l-Şarku'l-Arabiyye, Beyrut 1414/1994.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892), , *Muhtasar Şemail-i Şerîf Tercemesi*, çev. M. Raif Efendi, İhya Yayınları, Konya 1976.

‘Umar al-Bâzyâr, Muhammad ibn ‘Abd Allâh ibn, *Libro De Los Animales Que Cazan (Kitâb Al-ÿawârih)*, ed. J.M. Fradejas Rueda, Editorial Casariego, Madrid 1987.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö. 468/1076), *Esbâb-ı Nüzûl*, çev. Necati Tetik ve Necdet Çağıl, İhtar Yayıncılık, İstanbul t.y.

Vâkîdî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, C. 1-4, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut 1989.

Velîd b. Yezîd (ö. 126/744), *Dîvân*, thk. Ceber Bâlî, C. 1-2, Matba'âtü İbn Zeydün, Dimaşk 1355/1937.

Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü'l-İhyâ'i et-Terâsül Arabiyye, Beyrut 1399/1979.

_____, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, thk. İhsan Abbâs, C. 1-7, Dârü'l-Arabi'l-İslamî, Beyrut 1414/1993.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Murtazâ (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrahim et-Terzî, Matbaa Hükûmetü'l-Kuveyt, Kuveyt 1972.

Zebîdî, Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şerî (ö. 893/1488), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi*, çev. Kâmil Miras, C. 12, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985- 1986.

Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1427/2006.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah b. Mahmûd b. Ömer b. Ahmed (ö. 538/1144), *el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab*, C. 1-2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

_____, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil, C. 1-2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

_____, *el-Fâ'ik fî Garîbi'l-Hadîs*, thk. Ali Muhammed Becavî ve Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, C. 1-4, Dârü'l-Me'ârif, Beyrut t.y.

Zübeyrî, Ebü Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851), *Kitâbü Nesebi Kureys*, thk. Lèvi-Provençal, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1982

Zübyânî, Ebü Ümâme (Ebü Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbiga (ö. 604 [?]), *Dîvân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Me'ârif, Kahire ty.

C. Araştırma ve Makaleler

Abdülbâkî, M. Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfâzı'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986.

Abdülğanî, Ebû Ğudde Hasan, “er-Rıfku bi'l-Hayvan Beyne'l-İtidâli ve'l-Ğuluvvi”, *el-Vâ'yu'l-İslâmî*, S. 411, 2000.

Ahsan, Muhammad Manazir “Abbasîler Döneminde Sosyal Hayat (Ev İçinde ve Açık Havada Oynanan Oyunlar)”, çev. Mehmet Emin Şen, *Tarih Okulu*, S. 12, 2012, ss. 235-260.

Altungök, Ahmet, “İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/2, 2016, ss.353-382.

Akasoy, Anna, “Falconry in Arabic Literature: From Its Beginnings to the Mid-9th Century”, *Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism Throughout The Millennia on A Global Scale*, eds. Karl-Heinz Gersmann and Oliver Grimm, Wachholtz Verlag GmbH, Kiel/Hamburg 2018, ss. 1769-1791.

_____, “The Influence of Arabic Tradition of Falconry and Hunting on Western Europe,” *Islamic Crosspollinations: Interactions in the Medieval Middle East*, eds. Anna Akasoy, James E. Montgomery and Peter E. Pormann, Gibb Memorial Trust, Exter 2007, ss. 406-427.

_____, “Falconry in Arabic Literature: from Its Beginnings to the Mid-9th Century”, *Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism Throughout the Millennia on Global Scale*, eds. Karl-Heinz Gersmann and Oliver Grimm, Kiel 2018, ss. 1769-1791.

Akasoy, Anna and Stefan Georges, Muhammad ibn ‘Abdallâh al-Bâzyâr Das Falken- und Hundebuch des Kalifen al-Mutawakkil, Akademie Verlag, Berlin 2005.

Akdemir, Hikmet, “Kur’an Açısından Ekolojik Denge ve Avlanma”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/20, Aralık 2008, ss. 193-200.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 2, Fey Vakfı, İstanbul 1990.

Ali, Cevâd, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, C. 1-10, Sâ'adet Câmi'atü Bağdât, Bağdat 1413/1993.

Altınay, Ramazan, “Erken Dönem İslam Toplumunda At Yarışları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17,2006, ss. 129-144.

Amili, Eymen el-Musevî, *Hukûku'l-Hayvan fî'l-İslâm*, C. 2, Dârü'l-Hâdi, Beyrut 2004.

Arberry, Arthur J., *The Chester Beatty Library A Handlist Of The Arabic Manuscripts*, C. 5, Hodges, Figgis & Co. Ltd Dublin, 1962.

Armutak, Altan, “İslam Dini Kutsal Kitabında Hayvan Hakları”, İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 34/1, 2008, ss. 57-66.

Aslan, Fatma Betül, "İslam Öncesi Dönemden Emevî Döneminin Sonuna Kadar Tercüme Faaliyetleri", *Eskişeni*, S. 27, 2013, ss. 165-177

Aslan, Nesim, *Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Ateş, Ali Osman, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Ateş, Ali Osman, *Kur'an ve Hadislere Göre Şeytan*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Ateş, Ali Osman, “İslam ve Doğal Hayatın Korunması”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1, 2003 ss. 1-34.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988.

Aydın, Mustafa, *Câhiz ve Edebi Görüşleri*, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Aycan, İrfan, vd., *Emevî Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

Azizova, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İsam Yayınları, Ankara 2017.

Bakkaloğlu, M. K. Abdüssamet, *Câhiliye Dönemi Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Baktır, Mehmet, “Cahiz'in Varlık ve Tabiat Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2, 2006, ss. 237-256.

Banzaroğlu, İbrahim, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabı Baytarnâme I (vr. 1b – 42a) (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Baş, Eyüp, “İslam Kurumları Tarihine Giriş”, İslam Kurumları Tarihi, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Bayraktar, Mehmet, İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020.

Bayraktar, Mehmet, “Câhiz ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, çev. Mehmet Vural, Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader], 10/1, 2012, ss. 117-126.

Becker, Carl Heinrich, “Die Ibn el-Kelbi-Handschriften im Escorial”, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, S. 56, 1902, ss. 796-799.

Belek, Kayrat, Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Hayatı Örneği), *Gazi Türkiyat Dergisi*, Bahar/16, 2015, ss. 111-128.

Besec, Ahmed Hasan, *el-Ahtal: Şâir Benî Ümeyye*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye Lübnan 1414/1993.

Bilge, Rifat, “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Baznameler”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 8, 2011, ss. 169-182.

Bilgen, Kırıl, Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Süirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2020, ss. 170-189.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslamiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, C. 3, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1967.

Bor, Adil, *Kur’ân’a Göre Hayvan Hakları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Bozkurt, Nebi, *Hadiste Folklor-Eğlence*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Brockelmann, Carl, *History of the Arabic Written Tradition Supplement*, trans. Joep Lameer, C. 1, Brill, Leiden 2017.

Cabirî, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.

Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.

Cârim, Muhammed Nu’mân, *Edyânu’l-‘Arab*, Matba‘atu’s-Sa‘âde, Mısır 1923.

Çelebioğlu, Sarım ve Baytop, Turhan, *Ortaçağ Eczacılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve İlk Bitkisel Drogalar*, Farmakognozi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1947.

Çelik, Ali, “Asr-ı Saadette Halk İnançları”, *Bütün Yönleri ile Asr-ı Saadette İslam*, C. 4, Beyan Yayınları, İstanbul 1994.

Ceviz, Nurettin, “Muallaka Şairlerinin Şiirlerinde At Tasviri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 3/1, 2001, ss. 265-278.

_____, “Cahiliye Döneminde Süvari Şairler”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 6, 2002, ss. 175-203.

_____, “Arap Şiirinde Deve Motifi”, 38. *Uluslararası ICANAS Kongresi*, Ankara, 10-15 Eylül 2007, ss. 53-61.

Çetin, Mustafa, “Kur’an’da Şifâ Kavramı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 1992, ss. 67-82.

Çıbıklı, Süleyman Recep, "Ezdâddan Kabul Edilen Bazı Kelimeler ve Bunların Bazı Tefsir ve Meallere Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, 2014, ss. 253-280.

Çınar, Ali Abbas, *Türklerde At ve Atçılık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Dağdelen, Beste, *Kitabu Baytarnâme (Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Kütüphanesi) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Detlef, Möller, *Studien zur Mittelalterlichen Arabischen Falknereiliteratur*, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1965.

Demirhan, Ayşegül, “Halk Hekimliğinin Tanımı, Tarihi Gelişimi ve Özellikleri”, *Tip Dünyası Dergisi*, Ankara, 1985, 58/6, s. 191-205.

Demirayak, Kenan, Yanık, Nevzat H. ve Ceviz, Nurettin, *Yedi Askı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

Dilek, Mehmet, “Hadislerde Hayvan Bedenlerine Eziyete Engel Olma Örnekleri”, *Uluslararası Türk Kültüründe Beden Sempozyumu*, İstanbul, 4-5 Nisan 2007, s. 201-210.

Dilgimen, Hilmi, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, Bozkurt Matbaası, İstanbul 1947.

Dinçer, Ferruh, “An Analytical Approach to the Veterinary Knowledge of the Islamic Period”, *Historia Medicinae Veterinariae*, ed. Ferruh Dinçer, Ankara University Press, Ankara 2002, ss. 177-194.

Doru, M. Nesim, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, C. 5, İnsan yayınları, İstanbul 2015.

Driesch, Angela von den, "Ethnoveterinary Medicine- An Aspect of The History of Veterinary Medicine", *Historia Medicinae Veterinariae*, ed. Ferruh Dinçer, Ankara University Press, Ankara 2002, 27/1-4, 2002, ss. 131-141.

Driesch, Angela von den und Joris Peters, *Geschichte der Tiermedizin: 5000 Jahre Tierheilkunde*, Schattauer Verlag, Stuttgart 2003.

Dundes, Alan, "Wet and Dry, the Evil Eye: An Essay in Indo-European and Semitic Worldview", *The Evil Eye: A Casebook*, ed. Alan Dundes, Madison 1992, ss. 257-312.

Dunlop, Robert H. and Williams, David J., *Veterinary Medicine An Illustrated History*, Mosby Year Book Publishing, St. Louis 1996.

Ebû Nâci, Mahmud Hasan, *Şu'ara'u'l-'Arab el-Fursân fi'l-Cahiliyyeti ve'l-İslam*, Dimaşk 1984.

Emiroğlu, Tahsin, *Esbâb-ı Nüzûl: Kur'an Âyetlerinin İniş Sebepleri ve Tefsirleri*, C. 10, Yenikitap Basımevi, Konya 1965.

Erk, Nihal, "Veteriner Tarihi Üzerine Kısa Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 4/3-4, 1957, ss. 139-144.

_____, "Bir Baytarnâme İncelemesi", Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 6/ 1-2, 1960, ss. 126-135.

_____, "Dokuzuncu Yüzyılda Ait 'Kitab al-Hayl val-Baytara' Üzerinde Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 8/4, 1962, ss. 367-386.

_____, *Veteriner Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

Erk Nihal ve Dinçer Ferruh, "XVinci ya da XVIıncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarnâme İncelemesi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 14/2, 1967, ss. 117-139.

Erkoçoğlu, Fatih, *Emevîlerin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

_____, "Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, 2019, ss. 49-60.

Erkol, Ahmet, "İslam Kültür Mirasının İnşasında Erken Dönem Mu'tezile Kelamcılarının Cahız'ın Kelami Değerlendirmeleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/3, 2010, ss. 3-15.

Erturhan, Sabri, “Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkıhî Hükümler”, *Bilimname*, 17/2, 2009, ss. 97-121.

Ertuğay, Recep, “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 17/1, 2019, ss. 197-208.

Esad, Mahmud, *İslam Tarihi*, sad. Ahmed Lütü Kazancı ve Osman Kazancı, İstanbul 1983.

Eser, Ayşe Gülin ve Bilgücü, Ertuğrul, “Sütçü İneklerde Meme Sağlığı ve Sağım Hijyeninin Önemi”, *II. Uluslararası Farkındalık Konferansı*, Çanakkale, 5-7 Aralık 2019, ss. 629-938.

Ess, Josef van ve Mehmet Bulğen, “Ebû İshâk en-Nazzâm Örneği Üzerinden Kelâm-Bilim İlişkisi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 46, 2015, ss. 267-286.

Fischer, Klaus-Dietrich, Ancient Veterinary Medicine: A Survey of Greek and Latin Sources and Some Recent Scholarship, *Medizinhistorisches Journal*, 3/4, 1988, ss. 191-209.

Foltz, Richard C., *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, Oneworld Publication, England, 2006.

Geyikoğlu, Nilay, *Hacı Ali Bin Hacı Muhammed Aksarayi'nin Kitabı Baytarnâme Tercümesi (İnceleme - Metin - Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Goebel, Veronika and Martin Heide, “Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature”, *La Veterinaria Antica e Medievale. Testi Greci, Latini, Arabi e Romanzi Atti del II Convegno internazionale*, Catania, 3-5 ottobre 2007, Lugano 2009. ss. 293-307.

Gruendler, Beatrice, *The Rise of the Arabic Book*, Harvard University Press, Cambridge 2020.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2020.

Günaltay, M. Şemsettin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

Günday, Onur, *Antikçağ'dan Ortaçağ'a Hayvanlar*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

Hadislerle İslam, ed. Mehmet Emin Özafşar vd, C. 5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.

Hill, Donald Routledge, “İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü”, Marife, çev. Mehmet Nadir Özdemir, Bahar 2012, ss. 139-150.

Hakîm, Ahmed b. Mîlâd, *Târîhu't-Tıbbi'l-Arabi ve't-Tunis*, Matbaa el-İtcâhu't Tunis, Tunus 1980.

Hamidullah, Muhammed, “Nouveaux Rapports de l'europe Avec l'orient Musulman aux Moyen Âge”, *Arabica*, S. 7, 1960, ss. 281-300.

_____, İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ, C. 1, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993.

Hayat, Ali, “Atlarda Yanlış Besleme Sonucu Topallığa Sebep Olan Hastalıklar”, *Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2/1, 2013, s. 54-60.

Hayes, E.R., *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Günenç, Yaba Yayınları, İstanbul 2002.

Heide, Martin, “Beschreibung und Behandlung einiger Erkrankungen, die die Extremitäten der Pferde betreffen aus dem Kitāb al-furūsīya wa-l-baytara des Muhammad ibn Ya'qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī”, *Die Welt Des Orients*, Vol. 34, 2004.

_____, *Das Buch der Hippieatrie-Kitab al-Baytara von Muhammad ibn Ya'qub ibn ahi Hizam al-Huttali*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008.

Lucas, Henry Stephen, *A Short History of Civilization*, The Maple Press Company, 1953 New York.

Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi İlk Dönemler*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001.

Hoyland, Robert G. And Philip F. Kennedy, *Islamic Reflections, Arabic Musings: Studies in Honour of Alan Jones*, Gibb Memorial Trust, Cambridge 2004.

İbrahim, Fazıl Halîl, "Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmi Gelişmelerin Öncü Hareketleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2001, ss. 169-195.

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

İlhan, Nadir ve Şenel, Mustafa, “Dîvânu Lugat'it Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları”, *Turkish Studies*, 3/1, İstanbul, 2008, ss. 259-277.

İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Kaleci, Muhammed Revvas, *el-Mevsuâtu 'l-Fıkhiyyetü 'l-Müyessere*, (1-2), Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2000.

Karlığa, Bekir, “İslam'da Tercüme Hareketleri”, *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul, 25-27 Nisan 1997, ss. 84-98.

_____, “İslâm Düşüncesinde Canlı Varlık Anlayışı”, *Hayvan Hakları*, ed. İsmet Sungurbey, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1999, ss. 1094-1103.

Kayacık, Ahmet, “İskenderiye Okulu ve Tıbbî Mantıkî Gelenek”. *Bilimname*, S. 36, 2018, ss. 91-108.

Keşküş, Ali Osman, *Sokak Köpeklerinde Farklı Teknikler ile Yapılan Kastrasyonun Postoperatif Komplikasyonları*, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2015.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed, *et-Terâtîbü 'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel, C. 1-2, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

Kılıç, Ünal, “Berîd/Posta Teşkilatı ve Menzilhâne”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, ss. 207-218.

Kırca, Celal, “Din ve Bilim Açısından Nazar”, *Diyanet İlmi Dergi*, 22/1, 1986, ss. 38-47.

Koşum, Adnan, “İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmeleri Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 26, 2015, ss. 299-309.

_____, “Hayvan Refahı Bağlamında Fıkıhta Hayvan Kesimi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2017, s. 439-460.

_____, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.

Köksal, Mustafa Asım, Hz. Muhammed ve İslamiyet, C. 9, Şamil Yayınevi, İstanbul 1981.

Kruk, Remke, “Timotheus of Gaza's on Animals in The Arabic Tradition”, *Le Muséon*, 114/3, 2001, ss. 355-387.

Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri, C. 1, 5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

Kutluay, İbrahim, "Hz. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'e Yahudi Yazısını/Dilini Öğrenme Talimatı Vermesi ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi" *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7/2, 2010, ss. 129-157.

Küçük, Esmâ, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabı Baytarnâme II (Vr. 42b-94b) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Küçükaslan, Özgül, "Tarama Sözlüğü'nde Hayvan, Hayvancılık ve Veteriner Hekimliğine İlişkin Söz Varlığı", *Turkish Studies*, 12/9, 2017, ss. 89-134.

Kürbâsî, Bâkır Muhammed, "İlmü'l-Hayvan fî't-Türâsî'l-Arabî'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Kûfe li'l-'Ulûm et-Tıbbiyyetü'l-Baytariyye*, S. 1, 2010, ss. 85-90.

Lane, Edward William, *Arabic-English Lexicon*, C. 1, Librairie du Liban, Beirut 1968.

Langlois Ch. V. ve Ch. Seignobos, *Târîh Tetkiklerine Giriş*, çev. Galip Ataç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Malçok, Esra, *Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnâme (Vr. 48b-105b)(Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Mâlikî, Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiyetü'l-Allâme es-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn, (1-4)*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2003.

Marulcu, H. Tevfik, *Mu'tezile Ekolünün Tanrı-Alem-İnsan Görüşlerinin Oluşumunda İlkçağ Felsefesinin Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2002.

McDonald, M. V., "Bir Tür Olarak Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar", çev. Şener Şahin, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, 2007, ss. 393-403.

McCabe, Anne, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine: The Sources, Compilation, and Transmission of the Hippitrica*, Oxford University Press, Oxford 2007.

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Mendûr, Tâmer, "el-Baytaratü 'inde'l Müslimîn fî'l 'Asrîn el-Emevî ve'l Abbâsî", *Dârü Nâşirî li'l-Neşri el-Elektrûnî*, 2016, <https://www.nashiri.net/index.php/articles/medicine-and-science/5881>, (08.01.2021).

Necefî, Muhammed Hasen, *Cevâhiru'l-Kelâm*, Dâru İhyai't-Turasi el-Arabi, C. 5, Beyrut ty

Önkâl, Ahmet "Araplarda Ensab İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3, 1990, ss. 117-132.

Özdemir, Murat, Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, 2010, ss. 323-343.

Özen, Abdullah, *Milli Kütüphanede'ki Yazma Baytarnâmeler Üzerinde Tarihsel İncelemeleri*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

Özgür, Atilla, "Veteriner Hekim Terimi Üzerine Tarihsel Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 44/1, 1997, s. 97-103.

Öztürk, Levent, *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Peterson, Andrew, "The Archaeology of Death and Burial in the Islamic World", *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, ed. Sarah Tarlow, Lev Nilsson Stutez), Oxford University Press, Oxford 2013.

Rahman, Fazlur, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Ritter, Hellmut, "Le parure des Cavaliers und die Literatur über die ritterlichen Künste", *Der Islam*, S. 18, 1929, ss. 116-154.

Rosenthal, Franz, *Das Fortleben Der Antike Im Islam*, Artemis Verlag, Zurich, 1965.

Saffâr, İbtisâm Merhûn, *Mâlik ve Mütemmim İbnâ Nüveyre el-Yerbûi*, Matbu'atü'l-İrşâd, Bağdat 1968.

Saker, Susanne, *Die Pferdeheilkunde des Theonnest von Nikopolis in Arabischer Übersetzung*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2008.

Sanal, Şule ve Melikoğlu, Berfin, "Türkiye'de Ruam Hastalığı Eradikasyon Çalışmalarına Tarihsel Bir Bakış Açısı", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 15 /3, 2009, ss. 331-337.

Saraç, Celal, "Câbir İbni Hayyan Üzerine", *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 1963, s. 4-15.

Sarıcık, Murat, "III. Murat Devrinden Hayvan Hakları ile İlgili Bir Ferman", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1999, ss. 69-78;

Sarıcık, Murat, "Hz. Peygamber'in Canlılara Şefkat ve Merhameti", *III. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 20 Nisan 2000, ss. 195-214.

_____, *İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.

Sarıcık, Murat, "Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, 2014, ss. 61-86.

Sarıçam, İbrahim ve Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.

Savage-Smith, Emilie, "Das Falken- und Hundebuch des Kalifen al-Mutawakkil", *Bulletin of the History of Medicine Johns Hopkins University Press*, 82/2, 2008 ss. 434-436.

Sever, Mustafa, "Türk Halk İnançlarında ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, ss. 95-109.

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, C. 3, E. J. Brill, Leiden 1970.

_____, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, çev. Arafe Mustafa, C. 8, Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, Kahire 1408/1988.

_____, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. 1, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2015.

Sezgin, Ursula, *Abū Mihnaf: Ein Beitrag zur Historiographie der Umayyadischen Zeit*, Brill, Leiden 1971.

Shehada, Housni Alkhateeb, *Mamluks and Animals Veterinary Medicine in Medieval Islam*, E. J. Brill, Leiden-Boston 2013.

Shahîd, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009.

Shwabe, Calvin W., *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*, University Of Minnesota Press, Minnesota 1978.

Sinmez, Çağrı Çağlar, *Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

Sinmez, Çağrı Çağlar, Arıcan, Musa Kazım ve Yaşar, Aşkın, “Hadislerde Hayvanları Koruma ve Gönenci (Refahı) Üzerine Bir Değerlendirme”, *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2015, ss. 115-121

Smith, Frederick, *The Early History of Veterinary Literature and Its British Development*, Bailliera, C. 1, Tindall and Cox, London 1919.

Smithcors, J. Fred, “Veterinary Medicine and Civilization”, *The Centennial Review of Arts & Science*, 1/3, 1957, ss. 286-302.

_____, *Evolution of the Veterinary Art*, Bailliere, Tindall and Cox, London 1958.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”, *Milel ve Nihal*, S. 13, 2016, ss. 71-109.

Sözer, S. Mutlu, *Hayvan Hakları Mevzuatı*, Adalet Yayınevi, Ankara 2007.

Şeker, Necmettin, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21, 2013, ss. 156-188.

Şemlân Nûra, *Ebû Züeyb el-Hüzelî Hayatühû ve Şi'ruhû*, ‘İyâde Şüû'nü'l-Mektebât Cami'atü Riyad, Riyad 1400/1980.

Şen, Mesut, “Baytarnâmeler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Resim Matbaacılık, İstanbul 1995, ss. 177-263.

Şenel, Samet, *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2018

Şeşen, Ramazan, “İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış (Başlangıçtan h.4/m.10. asrın sonlarına kadar)”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/3-4, 1979, ss. 3-29.

Tabbâh, Muhammed Râgıb, *İ'lâmü'n Nübelâ' bi't Târîhi Halebe's Şehbâ'*, thk. Muhammed Kemâl, C. 5, Dârü'l-Kalem el-Arabî, Dımaşk 1988.

Taşçı, Özcan, *Takiyyüddin Necrâni'nin Mu'tezile Bilgi Teorisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Terzi, Mustafa Zeki, “Ordu Teşkilatı”, *İslam Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, ss. 153-184.

_____, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017.

Toroloğlu, Sevil, vd., “Entamoebahistolytica’nın İnsan ve Hayvan Sağlığı Açısından Önemi”, *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6/1, 2018, ss. 275-291.

Tural, Murat, “Mezopotamya ve Suriye’nin Fethi’nin Abbâsîlerdeki Tercüme Devrine Katkısı”, *Studies International Journal of Social Science*, 5/3, 2012, ss. 243-261.

Türkmen, Elif Kübra, *Câhiliye ve Asr-ı Saadetteki Evliliklerin İslâm Hukukuna Yansımaları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2019.

Türkmen, Tuğşad Ata, *Selçuklularda At ve Atçılık Kültürü*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2014.

Ullmann, Manfred, *Die Medizin im Islam*, ed. Bertold Spuler, Brill, Leiden 1970.

Usta, İbrahim, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, ss.189-198.

Uygun, Azize, "Yazılı Büyü Olarak Muska: Kenzû'l-Havâs Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, 2012, ss. 211-236.

Uysal, Enver, "İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları: Câbir b. Hayyan ve Kindî Örneği", *Avrasya Terim Dergisi*, 4/1, 2016, ss. 1-14.

Uzun, Taceddin, "el-Câhız ve İlmu'l-Luğadakî (Dilbilimdeki) Yeri" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10, 2000, ss. 89-118.

Varol, Hüseyin, “İbnu Kuteybe ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1986, ss. 141-153.

Versteegh, Kees, *Pidginization and Creolization: The Case of Arabic*, John Benjamin Publishing Company, Amsterdam 1984.

Voorhoeve, Petrus, *Codices Manuscripti: Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands*, C. 7, Leiden University Press, Leiden 1980.

Weidenhöfer, Veronica, Martin Heide and Joris Peters, “Zur Frage Der Kontinuität Des Hippiatrischen Erbes Der Antike: Die Behandlung Von Erkrankungen Des Bewegungsapparates Im Kitāb al-Furūsīya wa-l-Baytara Von Muhammad Ibn Ya‘qūb Ibn Ahī Hizām Al-Huttulī,” *Sudhoffs Archiv*, vol. 89, 2005, ss. 58-95.

Weidenhöfer vd., “Hippiatrika arabica: Kontinuität und Innovation”, *Pferdeheilkunde* 21/6, 2005, ss. 45-57.

Yardım, Ali, *Peygamberimizin Şemaii*, Damla Yayınevi, İstanbul 2011.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 1-9, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.

Yeniçeri, Celal, *Uzay ve Varlık Ayetleri Tefsiri*, Erkam Yayınları, İstanbul 2006.

Yıldırım, Taner, "Abbâsîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2, 2016, ss. 351-366.

Yılmaz, Fethullah, "Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti ile Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/5, 2016, ss. 14-26.

Yılmaz, Metin, "Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı ve Siyasî Hayata Yansımaları: Abbâsî Örneği", *EKEV Akademi Dergisi*, 9/22, 2005, ss. 245-264.

_____, "İlk İslâm Fetihlerindeki Savaş Stratejileri ile Avlanma Taktikleri Arasındaki Benzerlik", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2008, 8/2, 2008, ss. 9-45.

_____, *Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016.

Yılmaz, Metin ve Terzi, Mustafa Zeki, "Klasik İslamî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, 2008, ss. 215-235.

Yiğit, Ali, "İlm-i Fûrusiyet" İsimli Baytarnâmenin Veteriner Hekimliği Tarihi, At Yetiştiriciliği ve Hastalıkları Açısından İncelenmesi", Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

Yiğit, Ali ve Aşkın Yaşar, "On Beşinci Yüzyıla Ait Bir Baytarnâmede At Hekimliğinde Koterizasyon", *Lokman Hekim Dergisi*, 3/3, 2013, ss. 30-37.

Yiğit, Ali, Çağrı Çağlar Sinmez ve Aşkın Yaşar, "Veteriner Hekimliği Uygulamalarında 'Kan Akıtma / Alma' Üzerine Bir Araştırma", *Lokman Hekim Dergisi*, 5/3, 2015, ss. 90-98.

Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Ziriklî, Hayreddîn, *el-A'lâm*, C. 7, Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002.

Zülfikar-Aydın, Mükerrrem Bedizel, *İbn Avvâm Terceme-i Kitâbü'l-Filâha (Zootečni Kısım) İnceleme-Çeviriminin-Sözlük*, haz., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

D. Ansiklopedi Maddeleri

Ağırakça, Ahmet, “İyâs b. Muâviye”, *DİA*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 498.

Algül, Hüseyin, “Esved el-Ansî”, *DİA*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 440-441.

Aruçi, Muhammed, “Sâibe”, *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 542-543.

Avcı, Casim, “Vasîle”, *DİA*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 550.

Aycan, İrfan, “Nadr b. Hâris”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 280-281.

Bayraktar, Mehmet Faruk, “Hayvan”, *DİA*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 85-92

Benli, Mehmet Sami, “Muhammed b. Habîb”, *DİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 533-534.

Çeçen, Kazım ve Bir, Atilla, “Benî Mûsâ”, *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 450-451.

Çelebi, İlyas, “Gül”, *DİA*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 177.

_____, “Havas İlmi”, *DİA*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 517-521.

_____, “Muska”, *DİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 267-269.

_____, “Nazar”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 444-446.

_____, “Nazzâm”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 466-469.

_____, “Rukye”, *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 219-222.

_____, “Sihir”, *DİA*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss.170-172.

Demirci, Kürşat, "Hayvan", *DİA*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 81-85.

_____, "Muska", *DİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 265-267.

Durmuş, İsmail, "İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah", *DİA*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 487-488.

_____, "Nadr b. Şümeyl", *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 579.

_____, "Sözlük", *DİA*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 398-401.

Elmalı, Hüseyin, "Ebû Zeyd El-Ensârî", *DİA*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 270-271.

_____, "Tardiyye", *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 16-17.

Erbay, Celal, "Nafaka", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 282-285.

Erdemir, Ayşegül Demirhan, "Ahlât-ı Erbaa", *DİA*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 24.

Erkal, Mehmet, "Ganimet", *DİA*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 351-354.

Eroğlu, Muhammed, "Hâmî", *DİA*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 457.

Ersöz, İsmet, "Ashâb-ı Kehf", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 465-467

Fayda, Mustafa, "Ensâb", *DİA*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 244-249.

Fazlıoğlu, İhsan, "Sâbit b. Kurre", *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 353-356.

Görgün, Tahsin, "Kitâbü'l-Hayevân", *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 106-108.

Gürkan, Salime Leyla, "Nazar", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 443-444.

Harekât, İbrahim, “Berîd”, *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 489-501.

İşler, Emrullah, “Tarafe b. Abd”, *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 14.

Kallek, Cengiz, “Pazar”, *DİA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 194-203.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbnü’s-Sikkât”, *DİA*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 210-211.

Karaismailoğlu, Adnan, “Kelîle ve Dimne”, *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 210-212.

Kaya, Mahmut, "Aristo", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 375-378

_____, “Beytülhikme”, *DİA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 88-90.

_____, “Câbir B. Hayyân”, *DİA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 533-537.

_____, "İskender", *DİA*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 555-557.

_____, “Kindî, Ya‘kûb b. İshak”, *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 41-58.

Kaya, M. Cüneyt, "İbn Ahî Hizâm", *DİA*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 585.

Katipoğlu, Hasan ve Kutluer, İlhan, “Huneyn b. İshak”, *DİA*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 377-380.

Kırbıyık, Kasım, “Baytarlık”, *DİA*, C. 5, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 278-282.

Macit, Muhittin, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 498-504.

Özaydın, Abdülkerim, “Av”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 101-104.

_____, “Bağdat”, *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 437-441.

_____, "Beliyye", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 419.

_____, "İstabl", *DİA*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 203-206.

Plessner, Martin, "Baytār", *Encyclopedia of Islam*, C. 1, Brill Publisher, Leiden, 1986.

Rıdvanoğlu, Mahmut, "Hacamat", *DİA*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 423.

Sabbâğ, Abbas, "Mîrâhur", *DİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 141.

Şener, Mehmet, "Av", *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 104-105.

Şeşen, Ramazan, "Câhiz", *DİA*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 20.

Tüccar, Zülfikar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 244-246.

Tülücü, Süleyman, "Asmaî", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 499-500.

_____, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 204-205.

_____, "Ma'mer b. Müsennâ", *DİA*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, ss. 551-552.

Uslu, Recep, "Cündişâpûr", *DİA*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 117-118.

Ünal, Halit, "Atîre", *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 79-80.

Varlık, Nükhet, "Tâun", *DİA*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, İstanbul 2011, ss. 175-177.

Yazıcı, Hüseyin, "İbn Kuteybe", *DİA*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 145-149.

Yazıcı, İshak, "Bahîre", *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 487.

Yerinde, Adem, “Şifa”, *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 129-131.

E. Web Siteleri

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/772/103-104-ayet-tefsiri>

<http://avrupabirligigazetesi.com.tr/2016/10/25/guneydogu-anadolunun-medeniyet-tarihi-acisindan-onemi/>

<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc31696x/>

<http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hayl/176726>

<http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kitab-sah/159010>

<https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444424>

<http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/2?q=cahiz;>

<http://www.yazmalar.gov.tr/basitarama/sayfa/3?q=cahiz.>

<http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tercemetu-kitabul-baytara/173038>

<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc5656k/cd0e3691>

<http://ar.lib.eshia.ir/40887/1/6> (4.11.2020).

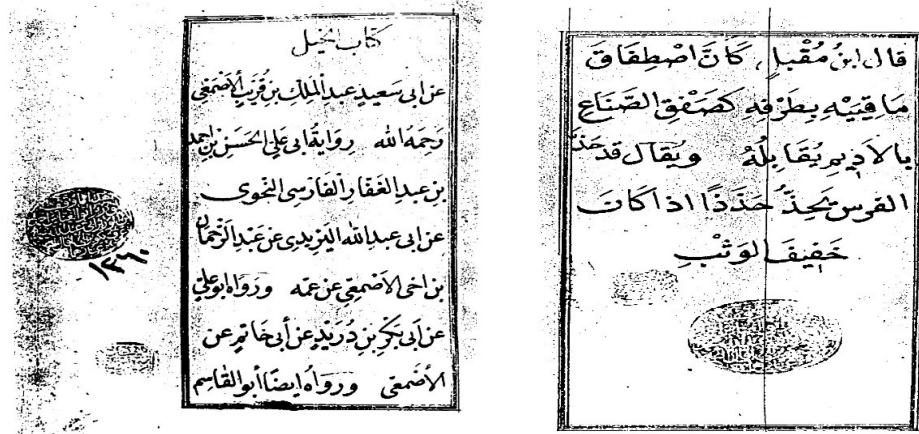
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100022599339.0x000001

http://orient-digital.staatsbibliothek-berlin.de/servlets/solr/select?q=%2BobjectType%3A%22islamhs%22+%2B%28allMeta%3Asiyasa+mymss_allmeta_diacr%3Asiyasa%29&XSL.lastPage.SES

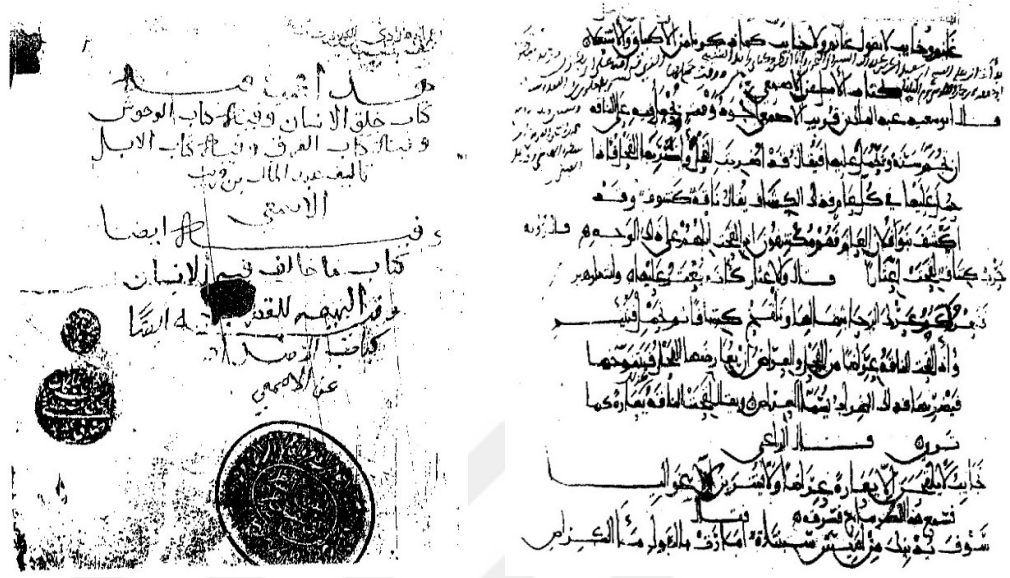
EKLER

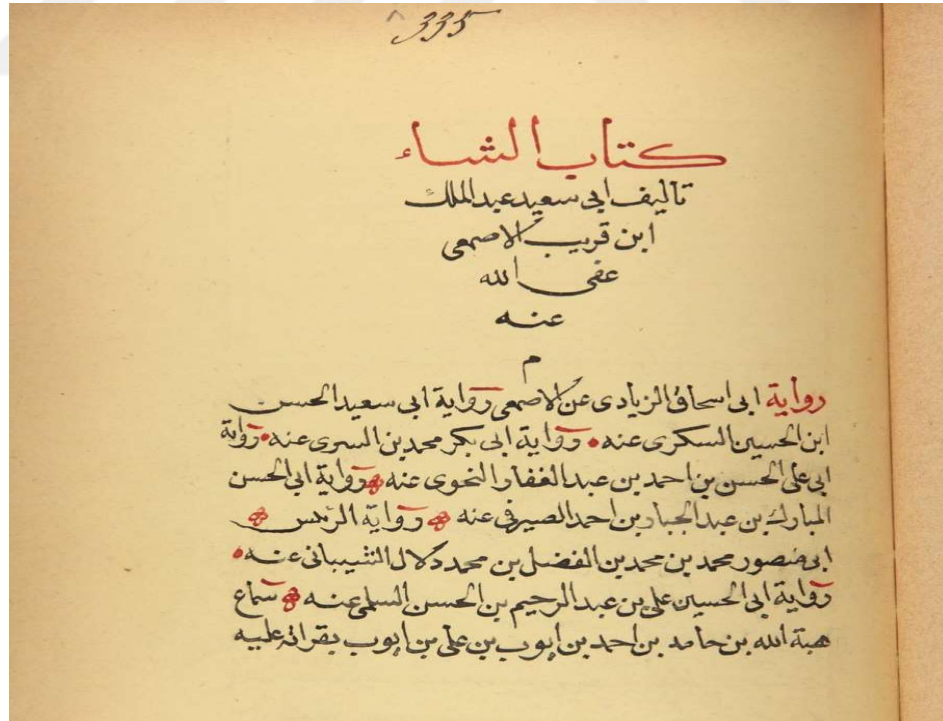
Resim 1. Aristotales, *Baytarnâme*, Köprülü Kütüphanesi., nr. 361/2.

Resim 2. Asmaî, *Kitâbü'l-Hayl*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndan (neşreden ekleri, s. 35-36)

Resim 3. Asma'in *Kitâbü'l-İbil* adlı eserinin el yazmalarından (neşreden ekleri, ss. 35-36)

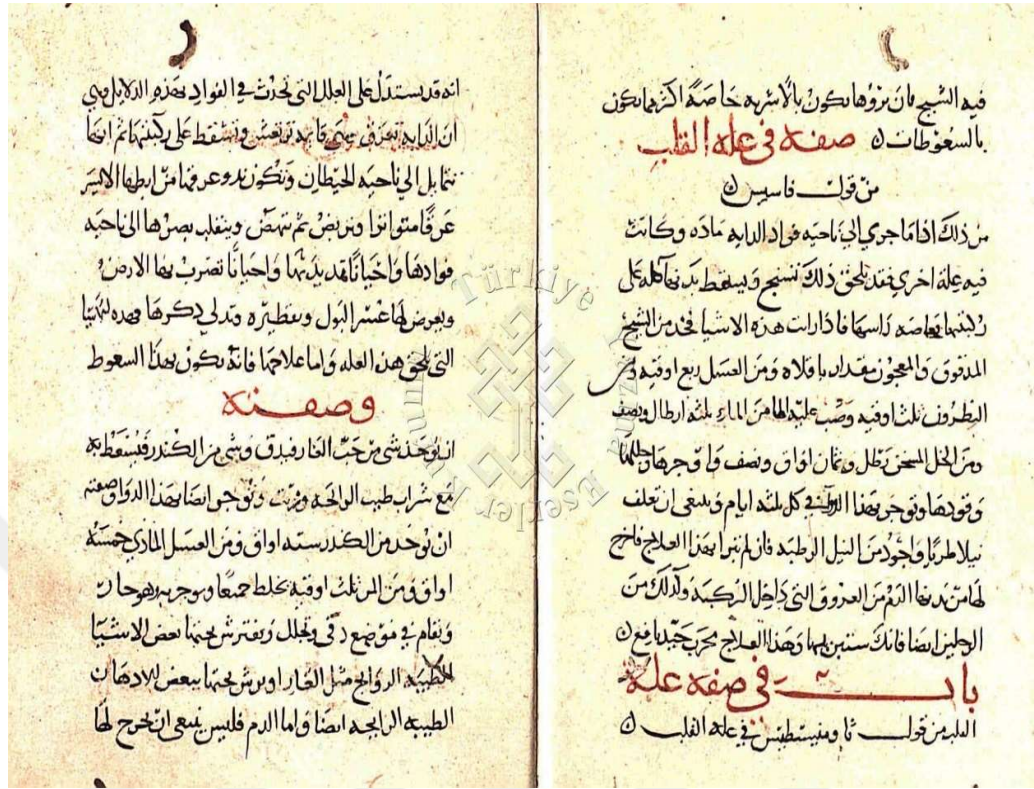
Resim 4. Asmâi, *Kitâbü's-Şa'*, Yale Üniversitesi el yazmaları kütüphanesinden (740 ca. 828)

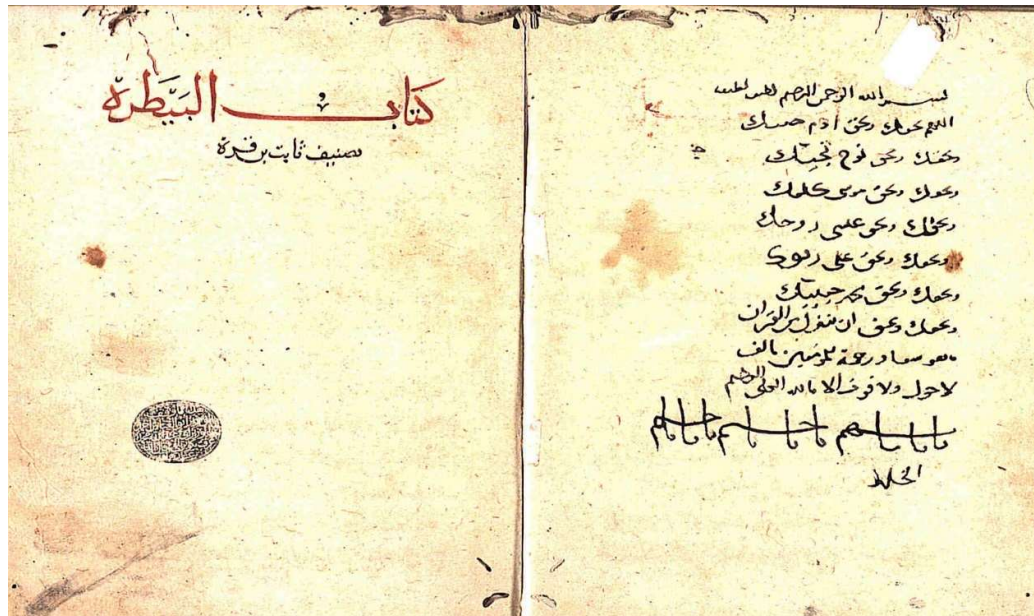
Resim 6. Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinin Milano Ambrosiana Kütüphanesindeki el yazmasından (nr. 140, R.F.D.).

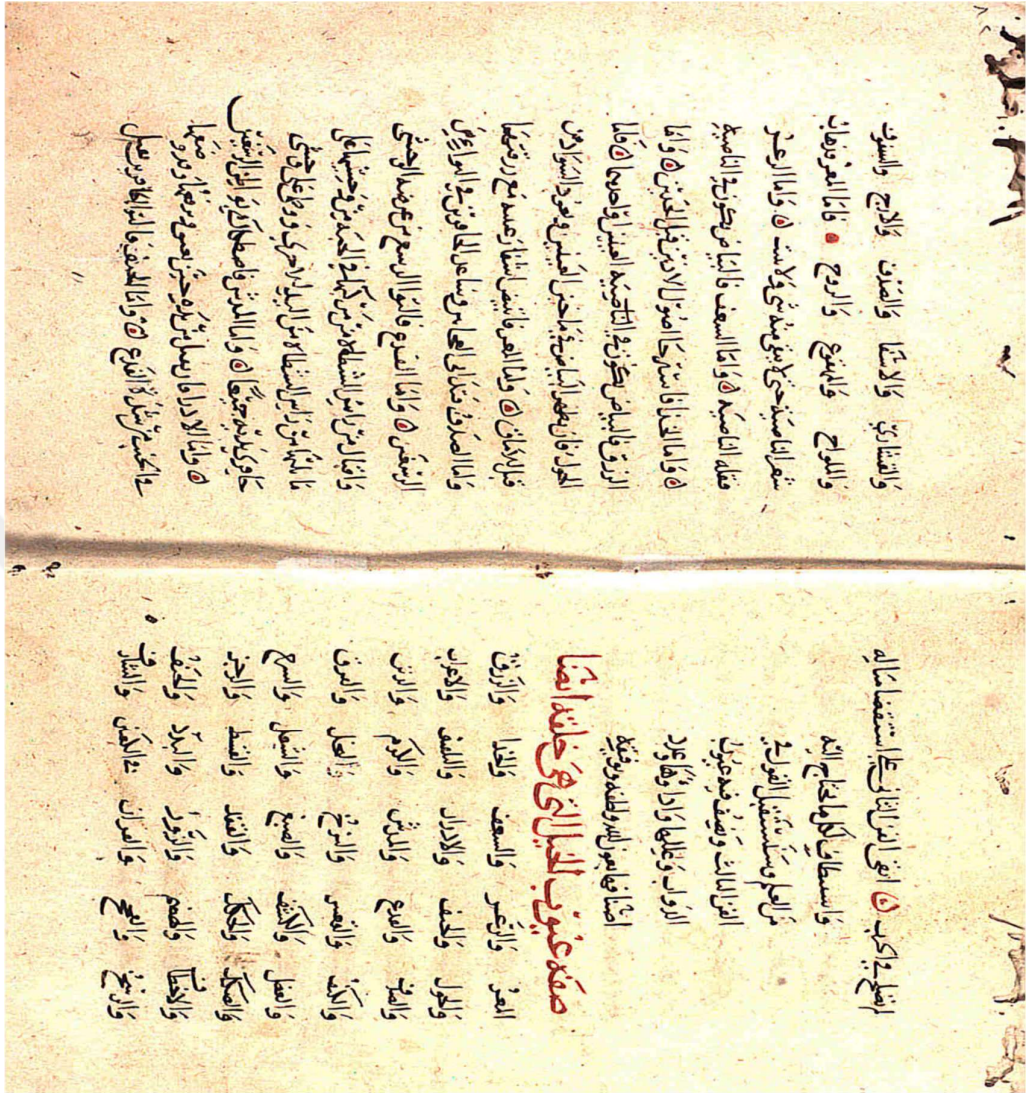
Resim 7. Huneyn b. İshâk'ın tercümesinden, *Kitâbü'l-Baytara*, Köprülü Kütüphanesi
Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959, vr. 1b-2a.

Resim 8. Huneyn b. İshâk'ın *Kitâbü'l-Baytaratercümesinden*, Cassius, Theomnestus ve Apsyrtus'un göğüs ağrısı tedavileri, Köprülü Kütüphanesi, nr. 959, vr. 21b-22a.

Resim 9. Sâbit b. Kurre'nin *Kitâbü'l-Baytara*'ya eklediği mukaddimenin ilk sayfası, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu (nr. 959/2).

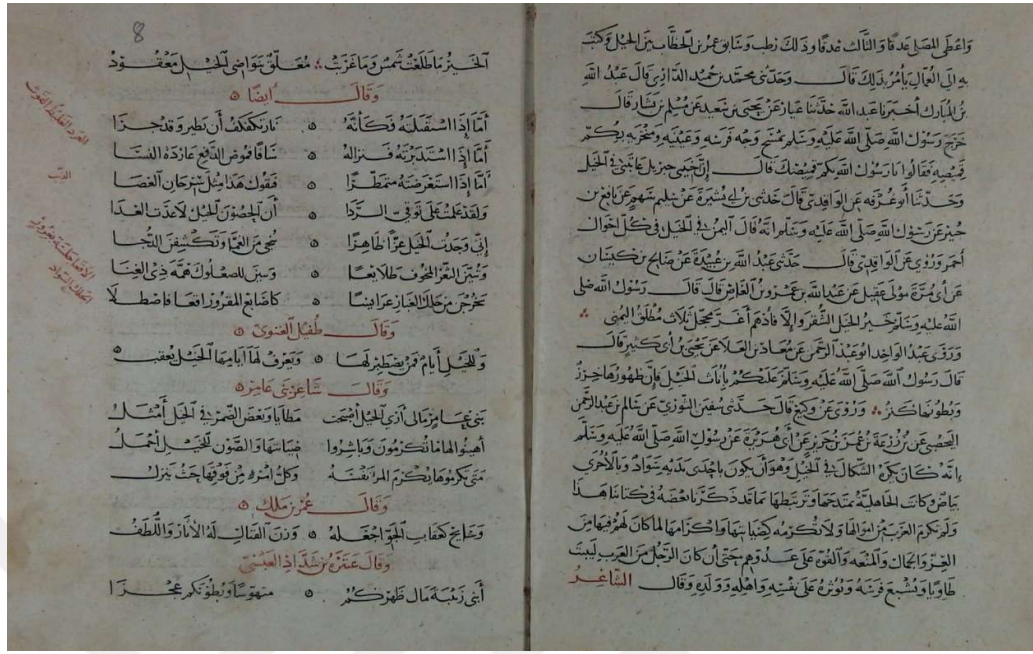
Resim 10. Sâbit b. Kurre'nin *Kitâbü'l-Baytara*'ya eklediği mukaddimesinden, atların doğuştan gelen kusurları, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/2, vr. 81a-82b.

Resim 11. Sâbit b. Kurre'nin *Kitâbü'l-Baytara* tercümesinde gösterilen idrar zorluğuna dair tedavi tarifi, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/3, vr. 102b-103a.

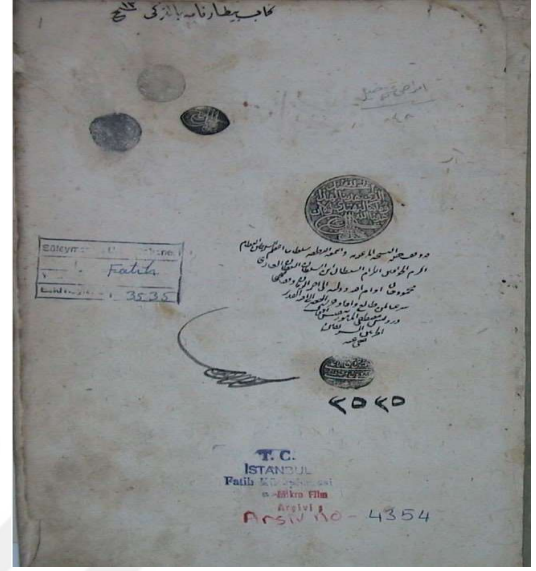
Resim 12. Sâbit b. Kurre'nin *Kitâbü'l-Baytara* tercümesinden bazı tedaviler, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 959/3, vr. 130a-131b.

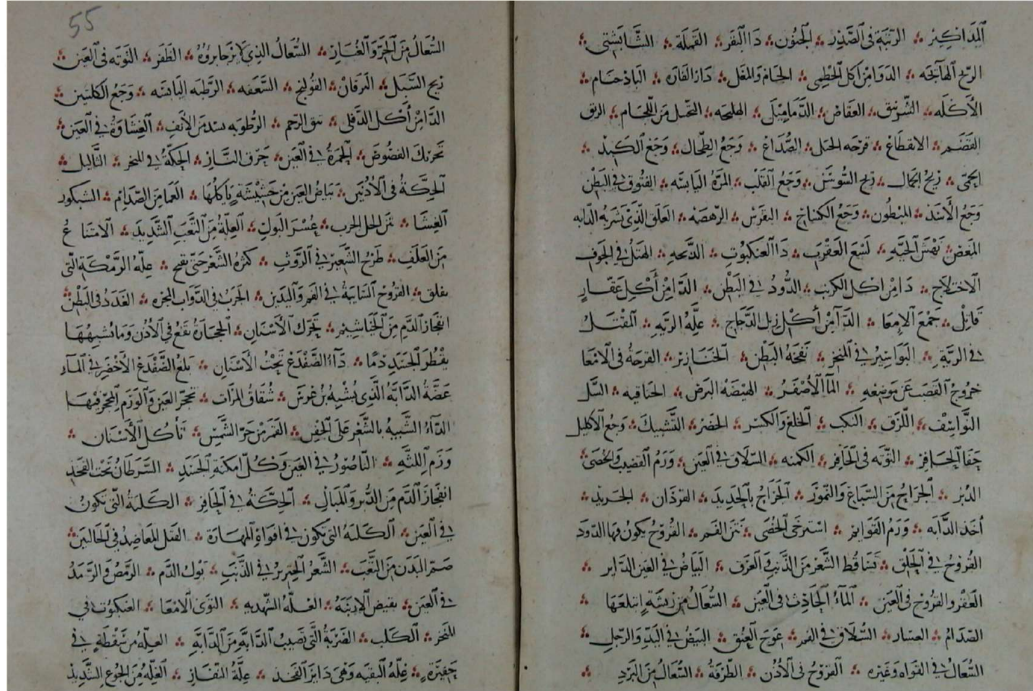
Resim 13. Atlar için söylenen şiirler. İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hafîd Efendi Koleksiyonu, nr. 257, vr. 7b-8a.

Resim 14. İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*, ilk iki sayfası, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. 3174/1.

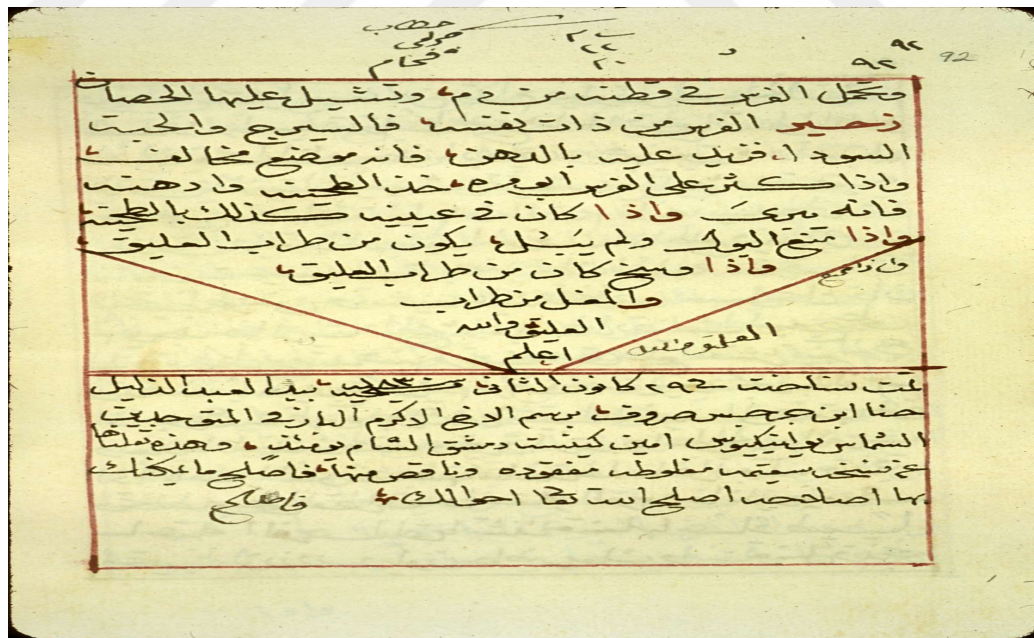
Resim 15. İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara* adlı eserinin Osmanlı Türkçesi tercümesinin ilk iki sayfası, *Kitâbü Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, nr. 3535.

Resim 16. Atlarda görülen rahatsızlıklar ve hastalıkların isimleri, İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Fürûsiyye ve'l-Baytara*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hafid Efendi Koleksiyonu, nr. 257, vr. 54b-55a.

Resim 17. Atlarda sonradan ortaya çıkan kusurlar, rahatsızlıklar ve hastalıkların isimleri, İbn Âhi Hizâm, *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l Baytara*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. 3174/1, vr. 64b-65a.

Resim 18. Ali b. Ebû Tâlib, *Kitâbü'l-Siyâse fî 'İlm el-Ferâse ve İşâir el-Hayl ve Emâirhâ*, Berlin Eyalet Kütüphanesi (Staatsbibliothek zu Berlin), Hs.or.10179.

Resim 19. Vehb b. Münebbih, *Kitâb fî'l-İlm Siyasü'l-Hayl*, atın organları ve organlarında ortaya çıkan hastalıklar. Bibliothèque nationale de France, Ms. Arabe 2817, fol. 14v.

ÖZGEÇMİŞ

Tuğba VELİOĞLU, Trabzon doğumlu. Trabzon Anadolu İmam Hatip Lisesini birincilikle bitirdi. 2008 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden üçüncülükle mezun oldu. 2008’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atandı ve halen daha görevini sürdürmektedir. 2013 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesinde İslam Tarihi bilim dalında yüksek lisans tezini tamamlayarak mezun oldu. 2015-2016 yılları arasında imam hatip okulunda müdürlük yaptı. İngilizce ve Arapça dillerini bilmektedir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5528-9775>

Çalışmaları:

Yüksek Lisans Tezi: Hz. Peygamber Döneminde Ev Kadını ve Aile İçerisindeki Fonksiyonu

Makale: Hz. Peygamber Döneminde Kadınların El Sanatlarına İlgisi